

Квентін Дорвард

Вальтер Скотт

Переклад з англійської і примітки А. О. БІЛЕЦЬКОГО та Н. О. БІЛЕЦЬКОЇ

КВЕНТІН ДОРВАРД

Розділ I ДВІ ПРОТИЛЕЖНОСТІ

Дивись отут на цей портрет і той:

На них обох зображено братів...

Шекспір. "Гамлет"

Друга половина п'ятнадцятого століття підготувала ряд подій, які призвели до того, що Франція досягла величезної могутності, і ця могутність стала основною причиною заздрості інших європейських держав. До цього часу Франція мусила боротися за саме своє існування проти англійців, що захопили найкращі її провінції, і тільки відважність народу та зусилля короля допомогли залишкам французьких володінь уникнути іноземного рабства. Але небезпека полягала не тільки в цьому. Феодали, що посідали великі землі королівства, особливо герцоги Бургундський[3] і Бретонський[4], нітрохи не вагаючись, виступали проти свого государя й сюзерена — короля Франції — з усякого найнезначнішого приводу. Під час миру вони розпоряджалися у своїх наділах як необмежені володарі, причому Бургундський дім, який, крім Бургундії, володів також найкращою і найбагатшою частиною Фландрії[5], був такий багатий і такий могутній, що нічим не поступався перед королівським двором.

Наслідуючи великих феодальних володарів, кожен дрібніший васал короля і собі виявляв таку незалежність, яку дозволяли йому відстань од центральної влади, розмір його лену[6] та неприступність замків і укріплень. Ці дрібні тирани, яких уже не можна було приборкати законом, безкарно чинили необмежені дикі насильства й жорстокості. У самій Оверні[7] було більш ніж три сотні цих незалежних дворян, для яких убивства й грабунки стали звичайнісінькою й повсякденною справою.

Крім цього лиха, ще одна біда, яка постала з довготривалих воєн між французами й англійцями, спричинялась до загального нещастя королівства. В різних частинах Франції з покидьків усіх інших країн вирости численні загони солдатів, які під командою ватажків, обраних ними з найхоробріших авантюристів, збиралися в банди. Ці наймані вояки продавали на будь-який строк свої мечі тому, хто більше платив; а коли такі послуги були вже не потрібні, вони продовжували війну на свою власну користь, захоплювали замки та фортеці і, використовуючи їх як сховища, брали полонених, щоб правити за них викуп, і вимагали данину від навколишніх беззахисних сіл та міст. Це були "стрижії" та "шкуродери", як називало їх за їхні вчинки мирне населення.

Горе і страждання, викликані злиденним становищем держави, посилювались нерозважливим і безмірним марнотратством, характерним як для дрібних, так і для великих феодалів, а ленники, наслідуючи їх, теж марнували в грубій і бучній гульті

добро, стягнене з народу. Взаємини між мужчинами і жінками характеризувалися романтичним тоном рицарської куртуазії[8] (який, проте, здебільшого порушувався необмеженими вольностями). Мова мандрівного рицарства ще була в широкому вжитку, хоч чисте почуття високої любові і рицарської доблесті майже зникли і перестали прикрашати бундючність її зворотів.

Поединки й турніри, розваги й бенкети, які влаштовував кожен навіть невеликий феодальний двір, приваблювали до Франції багато мандрівних шукачів пригод, і рідко бувало, щоб після приїзду туди їм не траплялася нагода проявити свою одчайдушну відвагу й заповзятливість, для яких їхня щасливіша батьківщина не давала необхідного простору.

У цей період, немовби для того, щоб урятувати королівство від усіх загроз, на хисткий трон вступив Людовік XI. Його вдача, лиха сама по собі, наштотхнулася на незгоди свого часу і врівноважилася ними. Так отрути протилежних якостей, як пишуть у старих лікарських книжках, можуть нейтралізувати одна одну.

Досить хоробрий, коли це було потрібно для якоїсь корисливої або політичної справи, Людовік не мав у собі ні іскри романтичної відваги, щоб боротися заради честі. Спокійний, хитрий, фанатично відданий своїм власним інтересам, він поступався і гордістю і пристрастю, коли вони могли стати на перешкоді цим інтересам. Він ретельно дбав про те, щоб приховати свої справжні почуття й наміри навіть від близьких і часто казав між іншим: "Король, який не вміє прикидатися, не вміє королювати". Або: "Коли б я дізнався, що мій власний капелюх довідався про мої секрети, я кинув би його в огонь". Ніхто — ні до Людовіка, ні після — не вмів краще за нього користатися з слабостей своїх близьких, спритно приховуючи від усіх свої власні вади й слабості.

Він був мстивий і жорстокий до того, що знаходив насолоду в численних стратах, які відбувалися з його наказу. Людовік не знав ніякого милосердя, коли міг діяти безкарно, проте почуття помсти ніколи не могло спонукати його на нерозважливий, необміркований вчинок. Він кидався на свою здобич тільки тоді, коли був певен, що вона попаде до його пазурів і не вислизне з них; його вчинки були так ретельно замасковані, що їх підступне значення ставало всім зрозуміле лише після того, як він добивався мети.

Скупий від природи Людовік ставав щедрим до марнотратства, коли треба було підкупити якого-небудь фаворита або міністра ворожого йому державця, щоб відвернути неминучий напад чи зруйнувати ворожий, укладений проти нього союз. Він любив розваги, але ні жіноча краса, ні полювання, хоч це були його головні пристрасті, ніколи не відвертали його уваги від державних обов'язків і справ королівства. Він глибоко знав людей, здобуваючи свої знання з їх приватного життя, в яке часто втручався особисто. З природи своєї гордий і гоноровитий, він, однак, нехтував довільним поділом людей за їх станами, чим викликав глибоке обурення знаті, і, не вагаючись, підносив людей з найнижчих верств, призначаючи їх на найважливіші пости; щоправда, він дуже добре вмів вибирати їх і рідко помилявся.

Але людська природа рідко буває одноманітною — отож чимало суперечностей було і в характері цього монарха. Хоч сам Людовік і був найбрехливіший і найнещиріший з людського роду, проте іноді необачно сліпо покладався на відвертість і чесність інших людей. Такі помилки, мабуть, виникали через надмірно витончену політичну гру, яка змушувала Людовіка надягати на себе маску безмежного довір'я до тих, кого він мав на меті перехитрити, бо в своїй звичайній поведінці він, як усякий тиран, був боязкий і недовірливий.

Щоб довершити опис цього жахливого характеру, треба відзначити ще дві риси, завдяки яким Людовік, то кидаючи подачку, то вдаючись до жорстоких заходів, посів серед грубих войовничих державців[9] того часу становище приборкувача диких звірів, які, маючи перевагу в силі, не роздерли його на шматки тільки тому, що він був розумніший і проводив хитру політику.

Перша з цих двох рис — надмірна забобонність — хвороба, якою небо часто наділяє людей, що відмовляються виконувати приписи релігії. Людовік ніколи не намагався вгамувати свою совість, пом'якшивши свою жорстоку політику, і даремно старався заспокоїти це прикре почуття суворим додержанням обрядів, каяттям та багатими подарунками, які він роздавав попам та монахам.

Друга його властивість, з якою перша часто чомусь поєднується, — це нахил до низьких втіх і розпусти. Один з найрозумніших або принаймні з найхитріших монархів свого часу, він вдається до грубих розваг. Дотепна людина, він любив жарти і веселе товариство, що, здавалося, суперечило його вдачі. Він навіть не цурався різних легковажних пригод та інтриг. Пристрасть його до цих розваг була така велика, що породила чимало веселих і непристойних анекдотів, виданих згодом окремою книжкою, яку дуже високо цінили бібліофіли. Завдяки цьому сильному і спритному, хоч і непривабливому монархові небу було завгодно повернути великому французькому народові ті блага мирного правління, які перед вступом на трон Людовіка були майже втрачені. Так часто небо змушує служити на користь людям не тільки теплий дощик, але й грізну бурю.

Ледве Людовік зайняв місце на троні, як він виявив свої пороки швидше, ніж таланти. Його перша дружина Маргарита Шотландська[10] була зацькована до смерті плітками при дворі свого чоловіка, хоч, коли б сам Людовік не заохочував до того, ніхто не наважився б сказати жодного слова проти доброї і нещасної принцеси.

Людовік був невдячним і непокірним сином: спочатку він уклав таємну змову проти батька, щоб захопити його в полон, а потім просто розпочав відкриту війну проти нього. За першу образу батька-короля його було вигнано до свого дофінського[11] наділу, де він показав себе як дуже розумний правитель. За другу — остаточно вигнано за межі держави, що змусило його віддатися на милість герцога Бургундського та його сина, гостинністю яких він користувався аж до смерті свого батька в 1461 році, причому відплатив їм за це чорною невдячністю.

На самому початку свого королювання Людовіка трохи не скинув з престолу союз, укладений проти нього великими васалами Франції, на чолі яких стояв герцог

Бургундський, або, точніше, його син, граф де Шарале. Вони зібрали велике військо, обложили Париж, під самими його мурами зустрілись з королем у бою[12], і французька монархія опинилася на краю загибелі. Але, як це звичайно буває, спритніший з супротивників привласнює собі, якщо не славу й честь, то всі плоди перемоги. Людовік, що виявив неабияку особисту хоробрість під час бою при Монлері, зумів скористатися з непевного становища свого супротивника, поводячись так, ніби перемога була на його боці. Він вичікував, поки вороги посваряться, і проявив стільки спритності, сіючи підозру між ними, що їхній союз, який вони називали "союзом суспільного блага", хоч насправді він мав намір повалити французьку монархію, розпався сам по собі і ніколи не відновлявся в таких розмірах.

Відтоді Людовік, якому не загрожувала вже ніяка небезпека з боку Англії, бо там спалахнула міжусобна війна між Йоркським і Ланкастерським домами[13], почав загоювати рани на державному тілі Франції. Він орудував як досвідчений, але немилосердний лікар, удаючись то до делікатних ліків, то до вогню й заліза, щоб покласти край смертельній хворобі, яка охопила тоді весь державний організм Франції. Він намагався хоч трохи зменшити грабіжництво банд і безкарні насильства дворян, бо не міг остаточно припинити їх, і, нарешті, поступово зміцнивши королівську владу, послабив владу тих, хто протистояв йому, тобто великих феодалів.

Проте король Франції, з усіх боків оточений небезпекою, — почувався непевно. "Союз суспільного блага", хоч його члени і були між собою в незгоді, ще існував і, як недобита гадюка, міг знову стати небезпечним. Та найнебезпечнішим був герцог Бургундський, на той час наймогутніший з європейських феодалів. За своїм рангом він був трохи нижчий від короля, бо його герцогство вважалося залежним від французької корони.

Карл[14], прозваний Сміливим, хоч правильніше було б його назвати Відважний, бо його хоробрість поєднувалася з нерозсудливістю і безумством, володів тоді невеликим герцогством Бургундським, яке йому не терпілося перетворити на велике й незалежне королівство. За своїм характером герцог був цілковитою протилежністю Людовікові XI.

Спокійний, розсудливий і хитрий Людовік ніколи не брався до безнадійної справи і доводив до кінця все, що починав. Вдача герцога була зовсім інша. Герцог прагнув небезпеки, бо любив її, і прагнув труднощів, бо зневажав їх. Як Людовік ніколи не жертвував своєю користю заради пристрасті, так Карл, навпаки, ніколи не жертвував своєю пристрастю або навіть примхою задля користі. Незважаючи ні на те, що вони були близькі родичі, ні на підтримку, яку герцог та його батько подали Людовікові під час його вигнання, герцог і король зневажали й ненавиділи один одного. Герцог Бургундський зневажав короля за те, що той намагався з допомогою союзів, підкупів та інших нечистих засобів здобути все, що герцог на його місці захопив би із зброєю в руках. Він ненавидів короля не тільки за невдячність, якою той відплачував за колишню гостинність герцога, не тільки за образи, що він їх зазнав від короля і його послів, коли ще був живий його батько, але й особливо за підтримку, яку король таємно подавав незадоволеним громадянам Гента, Льежа та інших великих міст у Франції. Ці

неспокійні міста, що пильно додержували своїх привілеїв і пишалися з свого багатства, часто повставали проти своїх сюзеренів — герцогів Бургундських, причому завжди знаходили таємну підтримку при дворі Людовіка, який ніколи не пропускав нагоди посіяти розбрат у володіннях свого надто могутнього васала.

Людовік відповідав герцогові такою ж зневагою і ненавистю, але вмів краще приховати свої почуття. Та й не могла людина з його розумом не зневажати тієї безрозсудливої впертості, з якою герцог прагнув досягнути своєї мети, хоч би якими фатальними були наслідки, не міг король не зневажати і необачної відваги герцога, що ніколи не рахувався ні з небезпекою, ні з перешкодами, які поставали на його шляху.

Король ненавидів Карла навіть більше, ніж зневажав, і це презирство й ненависть ставали тим сильніші, чим більший страх викликав у нього грізний супротивник. Людовік знав, що напад скаженого бугая, з яким він порівнював герцога Бургундського, завжди небезпечний, навіть тоді, коли тварина кидається з заплющеними очима. Його лякали не лише багатство провінції Бургундського герцогства, численність дисциплінованих і войовничих його мешканців, а й особисті властивості самого герцога, який також був йому небезпечний. Відважний до безрозсудності, щедрий до марнотратства, оточений блискучим почтом, що мало свідчити про спадкову пишність бургундських герцогів, Карл Сміливий залучав до себе на службу найвідважніших і найзапальніших рицарів, яких нестримно вабила до себе вдача герцога, схожа на їхню власну. А Людовік ясно бачив, що можуть зробити такі хоробрі люди, йдучи за безстрашним вожаком.

Крім того, була ще одна обставина, яка посилювала ворожість Людовіка до його занадто могутнього васала. Герцог колись зробив йому послугу, за яку Людовік ніколи не збирався віддячувати; він почував себе перед ним у боргу, і це змушувало його не тільки підлещуватися до герцога, але й терпіти вибухи його нестримного зухвальства, образливого для королівської гідності, і ставитися до герцога не інакше, як до "любого бургундського кузена".

Близько 1468 року їхня взаємна ворожнеча досягла своєї найвищої межі, хоч на той час поміж ними існувало сумнівне й оманливе замирення. Саме від цього часу й починається наше оповідання.

Наш герой цілком добропорядна людина. Щоб описати його вдачу, може, на думку декого, і не треба було вдаватися до докладної розповіді про взаємини двох державців. Але часто буває так, що пристрасті високих осіб, їхні чвари і замирення відбиваються на долі тих, що їх оточують. Отож сподіваємося, що з наступних розділів кожному стане ясно, як важливо все те, про що ми досі оповідали, для правильного розуміння багатьох подій у житті нашого героя.

Розділ II МАНДРІВНИК

Мені б, як устрицю, весь світ своїм мечам розкрити...

Пістоль, слуга Фальстафа.

Шекспір. "Віндзорські витівниці"

Одного чудового літнього ранку, коли сонце ще не припікало, а повітря, сповнене

пахощами роси, було прохолодно, стрункий юнак, ідучи з північного сходу, наблизився до броду через вузьку річку, що впадає в ріку Шер, біля королівського замку Плессі-ле-Тур[15]. Темні й багаточисленні визубні цього замку височіли на фоні густого лісу.

Цей ліс, або так званий королівський парк, — місце полювання короля і знаті, — був оточений огорожею, яка звалася по латині "плексиціум", звідки й походить назва Плессі багатьох селищ у Франції. На відміну од тих замків і село, про які йде мова, звалися Плессі-ле-Тур. Замок був побудований щось на дві милі на південь від чудового міста Тура, столиці старої Турені, багатюща рівнина навколо якого звалася "садом Франції".

На протилежному березі вищезгаданої річки двоє людей, удаючи, ніби вони заглибилися в розмову, час від часу стежили за рухами мандрівника, помітивши його ще здалека, завдяки своїй позиції на високому березі.

Молодому мандрівникові могло бути близько дев'ятнадцяти-двадцяти років. Його симпатичне обличчя і вся постать свідчили, що він нетутешній. Короткий сірий плащ і штани були швидше фламандського, ніж французького крою, тоді як елегантна синя шапочка, оздоблена гілочкою й орлиним пером, була типовим шотландським головним убором. Його костюм був дуже чепурний і одягнений з дбайливістю молодої людини, яка знає, що в неї красива фігура. За плечима мандрівник ніс сумку, в якій, мабуть, лежало найнеобхідніше. На лівій руці надіта рукавиця для полювання з соколами, хоча сокола з ним і не було, а в правій він тримав довгу мисливську палицю. Через ліве плече був перекинтий вишитий шарф, на якому висіла маленька торбинка з червоного оксамиту, де був харч для соколів та інші знадобки для цієї улюбленої того часу забави. Шарф на грудях перехрещувався з ремнем, на якому збоку висів мисливський ніж. Замість чобіт, які тоді звичайно носили, на ньому були черевики з напівобробленої оленьчої шкіри.

Хоч, очевидно, мандрівник ще не досяг повного розквіту сил, проте він був високий на зріст і ставний, а легка хода свідчила, що подорожувати пішки для нього швидше розвага, ніж робота. Волосся його було русяве на відміну од смуглявого кольору шкіри, яка засмагла від чужоземного сонця, а може, від постійного перебування під відкритим небом рідної країни.

Риси обличчя, хоч і не зовсім правильні, були щирі, відверті й приємні. Легка усмішка, що, здавалося, від надміру здоров'я грала на його губах, відкривала ряд прекрасних зубів, подібних своєю білизною до слонової кості, а веселий погляд ясних блакитних очей, які зупинялися на всьому, що їм потрапляло, був доброзичливий, безтурботний і рішучий.

На привітання небагатьох у той небезпечний час подорожніх він відповідав залежно від гідності кожного. Озброєний волоцюга, напівсолдат, напівбандит змріяв юнака своїм оком, ніби зважуючи, чого сподіватися — здобичі чи відсічі, і, помітивши силу в його безстрашному погляді, відразу змінював свій негідницький намір, похмуро промовляючи: "Доброго ранку, приятелю", на що молодий шотландець відповідав теж войовничим, але не таким похмурим тоном. Пілігримові або ченцеві-жебраків він

поштиво вклонявся і діставав батьківське благословення, а з чорноокою селянською дівчиною обмінювався таким веселим поглядом, що вона ще довго дивилася йому вслід. Словом, в усьому його вигляді була така привабливість, яка не могла не привернути до себе уваги. В юнакові щасливо поєднувалися сміливість, щирість і життєрадісність з приємною зовнішністю — жвавi очі, вродливе обличчя, струнка постать. Здавалося, уся його поведінка виявляла людину, що входить у життя, не відаючи про навколишнє зло і не маючи проти всіх труднощів нічого, крім свого розуму і зваги. До такої вдачі юність відчуває прихильність, а старість — цікавість і співчуття.

Юнака вже давно вгледіли двоє людей, що блукали на протилежному березі маленької річки, яка відокремлювала його від парку і замку. Коли він з легкістю молодого оленя, що прямує до водопаду, спустився з каменистого берега до самої води, молодший з цих двох людей сказав старшому:

— Це, здається, наш циган! Коли він наважиться перейти вброд, то неодмінно загине, бо вода тепер висока і річку не перейдеш.

— Хай він сам упевниться в цьому, куме, — відповів старший. — Хоч кажуть, що вода таких не бере.

— Я пізнаю його лише по синій шапці, — сказав другий, — бо ще не бачу його обличчя... Слухайте, пане мій, він гукає до нас, щоб довідатися, чи глибоко тут.

— В житті нема нічого кращого, як власний досвід, — відповів його співбесідник, — нехай спробує.

Тим часом юнак, не діставши заперечливої відповіді і вважаючи мовчанку за ствердження того, що вода неглибока, поринув не вагаючись у воду, встигнувши тільки скинути черевики. Тієї самої хвилини старший співрозмовник крикнув йому, щоб він був обережний, і додав тихо, звертаючись до свого товариша:

— Хай йому чорт, куме! Ти ще раз помилився — це зовсім не той циганський балакун!

Але попередження дійшло до юнака надто пізно. Він або не почув, або вже не міг скористатися з нього, бо бистра течія вже захопила його. Для когось іншого, не такого моторного і вправного, смерть була б неминуча, тому що потік був і глибокий і бурхливий.

— Присягаюсь святою Анною, він спритний хлопець, — сказав старший. — Біжи, куме, і виправ свою помилку, допоможи йому. Він усе-таки дістанеться тобі, і коли старе прислів'я каже правду, — вода не прийме його.

Справді, молодий мандрівник плив з такою силою і так добре розтинав руками хвилі, що, хоч попав на бистрину, течія віднесла його тільки трохи вбік.

Молодший з двох незнайомців поспішив зійти вниз, щоб допомогти плавцеві, старший повагом ступав за ним, кажучи сам до себе: "Я так і знав, що цей бравий хлопець ніколи у воді не потоне. Присягаюсь всім святим, він уже на березі й хапає свою палицю! Коли я не поквалплюсь, він одлупцює мого кума за єдиний добрий вчинок, що його вдіяв за все життя".

Справді, були підстави говорити так, бо гарненький шотландець уже звернувся до

молодшого самаритянина[16], що спішив йому на допомогу, з такими гнівними словами:

— Неввічлива собако! Чому ти не відповів мені, коли я гукав до тебе, чи можна перебратися на цьому місці? Нехай смердючий біс забере мене, але я навчу тебе поважати чужинців.

Ці слова були підкреслені виразним розмахуванням палицею, що звалось "муліне"[17]: боєць, тримаючи палицю за середину, розмахував обома кінцями на всі сторони, наче крилами вітряка. Його супротивник, бачачи таку загрозу, поклав руку на ефес своєї шпаги, бо він був з тих, які в усіх випадках визнають за краще діяти, ніж розмовляти. Але його обачніший товариш, підійшовши, наказав зупинитися і, звернувшись до юнака, докорив йому за те, що він поквапився пірнути в бурхливу річку, й за те, що вилаяв людину, яка спішила йому на допомогу.

Юнак, почувши, що його картає людина похилого віку й поважного вигляду, опустив свою зброю і сказав, що шкодує, коли він їх образив, але йому здалося, ніби вони спокійно дивилися на те, як він ризикував своїм життям, і не попередили його своєчасно хоч одним словом про небезпеку, як це зробили б усі чесні й порядні люди, добрі християни і поважні городяни, на яких вони схожі.

— Любий синку, — сказав старший незнайомець, — по твоїй вимові, обличчю і вбранню можна догадатися, що ти чужоземець, і ти повинен визнати, що нам не так уже легко зрозуміти твою говірку.

— Гаразд, батьку, — відповів юнак, — мені вже байдуже, що я мав тут холодне купання, і я охоче пробачу вам те, що ви частково були цьому причиною. Тільки покажіть мені, як добратися до якогось місця, де б я міг обсушити свій одяг, бо він у мене єдиний і мусить бути пристойним.

— А за кого, власне, ти нас вважаєш, мій хороший синку? — спитав старший незнайомець.

— За заможних городян, безперечно, — відповів юнак. — Або ось що: ви, мабуть, міняйло або баришник, що торгує хлібом, а цей чоловік, певно, різник або чинбар.

— Їй-богу, юначе, ти визначив наше ремесло дуже слушно, — сказав старший, усміхаючись. — Справді, моя професія — торгівля, наскільки це мені дозволяють мої гроші. А заняття мого кума трохи споріднене з різницькою справою. Ми постараємось стати тобі в пригоді, але спершу я хочу знати, хто ти такий і звідки приїхав, бо тепер усі шляхи кишать пішими і кінними подорожніми, які мають на думці все що завгодно, крім чесності й страху божого.

Юнак ще раз гострим і проникливим оком оглянув того, хто промовляв, потім його мовчазного товариша, ніби впевнюючись, чи заслуговують вони з свого боку довір'я, якого вимагають. Наслідки його спостереження були такі.

Старший і показніший з цих людей своїм одягом і зовнішністю був схожий на купця або торговця. Його шкіряна куртка, штани й плащ були темного одноманітного кольору, причому такі обшарпані, що, на думку молодого шотландця, їх власник був або дуже багатю, або дуже бідною людиною, але ймовіріше перше. Вузкий і куций крій

його одягу був тоді не в моді серед дворянства й навіть серед вищих верств городян, які носили звичайно просторі, довгі мантії.

Обличчя цього чоловіка було водночас і принаadne й огидне. Його гостро окреслені риси, запалі щоки і глибоко посажені очі, незважаючи ні на що, виявляли кмітливість і гумор, що не були чужі і молодому шукачеві пригод. Але ці ж самі запалі очі, які дивилися з-під густих чорних брів, таїли в собі щось владне й лиховісне. Мабуть, це враження посилювалося низько насуненою на лоб хутряною шапкою й тінню від неї. В усякому разі юнака вразили ці очі, які зовсім не пасували людині з такою непоказною постаттю. Шапка його була оздоблена вбогим олов'яним зображенням святої діви, на зразок тих, які привозять з Лоретто[18] дуже бідні прочани, тим часом як усі заможні й сановиті люди того часу чіпляли собі на шапки золоті або срібні бляхи.

Товариш його був дебелий чоловік, середній на зріст, більш як на десять років молодший від нього, з похмурим обличчям і лиховісною усмішкою, що з'являлася на його обличчі у відповідь на таємничі знаки, які йому робив старший незнайомець. Цей чоловік був озброєний шпагою і кинджалом, а під його бідним убранням, як спостеріг шотландець, був прихований "жазеран", тобто кольчуга з дрібних кілець. Її часто носили люди навіть мирних професій, якщо вони мали постійно відлучатися з дому, і вона стверджувала догадку юнака, що цей чоловік був різник, шкуродер або щось подібне до цього.

Юний чужинець з одного лише погляду зробив ці спостереження, для передачі яких ми витратили стільки часу, і відповів, хвилину поміркувавши:

— Не знаю, з ким маю честь розмовляти, — сказав він, стримано вклоняючись, — але то мені байдуже, я не соромлюсь і не боюсь сказати, що я шотландець, молодший син у родині, і що я, за звичаєм моїх земляків, приїхав шукати щастя у Франції або в якійсь іншій країні.

— Хай йому біс! Це чудовий звичай, — сказав старший з незнайомців. — Ти, здається, гарний хлопець і саме того віку, коли мають успіх і серед чоловіків і серед жінок. Між іншим, що ти скажеш? Я купець, і мені в торгівлі потрібен добрий помічник. Чи ти занадто гордовитий панич, щоб допомагати комусь у такій чорній роботі?

— Любий пане, — сказав на це юнак. — Якщо ваша пропозиція серйозна, а я маю сумнів щодо цього, то мушу подякувати вам і відмовитися од неї. Я боюся, що буду зовсім не здатний для вашого діла.

— Авжеж! — вигукнув молодший. — Ручуся, що ти краще вмієш згинати лук, ніж підсумовувати рахунки, і що ти краще володієш мечем, ніж пером!

— Я, пане, горянин, — відповів молодий шотландець, — а тому, як у нас кажуть, і лучник. Але, крім цього, я був ще в монастирі, де панотці навчили мене читати й писати і навіть рахувати.

— Хай йому чорт! Це ж прекрасно! — вигукнув купець. — Присягаюся Амбреньською божою матір'ю, ти просто чудо, юначе!

— Жартуйте собі на здоров'я, добродію, — відповів шотландець, якому не дуже

подобалася глузливість його нового знайомого. — А мені нічого базікати з вами, коли з мене капотить вода. Пошукаю, де б обсушитися.

Купець тільки зареготав ще голосніш і відповів:

— Щоб йому всі чорти! Недарма прислів'я каже, — гордий, як шотландець. Але знай, юначе, що до твоєї країни я ставлюся з повагою, бо мені не раз доводилося мати справу з шотландцями. Народ ви бідний, але чесний. Якщо хочеш, ходімо з нами до села, я з задоволенням почастую тебе чаркою хересу і гарячим сніданком, щоб винагородити за холодне купання. А це що, сто чортів? Навіщо тобі ця мисливська рукавичка на руці? Хіба ти не знаєш, що полювати з соколами заборонено в королівському лісі?

— Я довідався про це, — відповів юнак, — від підлого лісника герцога Бургундського. Я тільки-но пустив того сокола на чаплю поблизу Перонни[19] (адже цього сокола я ніс з собою аж з самої Шотландії і думав, що він тут мені стане в пригоді), як цей падлюка підбив його стрілою.

— І що ж ти зробив з лісником? — запитав купець.

— Відлупцював трохи не до смерті, як тільки один християнин може обробити другого, — сказав юнак, розмахуючи палицею. — Навіщо мені його кров, щоб потім відповідати за неї.

— То знай, — сказав городянин, — коли б ти потрапив до рук герцога Бургундського, він не вагаючись звелів би повісити тебе.

— Авжеж, мені казали, що він такий швидкий на ці справи, як і король Франції. Але це трапилось коло Перонни — я перестрибнув через кордон і лише посміявся з нього. Коли б він був розсудливіший, то я ще, можливо, став би до нього на службу.

— Коли перемир'я буде порушено, герцог дуже засмутиться, що проґавив такого рицаря, — сказав купець, позирнувши на свого супутника. Той відповів йому похмурою усмішкою, що блиснула на обличчі, ожививши його, як раптовий метеор оживляє зимове небо.

Юний шотландець раптом зупинився, насунув шапку на праву брову, як людина, що не дозволяє з себе глузувати, і сказав рішуче:

— Панове, й особливо ви, пане старший, що мусите бути розумнішим: гадаю, ви не маєте охоти глузувати з мене. Мені зовсім не подобається тон вашої розмови. Я можу прийняти жарт від кого завгодно і навіть догану від старшого за мене і подякую йому, якщо це буде заслужено. Але я не потерплю, щоб зі мною поводитися, як з хлопчиськом, я, слава богу, сам почуваю в собі досить сили, щоб провчити як слід вас обох, раз ви мене спонукаєте до цього.

Ці слова так розсмішили старого незнайомця, що він трохи не луснув од реготу, а рука його товариша потяглася до меча. Шотландець, побачивши це, так ударив його палицею по руці, що той уже не спромігся вихопити меч, і цей вчинок ще більше розвеселив його супутника.

— Стій, стій, найхоробріший шотландцю! — вигукнув він. — Зупинися хоч заради твоєї любі батьківщини. А ви, куме, не поглядайте так грізно. Хай йому чорт! Хай уже

й тут ми будемо справжніми торговцями: сприймемо цей удар по руці, що був завданий з такою грацією і вправністю, як розплату за його купання. Але ось що, мій молодий друже, — сказав він з усією серйозністю і суворістю, які змусили юнака стриматися й сповнили його істоту поштивим страхом, — щоб більше не було ніякого насильства. Зі мною жарту погані, а мій кум уже дістав по заслугі. Тепер скажи мені, як тебе звати?

— На чемне запитання я можу й відповісти чемно, — сказав юнак, — і вшанувати вас як слід, згідно з вашим віком, якщо ви не будете випробовувати моє терпіння глузуванням. З того часу, як я прибув до Франції і Фландрії, тутешні люди прозвали мене "Пажем з бархатною торбинкою" за цю мисливську торбинку, що висить у мене при боці. Але моє справжнє ім'я, яким мене звали в Шотландії, — Квентін Дорвард.

— Дорвард! — сказав незнайомец. — Це дворянське прізвище?

— Вже протягом п'ятнадцятих поколінь у нашому роді, — відказав юнак, — і саме через це я неохоче обрав би собі якусь іншу професію, крім військової.

— Справжній шотландець! Багато запалу, багато гонору і, присягаюсь, мало дукатів![20] Гаразд, куме, — сказав він своєму товаришеві, — іди-но вперед і скажи, щоб приготували нам сніданок у Шовковичному гаю, бо цей юнак вшанує його, як голодна миша сир. А щодо цигана — іди, я скажу тобі на вухо.

Супутник його відповів на це, як завжди, зловісною усмішкою і швидко пішов уперед. А старший незнайомец тим часом казав далі, звертаючись до юного Дорварда:

— Тепер ми поволі підемо вперед і встигнемо прослухати месу[21] в каплиці святого Губерта, бо не личить думати про тілесні потреби раніш, ніж про потреби духовні.

Дорвард як добрий католик не заперечував проти цієї пропозиції, хоч, напевне, він хотів спершу обсушити свій одяг і трохи підкріпитися. Тим часом вони незабаром втратили з очей свого похмурого супутника і йшли далі тією самою стежкою, що й раніш, доки вона довела, їх до лісу, який перетинали в усіх напрямках довгі алеї, де, мов у просіках, спокійно проходили маленькими табунами стрункі олені. Видно було, що їх тут ніхто не займає.

— Ви питали мене, чи добрий я лучник, — сказав молодий шотландец. — Дайте мені лук і пару стріл, і ви матимете чудову оленину.

— Сто чортів, мій юний друже! — сказав його супутник. — Бережись. Отой мій кум мусить особливо доглядати оленів; вони йому доручені, і він суворий доглядач.

— Він швидше скидається на різника, ніж на веселого лісника, — відповів Дорвард. — Я не можу собі уявити, щоб такий похмурий погляд належав тому, хто розуміється на витонченому мистецтві полювання й лісництва.

— О молодий друже, — відповів незнайомец, — мій кум на перший погляд справді має щось спільне з різником, але хто вже познайомиться з ним, той ніколи не скаржиться на нього.

Квентін Дорвард відчув щось особливе й неприємне в тоні, яким це було сказано. Подивившись зненацька на свого супутника, він побачив у виразі його, обличчя, в легкій усмішці, яка викривила його верхню губу, і в блиманні його гострого чорного

ока підтвердження своєї раптової догадки. "Я чув про розбійників, — подумав він, — та про хитрих ошуканців і головорізів. Може, отой чоловік убивця, а цей старий негідник — його вабець? Треба пильнувати. А втім, що в мене взяти. Хіба що кілька добрих шотландських стусанів".

Поки він так міркував, вони дійшли до прогалини, де великі лісові дерева стояли рідше. Прогалина була розчищена від кущів і вкрита килимом дуже ніжної і свіжої трави. Затінена від пекучого сонця покривом щільного листя, вона була тут така густа і красива, яку рідко можна побачити у Франції. На цій ділянці лісу росли віковічні буки і в'язи, що підносили вгору свої велетенські, як бані, верховіття. Серед цих могутніх синів землі на найвідкритішому місці просіки коло струмка, що дзюрчав у траві, стояла невеличка каплиця. Архітектура її була грубувата і дуже примітивна.

До каплиці була прибудована маленька келія — житло пустинника чи священика, який регулярно правив службу. В маленькій ніші стояв кам'яний образ святого Губерта з мисливським рогом на шиї і хортами біля ніг. Ця каплиця, розташована в заповідному лісі або в місці, призначеному для полювання і багатому на дичину, була присвячена святому Губертові[22].

До цієї маленької будівлі і попрямував старий у супроводі юного Дорварда. Коли вони наблизились, пустинник в облаченні священнослужителя саме йшов до каплиці, мабуть, правити обідню. Дорвард побожно схилив голову, на знак поваги до його сану, а його супутник, виявляючи ще глибшу побожність, упав на одне коліно, щоб прийняти благословення святої людини, а згодом пройшов за ним до церкви, виражаючи всім своїм виглядом щирю побожність та покірливість.

Усередині каплиця була оздоблена відповідно до улюбленого заняття святого Губерта, покровителя мисливців. Найбагатші хутра звірів, на яких полюють по різних країнах, були порозвішувані всюди, як шпалери, а на них — щити з характерними гербами, де фігурували мисливські роги, луки та інші емблеми полювання. Там, на стінах, можна було побачити голови вовків і оленів поряд з головами інших звірів, що вважалися цікавими для мисливців. Усі ці прикраси мали щось спільне з лісом та полюванням, і навіть сама меса, значно скорочена, мала характер так званої мисливської меси, яку служили звичайно перед благородними і сановними особами, що палали нетерпінням якнайшвидше розпочати свою улюблену розвагу.

Отже, протягом цієї короткої церемонії супутник Дорварда, здавалося, зосередив усю свою увагу на слуханні відправи, тим часом як сам Дорвард, зовсім не так уже заглиблений у релігійні думки, не міг не докоряти собі за те, що погано поставився до такої доброї і благочестивої людини. Вже далекий від того, щоб думати про незнайомця як про спільника бандитів, Дорвард вважав його тепер мало не за святого.

Коли меса закінчилась, вони обидва вийшли з каплиці, і старший звернувся до свого молодого товариша:

— Ну, хлопче, тепер уже недалеко до того села, де ти, нарешті, зможеш розговоритися з спокійною совістю. Отже, іди за мною.

Звернувши праворуч на стежку, яка йшла вгору, він порадив супутникові не

збачувати з неї, а якнайточніш триматися середини. Дорвард не міг не зацікавитись цим і спитав про причину такої обережності.

— Зараз ти перебуваєш близько королівського двору, юначе, — відповів йому провідник, — і — стонадцять чортів! — це зовсім не те саме, що гуляти по ваших зарослих вересом шотландських горбах. Кожний туаз[23] цієї місцевості, крім стежки, якою ми йдемо, небезпечний, бо скрізь розставлено пастки й капкани з гострими, наче коси, лезами, що відрубають ноги всякому необачному. Тут є підкидні гострячки[24], які простромлять наскрізь твої ступні, є вовчі ями, такі глибокі, що поховують тебе назавжди. Ми, словом, тепер перебуваємо в межах королівських володінь і зараз побачимо замок.

— Коли б я був королем Франції, — сказав юнак, — я не завдавав би собі стільки клопоту з цими капканами, а намагався б керувати державою так добре, щоб жодна людина не наважилася підійти до мого житла з лихими намірами, а щодо тих, які прийшли б із добрими намірами, — ну, що ж, чим більше таких, тим нам веселіше.

Його супутник подивився на всі чотири боки, удаючи, що він збентежений, і тихо проказав:

— Цить, цить, пане паже з бархатною торбинкою! Я забув сказати, що тут навіть дерева мають стільки вух, скільки листя на них, і негайно переказують усе, що почують, до власного кабінету короля.

— Та я не дуже турбуюся за це, — відповів Квентін Дорвард. — У мене вистачить сміливості і на те, щоб висловити свою думку перед лицем самого короля Людовіка, борони його боже. Але щодо вух, про які ви кажете, то, побачивши їх на людській голові, я б відтяв їх своїм мисливським ножом.

Розділ III ЗАМОК

В густій імлі громадина встає,
За ґратами ворота в замок є;
Щоб ворогам закрити в замок путь,
Глибокий рів і мур навколо йдуть;
Внизу ручай тихесенько дзюрчить,
Вверху дозір і вогник мерехтить.
Невідомий автор

Так розмовляючи, Дорвард і його новий знайомий дійшли до того місця, звідки видно було весь фасад замку Плессі-ле-Тур, який навіть за тих неспокійних часів, коли великі феодали мусили жити в могутніх фортецях, відзначався міццю і неприступністю.

Від узлісся, де юний Дорвард зупинився із своїм супутником, щоб подивитися на королівську резиденцію, простягалася, або, правдивіше, підіймалася вгору відкрита галявина, на якій не було нічого, ні дерев, ні кущів, крім одного велетенського напівсухого старого дуба. Цей простір залишили відкритим згідно з правилами оборони всіх часів, щоб ворог не міг наблизитись до мурів під захистом дерев, невидимий з бійниць замку.

Замок було оточено трьома мурами з визубнями і з бастіонами на кожному розі,

причому другий, внутрішній мур, вищий за перший, зовнішній, був побудований так, щоб можна було нищити ворога, коли б він захопив верхній майданчик першого муру. В свою чергу понад другим муром здіймався третій і найвищий, побудований з такою самою метою. Навколо зовнішнього муру, як француз пояснив своєму молодому товаришеві, оскільки вони стояли нижче за підвалини мурів і не могли його бачити, був прокопаний рів у двадцять п'ять[25] завглибшки, який наповнювався водою через спеціально влаштовану загату на річці Шер, або, точніше, на одній з її приток.

Перед другим муром був ще другий рів. Третій проведено поміж другим і третім, останнім, муром. Край муру на всьому протязі був оточений залізним частоколом, який мав те саме призначення, що й так звані шво-де-фриз[26] у сучасній фортифікації. Верхівка кожного кола була розщеплена на окремі зубці, що робило всяку спробу перелізти через частокіл просто самогубством.

З-за останнього, внутрішнього, муру видно було самий замок-фортецю, що являв собою групу будівель різних періодів, тісно розташованих й пов'язаних в єдине ціле стародавньою баштою. Башта була старіша за всі будівлі і, мов чорний ефіопський велетень, здіймалася високо в небо. Вузькі отвори бійниць, де-не-де пробиті замість вікон, справляли таке неприємне враження, яке ми відчуваємо, дивлячись на сліпу людину. Інші будівлі навряд чи краще були пристосовані до вимог культурного життя: їхні вікна виходили на внутрішній замкнений двір, отож зовні замок більш скидався на тюрму, ніж на палац. Король, який був тоді при владі, навіть посилив такий ефект, бо, добудовуючи палац, звелів брати цеглу найтемнішого кольору, темний пісковик і сажу, змішану з глиною, щоб надати всьому замкові одноманітного відтінку далекої старовини: як і всі підозріливі люди, він приховував свою підозріливість.

Ця потворна фортеця мала лише один вхід, принаймні Дорвард помітив тільки одні ворота, які були в центрі першого зовнішнього муру, де стояли дві велетенські башти. Він міг побачити також неодмінні для цих башт речі: опускні ґрати і звідний міст; ґрати були опущені, а міст піднятий. Подібні входні башти можна було помітити на другому й третьому обвідному мурі, але не на одній лінії з першим входом, бо прохід не прорізував усіх трьох мурів навпростець. Навпаки, хто заходив до замку, той мусив іти ще приблизно п'ятнадцять туаз поміж першим і другим муром під загрозою бути обстріляним з обох мурів, коли намір його був ворожий. І знову, пройшовши другий мур, він мусив ще настільки ж відхилитися від прямої лінії, щоб досягти воріт третього внутрішнього муру. Отже, щоб дістатися до замкового двору, треба було перейти два вузькі і небезпечні дефіле[27] під фланговим обстрілом артилерії і зламати одні за одними аж троє воріт.

Прибувши з країни, так само спустошеної війною з чужоземцями і внутрішніми феодалними чварами, — з країни, де були гори, прірви, гірські потоки й багато створених самою природою укріплених позицій, юний Дорвард чимало знав про мистецтво оборони. Але він щиро визнав перед своїм супутником, що ніколи не гадав, щоб військове мистецтво могло зробити стільки для захисту там, де природа так мало сприяла цьому; бо замок, як ми вже згадували, стояв на великому горбі.

Ще більше було його здивування, коли товариш розповів йому, що в околицях замку, до якого вела єдина безпечна стежка, були скрізь розташовані різні потайні ями, пастки й капкани. Вони загрожували кожному, хто насмівся б пройти сюди без провідника. А на мурах, казав він, побудовано особливі залізні камери, звані "ластів'ячими гніздами", з яких вартові можуть спокійно й непомітно навести свої арбалети[28] на того, хто намагався б увійти без відповідного сигналу, даного на той день. Лучники королівської гвардії, розповідав він далі, виконують цю службу вдень і вночі, за що й мають високу плату, багате вбрання й велику честь та користь від короля Людовіка.

— А тепер скажи мені, юначе, — мовив він, — чи бачив ти будь-коли таку міцну фортецю та чи гадаєш, що є люди досить відважні, щоб піти на штурм її?

Юнак довго і пильно оглядав замок-фортецю, який так вразив його, що він навіть забув у запалі юнацької цікавості про свій мокрий одяг. Очі його блищали, щоки почервоніли, ніби він обмірковував якийсь благородний вчинок.

— Це міцна фортеця, і охороняють її пильно, — відповів він, — проте для відважних людей нема нічого неможливого.

— А хіба є такі люди у вашій країні, що здатні на такий подвиг? — спитав зневажливо старший супутник.

— Не хочу цього стверджувати, — відповів юнак, — але там є тисячі, які заради доброї справи пішли б на таке відважне діло.

— Ого! — гукнув його супутник. — Мабуть, ти сам з таких сміливців?

— Гріх вихвалитися даремно, — відповів юний Дорвард, — проте мій батько славився хоробрістю, а я — його рідний син.

— Гаразд, — сказав незнайомець усміхаючись, — вчинивши таку спробу, ти міг би зустріти тут навіть свою рідню, бо шотландські лучники лейб-гвардії короля стоять вартовими ген на тих мурах — три сотні найкращих дворян твоєї країни.

— А коли б я був королем Людовіком, — сказав юнак у відповідь на це, — то доручив би охороняти свою особу цим відданим трьом сотням шотландських дворян. Я зніс би геть усі ці мури, наказав би засипати рови, запросив би до себе благородних перів[29] і рицарів і жив би собі, як і слід королю, ламаючи списи на бучних турнірах, бенкетуючи вдень з вельможами й танцюючи вночі з дамами і боячись ворога не більше, ніж мухи.

Супутник Дорварда ще раз усміхнувся і, обернувшись спиною до замку, до якого, як він зауважив, вони підійшли занадто близько, знову попрямував у ліс ширшою і протоптанішою стежкою.

— Ця стежка, — сказав він, — доведе нас до села Плессі, де ти, як чужоземець, знайдеш усе, що тобі потрібно. Приблизно за дві милі звідси розташоване чудове місто Тур, яке і дає назву прекрасному графству. Але в селі Плессі, або Плессі в парку, як ще його іноді називають за близькість до королівського парку, ти швидше знайдеш необхідну гостинність.

— Дякую вам, добродію, — сказав шотландець, — але я буду тут недовго. Коли мені

пощастить дістати шматок м'яса і ковток чогось кращого за воду, мої потреби в Плессі, чи то буде Плессі в парку, чи Плессі біля ставу, будуть цілком задоволені.

— Стривай, я гадав, що тобі треба побачитися тут з якимсь приятелем.

— Справді, так — і саме з братом моєї матері, — сказав Дорвард. — Це був дуже добрий чоловік, ще до того, як він залишив Форфарські гори[30].

— Як його звати? — спитав супутник. — Я довідаюся про нього, бо тобі небезпечно йти самому до замку, де тебе можуть схопити як шпигуна.

— Це вже занадто, присягаюся рукою мого батька! — вигукнув юнак. — Мене схопити як шпигуна? О боже мій! Ти не допустиш, щоб мене таврували такою ганьбою! А щодо прізвища мого дядька, — мені байдуже, хто його знатиме, — його ім'я Лезлі. Лезлі — чесна й благородна людина.

— Не маю ніякого сумніву, що так воно і є, — сказав старий, — але в королівській гвардії є троє, яких так звуть.

— Ім'я мого дядька — Людовік Лезлі, — сказав юнак.

— З трьох Лезлі, — відповів супутник, — двох звуть Людовіками.

— Мого родича вони звуть Людовік з Рубцем, — відповів Квентін. — У нас в Шотландії прізвища так часто бувають однакові, що безземельним людям, яких не можна розрізнити за назвою їх маєтків, завжди дають ще якесь прізвисько.

— Тобто, гадаю, ти маєш на увазі військове прізвисько, — відповів його супутник. — Я, здається, догадуюсь, про кого ти кажеш. Ми його зовемо Балафре [31], через шрам на обличчі. Це достойна людина й добрий солдат. Я хотів би допомогти тобі побачитися з ним, бо він належить до тих людей, які не часто залишають свій гарнізонний пост, хіба що тоді, коли мусять супроводити самого короля. А тепер, юначе, дай мені відповідь на одне запитання. Можу битися об заклад, що ти хочеш служити разом із своїм дядьком — вступити до шотландської гвардії. Велике діло мати такий намір, особливо коли ти ще молодий. Адже ця висока посада вимагає великого досвіду.

— Можливо, я й думав про це раніше, — сказав Дорвард недбало, — але тепер уже не маю охоти.

— Чому б це так, юначе? — запитав француз майже суворо. — Так ти говориш про службу, потрапити на яку найблагородніші з твоїх земляків вважають для себе за велику честь?

— Бажаю їм щастя на ній, — сказав Квентін спокійно. — Одверто кажучи, мені хотілося б послужити французькому королю. Тільки, хоч би як гарно одягали мене там і як донесхочу годували б, мені більше до душі бути на вільному повітрі, ніж скніти отут замкненому наче в клітці або ген там у ластів'ячому гнізді. Крім того, — додав він, притишуючи голос, — по правді кажучи, мені не подобається замок, біля якого ростуть "дуби угоди"[32] з такими жолудями.

— Я догадуюся, що ти маєш на думці, — мовив француз, — але кажи ясніше.

— Гаразд, скажу ясніше, — відповів юнак. — Отам, на віддалі пострілу з лука, а може й далі, росте чудовий дуб, а на ньому висить людина в такій самій сірій куртці, як у мене.

— Еге, справді! — сказав француз. — Сто чортів! От що значить молоді очі! Авжеж, і я щось бачив, проте вважав це за крука в гіллі. Але в цьому видовищі немає нічого дивного, юначе! Коли літо почне переходити в осінь і освітлені непевним місячним сяйвом ночі стануть довгими, а дороги зробляться небезпечними, ти зможеш побачити на цьому дубі грона з десяти й двадцяти таких жолудів. Але що з того? Вони, мовби прапори, повивішувані, щоб лякати негідників. А чесна людина, дивлячись на кожного з них, може тільки радіти, що вже на одного злодія, на одного зрадника, на одного розбійника з шляху і на одного гнобителя народу стало менше у Франції. Ці шибеники, юначе, — ознака правосуддя й справедливості нашого володаря.

— Коли б я був королем Людовіком, то звелів би вішати їх далі від мого палацу, — сказав юнак. — На моїй батьківщині мертвих ворон вішають там, де найбільше літають живі ворони, але не в садах або голуб'ятниках. Цей жахливий запах падла — пхе! — навіть сюди чути!

— Коли ти поживеш на світі і станеш чесним і відданим слугою твого володаря, мій славний юначе, — відповів француз, — тоді пізнаєш, що нема запаху, кращого, як запах мертвого зрадника.

— Я не хотів би дожити до того віку, коли втрачу нюх або зір, — сказав шотландець. — Покажіть мені живого зрадника, і ось мої руки й зброя. Коли ж нема життя, зникає і ненависть. Але мені здається, ми вже на прямому шляху до села, де я сподіваюсь довести вам, що ні купання, ні це неприємне почуття не зіпсували мені апетиту. Отже, мій добрий друже, ходімо якнайшвидше до заїзду. Проте перше ніж скористатися з вашої привітності, дозвольте запитати, як вас звати?

— Тут мене звать дядько П'єр, — відповів його супутник. — За титулами я не женусь. Я скромна людина і живу з свого статку.

— Нехай буде так, дядьку П'єр, — сказав Квентін, — я дуже радий, що щасливий випадок звів нас до купи, бо мені потрібна добра порада і я буду надзвичайно вдячний за неї.

Тим часом, поки вони так розмовляли, з-за дерев забовваніли дзвіниця й велике дерев'яне розп'яття, — отже, село вже недалеко. В цю мить стежка вивела подорожніх на велику дорогу. Але дядько П'єр тут звернув убік, пояснивши, що заїзд, в якому зупиняються порядні люди, стоїть трохи осторонь села.

— Якщо порядними людьми ви вважаєте тих, у кого туго набиті гаманці, — відповів шотландець, — то я не з їхньої компанії і краще вже звірюся на грабіжників з великого шляху, ніж на грабіжників з того шинку.

— Хай йому бісі — сказав провідник. — Які ви, шотландці, тепер обачні! Англієць, наприклад, стрімголов біжить до таверни, їсть і п'є все, що є найкращого, і ніколи й не подумає про гроші, доки не наб'є свого шлунка. Але ти забуваєш, пане Квентіне (адже тебе звать Квентіном?), що за мною сніданок для тебе, як винагорода за купання, що сталося з моєї вини!

— Справді, — сказав добродушно хлопець. — Я забув про купання, про образу, про все. Поки я йшов, мій одяг майже висох. Але я не відмовлюся од вашої приємної

пропозиції, бо вчора я дуже легко пообідав і зовсім не вечеряв. Ви, здається, старий і поважний городянин, і я не бачу причини, чому б мені не скористатися з вашої гостинності.

Француз усміхнувся, бо ясно бачив, що цьому юнакові, хоч він уже добре, мабуть, виголодався, не легко примиритися з думкою поспідати за чужий рахунок, і він старається заспокоїти свою гордість, довівши собі потребу відповісти ласкавістю на ласкавість і прийняти цю невелику послугу.

Вони спустилися у вузеньку, утворену двома рядами в'язів тіняву алею, в кінці якої через відчинені ворота увійшли у двір заїзду незвичайних розмірів, розрахованого на прийом благородних відвідувачів і різних прохачів, які мали справи в королівському замку, де Людовік XI нікому не дозволяв зупинятися, хіба що його змушував до того обов'язок гостинності. Щит з королівською лілією висів над головним входом цього великого й несиметричного будинку. Надворі й у суміжних будівлях не було ні галасу, ні метушні, що на той час, коли і приватні будинки і громадські будови кишіли. слугами, свідчило б про численність відвідувачів і процвітання господарів.

Здавалося, немов суворий характер сусіднього королівського замку позначився своєю урочистою й жахливою похмурістю і на цьому по суті не сумному місці, що, за звичаєм усіх інших країв, мало бути храмом утіх і розваг для веселого товариства.

Дядько П'єр, не покликавши нікого й навіть не підходячи до головного входу, відсунув засув бічних дверей і пройшов до просторої кімнати, де вже палав хмиз у каміні й були зроблені приготування до доброго сніданку.

— Мій кум добре подбав про все, — сказав француз юному шотландцеві. — Тобі, мабуть, холодно — от я і наказав розпалити вогонь. Ти, напевне, голодний — зараз матимеш і сніданок.

Він свиснув, і увійшов господар, який відповів глибоким поклоном на привітання дядька П'єра, але аж ніяк не виявив балакучості, властивої французьким трактирникам за всіх часів.

— Я посилав одного пана, щоб він замовив сніданок, — сказав дядько П'єр. — Чи зробив він це?

У відповідь господар лише вклонився і поки приносив та розставляв на столі різні вишукані страви, не промовив ні слова, щоб похвалити їх якість. А проте сніданок заслуговував на ті похвали, якими приправляють господарі французьких гостиниць свої страви, як то побачить читач з наступного розділу.

Розділ IV СНІДАНОК

О боже мій! Які їдці і що за хлібі

Лоренс Стерн. "Подорожі Йоріка"

Ми залишили нашого юного чужоземця в такому прекрасному настрої, в якому він ще ні разу не перебував відтоді, як ступив на територію колишньої Галлії[33]. Сніданок, як ми вже натякали наприкінці попереднього розділу, був розкішний. До нього входив і перигорський пиріг, біля якого справжній гастроном міг би жити й померти, як гомерівські лотофаги[34], забувши рідню, батьківщину, громадські обов'язки. Високі

стілки цього пирога з чудовою скоринкою здіймалися, немов мури якогось столичного міста, немов емблема добробуту, який вони мали захищати. Було там і ніжне рагу з особливою часниковою приправою, яке так люблять гасконці, але й шотландці не від того, щоб покуштувати його. Була там, між іншим, і делікатна шинка, яку колись носив на своєму стегні благородний дикий кабан у сусідньому Монрішарському лісі. Були, також прекрасні білі круглі булочки, що звались будь (через що пекарі французькою мовою звуться буланже), скоринка яких така смачна, що їсти їх, навіть запиваючи чистою водою, було б насолодою. Але там на столі стояла шкіряна пляшка, під назвою ботін, тобто чобіток, в якій було з кварту добірного боннського вина. Стільки чудових страв могли б викликати апетит навіть у самої сухореброї смерті. Яке ж враження мали вони справити на двадцятилітнього хлопця, що (треба сказати по правді) в останні два дні харчувався недоспілими фруктами, на які він випадково натрапив дорогою, і шматочком ячмінного хліба.

Він накинувся на рагу, і блюдо відразу спорожніло; далі він атакував могутній пиріг, глибоко врізавшись у його нутро, і, приправляючи все це великою чаркою вина, повертався до своєї роботи знову й знову, дивуючи господаря і розважаючи дядька П'єра.

Цей останній справді (мабуть тому, що зробив добре діло) був дуже задоволений апетитом молодого шотландця; і коли, нарешті, побачив, що той уже почав пересичуватись, знов підохочував його до їжі, наказуючи принести ще різні печива, що могли йому спасти на думку, й всілякі інші ласощі, щоб збудити в юнака апетит. Поки дядько П'єр так розважався, обличчя його виявляло щось подібне до доброго настрою, на ньому з'явилась навіть якась не властива йому добродушність. Літні люди майже завжди відчують симпатію до радощів юності й до її занять, якщо їхній розум не потьмарюється заздрістю до молодого віку.

Отже, Квентін Дорвард, хоча й був захоплений цією приємною працею, не міг не спостерегти, що обличчя його співрозмовника, яке спочатку здалося йому таким огидним, поступово, під впливом вина Золотого узбережжя, полагіднішало. Він почав по-дружньому докоряти дядькові П'єру, що той лише розважається, сміючись з його апетиту, але сам нічого не їсть.

— Я виконую накладену на мене покуту, — відповів дядько П'єр, — і нічого, крім невеликої кількості варення та склянки води, не можу їсти до полудня. Скажіть тій дамі, — додав він, звертаючись до господаря заїзду, — щоб вона принесла мені закусити.

Господар пішов з кімнати, а дядько П'єр промовив:

— Ну, виконав я обіцянку нагодувати тебе сніданком?

— Це найкращий сніданок, який мені будь-коли доводилося їсти, — сказав юнак, — від того часу, як я залишив Глен-Гулакін.

— Глен?.. Як ти сказав? Глен... Чи не збираєшся ти викликати диявола такими довгохвостими словами?

— Глен-Гулакін, — добродушно відповів Квентін, — що означає Комарине міжгір'я.

Це назва нашої старої дідизни. Ви купили собі право сміятися з того, що я кажу, отже, смійтеся, будь ласка.

— У мене й на думці не було ображати тебе, — мовив старий, — але коли вже тобі так подобається цей сніданок, то скажу, що шотландські лучники королівської гвардії мають такий самий або навіть кращий щодня.

— Нема нічого дивного, — сказав Дорвард, — бо якщо вони цілу ніч замкнені в ластів'ячих гніздах, то ранком голодні як вовки.

— І скільки завгодно всього, щоб вдоволити свій апетит, — сказав дядько П'єр. — Їм не треба, як бургундцям, вибирати між голою спиною і порожнім шлунком. Вони одягаються, як графи, і бенкетують, як абати[35].

— Тим краще для них, — сказав Дорвард.

— А чому б і тобі не стати на службу? Твій дядько, насмілюся сказати, міг би взяти тебе, як тільки трапиться нагода. І слухай, що я тобі скажу на вухо: я сам певною мірою зацікавлений у цьому і міг би допомогти тобі. Я гадаю, ти вмієш їздити на коні так само добре, як і стріляти з лука?

— З нашого роду ніхто не поступиться найкращому вершникові, який будь-коли ставив ногу в стремено. Я, звісно, міг би прийняти вашу ласкаву пропозицію, але зважте ось на що: і їжа і вбрання, звичайно, необхідні речі, проте в моєму становищі люди більше захоплюються думками про честь, про кар'єру й відважні подвиги на війні. Ваш король Людовік — благослови його боже — друг і спільник Шотландії, але він весь час сидить у цьому замку або тільки переїжджає з однієї фортеці до другої і здобуває міста й провінції, ведучи переговори, а не б'ючись на полі бою. Що ж до мене, то я поділяю думку Дугласів[36], які завжди віддавали перевагу вільному полю, бо воліли слухати співи жайворонка, а не писк мишей.

— Хлопче, — сказав дядько П'єр, — не поспішай осуджувати вчинки державців. Людовік шанує кров своїх підданих і не береже своєї власної. Він хоробра людина і довів це в бою при Монлері.

— Авжеж, але це було років з дванадцять тому або й більше, — відповів юнак. — Я охоче служив би державцю, слава якого була б така ж блискуча, як і його щит, і який би завжди був першим на полі бою.

— Чому ж ти не залишився в Брюсселі на службі у герцога Бургундського? Він би щодня давав можливість переламати тобі кістки й навіть сам зробив би це, особливо, коли б почув, що ти відлупцював його лісника.

— Це правда, — сказав Квентін. — Що ж, видно, моя нещаслива доля зачинила передо мною двері на цьому шляху.

— Зовсім ні, є ще сила інших головорізів, в яких божевільні юнаки можуть знайти собі службу, — сказав дядько П'єр. — Що ти скажеш, наприклад, про Гійома де ля Марка?

— Як! — вигукнув Дорвард. — Служити Бородачеві, служити Арденському Вєпрові — отаманові грабіжників і вбивць, який цінує людське життя не дорожче ніж свій габардиновий плащ і який вбиває прочан і попів, мов якихось ландскнехтів чи

лучників? Це навіки заплямувало б герб мого батька.

— Гаразд, моя юна гарячко, — заперечив дядько П'єр, — коли ти вважаєш цього Вєпра за безсовісну людину, то чому б тобі не піти до молодого герцога Гельдернського?[37]

— Тобто до самого біса, — спалахнув Квентін. — Скажу вам по секрету — він занадто важкий для землі, щоб вона довго його носила, і пекло вже накидає на нього оком. Кажуть люди, що він тримає свого батька в тюрмі і навіть б'є його — можете уявити собі?

Дядько П'єр, здавалося, був трохи збентежений тим наївним жахом, з яким молодий шотландець говорив про синівську невдячність, і відповів йому на це:

— Ти ще не знаєш, юначе, якими недовговічними бувають кровні зв'язки серед знатних людей. — Потім, змінивши тон, додав жартівливо — Крім того, коли герцог і побив свого батька, то ручуся, що й батько колись бив його. Отже, це не більше, як розплата за давню кривду.

— Дивно мені чути такі слова від вас, — сказав шотландець, почервонівши від обурення. — З таким сивим волоссям, як ваше, не годилося б жартувати з таких речей. Якщо старий герцог і шмагав свого сина в дитинстві, то, виходить, мало шмагав його, бо краще було б цьому сину померти під різкою, ніж залишатися жити такою потворою на сором усьому християнському світу.

— Мені здається, — сказав дядько П'єр, — що, підходячи з такою міркою до характеру кожного сюзерена й воєначальника, краще самому собі стати отаманом, бо де ж такому мудрому знайти собі воєначальника, гідного командувати ним?

— Ви глузуєте з мене, дядьку П'єр, — сказав юнак добродушно, — і, мабуть, маєте рацію. Але ви не згадали ще одного досить хороброго воєначальника, який також має відважне військо й під командою якого кожна порядна людина могла б служити із спокійною совістю.

— Не можу здогадатися, про кого ти кажеш.

— Та невже? Звичайно, про того, хто, немов Магометова труна (будь він проклятий, цей Магомет), висить поміж двома магнітами, про того, кого не можна назвати ні французом, ні бургундцем, але хто, утримуючи рівновагу поміж цими обома, змушує їх боятися і служити собі, хоч вони великі государі.

— І все ж таки не можу здогадатися, про кого ти кажеш, — повторив дядько П'єр задумливо.

— Хіба? Кого ж я можу мати на думці, крім благородного Людовіка Люксембурзького, графа де Сен-Поль[38], ясновельможного коннетабля[39] Франції? Він з своєю відважною маленькою армією зумів відстояти власні володіння і тепер держить свою голову так високо, як сам король Людовік або герцог Карл, балансуючи між ними, наче хлопчик, що стоїть посередині дошки, тим часом як двоє інших гойдаються на її краях[40].

— І через те йому загрожує небезпека найгіршого падіння, — сказав дядько П'єр. — Ось послухай мене, мій молодий друже. Якщо ти вважаєш грабіжництво за таку велику

провину, то чи знаєш ти, "що граф де Сен-Поль був першим, хто подав приклад підпалювати села й спустошувати країну в часи війни? До цього ганебного спустошення, що він учинив, вороги щадили беззахисні міста й села, які віддавалися на милосердя переможців.

— Ні, справді, — зауважив Дорвард, — коли вже так, то мені здається, всі ці знатні пани варті один одного і вибирати когось з них — однаково, що вибирати дерево, на якому тебе мають повісити. Але граф де Сен-Поль, оцей коннетабль, володіє містом, яке носить ім'я мого покровителя й святого. Я маю на увазі Сен-Кантен[41], тобто місто святого Квентіна (тут він перехрестився), і, можливо, коли б я там жив, мій святий покровитель не забув би про мене. Адже названих його ім'ям не так уже й багато, не те що у ваших найулюбленіших святих. А тепер, як бачите, він забув про мене, бідного Квентіна Дорварда, свого духовного хрещеника, бо не залишив би його на цілий день без їжі й питва, а вранці не полишив би на піклування святого Юліана й на випадкову ласку незнайомця, куплену ціною холодного купання у славетній річці Шер чи в одній з її приток.

— Не хули бога, дорікаючи святим, мій молодий друже, — сказав дядько П'єр. — Святий Юліан Гостинний — вірний покровитель мандрівників; а святий Квентін Блаженний, мабуть, більше зробив для тебе доброго, ніж ти гадаєш!

Коли він це говорив, двері відчинилися і в кімнату увійшла дівчина років п'ятнадцяти-шістнадцяти. Вона несла накритий вишиваною червоною серветкою піднос, на якому стояли маленьке блюдечко з чорносливом, що так уславив місто Тур, і кубок тонкої ювелірної роботи, якою здавна пишалися ювеліри цього міста. Їхня робота відзначалася своєю витонченістю не тільки серед інших міст Франції, але перевершувала майстерністю навіть вироби інших країн.

Кубок був так мистецьки зроблений і так добре відшліфований, що Дорвард навіть не сумнівався, що він із срібла, а не з якогось дешевшого металу, як і той, що стояв перед ним на столі. Проте дівчина, що внесла це все, далеко більше привернула увагу Дорварда, ніж посуд на підносі.

Його одразу причарувало гарне личко, обрамлене чорним волоссям, заплетеним у дрібні кіски, перевиті гірляндю з плющевого листя, як носили шотландські дівчата. Ця гірлянда утворювала неначе серпанок навколо обличчя, правильні риси якого й задумливий вираз чорних очей надавали йому схожості з Мельпоменою[42]. На дівочих щоках грав легкий рум'янець, а в очах світилися розум і цікавість, які доводили, що це обличчя може бути не тільки сумним, а й усміхненим, хоч, либонь, таке траплялося і не часто. Квентінові навіть здалося, що якісь скрутні обставини спричинилися до того, що таке мило й молоде личко мало вигляд серйозніший і сумніший, ніж це властиво юній красуні. Оскільки юнак з романтичною уявою дуже швидкий щодо своїх висновків, то Квентін подумав, що доля цього чудового видіння оповита якоюсь таємницею.

— Як це так, Жакліно, — сказав дядько П'єр, коли вона увійшла в кімнату. — Чому ти тут? Хіба я не висловив бажання, щоб те, що мені потрібно, принесла Перетта? Стонадцять дияволів! Чи вона занадто поважна дама, щоб зробити мені цю послугу?

— Тітонька погано себе почуває, — покvapливо відповіла Жакліна покiрним тоном.
— Погано себе почуває і не виходить із своєї кімнати.

— Якщо не виходить, то, сподіваюся, вона нікого і не приймає! — сказав дядько П'єр з притиском. — Я чоловік бувалий — і в усі ці вдавані хвороби не вірю.

Жакліна зблідла й навіть похитнулася при такому зауваженні дядька П'єра, бо, треба визнати, що його голос і погляд, коли він казав це, були жорстокі, ущипливі й зловісні. Цього було досить, щоб збудити в Квентіна Дорварда рицарське почуття горянина. Він поспішив підійти до Жакліни й узяти піднос, який вона покiрливо віддала йому, не спускаючи соромливого і стурбованого погляду з обличчя розгніваного городянина. Важко було встояти перед цим жалісливим, сповненим благання про пощаду поглядом, і дядько П'єр пом'якшав — докоряв їй з усією лагідністю, на яку тільки був здатний, хоч і не приховував свого незадоволення.

— Я не звинувачую тебе, Жакліно... Ти ще занадто молода, щоб бути такою, якою, на жаль, станеш згодом, тобто брехливою і зрадливою, як і вся ваша прекрасна стать. Кожен, хто вже пожив на світі, добре знає, які ви всі є. Ось і шотландський рицар скаже тобі те саме.

Жакліна, немов скоряючись дядькові П'єру, поглянула на молодого чужоземця, але хоч який швидкий був цей погляд, Дорвардові здалося, що він благав про співчуття і підтримку. З готовністю, продиктованою юнацьким запалом і вихованим з дитинства романтичним ставленням до жінок, Квентін поспішно відповів, що кинув би виклик кожному, однакового з ним віку і звання, хто наважився б заперечувати, що обличчя, на яке він тепер дивиться, виражає найчистіші та найщиріші помисли.

Молода дівчина смертельно зблідла із острахом подивилася на дядька П'єра, в якого ця вихватка юнака викликала лише сміх, та й то скоріше глузливий, ніж схвальний. Квентін, в якого друга думка звичайно виправляла першу, хоч уже і після того, як її було висловлено, почервонів, гадаючи, що слова його можна зрозуміти, як нікчемні хвастощі у присутності старого чоловіка мирної професії, і вирішив терпляче підкоритися тому сміховинному становищу, в яке потрапив. Він, червоніючи, подав дядькові П'єру кубок на дерев'яному підносі, намагаючись за усмішкою приховати своє збентеження.

— Ти просто дурний юнак, — сказав дядько П'єр, — і знаєш жінок так само мало, як і державців, серця яких, — промовив він, урочисто перехрестившись, — бог тримає в своїй правій руці.

— А хто ж тримає серця жінок? — сказав Дорвард, вирішивши не піддаватися безсумнівній зверхності цієї незвичайної людини, зарозумілість і недбале поводження якої впливали на нього, хоч він і соромився цього.

— Ну, про це спитай у когось іншого, — спокійно зауважив дядько П'єр.

Квентін знов дістав відсіч і почував себе ніяково, але не здавався.

"Звичайно, — думав він, — я поважаю цього городянина з Тура не лише тому, що він почастував мене, хоч це й був розкішний і схожий на бенкет сніданок. Собаки та соколи відчують приязнь до когось лише через те, що їх годують. А щоб привернути

до себе людину, насамперед треба до неї поставитись якнайкраще. Проте він не звичайний чоловік... А це прекрасне видиво незабаром зникне, бо, звісно, така чудова дівчина не може мати нічого спільного ні з цим жалюгідним місцем, ні з цим грошовитим купцем, хоч він, здається, має вплив на неї, як, без сумніву, і на всіх, хто до нього наближається.

Дивно, якої ваги надають ці фламандці й французи багатству — незрівнянно більшої, ніж воно на те заслуговує. Я певен, що цей старий купець гадає, ніби я шаную його за гроші, — я, шотландський родовитий дворянин з гербовим щитом, а він майстровий з Тура!"

Такі думки хутко промайнули в голові юного Дорварда тим часом, як дядько П'єр сказав, погладжуючи Жакліну по голівці з довгими косами:

— Цей юнак слугуватиме мені, Жакліно, ти можеш іти. Я скажу твоїй тітці, що вона легковажно робить, виставляючи тебе на показ без усякої потреби.

— Але ж вона прислала мене тільки для того, щоб прислужувати вам, — сказала дівчина. — Сподіваюся, ви не будете гніватися на мою тіточку за те, що вона...

— Сто чортів! — вигукнув купець, перебиваючи її вже без суворості. — Чи не збираєшся ти отут сперечатися зо мною? Чи, може, хочеш краще роздивитися на цього хлопця? Іди собі, він дворянин, і я можу скористатися з його послуг.

Жакліна вийшла. Квентін Дорвард був такий вражений її раптовим зникненням, яке перервало нитку його роздумів, що, коли дядько П'єр, безтурботно розкинувшись у великому кріслі, звернувся до нього голосом людини, котра звикла, щоб їй підкорялися: "Постав отой піднос передо мною", — він машинально послухався.

Купець насупив густі чорні брови так, що вони майже затулили його гострі проникливі очі, які лише зрідка яскраво і бистро зблискували, мов проміння сонця, що на мить раптово прохоплюється з-за темної хмари.

— Чудове створіння природи, — нарешті вимовив старий, підвівши голову і пильно дивлячись на Квентіна. — Надто гарна дівчина, щоб бути служницею в трактирі. Вона могла б прикрашати дім будь-якого шановного городянина, коли б була краще вихована і не такого низького походження.

Інколи буває, що одне необачно кинуте слово вмить руйнує величний повітряний замок, і ми не можемо не гніватися на того, хто це зробив, бодай і ненавмисне. Квентіна збентежили слова старого, і він ладен був розсердитись, що це чарівне створіння природи — лише служниця, найімовірніше племінниця господаря заїзду, і повинна догоджати кож-пому відвідувачеві, зокрема й дядькові П'єру, який досить багатий для того, щоб примусити виконувати свої примхи.

Думка, настирлива думка, знову стала перед ним: треба було б дати цьому старому зрозуміти різницю між їхнім становищем і вказати, що багатство ще не ставить його на один рівень із Дорвардом з Глен-Гулакїна. Проте щоразу, як він дивився на дядька П'єра, то помічав, що в ньому, незважаючи на похмурий вигляд, зморшки на обличчі й простий, бідний одяг, було щось таке, що заважало висловити цю думку про свою перевагу. Навпаки, що частіш і пильніш Квентін дивився на нього, то дужче кортіло

довідатися, хто ж насправді цей чоловік. Зрештою, він уже вважав його не менш як за синдика[43] або за вищого судового урядовця міста Тура, або ще за когось, хто звик вимагати поваги до себе і приймати її від інших.

Тим часом купець знову заглибився в свої думки, від яких він одірвався, тільки щоб побожно перехреститися і з'їсти трохи сухих фруктів та кілька сухарів. Потім він зробив Квентінові знак, щоб той подав йому кубок, і, приймаючи його з рук юнака, між іншим запитав:

— Ти кажеш, що ти дворянин?

— Очевидно, що так, — відповів шотландець, — коли досить п'ятнадцятьох поколінь, щоб зробити з мене дворянина. Це вже я казав вам раніше. Але хай це вас, дядьку П'єр, не бентежить: мене завжди вчили, що обов'язок молодших полягає в тому, щоб допомагати старшим.

— Чудові слова, — сказав купець, беручи з рук юнака кубок, наповнюючи його з глека і зовсім не турбуючись тим, що йому прислуговує дворянин.

"Хай йому біс, цьому старому городянинові з ремісників, — подумав Дорвард. — Він приймає послуги від благородного шотландського дворянина з такою безтурботністю, як я приймав би їх від якогось там попихача з Глен-Ізли".

Купець, допивши кубок води, сказав своєму співбесідникові:

— Ти так ретельно смакував боннське вино, що, думаю, вже не захочеш випити за моє здоров'я. Але я маю еліксир, який може перетворювати навіть воду на найкращі вина Франції.

Кажучи так, він добув з пазухи великий гаманець, зроблений із шкіри морської видри, і висипав у бокал цілий дощ дрібних срібних монет, аж поки він не наповнився більш як наполовину.

— Мій хлопче, ти маєш підстави бути вдячнішим, ніж досі, — сказав дядько П'єр, — і твоєму покровителеві святому Квентіну і святому Юліанові. Я порадив би роздати милостиню від їхнього імені. Залишайся в цьому заїзді, поки побачиш свого родича Балафре, який дістане відпустку з варті після полудня. Я маю справи в замку і повідомлю його, що він може знайти тебе тут.

Квентін Дорвард уже хотів був сказати, що не може скористатися з цієї надмірної щедрості свого нового приятеля, але дядько П'єр, насупивши чорні брови й випроставши згорблену постать, став у позу, сповнену гідності, якої він не мав до того, і сказав владним тоном:

— Без заперечень, юначе, роби лише те, що тобі наказують.

З цими словами він вийшов, подавши Квентінові знак залишатися на місці.

Молодий шотландець стояв приголомшений, не знаючи, що й подумати про це. Найпершим наміром його, цілком природним, хоч і не зовсім благородним, було заглянути у срібний бокал, більш ніж до половини наповнений срібними монетами. Протягом усього свого життя Квентін не мав, мабуть, і двадцяти з них. Проте чи міг він, не принижуючи гідності дворянина, прийняти гроші від цього заможного плебея? Це було складне питання. Хоч йому і пощастило добре поснідати, проте не було на що

дістатися до Діжона (якби він наважився піддати себе гніву герцога Бургундського і вступити до нього на службу), ні тим паче до Сен-Кантена (коли б він вибрав собі коннетабля де Сен-Поля), бо він мав намір служити коли не королеві Франції, то одному з цих великих госуларів.

Зрештою, він вирішив, що найрозумніше буде в такому становищі керуватися порадою свого дядька. Поклавши гроші в свою бархатну торбинку, він покликав господаря будинку, щоб повернути його срібний кубок і спитати про цього щедрого і владолубного купця.

Господар не забарився з'явитися і на цей раз був трохи балакучіший. Він рішуче відмовився забрати назад срібний кубок. Цей кубок, казав він, належить не йому, а дядькові П'єру, а той подарував його своєму гостеві. Щоправда, вів далі господар, у нього є чотири своїх власних, так званих, срібних "кошики", які йому залишила в спадок бабуня, але нічого подібного до цієї майстерності ювелірної роботи, як оце в руці пана гостя, він не має. Це — один з найкращих кубків міста Тура, виготовлений знаменитим майстром Мартіном Домініком, з яким ніхто не зрівняється навіть у самому Парижі.

— А скажіть мені, будь ласка, хто такий цей дядько П'єр, — спитав Дорвард, перебиваючи його, — що роздає такі коштовні подарунки чужинцям?

— Хто такий дядько П'єр? — проказав господар, вимовляючи слова так повільно, немовби він пропускав їх одне за одним через перегінний куб.

— Авжеж, — проказав Дорвард покvapливо і вперто, — хто такий цей дядько П'єр і чому він так розкидається своїми милостями? І хто цей похмурий чоловік, з вигляду різник, якого він послав уперед замовити сніданок?

— Про те, хто такий дядько П'єр, ви, пане мій, краще б у нього самого й запитали, а щодо пана, який наказав приготувати сніданок, то хай бог боронить вас від ближчого з ним знайомства.

— В усьому цьому є щось таємниче, — промовив молодий шотландець. — Цей дядько П'єр сказав мені, що він купець.

— А коли він вам так сказав, — відповів господар, — то, певна річ, він і є купець.

— Яким же крамом він торгує?

— О, всяким, яким тільки завгодно, — сказав господар. — Є в нього тут і шовкові мануфактури, вироби яких не поступаються навіть перед тими багатими шовковими тканинами, що їх венеціанці привозять з Індії та Китаю. Ви могли побачити ряди шовковичних дерев, коли йшли сюди: всі вони посаджені з наказу дядька П'єра, щоб годувати ними шовкопрядів.

— А ця молода дівчина, яка принесла сюди печиво й варення, хто вона така, мій друже? — спитав гість.

— Моя постоялка, пане. Вона живе тут з своєю опікункою, якоюсь тіткою чи родичкою, — відповів господар.

— І це що, у вас заведено, щоб постояльці слугували одне одному? — спитав Дорвард. — Бо я спостеріг, що дядько П'єр нічого не брав ні з ваших рук, ні від кого з

ваших слуг.

— Багаті люди можуть мати свої примхи, бо в них є чим платити за них, — сказав господар. — Та це не вперше, бо дядько П'єр знає надійний спосіб заставити благородних людей служити йому.

Юний шотландець був трохи ображений цим натяком, але, не показуючи свого незадоволення, спитав, чи може він тут влаштуватися на день, а може й надовше.

— Безумовно, — відповів господар, — завжди буду радий служити вам.

— А чи можна мені, — запитав Квентін, — висловити свою пошану вельможним дамам, сусідом яких я буду незабаром?

Господар не знав, що й відповісти на це:

— Вони самі нікуди не виходять і нікого не приймають.

— За винятком, мабуть, дядька П'єра? — зауважив Дорвард.

— Не вважаю, що маю право називати вам винятки, — відповів він твердо, але поштиво.

Квентіна, який високо ставив свою дворянську гідність, хоч йому й бракувало коштів з честю підтримувати її, зачепила за живе відповідь господаря, і він вирішив показати, що знає загальноновживаний в ті часи звичай ввічливості.

— Віднесіть дамам, — сказав він, — пляшку цього чорного ізерського вина і скажіть, що Квентін Дорвард з Глен-Гулакіна, шотландський почесний рицар і тепер їхній сусід, просить дозволу висловити їм своє глибоке шанування під час особистого візиту.

Господар вийшов, але майже за мить повернувся і сказав, що дами дякують шотландському кавалерові і вибачаються перед ним, що не можуть прийняти ні люб'язно запропоноване їм частування, ні його самого, бо, живучи самотньо, взагалі нікого не приймають.

Квентін лише закусив губу і одним духом випив ізерське вино, від якого відмовились його сусідки.

— Присягаюся святою месою, чудна ця країна, — сказав він сам собі. — Тут купці і майстрові поводяться і розкидаються грішми, як дворяни, а мандрівні панянки, що живуть у заїздах, мають вигляд переодягнених принцес! Хоч би там що, а я ще побачу цю чорноброву дівчину!

Вирішивши так, він наказав провести себе до призначеної йому кімнати.

Господар одразу провів його східцями вгору, а потім уздовж галереї, на яку виходило багато дверей подібно до дверей монастирських келій. Це справило погане враження на нашого героя, якому нудно й сумно було пригадувати дні своєї молодості, проведені в монастирі. Господар зупинився аж у кінці галереї, вибрав ключ з великої в'язки, яка висіла в нього на поясі, відчинив двері й показав гостеві невелику, чисту баштову кімнату з солом'яним ліжком. У кімнаті панував винятковий порядок, і хоч вона була вбога, але здалася Квентінові маленьким палацом.

— Сподіваюся, що ця кімната сподобається вам, мій пане, — сказав господар. — Я вважаю за свій обов'язок догоджати всім друзям дядька П'єра.

— О, щасливе купання! — вигукнув Квентін Дорвард, весело підстрибнувши, як

тільки господар вийшов. — Ніколи ще не випало на мою долю такого щастя. Моя фортуна осипає мене своїми милостями.

Кажучи це, він підійшов до віконця, з якого видно було (оскільки башта значно підіймалася над фасадом будови) не лише великий чудовий сад, що належав заїзду, але й принадний шовковичний гай, котрий, як говорили, насадив дядько П'єр, щоб годувати шовкопрядів. Крім того, дивлячись просто вздовж стіни, Квентін міг побачити таке саме віконце в протилежній башті. Людині, старшій за Квентіна на двадцять років, важко було б сказати, чому саме це місце зацікавило юнака більше, ніж чудовий сад або шовковичний гай. Старіші очі дивляться байдуже на маленькі баштові віконця, хоч грати на них напіввідсунені, щоб заходило свіже повітря, а віконниці напівзачинені, щоб не пропускати сонця або й чийогось нескромного погляду, і хоч там висить на стіні лютня, напівзакрита легким серпанком з зеленого, як море, шовку. Але в щасливому віці Дорварда такої несподіванки (як сказав би поет) досить для сотні повітряних замків і таємничих здогадів, на думку про які людина похилого віку посміхається і зітхає, зітхає і посміхається.

Можливо, Квентін хотів більше дізнатися про свою чудову сусідку, якій належали лютня й серпанок. Легко допустити, що йому принаймні цікаво було довідатися, чи не та це особа, яку він уже бачив, коли вона слугувала дядькові П'єру. Тому не дивно, що Дорвард відкрито не показувався у відчиненому навстіж вікні. Він добре знав, як треба ловити птахів; причаївшись біля відчиненої віконниці, дивився крізь грати так, щоб його самого не було видно. Незабаром він мав приємність побачити білу, закруглену, прегарну ручку, яка зняла з стіни музичний інструмент.

Дівчина з маленької башти, власниця серпанку й лютні, заспівала одну з тих старовинних пісень, які співали благородні дами в часи рицарства своїм поклонникам — рицарям і трубадурам[44]. Слова цієї пісні не відзначалися ні гострим смислом, ні глибиною почуттів, ні буянням фантазії, так само як і музика не відвертала уваги від слів. Музика й слова доповнювали одне одного і самі, по собі не варті були нічого. Отже, не зовсім правильно наводити тут рядки, що призначаються не для читання, а лише для співу. Проте старовинна поезія завжди приваблювала нас. Оскільки ж мелодія остаточно загублена (хіба що Бішопу[45] пощастить випадково знайти її чи міс Стівенз[46] навчиться в жайворонка щебетати її для пас), то ми, ризикуючи втратити свою гідність, а також і гідність панни з лютнею, наводимо тут такі прості і навіть грубуваті слова пісні:

Ой любий мій Гі, я все жду,
Чекаючи, й сонце зайшло.
Цвітуть апельсини в саду,
Як іншого разу було.
Птахи не співають, хоч спів
Лунає з далеких осель.
Хоч вітер не дме з-за ланів,
Гойдає вітрець корабель.

Мій любий не йде...

Ой, любий мій де?

Ген темінь вкрива далечінь

І гомін далекий ушух.

Ось дівчина гулькнула в тінь —

В тіні їй співає пастух.

Мій любий не йде...

Ой, любий мій де?..

Що б не подумав читач про цю просту пісеньку, але вона справила на Квентіна глибоке враження, бо співав її ніжний переливний голосок і звуки її змішувалися з легкими подувами вітерця, що приносив з собою чудові пахощі саду. Проте самої співачки майже не було видно, і від цього вона видавалася ще більш таємничою і чарівною.

Слухач не міг утриматися від того, щоб не висунутися сміливіше з свого вікна, намагаючись краще роздивитися співачку. Музика раптом змовкла, вікно зачинилося, і темна занавіска опустилася. Так було покладено край усім дальшим спостереженням за сусідкою в башті навпроти.

Дорвард зажурився, що його покvapливiсть мала такі наслідки. Але він втішав себе надією на те, що дама з лютнею не зможе обійтися без гри на інструменті, до якого вона, здавалося, дуже звикла, а також не зможе відмовитись од задоволення відчинити вікно і подихати свіжим повітрям лише через безглузде бажання не дати слухати сусідові ніжні звуки своєї лютні. Крім того, до міркувань, якими він себе заспокоював, прилучалося ще й почуття особистого гонору. Коли справедливий здогад, що чудова чорнокоса красуня була мешканкою однієї з башт, то він також не міг забувати й того, що гарний, молодий мандрівний білявий рицар, рицар фортуни, був мешканцем другої башти. А романи, ці розумні вчителі, навчили юнака, що хоч дівчата бувають боязкі, це ще не значить, що вони не звертають уваги на хлопців.

Тим часом як Квентін заглибився в ці мудрі міркування, служник заїзду повідомив його, що якийсь рицар чекає на нього внизу й хоче поговорити з ним.

Розділ V ВОЇН

Міцний вояк з волоссям, як у лева,

І бог і біс весь час на язиці,

Собі шука він слави мильну бульку

Аж у гарматному жерлі.

Шекспір. "Як вам це подобається"

Рицар, який чекав на Квентіна Дорварда, був один з тих, про кого Людовік XI уже давно сказав, що вони тримають у своїх руках долю Франції, бо їм доручено безпосередню охорону й захист королівської особи.

Карл VI[47] завів цей славетний корпус лучників так званої шотландської лейб-гвардії з кращих міркувань, ніж інші володарі, коли вони заводять навколо трону гвардію з чужоземних найманих військ. Невпинні війни, які позбавили його більше ніж

половини володінь, і сумнівна відданість французьких дворян навели короля на думку, що було б нерозумно й ненадійно доручати цим дворянам охорону своєї особи. Шотландські дворяни були споконвічні вороги Англії і давні, навіть природні спільники Франції. Вони були бідні, хоробрі, віддані; з їхньої країни виходило більше відважних шукачів пригод, ніж з усіх інших країн Європи. Високе походження більшості з них давало їм право стояти ближче до особи короля, аніж представникам інших військ, а відносно невелика кількість не давала їм можливості повстати, щоб перетворитися із слуг на господарів.

З свого боку французькі королі, в інтересах своєї політики, задовольняли претензії цих найманих солдатів, даючи їм почесні привілеї та велику плату, що їй з властивим воїнам марнотратством більшість із них витрачала на те, щоб підтримувати на належній висоті свою мниму гідність. До кожного з них ставилися, як до справжнього дворянина. А близькість до королівської особи надавала їм достоїнств в їх власних очах і поваги в очах французів. Вони були розкішно озброєні, обмундировані й мали чудових коней. Кожному з них було дозволено мати зброєносця, слугу, пажа й двох йоменів[48]. Одного з цих йоменів звали ножарем через великий ніж, який він мав при собі, щоб доколювати тих, кого в сутичці його пан скинув на землю. З таким почтом і відповідним спорядженням лучник шотландської гвардії був людиною знатною і досить впливовою. Їх лави поповнювалися тими, що вже служили при них пажами і зброєносцями. Молодші сини знатних шотландських родин часто прагнули вступити на службу так, щоб їх командиром був якийсь приятель чи родич, сподіваючись через це незабаром дістати підвищення.

Ножара і його помічника, що не належали до дворянського стану, обирали з незнатних людей. Але з огляду на їх вигідну посаду і грошову винагороду, пани залюбки закликали на це місце найсильніших і найхоробріших серед своїх мандрівних земляків.

Людовік Лезлі, або, як ми частіше зватимемо його, Балафре, бо під таким ім'ям його знали у Франції, був шести п'є заввишки, кремезний, з суворим і грубим обличчям. Від скроні, перетинаючи праве вціліле око й щоку і сягаючи кінчика вуха, йшов великий; бридкий шрам, що надавав його обличчю жорстокого виразу. Цей глибокий шрам проходив борозною, яка була то криваво-червона, то червоно-чорна, то синя, то аж чорна залежно від того, в якому настрої був Лезлі.

Він був багато одягнений і чудово озброєний. Його голову прикривала шотландська шапка з пучком пер і брошкою з образом діви Марії з масивного срібла. Ці брошки подарував шотландській гвардії король під час одного з своїх випадків побожності. Як дехто казав, він колись навіть дійшов до того, що доручив божій матері посаду командира цієї гвардії. Нашийник лучника, нарукавники й рукавиці були з найкращої сталі і оздоблені сріблом, а кольчуга була така блискуча й яскрава, як зимового ранку іній на папороті або вересі. На ньому був просторий плащ з дорогоцінного синього бархату, з вирізами з обох боків, як у герольда. На плащі, на грудях і на спині, срібними нитками нашито великий білий хрест святого Андрія. Кольчужні штани й сталеві

черевики захищали коліна й ноги. При правому боці висів широкий кинджал, що звався — "милосердя боже", а з лівого плеча спускалася розкішно вигаптувана перев'язь для дворучного меча, який він для зручності тримав у руці, бо правила служби забороняли класти його хоч на мить осторонь.

Квентін Дорвард, хоч і рано призвичаївся до зброї та воєн, як уся шотландська молодь його часу, але ще ніколи не бачив войовничішого, краще обмундированого воїна, ніж цей, його дядько, званий Людовік з рубцем, або Балафре. Проте він не міг не здригнутися від виразу його похмурого обличчя, коли той, підкручуючи вуса, привітав свого племінника з приїздом до Франції й, не зводячи духу, спитав його про новини в Шотландії.

— Там немає нічого доброго, любий дядечку, — відповів юний Дорвард. — Але я радий, що ви зразу ж пізнали мене.

— Я б пізнав тебе, хлопче, і в ландах[49] коло Бордо, коли б зустрів тебе там на високих, як у журавля, ходулях. Але сідай-но, сідай; якщо доведеться почути про нещастя, то в нас буде досить вина, щоб перенести його. Гей! Старе винне барило, наш добрий господарю, неси нам негайно, що там у тебе є найкращого!

Шотландсько-французька говірка була таким самим звичайним явищем у тавернах коло Плессі, як швейцарсько-французька в сучасних паризьких кабаре. І з швидкістю, в якій приховувався страх, прибіг господар на звук цієї говірки й виконав наказ. Пляшка шампанського вже стояла перед ними, і дядько встиг добре з неї ковтнути, тим часом як племінник лише пригубив, кажучи, що вже пив цього ранку.

— Це було б добро виправдання хіба що в устах твоєї сестри, любий племіннику, — сказав Балафре. — Ти не повинен лякатися доброї чарки вина, коли хочеш мати бороду на обличчі і вважати себе за воїна. Але, зрештою, розв'язуй твій шотландський лантух — розповідай, які там у тебе новини з Глен-Гулакїна! Як там живе моя сестра?

— Вона померла, любий дядечку, — сумно відповів Квентін.

— Померла! — як луна, повторив дядько голосом, в якому звучало швидше здивування, ніж співчуття. — Як же це так сталося, адже ж вона на п'ять років молодша від мене; а я ніколи не почував себе так добре, як тепер! Померла! Це просто неможливо. У мене ніколи навіть голова не боліла, хіба що з похмілля після гульні в компанії братів веселої науки[50], а моя бідна сестра померла! Ну, а твій батько, любий племіннику, тепер знов одружився?

І перш ніж юнак встиг відповісти, дядько вже прочитав його відповідь у здивуванні, яким той зустрів це запитання, і сказав:

— Що, хіба ні? Я міг би заприсягтися, що Алан Дорвард не така людина, щоб жити без жінки. Він любив у хаті лад і, хоч завжди був людиною суворих правил, іноді позирав на гарненьких жінок, У шлюбі він знайшов би і те, і друге. Щодо мене, то я байдужий до цього. Я можу дивитися на гарненьку жінку і зовсім не думати про церкву й одруження. Мабуть, я не досить побожний для цього.

— Але дозвольте, дорогий дядечку! Мати моя була вдовою ще за рік до своєї смерті, коли Огілві зруйнували Глеп-Гулакін. Мій батько, два дядьки, двоє старших братів і

семеро моїх родичів, і арфіст, і доглядач, і ще шестеро з наших людей полягли в бою, захищаючи замок. Тепер від Глен-Гулакіа не залишилося ні вогнища, ні каменя на камені.

— Присягаюся хрестом святого Андрія! — вигукнув Балафре. — Та це ж справжній розгром! Ох, ті Огілві завжди були лихими сусідами для Глен-Гулакіа. Яке це нещастя! Але "на війні як на війні". Коли ж скоїлася ця біда, любий племінничку? — і, спитавши це, він вихилив склянку вина й похитав головою, тим часом як небіж відповів, що його родина загинула позаторік на свято святого апостола Іуди.

— Ач яка річ, — зауважив солдат. — Недарма я казав: чия візьме. Того самого дня я й двадцяттеро моїх товаришів Штурмували замок Рош-Нуар, що належав Аморі Залізна рука, ватажкові вільних стрільців, про якого ти, мабуть, чув. Я вбив Аморі на його власному порозі й здобув стільки золота, що з нього вийшов ось цей чудовий ланцюг, який колись був удвоє більший, ніж тепер; до речі, це нагадало мені, що мій обов'язок — призначити частину його на боговгодну справу. Ей, Ендрю, сюди!

Увійшов Ендрю, дядьків йомен, одягнений майже так само, як і лучник, але без залізних нарукавників і в панцирі грубішої роботи. Його шапка була без пера, а плащ — із звичайної тканини замість багатого оксамиту. Знявши з шиї грубий золотий ланцюг, Балафре одгриз своїми міцними зубами чотири ланки з одного кінця й сказав служникові:

— Ось, на тобі, Ендрю, віднеси це моему приятелеві, веселому Боніфацію, монахові монастиря святого Мартіна. Привітай його від мене й перекажи слова, яких він не міг вимовити, коли ми прощалися з ним востаннє опівночі: "Боронь вас боже". Скажи йому, що мої брат, сестра і ще дехто з нашої родини повмирали і я прошу його відправити месу за упокій їх душі стільки разів, скільки він вважатиме можливим за ці ланки мого ланцюжка. А якщо цього мало, то нехай помолиться в борг, щоб урятувати їх від чистилища. Але стривай-но... Раз мої родичі були люди чесні, а не еретики, то вони, мабуть, уже звільнилися з передпокою чистилища, і тепер неважко буде взагалі визволити їх з тієї нори. Тому я хочу, щоб хоч за частку цього золота він прочитав найміцніші прокляття, які знає наша церква, проти так званих Огілві з графства Ангус. Ти розумієш, що я кажу, Ендрю?

Ножар кивнув головою.

— Тільки дивись мені, щоб жодна з цих золотих ланок не попала до пивниці, перш ніж монах візьме їх собі. Бо коли таке трапиться, я так тебе почастую канчуками, здеру з тебе живцем шкуру, як із святого Варфоломея. Тепер на, бери оце. Я бачу, що ти кидаєш оком на пляшку і не підеш, не покуштувавши вина.

Він налив йому повну склянку, і ножар, випивши до дна, подався виконувати доручення свого пана.

— А тепер, любий племіннику, розповідай, яка тебе доля спіткала в цьому злочасному поєдинку.

— Я бився весь час поруч із старшими й дужчими за мене, поки всіх їх не повбивали, — сказав Дорвард, — і мене теж сильно поранили.

— Але, мабуть, не гірше, ніж мене десять років тому, — зауважив Балафре. — Дивись, любий племіннику, — показав він йому червону смугу на обличчі. — Меч Огілві ніколи б не провів такої глибокої борозни.

— Вони проводили досить глибокі борозни, — сумно відповів Квентін. — Але нарешті вони втомилися й зглянулися на благання моєї матері помилувати мене, коли побачили, що іскорка життя ще жевріє в мені. Ученому монаху з Ебербротіка[51], який, на щастя, був нашим гостем у цю лиху годину і якого ледве не вбили під час сутички, дозволили перев'язати мої рани і перенести мене в безпечне місце. Але за цей дозвіл він і моя мати мусили дати обіцянку, що я стану ченцем.

— Ченцем! — вигукнув дядько. — Присягаюся святим Андрієм, ось чого зо мною ніколи не було. З самого мого дитинства нікому ще не спадало на думку зробити з мене ченця. Мені аж дивно, коли подумаю про це. Правду кажучи, коли б не грамота, якої я ніколи не міг збагнути, не співання псалмів, яких я не терплю, не вбрання, схоже на одягу божевільного жебрака, — хай простить мені божжа мати! — тут він перехрестився, — та не пости, які не зносять мій апетит, — з мене вийшов би ченець, не гірший, ніж мій кум з монастиря святого Мартіна. Але не знаю, чомусь ніхто не пропонував мені вступити до цього стану. Отже, любий племіннику, ти мусиш стати ченцем — але навіщо, скажи, будь ласка?

— Для того, щоб згас рід мого батька разом зі мною в монастирі або в могилі, — відповів Квентін, глибоко схвилюваний.

— Он як! — вигукнув дядько. — Тепер я розумію. Хитрющі бестії, дуже хитрі! Проте їх можна обдурити. Я пригадую каноніка Роберсарта, що дав обіцянку, а потім утік з монастиря й зробився ватажком вільних загонів. Він мав коханку, найвродливішу дівчину, яку я взагалі будь-коли бачив, і трьох не менш гарних дітей. Отже, немає надійних ченців, і не слід на них покладатися, бо вони можуть стати воїнами й батьками. Але розповідай далі.

— Мені небагато залишається сказати, — промовив Дорвард, — крім того, що, бажаючи звільнити мою матір від усякої відповідальності за мене, я вступив до монастиря, де на мене одягли вбрання послушника, навчили виконувати монастирський устав і навіть читати й писати.

— Читати й писати! — вигукнув Балафре, який був з числа тих людей, які вважають за щось дивовижне всі знання, вищі за їхні власні. — Писати, кажеш ти, й читати! Я не можу повірити цьому: ніколи ніхто з Дорвардів, так само й Лезлі, настільки мені відомо, не міг написати свого прізвища. Принаймні за одного можу ручитися з них: я можу писати не краще, ніж літати. Отже, іменем святого Людовіка, як вони навчили тебе цього?

— Це було нудно спочатку, — сказав Дорвард, — але стало легше й приємніше, коли я призвичаївся. Я був слабкий від ран і втрати крові і, щоб віддячити своєму рятівникові, панотцеві Пітеру, почав учитися з великим завзяттям. Тим часом, прохворівши кілька місяців, померла моя мила мати, і, як тільки моє здоров'я покращало, я сказав своєму добродійникові, який був також помічником ігумена, що не

хочу бути ченцем. Тоді ми умовилися, що мене відпустять на волю шукати щастя; а щоб урятувати помічника настоятеля від гніву Огілві, зробили так, ніби я втік. Для підтвердження цього я взяв із собою з монастиря сокола абата. Але насправді мене звільнили за всіма правилами, і це засвідчено рукою й печаткою самого абата.

— Оце правильно, оце добре, — сказав дядько. — Наш король не дуже зважає на всякі там витівки, але втечі з монастиря не пробачить. Ну, а як твій гаманець? Б'юся об заклад, що тобі його неважко носити.

— Одверто кажучи, перед вами, любий дядечку, мені нічого таїтися. Я маю тільки трохи срібних монет.

— Скрутне твоє становище, — сказав Балафре. — Щодо мене, то хоч я й не заощаджую грошей, бо небезпечно їх носити з собою у наш час, але завжди маю при собі, і радим би й тобі йти за моїм прикладом, якийсь золотий ланцюжок на всяк випадок, або перстень, або намисто, що можуть в разі потреби правити за гроші. Проте ти питаєш мене, любий родичу, де я дістаю такі цяцьки, як оця? — Тут він самозадоволено торкнув свій ланцюг. — Адже вони не висять на кожному куші. Вони не ростуть і на полях, як жовті нарциси, з стеблин яких діти плетуть рицарські комірці. Як же тоді? Ти можеш дістати це там, де і я дістав: на службі в доброго короля Франції, де завжди можна добути статок, коли людина має хоч трохи в собі мужності, щоб ризикувати якимсь там життям абощо.

— Я чув, — промовив Квентін, ухиляючись від прямої відповіді, бо він ще не вирішив остаточно, що йому далі робити, — що герцог Бургундський має пишніший двір і благородніших васалів, ніж король Франції, і що більше слави можна здобути собі під його прапорами, оскільки там пускають зброю в діло і добре користуються нею в бою. Тим часом найхристиянніший король, кажуть, здобуває собі перемоги язиками своїх посланців.

— Ти говориш, як дурний хлопець, любий племіннику, — відповів воїн із шрамом. — Проте я пригадую, що коли прийшов сюди, то теж був таким самим дурнем і уявляв собі короля не інакше, як на троні під високим балдахіном: він бенкетує з своїми високородними васалами й паладинами[52], їсть бланманже, а на голові в нього велика золота корона, або скаче на чолі свого війська на ворога, як співають у романах про Карла Великого[53], чи як Роберт Брус[54], Уільям Уоллес[55] у наших власних правдивих історіях. Скажу тобі, хлопче, на вухо: це все місячне сяйво на воді. Політика, політика — ось у чому сила. Але що таке політика, ти питаєш? Це винайдене нашим французьким королем мистецтво воювати мечами чужих людей і видавати плату своїм солдатам з чужих гаманців. Ах! Це найрозумніший з усіх державців, які будь-коли носили пурпур на своїх плечах. Проте він ніколи не носить цього вбрання. Часто я бачу, як він гуляє в простішому одязі, ніж я схотів би носити.

— Гаразд, але все це мені не подобається, любий дядечку, — зауважив Дорвард. — Я хочу служити там, — оскільки все одно я мушу служити в чужій країні, — де сміливим подвигом зможу здобути собі ім'я і славу.

— Розумію тебе, мій любий племіннику, — сказав королівський воїн, — добре тебе

розумію. Але ти ще погано знаєшся на цих справах. Герцог Бургундський — це гаряча голова, смільчак, справжній боєць, але нерозважливий. В усіх сутичках він попереду своїх рицарів і ленників з Артуа і Ено. Отже, подумай, чи могли б ми своєю хоробрістю і вмінням перевищити самого герцога та його відважних дворян і прославитись? Якщо б ми відстали од них, то мали б нагоду потрапити до рук поліційного старшини за те, що були ледачі. Коли б були поряд з ними, то сказали б, що так і треба і що ми чесно заробили свою платню; а коли б мені пощастило випередити інших хоча б на довжину списа (що дуже важко і небезпечно в такій сутичці, де кожен старається з усієї сили), то пан герцог, побачивши добрий удар, сказав би на це своєю фламандською мовою: "Еге! Добре влучив! Спритний пікінер, хоробрий шотландець, дайте йому флорин[56], хай вип'є за наше здоров'я". Але якщо ти чужинець, то не сподівайся ні чинів, ні земель, ні скарбів на такій службі: все дістається тамтешнім дворянам.

— А кому ж іще це має діставатися, коли не тамтешнім мешканцям? — запитав молодий Дорвард.

— Тому, хто захищає тих мешканців, — відповів Балафре, випростуючись на весь свій велетенський зріст. — А ось що каже король Людовік: "Мій добрий французький селянин, мій Жак-Простак, бери своє знаряддя, свій плуг і борону, садовий ніж і копаницю, іди працюй собі; ось мій хоробрий шотландець, що битиметься за тебе, а ти лише подбай за те, щоб сплатити йому. А ви, мій ясновельможний герцого, мій славнозвісний графе і мій наймогутніший маркізе, теж приборкайте вашу відвагу, аж доки вона не буде потрібна, бо вона може зірватися з поводів і завдати лиха своєму государеві. Ось моє регулярне військо, моя французька гвардія, тут передусім мої шотландські лучники і мій добродішній Лезлі, який битиметься не гірше, а навіть краще за вас з усією вашою свавільною відвагою, що погубила ваших батьків у битві при Крессі і Азенкурі"[57]. Тепер ти бачиш, в" якій з цих двох держав мандрівний рицар може досягти найбільшої слави?

— Здається, я розумію вас, любий дядечку, — відповів племінник, — але, як на мене, то немає слави там, де немає ризику. Вибачте, вартувати старого короля, якого ніхто і не думає скривдити, марнувати літній день і зимову ніч поза он тими визубнями, сидіти в стінах фортеці, в цій залізній клітці, та ще під замком, щоб ти не втік, — це легке й безтурботне життя не для мене. Ох, дядечку, це ж однаково, що бути соколом, який сидить на своїй жердці і якого ніколи не беруть на полювання!

— Ну, присягаюся святим Мартіном Турським, цей хлопець не з боягузів! Справді, у нього вдача Лезлі, точнісінько, як я в його роки, тільки ще більш нерозважливий. Але слухай-но, юначе, — хай живе король Франції — рідко буває такий день, щоб не було якогось доручення, виконуючи яке ми могли б добути собі і гроші і славу. Не думай, що найвідважніші і найрискованіші подвиги вершать при денному світлі. Я міг би розповісти тобі про штурм замків, захоплення полонених і таке інше, коли особа, ім'я якої я не називатиму, проявила велику відвагу й здобула собі більшу славу й багатство, ніж перший-ліпший з хоробрих прихвоснів одчайдушного Карла Бургундського. І раз його величності подобається не встрявати в такі справи, то тим більше він має часу,

щоб об'єктивніше оцінити подвиги, в яких він сам не брав участі, і справедливо, щедро винагородити воїнів, що відзначилися. О, це найпроникливіший і найхитріший з усіх государів!

Племінник переждав і потім сказав тихим, але виразним голосом:

— Добрий панотець Пітер часто вчив мене, що дуже небезпечні для душі ті подвиги, якими здобувають невелику славу. Не треба вам казати, любий дядечку, що ці таємні доручення неодмінно повинні суперечити моїй честі...

— За кого ти мене вважаєш, любий племіннику? — спитав Балафре майже суворо. — Правда, мене не виховували в монастирі, я не вмію ні писати, ні читати, але я брат твоєї матері, чесний Лезлі. Я вірний своєму панові й слову. Чи не гадаєш ти, що я здатний на те, щоб дати тобі пораду вчинити якусь підлість? Сам Дюгеклен[58], найславетніший рицар Франції, коли б він ще був живий, міг би пишатися моїми подвигами.

— Я не можу не вірити вам, любий дядечку, — сказав юнак. — Ви єдиний родич, що залишився в мене після мого нещастя. Але чи правду кажуть, мовби двір короля отут, у замку Плессі, дуже дивний? При ньому нема ні дворян, ні великих васалів чи високих сановників? Король розважається із своїми слугами і на таємні наради запрошує тільки звичайних людей. Знатність і шляхетність принижуються, а люди найнижчого стану підіймаються до королівської ласки. Все це здається не подібним до звичаїв його батька, благородного Карла, який вирвав з пазурів англійського лева більш як наполовину завойоване французьке королівство.

— Ти говориш, як безглузда дитина, — зауважив Балафре, — й так само, як дитина, співаєш ту саму пісню на новий лад. Поміркуй сам: коли король наказує Олів'є, своєму цирульникові, робити те, що Олів'є може зробити краще за будь-якого пера, хіба не виграє від цього королівство? Або коли він наказує своєму славному військовому прево[59] Трістанові заарештувати того або іншого бунтівливого громадянина, схопити того або іншого буйного дворянина, то знає, що це буде незагайно зроблено — і квит. А коли б давали доручення герцогові або перові Франції, то він, мабуть, послав би у відповідь на це виклик на поєдинок. Коли знов-таки король зводить дати простому й щирому Людовікові Балафре якесь доручення, замість того щоб дати його вельможному коннетаблеві, який, можливо, тільки поспував би все діло, хіба він не виявляє цим своєї мудрості? Хіба ж не такий державець потрібен нам, мандрівним рицарям, які прагнуть служити там, де їх найвище цінують і де найбільше потребують їхніх послуг? Отак, хлопче... Людовік, як ніхто, вміє добирати собі довірених осіб і знає, що кому доручити. Він не схожий на короля Кастілії, що умирав від спраги, бо коло нього не було головного підчашого, що подав би йому чару. Але, здається, вже дзвонять у монастирі святого Мартіна. Я мушу поспішати до замку. Бувай здоров! Бажаю тобі добре погуляти, а завтра вранці о восьмій приходить до звідного мосту і скажи вартовому, щоб покликав мене. Та, дивись, не збочуй з прямої й протоптаної стежки, коли йтимеш до воріт! Обабіч є такі пастки й капкани, що можеш лишитися без ноги, а вона тобі ще пригодиться. Незабаром побачиш короля на власні очі і сам зможеш судити, який він є.

Бувай!

Сказавши це, Балафре покvapливо пішов, забувши сплатити за вино, що нерідко траплялося з людьми його рангу. А господар заїзду, якого, певно, збентежили пера, що маяли на шотландській шапці гостя, і дворучний меч, не наважився йому про це нагадати. Можна було б сподіватися, що Дорвард знов піде до своєї башти слухати ті чарівні звуки, які тішили його ранкові мрії. Але то був розділ з роману, тоді як розмова з дядьком відкрила йому сторінку справжньої історії життя. Це не була приємна сторінка, і тепер спогади й міркування, які вона викликала, перемогли в ньому думки легковажного характеру.

Квентін пішов погуляти над берегом бистрої річки Шер, розпитавши свого господаря, як йому пройти туди так, щоб не потрапити в пастки і ями. Там він намагався розібратися в своїх збентежених і плутаних думках і нарешті вирішити, що робити далі, бо зустріч із дядьком не розвіяла його сумнівів.

Розділ VI ЦИГАНИ

Так весело, так радісно

Гультай ходив-бродив,

Танцюючи, стрибаючи,

Під деревом катів.

Старовинна пісня

Виховання, що його дістав Квентін Дорвард, не сприяло пом'якшенню його серця або розвиткові моральних почуттів. Він, як і всі в його родині, вважав полювання за розвагу, а на війну дивився як на єдину серйозну роботу. Усім Дорвардам з дитинства прищеплювали думку, що найперший їхній обов'язок у житті — стійко переносити нещастя і завзято відбивати напади ворогів — феодалів, що винищили майже весь їхній рід. Проте в усіх цих феодалських чварах Дорварди виявляли рицарську шляхетність і навіть благородні почуття, що пом'якшували їхню ненависть до ворогів. Тому навіть помста — найвище і єдине правосуддя — чинилася з оглядом на деяку людяність і справедливість. Напучення достойного старого ченця, які Квентін вислуховував під час своєї хвороби і нещастя, западали глибше в його серце, ніж можна було б сподіватися тоді, коли б він був здоровий і щасливий. Вони дали молодому Дорвардові уявлення про обов'язки людини щодо інших людей. Беручи до уваги неутро тієї епохи, їх схиляння перед військовим життям, можна сказати, що виховання, яке дістав юнак, дало йому більше уявлення про моральний обов'язок, ніж то мали інші люди його часу. Про своє побачення з дядьком Квентін думав не без певного розчарування. Він покладав велику надію на нього. Хоч про листування тоді не могло бути й мови, іноді якийсь мандрівний купець або каліка-солдат заносили до Глен-Гулакїна звістку про Лезлі, вихваляючи його незламну мужність і успіхи в різних дрібних справах, які йому доручав його начальник. Палка уява Квентіна доповнювала на свій лад ці оповідання. Юнак уявляв щасливого і відважного дядька (подвиги якого вихваляв мандрівний оповідач) витязем або рицарем, оспіваним у піснях менестрелів[60], що здобував собі корони й королівських дочок ударом меча або списа. Тепер він ставив свого родича далеко

нижче від рицарів. Але, засліплений високою повагою до родичів і вірний пам'яті своєї матері, яку дуже любив, Дорвард не бачив у єдиному її браті того, ким він був насправді: звичайного найманого солдата, ні гіршого, ні кращого за інших солдатів у тодішній Франції, спустошуваний війнами.

Хоч Балафре й не був безпричинно жорстоким, але ставився байдуже до людського життя і людських страждань. Страшений неук, жадібний до здобичі, байдужий до того, як її добуто, він водночас був великим марнотратом, не відмовляючи собі ні в чому.

Звичка дбати виключно про свої потреби й інтереси перетворила його в найегоїстичнішу тварину в усьому світі. Він майже не міг (як читач, мабуть, уже спостерігав), розповідаючи про щось, одразу не згадати за себе, не приплутати свою особу до всього, про що б не йшлося. Тут він зовсім не додержувався золотої середини і був дуже далекий від усякої поміркованості. До цього слід додати, що вузьке коло його обов'язків і розваг потроху обмежило обрій його думок, сподівань і бажань, пригасило природне прагнення до слави і подвигів у бою, які запалювали його за молодих літ. Коротше кажучи, Балафре був спритний вояка, запеклий, егоїстичний і обмежений. Діяльний і хоробрий у виконанні своїх обов'язків, він небагато чого визнавав поза цим, крім формального додержування церковних обрядів, які урізноманітнював випадковими п'янками з панотцем Боніфацієм, своїм приятелем і духівником. Коли б Балафре був розумніший, то його, напевне, висунули б на якусь значну посаду, бо король, що особисто знав кожного солдата своєї лейб-гвардії, дуже звирявся на його відважність і відданість, хоч шотландець мав досить розуму і хитрощів, щоб добре вивчити характер свого государя і спритно підлаштовуватися до нього. Але здібності були занадто обмежені, отож хоч король і винагороджував його у багатьох випадках і осипав своєю ласкою, але залишав простим лучником у шотландській лейб-гвардії.

Не знаючи добре вдачі свого дядька, Квентін здивувався, що той так байдуже поставився до загибелі всієї родини свого зятя й зовсім був вражений, коли близький родич не запропонував йому хоч скільки-небудь грошей. Адже якби не щедрість дядька П'ера, гопак змушений був би сам звернутися до нього по допомогу. Проте Квентін був несправедливий до дядька, гадаючи, що він скупий. Оскільки сам Балафре не потребував на той час грошей, то йому й на думку не спало, що його племінник може бідувати. Інакше він не пропустив би нагоди подбати про добробут свого живого племінника, як уже подбав про спасіння душі покійної сестри та її чоловіка.

Але, хоч яка була цьому причина, дядькова неуважність справила на юного Дорварда неприємне враження, і він почав ще більше жалкувати, що не вступив на службу до герцога Бургундського, перше ніж посварився з його лісником.

"Що б зо мною тоді не сталося, — думав він, — я завжди б міг тішитися думкою про те, що в мене є вірний друг — мій дядько. Але тепер я його побачив, хай йому біс; якийсь купець, чужа людина, допоміг мені більше, ніж рідний брат моєї матері, мій земляк та ще й рицар. Можна подумати, що через рану, яка зарубцювалася, спотворивши його обличчя, з його тіла витекла вся благородна кров".

Тепер Дорвард шкодував, що в розмові з Балафре не розпитав у того про таємничого дядька П'єра. Але Балафре засипав його запитаннями, а потім пробомкав великий дзвін святого Мартіна Турського, раптово перервавши їхню розмову, отож юнак і не встиг цього зробити. "Той старий, — міркував він, — хоч буркотливий і настирливий, різкий і зневажливий, але щедрий і благородний у своїх вчинках; такий чужинець вартий байдужого родича. Як каже наша стара шотландська приказка: "Краще добрий чужак, ніж чужий свояк". Я неодмінно знайду цю людину, що, здається, не важко буде зробити, коли він такий багатий, як казав господар заїзду. Він принаймні дасть мені добру пораду. А коли він, як купець, мандрує по чужих краях, то, мабуть, і служба в нього цікавіша, ніж у гвардії Людовіка".

Так думав Квентін, а голос десь з потаємних закутків серця, де є багато такого, про що не знає його власник або чого він не хоче добровільно визнати, нашіптував йому, що може і дама з башти, якій належали серпанок і лютня, також візьме участь у сповненій пригод подорожі.

В той час як ці думки снувалися в голові відважного Квентіна, він наздогнав двох серйозних і поважних чоловіків, очевидно, громадян міста Тура. Він привітав їх, почтиво прохаючи вказати йому, як пройти до дому дядька П'єра.

— До чийого дому, мій любий сину? — спитав один перехожий.

— До дому дядька П'єра, багатого шовкоторговця, який насадив шовковичні дерева в тому парку, — сказав Дорвард.

— Юначе, — проказав один з них, той, що був ближче до нього, — ви надто рано обрали собі ремесло нероби.

— І вибрали невідповідних осіб для ваших безглузвих жартів, — сказав другий ще сердитіше. — Турський синдик не звик до того, щоб з ним так розмовляли заїжджі бродяги.

Квентіна так здивувало, що дуже просте й чемне запитання розсердило цих зовні пристойних людей, що навіть не образився на них за грубу відповідь і довго стояв, вражено дивлячись услід незнайомцям, що прискорили ходу, раз у раз оглядаючись, ніби хотіли якнайскоріше піти від нього.

Незабаром він зустрів гурт виноградарів і звернувся до них з таким самим запитанням. У відповідь на це селяни почали розпитувати, який дядько П'єр йому потрібен — учитель, тесляр чи церковний сторож? Назвали ще шестеро якихось інших дядьків П'єрів. Коли ж виявилось, що жоден з них не той, кого шукає Дорвард, селяни сказали, що він зухвало жартує з них, і загрожували відлупцювати його за таке глузування. Але найстарший з них, який мав певний вплив на своїх товаришів, угамував їх.

— Хіба з його розмови й блазенської шапки не видно, що це за один, — сказав він. — Певно, якийсь заїжджий штукар, їх дехто зве чаклунами й ворожбитами... Хтозна, яку штуку він може утнути. Я чув про одного такого; він заплатив ліар[61] селянинові-бідняку, щоб той дозволив йому з'їсти у своєму винограднику стільки винограду, скільки влізе в його черево. І, уявіть собі, він з'їв стільки винограду, що вистачило б

навантажити цілий віз, і не розстебнув жодного ґудзика на своїй куртці. Тож хай він спокійно йде своїм шляхом. А ти, приятелю, в ім'я нашої святої мармутьєрської діви і святого Мартіна Турського, іди собі з богом і дай нам спокій з своїм дядьком П'єром. Хтозна, може, ти звеш так самого диявола.

Шотландець, бачачи, що сила не на його боці, вирішив, що найрозумніше для нього мовчки піти геть. Але селяни, які спочатку відсахнулися од нього, гадаючи, що він чаклун і пожиратель винограду, відійшовши далеченько, осмілили і почали вигукувати йому вслід прокляття та осипати його камінням, хоч на такій віддалі воно і не могло дуже зашкодити. Квентін, в свою чергу, також почав думати, що він або сам зачарований, або мешканці Турені найдурніші, найгрубіші й найнегостинніші з усіх французьких селян. Ще один випадок підтвердив його останній здогад.

На невеликому пагорбі над бистрою й чудовою річкою Шер, якраз навпростець від стежки, якою простував Дорвард, росли мальовничою купкою великі каштани.

Під— ними нерухомо стояли кілька селян і пильно придивлялися до чогось серед гілля. Юність рідко глибоко замислюється і так легко піддається найменшому поштовху цікавості, як рівна поверхня тихого ставка береться брижами від випадково кинутого камінця.

Квентін прискорив ходу, швидко й легко зійшов на горбок і став свідком гидкого видовища: на одній з гілляк висіло в передсмертних корчах тіло якоїсь людини.

— Чому ви не знімаєте його, не переріжете вірьовки? — спитав юний шотландець, готовий так само допомагати іншим у нещасті, як і захищати власну честь.

Один із селян, злякано скосивши на нього око, вказав йому на якесь тавро на корі дерева, трохи схоже на королівську лілію[62], яка нагадує своїми таємничими рисами добре відому нашим митним урядовцям широку стрілу[63].

Не розуміючи, що це означає, й не звертаючи ніякої уваги на це тавро, юний Дорвард легко, як рись, підстрибнув, видерся на дерево, витягнув з своєї торбинки надійний "чорний ніж"[64], неодмінну зброю кожного горянина або мешканця лісів, і, гукнувши до тих унизу, щоб вони підхопили тіло, вмить перерізав вірьовку.

Однак людяність юнака не знайшла підтримки серед присутніх. Замість того, щоб допомогти Дорвардові, селяни так злякалися його відважності, що кинулися навтьоки, ніби боялися бути свідками такого зухвалого вчинку. Тіло, не підтримане знизу, всією своєю вагою ударилося об землю, і Дорвард, одразу зіскочивши за ним, побачив, що в ньому згасла остання іскра життя. Проте він не відмовився од свого добросердного наміру. Вийнявши шию нещасного чоловіка з зашморгу, Дорвард розстебнув йому дубле[65], побризкав водою обличчя і зробив усе що належить, аби повернути його до життя.

Тим часом якісь люди, вигукуючи щось невідомою мовою, здійняли навколо нього страшений галас. Він не встиг і отямитися, як його оточили якісь чудні чоловіки й жінки, міцно схопили за обидві руки і приставили ніж до горла.

— Блідолиций раб Ебліса![66] — звернувся до нього один чоловік каліченою французькою мовою. — Зарізав його, а тепер ще хочеш пограбувати! Але ти в наших

руках і заплатиш за це.

З усіх боків у відповідь на ці слова заблищали кинджали, а похмурі люди із спотвореними гнівом обличчями вступили в Дорварда, як вовки у свою здобич.

Проте мужній шотландець не розгубився, і це визволило його з біди.

— Чого вам, люди добрі? — вигукнув він. — Коли це тіло вашого товариша, то знайте, що це я перерізавав вірьовку, і ви б зробили краще, коли б спробували привести його до пам'яті, ніж кидатися на того, хто його рятував.

Тим часом жінки оточили мертвого і спробували повернути його до життя тими ж засобами, що і Дорвард. Побачивши, що їхні зусилля марні, вони, за східним звичаєм, жалібно заголосили, рвучи на собі, щоб висловити свою печаль, довге чорне волосся; а чоловіки роздирали своє вбрання й посипали голови пилом. Вони так захопилися похоронним обрядом, що не звертали ніякої уваги на Дорварда, пересвідчившись з обставин в його безвинності. Безумовно, для Дорварда було б найрозумніше піти геть, залишивши цих диких людей, але шотландець був сміливий хлопець і йому цікаво було на все подивитись.

Чудний натовп: і в чоловіків і в жінок на головах були тюрбани або шапки, що скоріше скидалися на Дорвардову шапочку, ніж на ті, які звичайно тоді носили у Франції. Дехто з чоловіків заріс кучерявою чорною бородою, а колір шкіри в усіх був майже такий темний, як в африканців. Двоє з чоловіків, що, здавалося, були їхніми ватажками, мали якісь срібні оздоби на шиї та вухах і яскраві шарфи жовтого, червоного або ясно-зеленого кольору. Проте їх ноги й руки були голі, і весь натовп мав злиденний вигляд. Дорвард не помітив на них іншої зброї, крім довгих ножів, якими вони йому недавно загрожували. І тільки в одного жвавого юнака при боці висіла крива шабля, за ефес якої він часто хапався, побиваючись у горі більше ніж інші і викрикуючи загрози про помсту. Він поглядав на юрбу дуже засмученими очима, повними невтішного горя.

Ця юрба, безладно стовпившись, вила й скигвила і була така несхожа на всіх інших людей, яких Квентін досі бачив, що він був готовий вважати їх за сарацинів, тих "собак-поганців", що були супротивниками благородних рицарів і християнських монархів у всіх романах, про які він чув або і сам читав. Дорвард збирався вже піти геть, щоб спекатися такого небезпечного сусідства, коли почувся кінський тупіт, і людей, яких він вважав за сарацинів і які тим часом підняли тіло свого товариша на плечі, атакував загін французьких солдатів.

Ця несподівана поява урвала одноманітне скиглення — залунали вигуки жаху. Тіло небіжчика миттю опинилося на землі, і люди, спритно проскакуючи під черевами коней, сипнули врозтіч від списів, скерованих проти них. Солдати кинулись на них, грізно вигукуючи: "Геть проклятих поганських злодіїв! Хапай і бий їх! В'яжи їх, як бидло! Коли їх списами, як вовків!"

Але втікачі були такі моторні, а місцевість через кущі й хащі така незручна для кінноти, що лише двох збили з ніг і забрали в полон, причому один з них був юнак з кривою шаблею, хоч він відчайдушно оборонявся. Квентіна, до якого доля останнім

часом була дуже неласкава, теж узяли, обеззброїли, незважаючи на його протести, звалили з ніг і зв'язали мотузкою, причому зробили це так уміло і швидко, що ясно було — вони не новаки в поліцейських справах.

Придивляючись з неспокоєм і хвилюванням до начальника цих вершників, Квентін не знав, чи радіти йому, чи вдаватися в розпач, бо він пізнав у ньому мовчазного товариша дядька П'єра. Справді, хоч би в яких злочинах звинувачували цих людей, начальник не міг не знати з ранкової зустрічі, що він, Дорвард, не має з ними нічого спільного. Проте важко було догадатись, чи буде цей чоловік ласкавим суддею для нього і доброзичливим свідком, а тому юнак вагався, чи звертатись до нього по допомогу. Втім, йому не дали довго розмірковувати.

— Труазешелю і Птіт-Андре, — звернувся похмурий начальник до двох вершників з свого загону, — оці дерева дуже до речі стоять тут. Я навчу цих невірних поганців, злодіїв та ворожбитів, як втручатися в справи королівського правосуддя, коли воно карає когось із їх проклятого племені. Спішуйтеся, діти мої, і виконуйте свої обов'язки.

Труазешель і Птіт-Аїдро миттю зіскочили з коней, і Квентін побачив, що в одного й другого приторочено до сідел скручені кільцем дві-три вірьовки, на кожній з яких був страшний зашморг з вузлом наготові. Кров застигла йому в жилах, коли Квентін побачив, що вони вибрали три вірьовки, одна з яких призначалася для його шиї. Він голосно покликав начальника, нагадав про їхню ранкову зустріч, заявив про право вільного шотландця в дружній і союзній Державі і почав запевняти, що зовсім не знайомий з цими людьми і навіть не знає, в яких злочинах їх звинувачують.

Начальник ледве глянув на нього і не звернув ніякої уваги на слова про зустріч. Він обернувся до двох-трьох селян, які тепер ступили наперед, — чи для того, щоб свідчити проти арештованих, чи з цікавості, й грубо запитав:

— Чи був отой хлопець з волоцюгами?

— Як же не був. Дозвольте довести до вашого відома, ваша високість пане прево, — відповів один з селян, — що він, як ми вже переказували вашій милості, богохульно наважився перерізати вірьовку, на якій правосуддя його величності дуже справедливо повісило того негідника.

— Можу заприсягтися перед богом і святим Мартіном Турським, що я бачив його з бандою, — сказав другий, — коли грабували наше село.

— Та ні, тату, це не той, — зауважив хлопчик, — той поганець був чорний, а цей юнак білий, той мав коротке кучеряве волосся, а в цього довге й біляве.

— Таке вигидаєш, дитино, — заперечив селянин, — ти ще, може, скажеш, що той мав зелену шкіряну куртку, а цей сіру? Але його милість пан прево знає, що вони можуть змінювати колір своєї шкіри й волосся так само легко, як і колір своїх курток. Отож, гадаю, це той самий.

— Досить того, що ви бачили, як він порушив вирок королівського суду, намагаючись урятувати страченого зрадника, — кинув начальник. — Труазешелю і Птіт-Андре, поспішайте закінчити справу.

— Заждіть, пане начальнику! — вигукнув юнак розпачливо. — Вислухайте мене. Не

допустіть, щоб я помер безневинно — за мою кров помстяться земляки.

— Я сам відповідатиму за свої вчинки, — байдуже сказав прево й подав лівою рукою знак катам. Потім, зловтішно усміхаючись, він доторкнувся до своєї правої руки. Ця рука висіла на перев'язі, напевне, ушкоджена ударом, що його вранці завдав Дорвард.

— А, мерзенна, мстива істото! — крикнув Квентін, зрозумівши, що лише помста була єдиною причиною жорстокості цього чоловіка і що помилування від нього нічого сподіватися.

— Бач, як марить зі страху бідолашний, — сказав судовий начальник. — Труазешелю, утіш його, перш ніж спровадиш на той світ! Ти ж добро вмієш це робити, коли немає поблизу священика. Дай йому хвилину для благочестивих роздумів і кінчай справу швидше. Я мушу їхати в об'їзд. Солдати, за мною!

Прево поїхав геть у супроводі свого загону. Лише двох чи трьох залишили допомагати під час страти. Нещасний юнак з відчаєм дивився вслід прево. І коли стукіт підків коней поволі стих удалині, згасла і його остання надія на порятунок. Він у передсмертній тузі подивився навколо себе і здивувався, побачивши, що його товариші в нещасті навіть у цю мить стоїчно байдужі. Раніш вони були охоплені страхом і докладали всіх зусиль, щоб утекти. Але тепер, упевнившись, очевидно, що смерть неминуча, спокійно чекали хвилини, коли вона настане. Очікування смерті надавало, можливо, ще жовтішого забарвлення їхнім засмаглим обличчям, але воно не спотворило їх і не згасило впертої гордості в очах. Вони скидалися на лисиць, що, знесилені після марних спроб утекти, вмирають з мовчазною і похмурою твердістю, якої не виявляють ні вовки, ні ведмеді, хоч вони й небезпечніші для ловців.

Приречені були непохитно спокійні навіть тоді, коли кати взялися до своєї роботи, причому далеко повільніше, ніж наказав їм начальник. Певне, вони вже призвичаїлися до свого жахливого ремесла і навіть знаходили в ньому якусь втіху для себе. Ми опишемо їх трохи докладніше, бо за влади тиранів характер ката мав неабияке значення.

Ці кати були зовсім не схожі один на одного ні своєю зовнішністю, ні вдачею. Людовік мав звичку звати їх Демокритом і Гераклітом[67], а їх начальник, прево, звав їх — Жан Смішливий і Жан Плаксивий.

Труазешель був високий на зріст, худорлявий, бридкий, з серйозним виразом обличчя й з довгими чотками на шиї, які він позичав для молитви тим, кого вішав. Він завжди мав наготові два-три латинських речення про нікчемність і марність людського життя і міг би добре поєднувати обов'язки тюремного попа з обов'язками ката, якби таке сполучення було можливе.

Птіт-Андре, навпаки, був життєрадісний, кругленький, мов колобок, жвавий, низенький чоловічок, який виконував свій обов'язок так, немовби це було найвеселіше заняття в світі. Він, здавалося, відчував якусь ніжну любов до своїх жертв і завжди добирав для них лагідні й привітні слова. Він називав їх то "бідний чесний хлопче", то "голубчику", то "куме", то "батьку" залежно від їх віку й стану. Як Труазешель намагався нав'язати своїм жертвам філософічні або релігійні думки про їхнє майбутнє,

так Птіт-Андре старався підбадьорити нещасних якимсь жартом, ніби для того, щоб підготувати їх до розлуки з життям як із чимсь сміховинним, мерзенним і нікчемним.

Не знаю, чому і як, але ці дві особи, незважаючи на різноманітність їхніх талантів, що рідко трапляються серед людей їхньої професії, викликали до себе таку ненависть, як ще ніхто з катів.

Єдине, що було під сумнівом, хто з них: статечний і урочистий Труазешель чи жвавий і кумедний Птіт-Андре — жахливіший і огидніший. Напевно в цьому їм обом належала пальма першості серед усіх інших катів Франції; вони поступалися нею хіба що перед своїм начальником, відомим військовим прево Трістаном Пустинником, чи його паном — Людовіком XI.

Звісно, Дорвардові в ту мить було не до цих міркувань.

Життя, смерть, час і вічність пролинули перед очима юнака — дивне і приголомшливе видовище, якого його слабка людська природа жахалася, а гордість повставала проти цієї слабості.

Він звернувся з молитвою до бога своїх предків, і в його уяві одразу постала маленька груба напівзруйнована каплиця, де було поховано всіх його родичів і де не було тільки його. "Наші родові вороги поклали моїх батьків у могилу в нашій власній землі, — подумав він, — а я мушу годувати своїм тілом ворон і шулік у чужій землі, мов проклятий злочинець". Сльози мимоволі полилися в нього з очей. Труазешель легенько торкнувся юнакового плеча і похмуро "хвалив його покірність долі. "Блаженні, хто в бозі починають", — сказав він і додав, що блаженна та душа, яка залишає тіло, коли сльози бувають на очах. Птіт-Андре поляскав його по другому плечу, гукнувши: "Сміливіш, мій любий синку! Коли вже тобі довелося потанцювати, нехай бал починається весело, бо скрипки настроєні чудово..." — і розтягнув зашморг. Нещасний юнак дивився мутним поглядом то на одного, то на другого і не рухався, а вони підбадьорювали його, злегка підштовхуючи до лиховісного дерева, і радили не журитися, бо все закінчиться миттю.

Слухаючи ці жахливі напучування, юнак, нетямно поглянувши навколо себе, проказав:

— Якщо тут є хоч один добрий християнин, нехай перекаже Людовікові Лезлі, лучнику з шотландської гвардії, якого в цій країні прозивають Балафре, що його племінника підло вбито.

Ці слова були сказані вчасно, бо цієї миті один лучник з шотландської гвардії, зацікавлений готуваннями до страти, саме підійшов сюди разом з кількома випадковими прохожими.

— Гей, ви, зважайте на те, що робите! — гукнув він катам. — Коли цей юнак шотландець з роду, то я не дозволю, щоб його безчесно стратили.

— Боронь боже, пане рицарю! — сказав Труазешель. — Але ми мусимо робити те, що нам звелено. — Кажучи так, він потяг Дорварда за руку вперед.

— Найкоротша комедія завжди буває найкраща, — додав Птіт-Андре, штовхаючи Дорварда з другого боку.

Але Квентін, почувши слова підтримки, раптом щосили відштовхнув од себе обох виконавців закону і з зв'язаними руками кинувся до шотландського лучника.

— Заступися за мене, земляче, — сказав він рідною мовою. — Благаю тебе іменем нашої Шотландії і святого Андрія. Я не винен, і я справді твій земляк. Заступися за мене, прошу тебе.

— Присягаюся святим Андрієм! Вони тепер повісять тебе, тільки вбивши мене! — вигукнув лучник, оголивши свій меч.

— Розріж мої пута, земляче, — сказав Квентін, — ї я сам захищу себе.

Лучник мечем розрізав пута. Визволений бранець стрибнув до одного солдата з загону прево і несподівано вихопив у нього з рук алебарду[68].

— А тепер, — вигукнув він, — підходьте, коли наважитесь!

Обидва кати про щось пошепки говорили між собою.

— Їдь швидше і повідом пана прево, — сказав Труазешель, — а я затримаю їх тут, скільки зможу. Гей, солдати загону військового прево, до зброї!

Птіт-Андре сів на коня і поскакав, а солдати тим часом так поквапилися виконати команду Труазешеля вишикуватися, що дали змогу втекти і двом іншим арештованим. Мабуть, вони і не дуже дбали про те, щоб затримати втікачів, бо давно вже переситилися кров'ю таких бідолах. Адже навіть кровожерливі хижаки втомлюються вбивати. До того ж цього разу їм легко виправдатися тим, що, обороняючи Труазешеля, вони кинулися гуртом до нього; бо, треба сказати, між шотландськими лучниками й загонами військового прево давно існувала ворожнеча, яка часто призводила до сутичок.

— Ми досить сильні для того, щоб побити гоноровитих шотландців, коли це вам буде завгодно, — зауважив один з солдатів Труазешеля.

Але обережний кат подав йому знак, щоб він мовчав, і дуже чемно звернувся до шотландського лучника:

— Пане, ви завдали великої образи його милості військовому прево, втрутившись у справи королівського правосуддя, здійснювати яке — його законний обов'язок. Дуже несправедливо ви вчинили і щодо мене, бо сам закон віддав до моїх рук злочинця. Крім того, ви робите досить погану послугу і юнакові. Подумайте тільки: з п'ятдесятьох можливих для нього нагод бути повішеним він ніколи, мабуть, не буде так добре підготований до смерті, як то було перед вашим нерозважним втручанням.

— Якщо мій молодий земляк, — сказав посміхаючись шотландець, — поділяє думку, що я завдав йому лиха, то я поверну його до ваших рук без заперечень.

— Ні, ні! Ради самого неба, ні! — вигукнув Квентін. — Я волю краще, щоб ти відрубав мені голову твоїм довгим мечем — це більше личило б мені, ніж померти від руки такого негідника.

— Чуєте, як він ображає мене! — зауважив виконавець закону. — Ой лишенько! Як швидко ми відмовляємося од наших найкращих намірів! Дві хвилини тому він уже смиренно приготувався рушити на той світ, а тепер, бач, має нахабство ще й начальників ображати.

— Скажіть мені, нарешті, — спитав лучник, — що зробив цей юнак?

— Він утрутився в справу правосуддя, — відповів Труазешель з похмурою серйозністю, — знявши з дерева мертве тіло злочинця, повішеного моєю рукою, хоч на корі того дерева було вирізано королівську лілію.

— Як це сталося, юначе? — звернувся до нього лучник. — Навіщо ти вчинив такий злочин?

— Оскільки я прошу вашого заступництва, — швидко відповів Дорвард, — то розповім вам усю правду. Я побачив людину, яка мучилася у зашморзі на дереві, і перерівав вірвовку, бо мені стало жалі, нещасного. Я не думав тоді ні про які лілії, ні про левконії і не мав ніякого наміру образити французького короля так само, як і нашого найсвятішого папу.

— На якого ж тоді чорта було займати мертве тіло, га? — спитав лучник. — Ти можеш побачити тут повішених скільки завгодно. Пан прево лишає їх після свого об'їзду на кожному дереві. Отож тобі довелося б добряче попрацювати, якби ти надумався підбирати бідолах за катом. Проте що б там не було, я не залишу в біді свого земляка. Слухайте, пане виконавцю! Ви ж бачите, що це цілковите непорозуміння. Згляньтеся на молодого хлопця, та ще й чужоземця. На своїй батьківщині він не звик до таких швидких розправ, які ви встигаєте робити з вашим начальником.

— Це ще не значить, що вони не потрібні на вашій батьківщині, пане лучнику, — зауважив Птіт-Андре, який саме повернувся. — Сміливіше, Труазешелю, держися. Зараз тут буде пан військовий прево. Тоді побачимо, чи захоче він випустити з рук діло, не довівши його до кінця.

— Побачимо, — відповів лучник. — А от, до речі, і дехто з моїх товаришів прямує сюди.

Справді, коли прево Трістан наближався з своїм патрулем з одного боку горба, четверо чи п'ятеро шотландських лучників, на чолі яких скакав Балафре, швидко підіймалися з іншого боку.

У цій скруті Лезлі вже не виявив тієї байдужості до свого племінника, яку йому недавно закидав Квентін. Побачивши свого товариша й Дорварда зі зброєю напоготові, він закричав:

— Кеннінгеме, дякую тобі! Панове, на поміч! Це — молодий шотландський дворянин, мій племінник. Ліндзі, Гатрі, Тайрі, женіть, бийте!

Тепер сутичка, здавалося, неминуча, і хоч стрільців прево було більше, але зброя шотландських рицарів була краща, і це вирівнювало шанси на успіх. Проте військовий прево, чи то через те, що не був певен перемоги, чи боячись викликати невдоволення короля, подав знак своїм солдатам не сходити з місця. Він звернувся до Балафре, що виїхав наперед, як проводир іншого загону, чого це йому, рицареві королівської лейб-гвардії, заманулося рятувати якогось там злочинця?

— По-перше, — відповів Балафре, — я зовсім цього не роблю. Святий Мартіне! Мені здається, що між стратою якогось злочинця і вбивством мого племінника все-таки є різниця.

— Ваш племінник, ласкавий пане, так само може бути злочинцем, як і хтось інший, — сказав військовий прево, — а кожний чужинець у Франції мусить коритися французьким законам.

— Це так, але ми, шотландські лучники, маємо привілеї, — заперечив Балафре. — Хіба не так, товариші?

— Так, так! — гукнули вони разом. — Привілеї, привілеї! Хай живе король Людовік! Хай живе відважний Балафре! Хай живе шотландська гвардія, і смерть усім, хто наважиться порушити наші привілеї!

— Схаменіться, панове рицарі, — сказав військовий прево, — не забувайте про мою посаду.

— Не вчіть нас, — заперечив Кеннінгем, — для цього у нас є власні начальники. А судити нас може його величність сам король або наш командир, оскільки тут тепер немає його превосходительства пана великого коннетабля.

— А вішати нас може, — сказав Ліндзі, — тільки старенький сержант[69] нашого власного корпусу Сенді Вільсон.

— І дати це право іншому — значить образити нашого Сенді, найчеснішого ката, — сказав Балафре. — Коли б мене самого довелось повісити, то нікому, крім нього, я не дозволив би затягнути зашморг на моїй шиї.

— Але послухайте, — сказав військовий прево, — адже ж цей юнак не належить до вашого корпусу і не може поділяти з вами те, що ви звете своїми привілеями.

— Те, що ми зємо нашими привілеями, всі повинні визнавати за нами, — сказав Кеннінгем.

— Ми не хочемо, щоб нас ще розпитували про них! — закричали лучники.

— Ви просто показалися, панове, — сказав Трістан Пустинник. — Ніхто не скасовує ваших привілеїв, але цей юнак не ваш лучник.

— Він мій племінник! — переможно відповів Балафре.

— Але не лучник шотландської гвардії, як я гадаю, — заперечив Трістан Пустинник. Лучники непевно подивилися один на одного.

— Не поступайся, друже, — прошепотів Кеннінгем на вухо Балафре. — Кажі, що він завербований до нас.

— Святий Мартіне! Ти добре радиш, любий земляче, — відповів йому Лезлі і голосно заприсягся, що саме сьогодні він завербував свого родича до свого почту.

Ця заява була вирішальним доказом на користь Квентіна.

— Гаразд, панове, тоді інша справа, — сказав Трістан Пустинник, який добре знав, що король дуже боявся найменшого незадоволення серед своїх гвардійців. — Адже ж ви знаєте, як ви кажете, ваші привілеї, і мені немає охоти сваритися з королівською гвардією. Але я передам цю справу на розгляд самого короля, і ви повинні знати, що, так діючи, я поводжуся лагідніше, ніж то мені велить мій обов'язок.

Сказавши це, він скомандував своєму загонові рушати, тим часом як лучники почали радитися, що їм робити.

— Ми мусимо передусім розповісти про все це лордові Крофорду, нашому

командирові, і негайно занести до списку ім'я цього хлопця.

— Але дозвольте, панове, мої вельмишановні друзі й оборонці, — встряв Квентін у розмову, — адже я ще не вирішив, чи вступати до вас на службу, чи ні.

— Тоді заодно вирішуй, — сказав дядько, — бути тобі повішеним чи ні. Бо хоч ти мені й племінник, але я не бачу іншого способу врятувати тебе від шибениці.

Цей незаперечний доказ одразу примусив Квентіна дати згоду на те, що в інший час було б йому не дуже до душі. Проте оскільки він щойно уникнув зашморгу, який майже був у нього на шиї, то погодився на цю пропозицію.

— Він мусить одразу поїхати з нами в казарми, — сказав Кеннінгем, — бо тільки серед нас буде в безпеці, поки ці ловці людей никають тут.

— А чи не можу я залишитися хоч на цю ніч у тому заїзді, де я снідав сьогодні, любий дядечку? — спитав юнак, бо йому, як і багатьом іншим рекрутам, хотілося виграти ще одну ніч свободи.

— Авжеж, любий племіннику, — відповів іронічно дядько, — щоб ми мали приємність виловити тебе з якоїсь канави, або рівчака, або, може, з притоки Луари, зашитого в лантух, щоб зручніш тобі було плавати! Військовий прево, коли од'їжджав, чогось усміхався, дивлячись на нас, — вів далі він, звертаючись до Кеннінгема, — а це означає, що в нього щось погане на думці.

— Я не боюся, що він нашкодить нам, — сказав Кеннінгем, — надто велика дичина для його тенет. Але я радив би тобі розповісти про все цьому чортові Олів'є, який завжди був добрим другом шотландської гвардії. До того ж він бачить короля раніше, ніж прево, бо завтра має брити його.

— Але слухай, — промовив Балафре, — йти до Олів'є з порожніми руками марна справа, а я тепер голий, як береза в грудні.

— Як і ми всі, — сказав Кеннінгем. — Невже Олів'є не повірить нам на шотландське слово честі? Можна пообіцяти, що ми гуртом зробимо приємний подарунок, коли видадуть плату. До того ж якщо він буде зацікавлений, дозвольте вам сказати, то день оплати може настати і скоріше.

— А тепер їдьмо до замку, — сказав Балафре, — і нехай мій племінник розповість нам по дорозі, щоб ми знали, що казати Крофордові й Олів'є, як це йому пощастило зустрітися з військовим прево, який ледве не зав'язав йому вузол на шиї.

Розділ VII ЛУЧНИК КОРОЛІВСЬКОЇ ГВАРДІЇ

Мировий суддя:

— Ось, дай мені устав, читай статті —

Розписуйся, клянись і будь героєм.

Бери собі з державного майна

За подвиги, що ти вчинити маєш, —

Шість пенсів в день при дарових харчах.

"Офіцер-вербувальник"

Один служник із почту лучників спішився, Квентін Дорвард сів на його коня і разом із своїми войовничими земляками поїхав прискореною риссю до замку Плессі, щоб

стати (хоч і без особливого бажання) мешканцем цієї похмурої фортеці, що так вразила його сьогодні вранці.

Тим часом у відповідь на розпитування дядька Квентін докладно розповів про свою ранкову пригоду, що призвела його до такої великої біди. І хоча сам він у своїй розповіді не бачив нічого смішного, проте лучники зустріли її нестримним реготом.

— А все-таки недобрий жарт, — сказав дядько, — бо це ж — хай йому біс! — могло спричинитися до того, що наш дурний хлопець висів би поруч з тим надлом — проклятим невірним мавром і поганцем.

— Справді, коли б він посварився з людьми прево через гарненьку дівчинку, як то було з Майклом з Моффета, тоді я ще розумів би це, — зауважив Кеннінгем.

— А по-моєму, тут справа стосується нашої честі. Як Трістан і його кати насмілюються плутати наші шотландські шапки з тюрбанами грабіжників і волоцюг, — сказав Ліндзі. — Коли їхні очі не бачать цієї різниці, то їх треба як слід полікувати. Мені здається, Трістан лише прикидається, ніби він помилився, щоб мати привід хапати чесних шотландців, які приходять побачитися із своїми родичами.

— Чи можна мені спитати, дядечку, — сказав Квентін, — що це за люди, про яких ви говорите?

— Звісно, можеш! — сказав дядько. — Але я не знаю, любий племіннику, хто відповідь тобі. Принаймні не я, бо знаю про них, мабуть, стільки ж, скільки й інші. Вони з'явилися в цій країні рік чи два тому несподівано, як сарана.

— Авжеж, — сказав Ліндзі, — цей Жак-Простак, так ми звемо тутешніх селян, юначе, і ти незабаром навчишся розмовляти по-нашому, чесний Жак, я кажу, байдуже ставиться до того, яким саме вітром принесло цю сарану, йому важливіше знати, яким вітром нарешті віднесе їх назад.

— Хіба вони коять стільки лиха? — запитав юнак.

— Лиха? Авжеж, хлопче! Вони ж поганці, чи сарацини, чи мусульмани і зовсім не шанують ні божої матері, ні святих (тут він перехрестився) і крадуть усе, що потрапить їм під руку та ще співають і ворожать, — додав Кеннінгем.

— А кажуть, між іншим, що серед них є гарні дівчата, — промовив Гатрі. — А втім, Кеннінгем це знає, мабуть, краще.

— Що ти сказав, братику! — вигукнув Кеннінгем. — Ти хочеш образити мене?

— Я нічого образливого не сказав, — відповів Гатрі.

— В такому разі хай нас розсудять товариші, — сказав Кеннінгем. — Ти посмів натякнути, ніби я, шотландський дворянин, що вірує в нашу святую церкву, маю любов подружку серед цієї поганської покиді?

— Та ні вже, ні, — втрутився Балафре, — він тільки пожартував. Не гоже сваритися товаришам!

— Хай краще так не жартує, — промимрив Кеннінгем собі під ніс.

— А чи є такі волоцюги в інших країнах, крім Франції? — спитав Ліндзі.

— Авжеж, їх племена з'явилися і в Німеччині, і в Іспанії, і в Англії, — відповів Балафре. — Дяка святому Андрієві, в Шотландії їх ще немає.

. — Шотландія, — сказав Кеннінгем, — надто холодна країна для сарани і надто бідна для злодіїв.

— А може й те, що Джопп Горянин не потерпить у себе ніяких злодіїв, крім своїх власних, — зауважив Гатрі.

— Попереджаю, — сказав Балафре, — що я сам родом з гір Ангуса і майже всі горяни Глен-Ізлі — мої благородні родичі — отож я не дозволю, щоб у моїй присутності наговорювали на горян.

— Хіба ти заперечуватимеш, що вони крадуть худобу? — проказав Гатрі.

— Зайняти якусь там отару або щось таке — це ще "не крадіжка, — заперечив Балафре. — Я це обстоюватиму коли завгодно і де завгодно.

— Сором, товариші, — сказав Кеннінгем. — Хто тепер свариться? Юнак не повинен чути таких недоречних сварок... Ось ми вже й біля замку, Я поставлю бочонок вина, коли ви бажаєте пообідати в мене, і ми вип'ємо за дружбу, приязнь і за здоров'я нашої Шотландії, нагірної і подільської.

— Згода, згода! — вигукнув Балафре. — А я поставлю другий бочонок, щоб змити нашу сварку і випити за здоров'я мого племінника з нагоди його вступу до нашої гвардії.

Коли вони наблизилися до входу, ґрати піднялися, і звідний міст опустився. Стрільці один за одним в'їхали у ворота. Але коли під'їхав Квентін, вартові схрестили списи і наказали йому зупинитися. Тієї ж миті з мурів на нього було націлено натягнуті луки і аркебузи[70]: ця осторога суворо виконувалася навіть тоді, коли чужинець приїжджав разом із стрільцями залоги, до якої належала і варта, що стояла біля воріт.

Балафре, який навмисне їхав поруч свого племінника, пояснив усе вартовим, і після довгих вагань юнака провели під сильним конвоєм до помешкання лорда Крофорда.

Цей шотландський дворянин був останній з шотландських лордів і рицарів, які так довго і так віддано служили Кардові VI у тих кривавих війнах, що утвердили незалежність французької корони і закінчилися вигнанням англійців з Франції. Він ще хлопцем бився поруч з Дугласом і з Бакеном[71], ходив у походи під прапором самої Жанни д'Арк[72] і був, мабуть, чи не останнім з тих шотландських рицарів, які так охоче оголяли свої мечі за лілію проти спільного давнього ворога — Англії. Зміни, що сталися в Шотландії, а мабуть, і те, що він уже при звичаївся до французького клімату й способу життя, змусили старого барона облишити думку про повернення на батьківщину. До того ж, посідаючи високий пост при дворі Людовіка, він через властиву йому щирість і віддану вдачу мав великий вплив на короля, який, хоч взагалі і не зв'язався на людську чесноту, проте безмірно довіряв лордові Крофорду і наближував його до себе, бо той ніколи не втручався в справи, що не входили в коло його обов'язків.

Балафре і Кеннінгем пішли за Дорвардом і конвоїрами до помешкання свого командира, шляхетний вигляд якого, а також повага, з якою ставилися до нього ці горді солдати, що, здавалось, нікого не поважали, справили на юнака глибоке враження.

Лорд Крофорд, похилого віку чоловік, був високий на зріст і худорлявий, який, проте, зберіг в своїх мускулах усю колишню силу, якщо не гнучкість юності; він так само легко носив свій важкий панцир у походах, як і наймолодший солдат з його загону. У нього було грубе, обвітрене обличчя, геть усе вкрите шрамами, а очі, що в тридцятьох запеклих боях дивилися на смерть як на свого приятеля, скоріше виражали спокійне нехтування небезпекою, ніж дику відвагу найманого солдата. Його висока пряма фігура була вкута в просторий халат, підперезаний широким шкіряним поясом, на якому висів кинджал в багатій оправі. На шиї в нього був знак ордену святого Михаїла-Архангела[73]. Лорд Крофорд в окулярах (тоді ще недавній винахід) сидів на софі, покритій оленьою шкурою і читав великий рукопис, що звався "Квітник війни", — складене Людовіком для свого сина-дофіна зведення військових і громадянських постанов, про які король хотів знати думку досвідченого шотландського воїна.

Побачивши несподіваних відвідувачів, він незадоволено відклав рукопис і запитав своєю рідною мовою: "Якого ще лисого біса вам треба?"

Балафре з повагою, мабуть, більшою за ту, з якою б він поставився до самого Людовіка, докладно розповів про пригоду з його племінником і просив заступництва його милості лорда. Лорд Крофорд вислухав усе дуже уважно. Він не міг не усміхнутися, почувши про наївність, з якою юнак кинувся рятувати повішеного злочинця, але похитав головою, коли йому розповіли про сварку між шотландськими лучниками і загonom військового прево[74].

— Чи довго ще, — сказав він, — ви встряватимете у такі пригоди і змушуватимете мене втручатися в них? Скільки разів я повторюватиму, особливо тобі, Людовіку Лезлі, і тобі, Арчі Кеннінгем, що чужоземні солдати повинні поводитися скромно й пристойно з тутешнім людом, коли ви не хочете, щоб на вас випустили всіх міських собак? А втім, якщо ви не можете не сваритися, то, по-моєму, краще сваритися з негідником прево, ніж із будь-ким іншим. Але цього разу я не лятиму тебе, Людовіку, за цю історію, як сварю завжди за твої нерозважливі діла, бо ти вчинив цілком природно й добросердно, заступившись за свого молодого родича. А цей хлопчик хай більше не встряє в такі пригоди. Ану, подайте он із тієї полиці список команди, і ми зараз впишемо його ім'я, щоб він міг користатися з наших привілеїв.

— Дозвольте вам сказати, ваша милість!.. — пролепетав Дорвард.

— Та ти з глузду з'їхав! — вигукнув дядько. — Хіба можна розмовляти з його милістю, коли в тебе не питають?

— Постривай, Людовіку, — сказав Крофорд, — послухаймо, що скаже хлопець.

— Тільки те, з дозволу вашої милості, — промовив Квентін, — що я вже казав раніш моєму дядькові. Я вагався, чи вступати мені на цю службу. Але тепер, коли я побачив благородного й досвідченого полководця, під командою якого я служитиму, в мене вже немає ніякого сумніву. У вас такий владний погляд!

— Добре сказано, хлопчику мій, — зауважив старий лорд, що не був байдужий до компліментів. — Ми, слава богу, маємо певний досвід і завдяки йому управляємось і

служити, і командувати як слід. Ось, ти Квентіне, і зарахований до нашого почесного корпусу шотландської лейб-гвардії як зброєносець твого дядька і служитимеш під його проводом. Сподіваюсь, що ти добре виконуватимеш свої обов'язки і станеш славним солдатом, про що свідчить і твоя зовнішність. До того ж ти походиш із славного роду. Людовіку, простеж, щоб твій родич пильно проробляв усі військові справи, бо цими днями нам доведеться схрестити списи з ворогом.

— Присягаюся мечем, я дуже радий цій звістці, лорде: довгий мир може з усіх нас поробити боягузів. Я сам відчуваю якийсь занепад духу, сидячи в цьому проклятому донжоні[75].

— Гаразд. Словом, якийсь птах проспівав мені на вухо, — мовив лорд Крофорд, — що бойовий прапор незабаром знов маятиме в полі.

— За таку пісеньку я цього ж вечора вип'ю велику чарку, — вигукнув Балафре.

— Ти охоче вип'єш за всяку пісеньку, — сказав лорд Крофорд. — Боюся, Людовіку, щоб одного дня ти не випив дуже гіркого пива свого власного виробу.

Лезлі, трохи збентежений цим зауваженням, промимрив, що вже давненько навіть не пригублював вина, але його милість знає про звичай в їхній компанії влаштовувати бенкет на честь нового товариша.

— Що правда, то правда, — сказав старий командир, — я забув про цей звичай. Я пришлю вам кілька бочок вина, але щоб до заходу сонця усе це скінчилося. Та дивись: сьогодні признач на варту надійних людей і щоб ніхто з них не брав участі у вашому бенкеті.

— Все буде зроблено, як наказує ваша милість, — відповів Людовік, — а ми вже подбаємо про те, щоб як слід випити за ваше здоров'я.

— Мабуть, я й сам зайду подивитися на ваші веселощі, — сказав лорд Крофорд, — щоб упевнитися, чи все у вас там гаразд.

— Ваша милість завжди для нас бажаний гість, — сказав Людовік.

Усі в найкращому настрої розійшлися готуватись до солдатського бенкету, на який Лезлі запросив чоловік із двадцять своїх приятелів, що звичайно обідали разом.

Солдатські бенкети звичайно не потребують особливих готувань, аби тільки було досить попоїсти й випити. Але цього разу Людовік Лезлі метушився, намагаючись роздобути кращого вина, ніж звичайно.

— Старий лорд, — казав Лезлі, — неодмінно вшанує бенкет своєю присутністю і, хоч він проповідує помірність, сам проте ніколи не пропускає нагоди посидіти ввечері за пляшечкою. А за королівським столом, кажуть, випиває стільки, що ледве тримається на ногах. Отже, братці, готуйтеся слухати старі оповідання про бої при Верней і при Боже[76].

Готичну залу, де вони звичайно трапезували, тепер прибрали якнайкраще. Грумів[77] послали по зелений очерет, щоб розкидати його на підлозі. Залу прикрасили прапорами, під якими шотландські стрілки йшли в бій, а також знаменами, відбитими у ворогів, покривши ними, як скатертиною, стіл та повісивши їх, як килими, на стінах.

Тепер треба було якнайшвидше одягти на молодого новобранця обмундирування й

видати відповідну зброю, щоб Квентін міг з'явитися на бенкет як справжній шотландський лучник, гідний гвардійських привілеїв, завдяки яким при підтримці своїх земляків він міг би зневажати могутність і злобу всесильного й неблаганного прево.

Бенкет був дуже бучний. Гості тим більш веселилися, що до їхніх лав вступав шотландець, що так недавно залишив далеку любиму батьківщину. Співали старих шотландських пісень, розповідали старі легенди про шотландських героїв, про бойові подвиги батьків, згадували й про те, як самі билися, — словом, рівнини Турені тимчасово перетворилися для лучників на гірську й безплідну Каледонію[78].

Коли веселощі були в розпалі і кожен намагався щось додати, аби продовжити дорогі спогади про Шотландію, — увійшов лорд Крофорд. Він, як цілком слушно зауважив Балафре, сидів немов на голках за королівським столом, доки йому не випала нагода втекти звідти на бенкет до своїх земляків. Для нього було заздалегідь приготовано почесне крісло на самому верхньому краї стола. Звичаї того часу, статут гвардії та й склад шотландської дружини, всі лучники якої були дворяни, цілком дозволяли їй начальникові, хоч він і посідав високе становище (вище від нього були тільки король і великий коннетабль) не тільки сидати за один стіл із своїми підлеглими, але й бенкетувати з ними, не втрачаючи командирської гідності.

Проте цього разу лорд Крофорд відмовився сісти на приготоване для нього місце і, попросивши лучників веселитися, сам стояв збоку й задоволено дивився на бенкетуючих.

— Облиш, не турбуй його, — прошепотів Кеннінгем Ліндзі, коли той запропонував лордові чару вина. — Не жени чужого коня. Зачекай, і він сам повезе.

Справді, старий лорд, який спочатку тільки усміхався, кивнув головою, підсунув до себе непочату чару, сьорбнув трохи з неї, мов ненавмисне, й одразу пригадав, що було б нечемно з його боку не випити за здоров'я бравого юнака, який сьогодні вступає до їхніх лав. Так він і зробив, і у відповідь знявся веселий галас. Тоді старий начальник повідомив їх, що він схилив на бік Квентіна пана Олів'є, розповівши йому про сьогоднішню подію.

— А як скубій підборідь, — сказав він, — не дуже полюбляє розтягача ший, то він підтримає моє прохання перед королем наказати прево під яким завгодно приводом припинити справу з Квентіном Дорвардом і поважати привілеї шотландської гвардії.

Знов пролунали одностайні вигуки, чарки були наповнені іскристим вином і проголошено здоров'я благородного лорда Крофорда, захисника привілеїв і прав його земляків. Добрий старий лорд не міг не відповісти ласкавістю на їх тост; він сів у приготоване йому крісло, покликав до себе Квентіна і закидав його стількома питаннями про Шотландію й про знатні шотландські родини, що той не встигав відповідати. Розмовляючи, добрий лорд невпинно ніби мимохіть цілував свою чару, зазначаючи, що товариськість стала звичаєм серед шотландців, але такий юнак, як Квентін, повинен обачно ставитися до всіх цих бенкетів і не зловживати чаркою. З цього приводу він наговорив багато добрих слів, аж доки його язик, що так прославляв тверезість, почав трохи плутатися. Аж ось Кеннінгем закликав усіх випити за

королівську орифламу — королівський прапор Франції.

— І за вітер з Бургундії, щоб вона майоріла! — додав Ліндзі.

— Всією душею, яка ще залишилася в цьому спорохнявілому тілі, я приймаю ваше побажання, діти мої, — сказав лорд Крофорд, — і хоч який я старий, та сподіваюсь побачити, як розгорнеться прапор. Слухайте мене, друзі, — (вино зробило його балакучішим), — усі ви віддані слуги французької корони, отож не бачу, чому вам не сказати, що прибув посланець від герцога Карла Бургундського з далеко не миролюбним дорученням.

— Я бачив екіпаж, коней і весь почет графа де Кревкера, — зауважив один з гостей, — коло заїзду, в Шовковичному гаю. Кажуть, король не пускає їх до замку.

— Ну, хай небо пошле королеві тверду і рішучу відповідь, — додав Гатрі. — Але чим, власне, невдоволений герцог?

— Силою всяких непорозумінь і порушень кордону, — відповів лорд Крофорд. — А головне тим, що король узяв під своє заступництво одну знатну даму, піддану герцога, молоду графиню, яка втекла з Діжона, бо герцог, її опікун, приневолював її одружитися з його улюбленцем Кампо-Бассо.

— І що ж, вона справді приїхала сюди сама, мілорде? — спитав Ліндзі.

— Ні, не зовсім сама, а з старою графинею, своєю родичкою, яка погодилася її супроводжувати.

— А чи схоче король, — запитав Кеннінгем, — хоч він і сюзерен герцога, ставати поміж герцогом і тією графинею, що в нього під опікою? Адже Карл має над нею таку саму Владу, як король мав би над бургундською наслідницею, коли б помер герцог.

— Король, як завжди, зважатиме на правила політики, — вів далі Крофорд. — Те, що він офіційно не приймав цих дам і не доручив опікуватися ними своїм дочкам — мадам де Боже[79] або принцесі Жанні[80], свідчить, що він має намір діяти залежно від обставин. Він наш пан і господар, але, думаю, не буде неповагою до нього, коли я скажу, що він уміє догоджати і нашим і вашим; він бігає з собаками за зайцем і з зайцем від собак. Так він завжди ставиться до всіх володарів.

— Але герцог Бургундський не визнає такої лукавої політики, — сказав Кеннінгем.

— Напевне ні, — відповів старий лорд, — а тому навряд чи переговори закінчатся мирно.

— От і добре, нехай святий Андрій допоможе їм побитися! — вигукнув Балафре. — Десять, ой ні, років двадцять тому мені напроорокували, що я знайду щастя через одруження. Хто знає, що може статися, коли ми почнемо битися за честь і кохання дам, як це бувало в старих романах?

— Це ти, з таким рубцем на обличчі, говориш про кохання дам? — зауважив Гатрі.

— Та вже краще зовсім не кохати, ніж кохати якусь циганку чи еретичку, — заморочив Балафре.

— Стривайто, друзі-приятелі, — сказав лорд Крофорд, — не ображайте один одного глузуванням — будьмо всі друзями. А щодо тієї дами, то вона занадто багата, щоб дістатися бідному шотландському дворянинові. Інакше я б і сам не від того, щоб

запропонувати їй руку й серце і мої вісімдесят років на додачу. Проте випиймо за її здоров'я, бо як би там не було, а кажуть, що вона світоч вроди.

— Мені здається, що я її бачив, — сказав один з солдатів, — коли був цього ранку на варті біля внутрішньої огорожі. Але якщо це так, то вона більше схожа на тьмянний ліхтар, ніж на світоч, бо дам внесли до замку в закритих ношах.

— Сором, сором, Арнот! — сказав лорд Крофорд. — Солдат не повинен нічого розповідати про те, що він бачив, стоячи на варті. Крім того, — помовчавши трохи, додав він, — бо його цікавість взяла гору над дисципліною, якої він вважав за потрібне додержуватися, — чому в тих закритих ношах неодмінно мала бути графиня Ізабелла де Круа?

— Ні, ні, мілорде, — відповів Арнот, — я нічого не знаю про це, крім того, що мій конюх Стід водив на прогулянку коней шляхом до села й надібав на Догена, погонича віслюків, який відвозив ноші до заїзду, бо вони належать одній людині з того Шовковичного гаю, здається, хазяїнові заїзду — того, знаєте, з лілеями на вивісці. Цей Доген запросив мого Сондерса-Стіда випити з ним чарку вина, вони ж знайомі, а той, звичайно, охоче погодився.

— Ще б пак, ще б пак, — сказав старий лорд, — оце те, що вам треба виправити, джентльмени. Адже всі ваші груми, ножарі й попихачі, як ми їх назвали б у Шотландії, тільки й думають, як би десь випити чарку вина. Поганий звичай для воєнного часу, і треба, щоб цього більш не було. Але, Ендрю Арнот, не бачу кінця твоєму оповіданню, ото ж ми підкріпимося посередині — *skeoch doch* пап *skial*[81], ж кажуть горяни. П'ю за графиню Ізабеллу де Круа і бажаю їй кращого нареченого, ніж цей мерзенний італієць Кампо-Бассо! А тепер, Ендрю Арнот, що ж, нарешті, сказав погонич віслюків твоєму йоменові?

— Ну, він сказав йому під секретом, коли завгодно вашій милості, — вів далі Арнот, — що ці дві дами, яких вони з товаришем щойно віднесли до замку в закритих ношах, — знатні леді, протягом кількох днів таємно жили в будинку його господаря і що сам король потай не раз відвідував їх і ставився до них з великою пошаною. А тепер вони втекли до замку, боячись, як він гадає, щоб їх не побачив граф де Кревкер, посол герцога Бургундського, про наближення якого заздалегідь сповістив гонець.

— Гей Ендрю, ходи-но сюди! — гукнув Гатрі. — Тепер я можу заприсягтися, що чув, коли недавно проходив по внутрішньому двору, як співала графиня під акомпанемент лютні. Звуки линули з вікон Дофінової башти. Така чудова мелодія ще ніколи не звучала в замку Плессі. Я подумав, чи не співає це сама Прекрасна Мелузіна[82]. Я зупинився і стояв мов зачарований, хоч знав, що стіл уже накрито і ви всі чекаєте на мене.

— Як той осел, Джонні Гатрі, — сказав командир. — Твій довгий ніс чув запах обіду, твої довгі вуха чули музику, а твій короткий розум не міг вирішити, чому, нарешті, віддати перевагу.

— Тсс! Чи це не соборний дзвін дзвонить до вечірні?

— Не може бути, адже ще не дуже пізно. Мабуть, той старий дурень дзвонар

задзвонив на годину раніше.

— Ні, дзвонять якраз вчасно, — сказав Кеннінгем. — Он уже й сонце зайшло за обрій.

— Еге, — сказав лорд Крофорд, — уже так пізно? Ну, що ж, хлопці, треба й міру знати: що занадто — то погано; поволі й помалу далеко поїдеш; і на повільному вогні гріється солодкий солод; бути веселим і мудрим — оце путяще прислів'я. Ще один ковток за щастя старої Шотландії — тоді всі по своїх місцях.

Гості вихилили чарки й розійшлися. Старий лорд узяв Балафре за руку, немов бажаючи дати йому вказівки щодо його племінника, а насправді, мабуть, для того, щоб не видно було, що й він випив більше, ніж годилося особі такого високого сану.

Лорд Крофорд, набравши поважного вигляду, проходив через два двори, що відокремлювали його житло від зали, де вони бенкетували, і на прощання урочисто (як вага випитої ними великої винної бочки) застерігав Людовіка Лезлі, щоб він пильнував свого племінника, особливо коли справа стосуватиметься вина й жінок.

Тим часом жодне слово, сказане про вродливу графиню Ізабеллу, не пройшло повз увагу Дорварда, і, коли його привели до маленької кімнатки, де він мав мешкати разом з молоденьким пажем свого дядька, юнак поринув у мрії. Читач легко може уявити собі, який чудовий роман снувався в голові молодого воїна. Адже можливо, що дівчина з башти, пісеньку якої пін так захоплено слухав, і прекрасна служниця дядька П'єра, і багата й сановита графиня, яка рятується втечею від переслідувань ненависного коханця, фаворита жорстокого опікуна, що зловжив своєю владою, — одна й та сама особа? Спочатку думки Квентіна зосередилися навколо дядька П'єра, що мав таку необмежену владу, навіть над жахливим прево, з рук якого він сьогодні ледве врятувався. Зрештою, мрії юнака, що їх не порушував маленький Білл Гарпер — його товариш по кімнаті, обірвав, повернувшись, дядько. Він наказав племінникові лягати, бо завтра вранці треба своєчасно встати, щоб іти з ним до королівської вітальні, де Квентін разом з п'ятьма своїми товаришами стане на варту.

Розділ VIII ПОСОЛ

До Франції ти блискавкою мчи,

Але я сам туди прибуду перше:

Почують грім моїх гармат вони!

Лети мерщій, лунай сурмою гніву!

Шекспір. "Король Джон"

Коли б навіть і захотів полежати Дорвард, піддавшись лінощам, галас, що знявся в казармі гвардії після того, як задзвонили до утрені, миттю підняв би його з ліжка. Але дисципліна в батьківському домі і в Ебербротікському монастирі привчила його вставати на світанку, Тому він бадьоро схопився під звуки сурм і брязкіт зброї, які звіщали про зміну нічних вартових. Одні поверталися до казарми після нічної варті, другі йшли на ранкову зміну, нарешті, треті, серед яких був і його дядько, озброювалися, щоб негайно стати на варту при особі Людовіка. Квентін Дорвард швидко одягся; він дуже радо, як то властиво молодій людині, надяг на себе розкішне

вбрання і панцир, відповідні до його нового стану. Дядько Квентіна, який пильно оглянув його, щоб упевнитися, що той готовий цілком і повністю, не приховував свого задоволення від зміни зовнішнього вигляду племінника.

— Коли ти доведеш, що твої відданість і хоробрість такі ж, як і твоя врода, то я матиму найкращого і найхоробрішого зброєносця у всій нашій гвардії, що буде честю для родини твоєї матері. Тепер ходімо до аудієнц-зали, та, дивись, не відставай од мене ні на крок.

Сказавши це, він узяв великий, важкий протазан[83], красиво оправлений і оздоблений, а племінникові дав легшу зброю такого самого типу. Після того вони попрямували до внутрішнього двору палацу, де їхні товариші, призначені на варту в аудієнц-залі, вишикувавшись, стояли вже наготові. Зброєносці стали позаду своїх рицарів, утворивши другу шеренгу. Тут було також багато стайничих з баскими кіньми і псарів з породистими собаками, на яких Дорвард дивився з таким захопленням, що його дядько не раз мусив нагадувати йому, що ці тварини тут не для його забави, а для розваги його величності. Король має велику пристрасть до полювання, єдину з усіх його пристрастей, якій він потурає навіть тоді, коли це відволікає його від державних справ. Він так суворо оберігав дичину в королівських лісах, що тоді частенько говорили: можна з більшою безкарністю вбити людину, ніж оленя.

За поданим знаком гвардійці рушили під команду Балафре, який був їм цього разу за командира. Після всяких формальностей, якими гвардійці мали показати велику запопадливість у виконанні своїх обов'язків, усі ввійшли до аудієнц-зали, де чекали короля.

Хоч Квентін ніколи в своєму житті не бачив придворної розкоші, але те, що він побачив тепер, не виправдало його сподівань щодо пишності королівського двору. Тут були вельможі, гарно вбрані, були й військові, багато обмундировані й озброєні, і слуги різних рангів, проте він не помітив жодного з старих державних сановників, ні знатних вельмож французького королівства, жодного офіцера з вищого складу, не почув жодного прізвища тих, хто на той час був окрасою рицарства. Не побачив він також жодного з тих уславлених полководців або ватажків, які в розквіті своїх сил були опорою Франції, ні вишуканої молоді, яка прагнула здобути собі славу. Постійна підозріливість, замкнутий характер Людовіка, підступна політика короля віддалили од його трону це блискуче рицарство. Їх запрошували до двору для всяких офіційних церемоній, але перебували вони там дуже неохоче й раді поверталися додому, як ті тварини з байки, що приходили до лівового лігва.

Кілька чоловік, які, певно, були тут за радників, маля непривабливий вигляд. Щоправда, обличчя деяких виражали розум, але поведінка свідчила, що ці люди потрапили в товариство, для якого не були підготовлені вихованням. Проте кілька осіб видалися Дорвардові благороднішими, і дядько назвав їх імена, оскільки це не суперечило правилам етикету.

З лордом Крофордом, що, тримаючи срібний жезл, стояв одягнений в пишне вбрання, належне його посаді, Квентін так само, як і наш читач, уже був знайомий.

Серед інших, що здавалися найзнатнішими, найбільше привертав до себе увагу граф де Дюнуа, син того знаменитого Дюнуа, відомого під назвою Орлеанського підкидька, який бився під прапором Жанни д'Арк і відіграв видатну роль у визволенні Франції з-під англійського ярма. Син добре підтримував високу славу свого знаменитого батька. Незважаючи на зв'язок з королівською родиною і свою успадковану популярність як серед дворянства, так і серед народу, Дюнуа виявляв в усіх випадках таку велику щирість характеру, що, здавалося, стояв поза всіма підозрами навіть у заздрисного Людовіка, який любив бачити його коло себе й іноді запрошував на нараду.

Але відзначаючись хоробрістю, чудово володіючи зброєю і маючи всі якості справжнього рицаря, граф, проте, не був зразком романтичної вроди. Широкоплечий і кремезний, смуглявий і чорноволосий, з надто довгими жилавими руками, він був дуже малий на зріст, мав вигнуті колесом ноги, що було зручно для верхової їзди і некрасиво для пішоходця. Риси його обличчя були неправильні, аж до бридоти, а проте було щось таке в цьому графі Дюнуа, що з першого погляду виявляло характер благородного дворянина й безстрашного воїна. Вираз його обличчя був сміливим і щирим, хода легка й мужня, а суворі риси лиця облагороджувалися орлиним поглядом і левиним вигином брів. Мисливське вбрання на ньому було швидше розкішне, ніж яскраве, бо він часто був при королі за головного ловчого, хоч наскільки нам відомо, насправді не мав такої посади.

Під руку Дюнуа, так ніби йому була потрібна підтримка родича, повільно й меланхолійно йшов герцог Людовік Орлеанський, перший принц королівської крові (згодом король Людовік XII), якому всі придворні й гвардійці віддавали належну шану. Об'єкт ревнивої підозріливості Людовіка, цей принц мав стати наслідником престолу, бо в самого короля тоді ще не було сина[84] і його нікуди не відпускали з двору, хоч він не обіймав ніякої посади і не користувався ні популярністю, ні повагою. Нудьга і сум, що їх навівали на нещасного принца його приниження і майже підневільний стан, посилювалися усвідомленням, що король мав намір вчинити щодо нього одне з найжорстокіших і найнесправедливіших насильств, які тільки може заподіяти тиран, а саме: одружити його з молодшою своєю дочкою, принцесою Жанною Французькою. З нею принца Орлеанського заручили ще в дитинстві, але хвороблива принцеса була така потворна, що наполягання короля було підступним і жорстоким.

Фігуру цього нещасного принца ніяк не можна було назвати видатною. Проте він був лагідний, м'який, доброзичливий. Ці якості прозирали навіть крізь вираз надзвичайної туги, яка робила його обличчя похмурим. Квентін спостеріг, що герцог намагався навіть не дивитися на гвардійців і, відповівши на їхнє привітання, опустил очі додолу, немов боячись, що королівські ревності можуть витлумачити звичайну чемність як бажання здобути прихильність гвардії.

Зовсім не так повадився гордий кардинал[85] і прелат[86], на той час улюблений міністр Людовіка Жан де ля Балю[87], швидке піднесення і характер якого були схожі на зліт і характер Вулзі[88], якщо можна порівнювати хитрого політика Людовіка XI з необачним і нерозсудливим англійським королем Генріхом VIII. Людовік підніс свого

міністра з найнижчого стану до високого звання Великого омоньє Франції[89], подарував бенефіції[90] і дістав йому кардинальську шапку. І хоч король був надто обережний для того, щоб дати честолюбному де ля Балю необмежену владу і цілком звіритись на нього, як це зробив Генріх з кардиналом Вулзі, його улюбленець мав на нього такий вплив, як ніхто з визначних королівських радників. Отже, кардинал цей не уник тієї помилки, яка звичайно трапляється у всіх, хто раптово підноситься до висоти влади з низького стану. Засліплений своїм раптовим піднесенням, він повірив, що його здібності дозволяють йому втручатися в усі справи, навіть і в ті, які не мають нічого спільного з його саном. Високий, але незграбний, кардинал удавав з себе великого прихильника жіночої статі й дамського кавалера, хоч його манери робили ці претензії безглуздими і негідними сапу прелата. Лихої години якась улеслива особа навіяла йому думку, ніби його ноги — здоровенні й довгі, такі самі, як у його батька, фурмана з Ліможа або мельника з Вердена (як твердять інші авторитети), дуже красиві й граціозні. Він так захопився цією думкою, що завжди з одного боку трохи підтягав своє кардинальське вбрання, щоб дати змогу присутнім помилуватися своїми товстими ногами. Проходячи величними апартаментами, в малиновому вбранні і багатому облаченні, він увесь час зупинявся, поблажливо оглядав зброю й обмундирування гвардійців і авторитетним тоном ставив їм різні запитання. Інколи докоряв комусь із них за те, що він називав "відхиленням од дисципліни", такими словами, що досвідчені солдати, хоч і не наважувалися йому заперечувати, але слухали його нетерпляче і зневажливо.

— Чи відомо королю, — спитав Дюнуа кардинала, — що бургундський посол наполягає, щоб йому негайно призначили аудієнцію?

— Авжеж, він знає, — відповів кардинал, — а ось, як мені здається, і наш всезнавець Олів'є Ден[91], який скаже нам, чого воліє його величність король.

Тільки-но він це промовив, як із королівських покоїв до зали ввійшов знаменитий Олів'є, який тоді поділяв ласку Людовіка разом із гоноровитим кардиналом, але не мав з ним нічого спільного ні в зовнішності, ні в манерах. На противагу зарозумілому і пихатому прелату Олів'є був маленький, блідий, худорлявий чоловічок, одягнений у просту чорну шовкову куртку й штани. На ньому не було ні камзола, ні плаща, ні сутани. Все його вбрання було низької якості, що виявляло в ньому дуже звичайну людину. Олів'є ніс в одній руці срібну миску, а через другу перекинув рушник, що вказувало на його скромні обов'язки при особі короля. Його обличчя було проникливе й жваве, хоч він, опустивши очі долу, намагався не показувати справжнього свого виразу. Олів'є посувався вперед нечутною кошакою ходю, наче скрадаючись, тому здавалося, ніби він пливе залю. Але якщо чесноту можна легко приховати скромністю, то нею не прикриєш того, кого осипано королівськими ласками. Всі намагання Олів'є прослизнути непомітно через аудієнц-залу були даремні, бо ніхто не мав такого впливу на короля, як цей славетний цирульник і служник Олів'є Ден, або інакше — Олів'є Негідник, або ще — Олів'є Диявол. Ці прізвиська він дістав за ті підступні хитрощі, якими сприяв здійсненню лукавої політики свого господаря. Ось він кілька хвилин

порозмовляв пошепки з графом Дюнуа, і той негайно залишив залу. Тим часом циркульник спокійно знов попрямував до королівського покою, причому всі поштиво уступалися йому з дороги. На цю чемність він лише відповідав принизливими поклонами. Разів два чи три Олів'є зупинявся, щоб прошепотіти кілька слів комусь із присутніх, і цього вже було досить, щоб викликати заздрість інших придворних. Потім, пославшись на свої обов'язки, він ішов далі, не слухаючи відповідей і вдаючи, мовби не помічає намагань інших придворних звернути на себе його увагу. Людовікові Лезлі пощастило бути одним з тих, до кого звернувся Олів'є, сказавши пошепки, що його справу владжено.

Одразу після цього Лезлі дістав ще один доказ благополучного закінчення справи. До зали ввійшов давній знайомий Квентіна, Трістан Пустинник, королівський військовий прево, і одразу попрямував туди, де стояв Балафре. Блискуча форма цього жажливого сановника ще виразніше підкреслювала вираз жорстокості на його обличчі і лиховісність в очах, а ласкавий голос, яким він намагався говорити, скидався на рикання ведмедя. Проте зміст його слів був приязніший ніж тон, яким вони були вимовлені. Він шкодував, що вчора поміж ними сталося таке непорозуміння. А виникло воно, мовляв, тому, що племінник пана Балафре не мав на собі мундира шотландської гвардії і не заявив про належність до неї. Саме це й спричинилося до помилки, за яку він тепер просить вибачення.

Людовік Лезлі щось відповів на це, а коли Трістан відійшов, застеріг племінника, що тепер вони матимуть ще одного смертельного ворога в особі цього жажливого сановника.

— А втім, ми тепер для нього недосяжні, — сказав він, — бо солдат, який сумлінно виконує свої обов'язки, може сміятися з військового прево.

Квентін не міг не погодитися з думкою свого дядька, бо, відходячи од них, Трістан окинув їх лютим поглядом ведмедя, пораненого списом мисливця. Справді, навіть тоді, коли прево був менше схвильований, люди тремтіли від його похмурого, недобррозичливого погляду, а тепер злість, з якою він дивився на молодого шотландця, була така, що тому здалося, ніби він знову відчуває на своїх плечах дотик двох лиховісних катів — Труазешеля і Птіт-Андре.

Тим часом Олів'є після того, як він прослизнув скрадаючись через кімнату своєю кошачою ходою і всі, навіть найзнатніші вельможі, розступилися перед ним і вшанували церемонними привітаннями, яких він через свою удавану скромність намагався, здавалося, уникнути, знову ввійшов до королівського покою. Двері його одразу відчинились, і король Людовік вступив до аудієнц-зали.

Квентін, як і всі інші, втупив у нього очі і раптом так здригнувся з несподіванки, що ледве не впустив зброї, пізнавши в королі Франції того торговця шовком, дядька П'єра, який був його супутником під час ранкової прогулянки. Деяка підозра щодо справжнього стану цієї людини коли-не-коли спадала йому на думку, але дійсність перевершила всі його найсміливіші здогади.

Суворий погляд дядька, невдоволеного таким порушенням етикету, привів його до

тями, але ще більшим було здивування старого воїна, коли король, гостре око якого швидко побачило Квентіна, попрямував, ні на кого не звертаючи уваги, прямо до нього.

— Отже, юначе, — сказав Людовік, — мене повідомили, що ти, ледве прийшовши до Турені, встиг уже тут посваритися. Але я вибачаю тобі, бо це швидше провина того дурного купця, який гадав, що твою каледонську кров треба підігрівати вранці боннським вином. Якщо я знайду його, то вже так покараю його, щоб було наукою для всіх, хто здумає розбещувати мою гвардію. Балафре, — додав він, звертаючись до Лезлі, — твій родич хороший юнак, хоч і палкий. Нам до вподоби такі юнаки, і ми сподіваємося, що зробимо для них ще більше, ніж ми зробили для тих хоробрих людей, які нас оточують. Накажи записати рік, день, годину й хвилину народження твого племінника й передай це Олів'є Денові[92].

Балафре вклонився до землі й одразу випростався струнко, немов бажаючи довести, що він завжди наготові, коли треба битися за життя або за честь свого короля. Тим часом Квентін, опам'ятавшись від першого зачудування, почав уважніше роздивлятися короля і був страшенно здивований, побачивши, як змінилося його обличчя і манери від часу їх першої зустрічі.

Щоправда, в його зовнішньому вигляді майже нічого не змінилося. Людовік завжди зневажав усякий показний блиск і тепер одягнув на цей випадок старий синій мисливський костюм, не кращий від того простого вбрання городянина, яке було на ньому вчора. На грудях висіли довгі чотки з чорного дерева, які йому надіслав сам турецький султан, зазначивши, що ними користувався один коптський[93] пустинник з гори Ліван[94], особа глибокої святості. Замість шапки з однією іконкою, на королі тепер був капелюх, оздоблений не менш як двадцятьма поганенькими фольговими образками. Але очі, що, як раніш здавалося Квентінові, горіли лише жадобою до зиску, тепер дивилися гордо і проникливо, як то й належало розумному й могутньому монархові, а зморшки на лобі, що, як він гадав, були наслідком обмірковування торговельних спекуляцій, тепер, здавалося, були борознами, які провело довге роздумування над державними справами.

Одразу після появи короля в залу ввійшли в супроводі своїх фрейлін обидві французькі принцеси. Старша, згодом одружена з П'єром де Бурбон і відома у французькій історії під ім'ям мадам де Боже, мало згадуватиметься в нашій оповіді. Вона була висока, вродлива, красномовна, обдарована й володіла, певною мірою, проникливістю свого батька, який дуже зв'язався на неї і любив її, як тільки був здатний любити.

Молодша сестра, нещаслива Жанна, наречена герцога Орлеанського, боязко виступала поруч з сестрою, свідомо того, що їй бракує тих зовнішніх якостей, що їх так хотіли б мати жінки. Вона була бліда, худорлява й хвороблива. Постать її була помітно нахилена на один бік, і хода через це була така нерівна, що, здавалося, ніби принцеса кульгава. Рядок чудових зубів і меланхолійні очі, які сяяли ніжністю і самозреченням, світло-русі кучері — оце й усе, що улесливий язик міг би назвати в протизагнугу негарному обличчю і бридкій фігурі. Для доповнення її портрета додамо, що недбалість

у вбранні і непевність у манерах свідчили: принцеса добре розуміла, яка вона негарна, але не робила і найменшої спроби виправити за допомогою мистецтва те, що спотворила природа, або вдатися до інших засобів, щоб стати принаднішою. Король, що не любив її, швидко підійшов до неї, як тільки вона з'явилася.

— Що ж це таке? — сказав він. — Наша дочка — світоненависниця? Ви так вирядилися сьогодні на полювання чи в монастир? Відповідайте мені!

— Куди буде завгодно вашій величності, сір[95], — тихо сказала принцеса.

— Авжеж, я знаю, Жанно, тобі хочеться переконати нас, ніби твоя заповітна мрія — покинути наш двір і відмовитися од світу й усіх його марнот. Ой дівчино, невже ти думаєш, що ми, первенець святої церкви, не поступимося своєю дочкою задля неба? Хай божя матір і святий Мартін будуть свідками, що ми спромоглися б принести таку жертву, якби вона була достойна олтаря, або коли б то було справді її покликання!

Сказавши це, король побожно перехрестився. В цю хвилину Квентінові здалося, що він дуже схожий на хитрого васала, який, применшуючи вартість речі, яку він хотів би залишити собі, бажає виправдатися перед своїм сюзереном за те, що не запропонував цієї речі йому. "Невже він наважується обдурювати навіть саме небо, — подумав Дорвард, — і лицемірить з богом і святими так, як він це безкарно робить з людьми, що не можуть глибше пізнати його Душу".

Тим часом Людовік після побожної паузи вів далі:

— Ні, моя люба донько, я і ще дехто краще знаємо твої справжні думки. Авжеж так, любий мій Орлеанський кузене? Підійдіть сюди, пане мій, і дайте руку нашій побожній весталці[96], щоб допомогти їй сісти на коня...

Герцог Орлеанський здригнувся, почувши ці слова, і кинувся виконувати наказ короля з такою покvapливiстю і розгубленiстю, що Людовік заґримав на нього:

— Гей, кузене, вгамуйте ваш запал! Дивіться, що ви робите. Ач якою нерозважливою буває іноді поспішність закоханого! Ви трохи не сплутали руку Анни з рукою її сестри. Чи, може, мені самому підвести до вас Жанну, пане мій?

Нещасний принц безпорадно озирався і тремтів, як дитина, коли її силують доторкнутися до чогось огидного. Потім, зробивши над собою зусилля, він узяв безвладно опущену руку принцеси. Коли вони обоє так стояли, втупивши очі в землю, причому тремтяча рука герцога ледве торкалася холодних і вогких пальців принцеси, то важко було сказати, хто з цих двох нещасніший — герцог, що стояв, немов прикутий до огидної йому жінки путами, які він не наважувався розірвати, чи нещасна дівчина, що, кохаючи герцога, ясно розуміла його ставлення до неї і охоче померла б, якби могла завоювати цим його доброзичливість.

— А тепер на коней, кавалери й дами! Ми самі проведемо нашу доньку де Боже, — сказав король, — і нехай господь і святий Губерт благословлять нашу ранкову розвагу.

— Я боюся, що доля примушує мене затримати вас, сір, — сказав граф де Дюнуа. — Бургундський посол перед воротами замку і вимагає аудієнції.

— Вимагає аудієнції, Дюнуа? — перепитав король. — Хіба ви не відповіли йому, як ми переказували вам через Олів'є, що сьогодні ми не маємо часу на це, що завтра свято

святого Мартіна, яке, з дозволу неба, ми не осквернятимемо ніякими земними думками, а післязавтра ми поїдемо до Амбуазу[97]. Але, повернувшись звідти, призначимо йому аудієнцію, як тільки вирішимо інші невідкладні справи.

— Все це я сказав, — відповів Дюнуа, — проте він торочить...

— Хай йому чорт! Що це в тебе застряло в горлянці? — сказав король. — Мабуть, слова цього бургундця такі тверді, що їх важко проковтнути.

— Коли б мене не стримував мій обов'язок, наказ вашої величності і недоторканність особи цього посла, — сказав Дюнуа, — то присягаюся Орлеанською божою матір'ю: я краще примусив би його з'їсти ці слова, ніж переказувати їх вашій величності.

— Як це так, Дюнуа? — сказав король. — Дивно, що ти, один з найнетерплячіших і найзапальніших наших людей, так мало співчуваєш такому самому порокові нашого нерозсудливого й палкого кузена, Карла Бургундського. Щодо мене, то я зважаю на його зухвалих посланців не більше, ніж башти замку зважають на виття норд-оста, котрий, як і цей шалений посол, прилітає сюди з Фландрії.

— Тоді знайте, сир, — відповів Дюнуа, що граф де Кревкер чекає там унизу з своїм почтом і герольдами. Граф заявив, що коли ваша величність відмовить йому в аудієнції, якої він вимагає, то він чекатиме хоч до півночі, бо справи його володаря дуже негайні і не терплять зволікань. Він сказав, що звернеться до вашої величності, як тільки вам буде завгодно вийти з замку чи то в якійсь справі, чи на прогулянку, чи на молитву, і ніщо в світі, крім насильства, не примусить його відмовитися од такого наміру.

— Він дурень, — спокійно сказав король. — Чи, може, цей шалений мешканець Ено[98] гадає, що для розумної людини так уже важко спокійнісінько просидіти двадцять чотири години в своєму замку, коли вона має розв'язувати справи цілого королівства? Ці нетерплячі урвиголови, мабуть, думають, що всі люди схожі на них, нудяться, коли не сидять у сідлах, встромивши ноги в стремена. Накажи, любий Дюнуа, щоб відвели собак назад і добре нагодували їх. Призначимо на сьогодні замість полювання нараду.

— Володарю, — відповів Дюнуа, — так ви не спекаєтеся де Кревкера. У нього є наказ герцога, якщо він не дістане аудієнції, прибити свою рукавицю до частоколу перед замком на знак того, що герцог робить вам смертельний виклик, зрікається своєї вірності Франції і негайно оголошує їй війну.

— Невже так стоїть справа? — сказав Людовік, не змінюючи тону, але насупивши кошлаті брови, аж його проникливі чорні очі майже сховалися під ними. — Невже наш старий васал такий деспот? Невже наш дорогий кузен вчинить з нами так неласкаво? Ну що ж, Дюнуа, доведеться розгорнути бойове знамено й гукнути: "Дені Монжуа"[99].

— Згода й амінь, у добрий час! — вигукнув войовничий Дюнуа, а гвардійці в залі, неспроможні приборкати радість, яка охопила їх, заворушилися на своїх місцях так, що розлігся неголосний, але виразний брязкіт зброї. Король гордо окинув оком присутніх, і, здавалося, цієї хвилини він дивився й думав так само, як його героїчний батько.

Але миттєвий порив незабаром поступився перед політичними міркуваннями; за

тих умов відкритий розрив з Бургундією був дуже небезпечний для Франції. В той час на англійський трон вступив Едуард IV, хоробрий і войовничий король, який сам особисто брав участь у тридцятьох боях. Він доводився братом герцогині Бургундській і, як легко було уявити, тільки їй чекав розриву між своїм зятем і Людовіком, щоб вдертися у Францію з своїм військом через завжди відчинені ворота Кале[100]. Він здобув багато блискучих перемог у міжусобних війнах і тепер хотів дуже популярною серед англійців війною з Францією стерти спогади про внутрішні чвари й розбрат. До цих міркувань приєднувалася ще непевність у вірності герцога Бретонського та інші не менш важливі політичні розрахунки. Тому, коли Людовік після довгої паузи знов почав говорити, тон його голосу не змінився, але зміст його мови був уже зовсім інший.

— Боронь боже, — сказав він, — щоб ми, найхристиянніший король, даремно проливали християнську кров, якщо, не втративши своєї честі, можна відвернути це лихо. Безпечність наших підданих для нас дорожча навіть за нашу достойність, яку цей грубий посол образив. А втім, він може й перевищив свої повноваження. Впустіть його, хай стане перед наші ясні очі.

— *Beati pacifici*[101], — зауважив кардинал де ля Балю.

— Це правильно, і ваше високопреосвященство знає також, що ті, хто упокорюється, самі себе звеличують, — додав король.

Кардинал проказав "амінь". Але майже ніхто не повторив цього слова. Навіть бліді щоки герцога Орлеанського запалали від сорому, а Балафре так був збентежений, що трохи не впустив свій протазан, який глухо брязнув, краєм вдарившись об підлогу. За це кардинал прочитав йому цілу лекцію про те, як треба тримати зброю в присутності короля. Сам король, мабуть, почувався непевно від загального мовчання.

— Про що ви замислились, Дюнуа? — сказав він. — Ви не схвалюєте того, що ми дозволили ввійти цьому грубому послові?

— Аж ніяк, — відповів Дюнуа. — Я не втручаюся в те, що вище від мого розуміння. Я тільки бажав би просити однієї ласки у вашої величності.

— Однієї ласки, Дюнуа? Якої саме? Ви не часто просите нас і можете розраховувати на нашу доброзичливість.

— Тоді хай ваша величність пошле мене до Евре[102] керувати тамтешнім духівництвом, — сказав Дюнуа з військовою простосердістю.

— Це справді вище від твого розуміння, — відказав король усміхаючись.

— Адже я міг би так само добре керувати попами, — заперечив граф, — як його преосвященство єпископ Евре, чи його преосвященство кардинал, коли йому такий титул більш до вподоби, муштрувати гвардію його величності.

Король знов усміхнувся ще таємничіше й сказав пошепки Дюнуа:

— Що, може, настане час, коли ми з тобою приборкаємо як слід попів, а поки що треба терпіти цього віслиюка єпископа. Ох, Дюнуа, це ж Рим, Рим поклав нам на плечі і його, й інші тягарі. Але терпіння, мій друже, і тасуй карти, поки ми не доб'ємося гарної гри[103].

Цієї миті сурми у дворі сповістили про прибуття бургундського вельможі. Всі в

аудієнц-залі поспішили стати на свої місця за старшинством, навколо короля і його дочок, що лишилися посередині зали.

Граф де Кревкер, уславлений і відважний воїн, ввійшов у залу. Але, всупереч звичаю послів дружніх держав, він з'явився в повному опорядженні, тільки без шолома. На ньому був розкішний стальний міланський панцир[104] з золотими оздобами й вигадливими орнаментами, що називалися арабесками[105].

На шиї, спускаючись на блискучий панцир, висів орден Золотого Руна, один з найпочесніших рицарських орденів, відомих християнському світу. Гарненький паж ніс за послом його шолом, а попереду шпон герольд л вірчими грамотами, які він, ставши на одне коліно, передав королю. А сам посол зупинився посеред зали, немов для того, щоб дати час помилуватися його гордовитим поглядом, владною поставою, безстрашною поведінкою і спокійними манерами. Решта почту залишилася в передпокої та надворі.

— Підійдіть до мене, сеньйоре граф де Кревкер, — сказав Людовік, кинувши побіжний погляд на його грамоти. — Нам не потрібні вірчі листи, щоб прийняти такого відомого воїна, і ми не маємо сумніву, що він користується довір'ям у свого володаря. Сподіваємося, що ваша прекрасна дружина, в жилах якої тече кров наших предків, перебуває в доброму здоров'ї.

Коли б ви вели її під руку, сеньйоре граф, то ми подумали б, що ви озброїлись для того, щоб відстояти перед усіма закоханими рицарями Франції перевагу її чарівності. Але дружини нема, і ми не можемо зрозуміти причини того, що ви прибули в повній бойовій формі.

Сір, — відповів посол, — граф де Кревкер оплакує своє нещастя й благає вас вибачити йому, що він зараз не може відповісти з належною повагою на вашу королівську чемність, котрою ваша величність ошчасливила його. Проте Філіпп де Кревкер де Корде[106] говорить не від свого імені: його устами промовляє найласкавіший пан і сюзерен герцог Бургундський.

— І що ж має сказати нам устами Кревкера герцог Бургундський? — запитав Людовік з належною гідністю. — Не забувайте, що Філіпп де Кревкер де Корде розмовляє з сюзереном свого сюзерена.

Кревкер уклонився й голосно проказав:

— Королю Франції, наймогутніший герцог Бургундський ще раз посилає вам писаний перелік образ і утисків, що їх вчинили на його кордонах гарнізони й урядовці вашої величності. Перший пункт, на який він бажає дістати відповідь, такий: чи маг. намір ваша величність дати йому повне задоволення за ці образи?

Король, позирнувши на меморандум, що його, схилившись на одне коліно, подав йому герольд, сказав:

— Ці справи вже давно розглянуто нашою радою. Деякі з перелічених образ були лише відшкодуванням за втрати, заподіяні моїм підданим, другі не мають під собою ніяких підстав, а за треті на нас уже помстилися прикордонні гарнізони й солдати самого герцога. Коли ж там є ще й такі, що не підійдуть під жодну із згаданих

категорій, то ми, як християнніший володар, погоджуємося дати за них задоволення, хоч ці несправедливості вчинено не тільки без нашого відома, але й всупереч суворому нашому велінню.

— Я так і перекажу відповідь вашої величності моему найласкавішому володареві, — промовив посол. — Але насмілюсь зауважити, що ця відповідь не відрізняється од попередніх ухильних відповідей вашої величності на справедливі скарги мого сюзерена, тому навряд чи вона може установити мир і приязнь між Францією і Бургундією.

— Хай буде так, як завгодно богові, — відказав король. — Бо не через страх перед зброєю твого володаря, а тільки заради миру я даю таку помірковану відповідь на його образливі закиди. Далі!

— Далі мій володар жадає, — сказав посол, — щоб ваша величність припинили таємні переговори з його фламандськими містами — Гейтом, Льежем і Маліном. Він вимагає, щоб ваша величність відкликали назад своїх секретних агентів, які сіють смуту серед його добрих фламандських громадян. Крім того, щоб ваша величність вигнали за межі своїх володінь або, краще, передали для заслуженої кари їхньому законному сюзеренові тих зрадників, які, накоївши лиха, повтікали і знайшли собі надійний притулок у Парижі, в Орлеані, в Турі та інших французьких містах.

— Скажи герцогові Бургундському, — заперечив король, — що я нічого не знаю про ті підступні дії, в яких він так образливо звинувачує мене; що мої французькі піддані справді підтримують зв'язки з добрими містами Фландрії, але зносини ці дають взаємну користь, бо сприяють обміну й торгівлі, і припинити їх було б не вигідно ні герцогові, ні мені; що з тих же причин багато фламандців живуть у моему королівстві й перебувають під захистом моїх законів, але, наскільки нам відомо, ніхто з них не має нічого спільного з будь-якою зрадою або заколотом проти герцога. Далі. Ти чув мою відповідь.

— Як і першу, сир, вислухав з жалем, — відповів граф де Кревкер, — бо вона зовсім не така безпосередня і ясна, щоб її прийняв герцог, мій володар, як достатнє виправдання за цілу низку підступів таємних, але очевидних, хоч ваша величність тепер заперечує їх. Але це ще не все. Далі герцог Бургундський вимагає від короля Франції, щоб він негайно й під надійною охороною повернув до його володінь Ізабеллу, графиню де Круа, та її родичку й опікунку графиню Амеліну того ж самого роду, бо згадана графиня Ізабелла, що згідно з законом країни і за станом її маєтків перебувала під опікою герцога Бургундського, втекла з його володінь, хоч він дбайливо опікувався нею. Тепер вона знайшла таємний притулок у французького короля, який всупереч усім божим і людським законам, що завжди визнавалися в цивілізованій Європі, підбурює її не коритися герцогові. Я ще раз зупиняюся, щоб почути відповідь вашої величності.

— Ви добре зробили, графе де Кревкер, — сказав Людовік зневажливо, — що зажадали аудієнції з самого ранку, бо, якщо ви маєте намір розпитувати мене про кожного васала, який утік від гніву мого шаленого кузена, то самий лише перелік їх триватиме до заходу сонця. Хто наважиться стверджувати, що ці дами перебувають у моїх володіннях? А якщо це навіть і так, хто наполягатиме на тому, що я сприяв їхній

утечі чи взяв їх під своє заступництво? Зрештою, хто матиме стільки зухвальства, щоб сказати, що вони у Франції і я знаю місце їхнього притулку?

— Сір, — сказав Кревкер, — коли завгодно вашій величності, я мав свідка, який бачив утікачок у заїзді "Флерделіс", що недалеко від вашого замку; більше того, він бачив у їхньому товаристві вашу величність, хоча ви й буяй переодягнені в негідний вашого звання одяг турського городянина. У вашій королівській присутності цей свідок одержав від дам послання й листи до їхніх друзів у Фландрії. І те і друге він передав герцогові Бургундському.

— Приведи його сюди, — сказав король. — Побачимо, чи наслідиться він повторити в нашій присутності цю підлу брехню.

— Ви почуваете себе переможцем, володарю мій, бо добре знаєте, що цього свідка більш не існує. Коли він був живий, його звали Захмет Магрібін. Це був бродяга-циган. Учора, як я довідався, його стратив ваш військовий прево... без сумніву, для того, щоб циган не міг підтвердити тут те, що він переказав герцогові Бургундському в присутності його ради й моєї, Філіппа де Кревкера де Корде.

— Присягаюся Амбреньською божою матір'ю! — вигукнув король. — Ці обвинувачення такі безпідставні, а моя совість така чиста, що я можу тільки сміятися з них, а не ображатися. Люди прево щодня карають на горло злодіїв і волоцюг — це їхній обов'язок. Проте хіба моя корона може потьмаритись від наклепів усіх цих злодіїв і волоцюг, хоч би що вони казали про мене герцогові Бургундському чи його мудрим радникам? Прошу, графе, перекажіть моємулюбому кузенові, що коли йому до вподоби такі приятелі, то хай він краще тримає їх у своїх володіннях, бо в мене їм, крім короткої сповіді і міцної мотузки, нема на що розраховувати.

— Моєму володареві не потрібні такі піддані, ваша величність, — відповів граф ще неповажливіше, ніж це він дозволяв собі досі, — бо благородний герцог не має звичаю ворожити у різних ворожок і бродячих циган, щоб довідатися про долю своїх сусідів і спільників.

— У нас досить терпіння, але й воно може, зрештою, увірватися, — сказав король, перебиваючи його. — Ви, мабуть, тільки для того й прибули, щоб завдати образи нашій величності; отож ми самі пошлемо когось до герцога Бургундського, щоб закінчити переговори: певні, що своєю поведінкою ви перевищуєте дані вам повноваження, які б вони не були.

— Навпаки, — сказав Кревкер, — я ще досі повністю не виконав їх. Слухайте, Людовіку де Валуа, королю Франції, слухайте, панове рицарі, які тут присутні, слухайте всі добрі люди, а ти, Туазоне д'Ор[107], — звернувся він до герольда, — повторюй за мною:

"Я, Філіпп де Кревкер де Корде, імперський граф і рицар почесного й величного ордену Золотого Руна, від імені могутнього пана й володаря Карла, божою милістю герцога Бургундії й Лотарінгії, Брабанта й Лімбурга, Люксембурга й Гельдерна, графа Фландрії й Артуа, графа-палатина[108] Ено, Голландії, Зеландії, Намюра й Зютфена, маркіза Священної Римської Імперії, барона Фрізландії, Саліна й Маліна, відкрито

перед усіма заявляю вам, Людовікові, королю Франції, що, оскільки ви відмовилися дати задоволення за різні несправедливості, кривди й образи, які ви заподіяли або які вчинено з вашою допомогою чи з вашої намови та наущення моєму государю герцогові й вірним його підданам, він моїми устами відмовляється од будь-якої своєї залежності й відданості вашій короні, оголошує вас брехливим і віроломним і викликає, як короля й мужчину, на бій. Ось вам порука на доказ моїх слів".

Сказавши це, він зняв залізну рукавицю з своєї правої руки й кинув її на підлогу.

До цього зухвалого вчинку в королівській залі панувала глибока тиша. Але ледве розлігся стук рукавиці об підлогу і пролунав останній вигук бургундського герольда Туазона д'Ор: "Вів Бургонь!"[109] — як усі разом заговорили й закричали. І поки Дюнуа, герцог Орлеанський, старий лорд Крофорд та ще декотрі, яким їхній ранг дозволяв утручатися, сперечалися про те, кому з них підняти рукавицю, інші, що були в залі, загукали: "Бий його, бий! Рубай його на шматки! Він прийшов сюди, щоб ображати короля Франції в його власному палаці?"

Але король одразу спинив увесь цей галас, скрикнувши громовим голосом:

— Мовчіть, панове! І щоб ніхто й пальцем не торкнувся ні цієї людини, ні цієї рукавиці! А ви, пане граф, скажіть — невже зовсім байдужі до власного життя, що так нерозсудливо наражаєтесь на небезпеку? Та й ваш герцог — хіба він зроблений з іншого металу, ніж усі володарі, що боронить свої мнимі права таким незвичайним способом?

— Він справді зроблений з іншого й благороднішого металу, ніж усі інші володарі Європи, — сказав відважний граф де Кревкер, — бо коли ніхто з них не наважувався дати вам притулок, — так, вам, королю Людовіку, — як ви ще були тільки дофіном, вигнаним із Франції, і вас переслідували палка помста вашого батька і всі сили королівства, мій благородний пан, величність і прихильність якого ви так грубо обдурили, прийняв вас до себе й заступався за вас, як за брата. Прощайте, сір, моя місія закінчена.

Сказавши це, граф де Кревкер, навіть не уклонившись, вийшов із зали.

— За ним! За ним! Підніміть рукавицю і доженіть його, — вигукнув король. — Я кажу це не вам, Дюнуа, і не вам, мілорде Крофорд: ви надто старі для таких гарячих справ... І не вам, мій Орлеанський кузене, бо ви ще молоді для них. Його преосвященство кардинале, пане єпископ Озеррський[110], це ваш святий обов'язок примиряти володарів. Підніміть рукавицю і переконайте графа де Кревкера, що він учинив гріх, образивши великого монарха в його власному палаці й накликаючи цим війну на своє й сусіднє королівство!

Боячись не послухатися наказу, з яким король безпосередньо звернувся до його особи, кардинал де Валю підняв рукавицю так обережно, ніби доторкнувся до гадюки (така велика була, очевидно, його огида перед цим символом війни), й одразу залишив королівську залу, щоб наздогнати того, хто кинув виклик.

Людовік мовчки обвів поглядом своїх придворних. За винятком тих, про яких ми вже тут згадували, більшість з них були люди незнатного роду і звеличені королем не

за доблесні подвиги на полі брані. Збліднувши з переляку після сцени, яка щойно розігралася перед ними, вони збентежено дивились один на одного. Людовік кинув на них погляд, повний презирства, і сказав голосно:

— І все-таки треба визнати, хоч граф де Кревкер досить чванливий і самовпевнений, герцог Бургундський в його особі має найвідважнішого і найвірнішого слугу. Хотів би я знати, де мені знайти такого ж відданого посла, щоб одвіз мою відповідь.

— Ви несправедливі до французьких дворян, сир, — сказав Дюнуа. — Жоден з нас не відмовиться одвезти виклик герцогові Бургундському на кінці свого меча.

— Ви, сир, — додав старий Крофорд, — несправедливі до шотландських дворян, які служать вам. Ні я, ні перший-ліпший з моїх підлеглих, гідних того за своїм рангом, і миті не вагалися б, щоб провчити цього гордовитого графа. Моя рука ще досить міцна для цього, аби тільки ваша величність дала мені на те дозвіл.

— Але ваша величність, — мовив Дюнуа, — не бажає доручити нам справи, якою ми могли б здобути славу собі, нашому государеві і Франції.

— Скажи краще, — відповів король, — що я не бажаю дати волю вашій нерозсудливій відвазі, яка може згубити вас самих, наш трон і цілу Францію. Всі ви знаєте, яка дорога кожна година миру тепер, коли так потрібно загоїти рани багатостраждальної країни. Проте кожен із вас ладен кинутися в бій через якусь там вигадку волоцюги-цигана або за честь якоїсь дами, що втекла під опікуна. Але ось іде кардинал — сподіваюся, з мирними вістями. Ну, що, пане мій, чи вгамували ви графа?

— Сир, — сказав до Валю, — ви дали мені нелегке завдання. Я пояснив цьому гордовитому графові, яку образу він завдав вашій величності своїми зухвалими докорами, що перервали аудієнцію; я сказав, що всі зрозуміли цей вчинок як прояв його власного неврівноваженого характеру, а не як доручення його володаря і що це віддає його в руки вашої величності. Ви можете покарати його так, як вважатимете за потрібне.

— Ви сказали як слід, — промовив король. — Що ж він вам відповів?

— Граф якраз заправив свою ногу в стремено й був готовий скочити на коня, — розповідав далі кардинал, — коли я звернувся до нього, він лише обернув до мене голову, не змінюючи пози, і відповів: "Якби я був навіть не тут, а за п'ятдесят льє звідси і почув би, що король Франції хоч одним словом образив мого володаря, то не вагаючись скочив би на коня й повернувся сюди, щоб заспокоїти свою совість тією відповіддю, яку я йому дав зараз".

— Я вже казав, панове, — промовив король без гніву й хвилювання, — що в особі графа Філіппа де Кревкера наш кузен герцог має найвідданішого слугу, який будь-коли слугував своєму володареві. Але ви все-таки умовили його залишитися?

— Лише на двадцять чотири години і протягом цього часу забрати назад свій виклик, — сказав кардинал. — Він тепер зупинився в заїзді "Флерделіс".

— Простежте, щоб його там добре прийняли, почастиували й нагодували як слід за наш рахунок, — наказав король. — Адже такий слуга — просто перлина в короні свого

володаря. Двадцять чотири години? — прошепотів він, дивлячись прямо перед собою, немовби хотів заглянути в майбутнє. — Двадцять чотири години?.. Небагато часу. А" втім, за ці двадцять чотири години, якщо їх уміло й розумно використати, можна зробити більше, ніж за цілий рік, згаяний ледарями й нездарами. Ну що ж!.. У ліс, славні мої рицарі, на полювання!.. Герцоге Орлеанський, мій любий родичу, облиште свою скромність, хоч вона вам так личить, і не звертайте уваги на соромливість Жанни. Швидше Луара перестане змішувати свою воду з водою Шеру, ніж вона відмовиться од такого кавалера, а ви — від такої дами, — зауважив він, коли нещасний принц повільно поплентався вслід за нареченою. — А тепер беріть ваші мисливські списи, панове, бо Аллегро, мій ловчий, вистежив такого кабана, що роботи буде досить для всіх — і для людей і для собак. Дюнуа, дай мені свого списа і візьми мій: він занадто важкий для мене, а ти ще ніколи не скаржився, щоб якийсь спис був важкий для тебе! По конях, по конях, панове! І полювання почалося.

Розділ IX ПОЛЮВАННЯ НА КАБАНА

Я матиму в компанії нахаб

І лобурів! Навіщо той мені,

Хто підозріло дивиться на мене?

"Король Річард"

Незважаючи на те, що протягом своєї довгої служби кардинал мав можливість добре вивчити характер свого володаря, цього разу він допустився великої політичної помилки. Засліплений марнолюбством, кардинал був певен, що, умовивши графи до Кревкера залишитися ще на день у Турі, він зробив для короля таку послугу, яку не зумів зробити ніхто. А оскільки кардинал добре знав, як Людовік хотів би відкласти війну з герцогом Бургундським, то мимоволі показував, що розуміє, яку послугу зробив цим королю. Він намагався триматися якнайближче до особи короля і весь час починав з ним розмову про ранкові події.

Це було дуже необережно у багатьох відношеннях, бо володарі не люблять, щоб їхні піддані самі наближалися до них, усім своїм виглядом показуючи, що пам'ятають про зроблені ними послуги і немовби вимагають подяки чи винагороди за них. А Людовік, найпідозріливіший з усіх монархів, котрі будь-коли жили, особливо не любив людей, які дуже високо цінували свої послуги або намагалися довідатися, про його таємниці, і відвертався од них.

Однак, засліплений своїм успіхом, як це буває іноді навіть з найобачнішими людьми, кардинал, цілком задоволений собою, продовжував їхати поруч короля і, як тільки випадала нагода, заводив розмову про посольство Кревкера. І хоч, можливо, король саме про це найбільше тепер думав, він найменш волів про це розмовляти. Нарешті Людовік, який уважно слухав кардинала, але жодним словом не підтримував з ним розмови, покликав до себе Дюнуа, що був трохи далі, наказавши тому їхати з другого боку від себе.

— Ми їдемо полювати й розважатися, — сказав король, — а преподобний панотець хоче влаштувати тут нараду для обговорення державних справ.

— Сподіваюся, що ваша величність вибачить мені, коли я не візьму участі в цій розправі, — сказав Дюнуа. — Я народився, щоб захищати Францію, і для цього в мене є рука та серце, але моя голова не придатна для нарад.

— А голова пана кардинала придатна саме для цього, Дюнуа, — відповів Людовік. — Панотець щойно сповідав графа Кревкера біля воріт замку й переказав нам усю його сповідь. Чи, може, не всю? — додав він, роблячи наголос на останньому слові, і кинув на кардинала погляд, що блиснув з-під довгих темних він, ніби клинок кинджала, вихопленого з піхов.

Кардинал затремтів під цим поглядом, але намагався відповісти в тон на жарт короля:

— Хоч взагалі мій сан змушує мене приховувати таємниці тих, кого я сповідаю, але немає такої сургучевої печатки на таємницях, яка б не розтопилася від подиху вашої величності.

— А що його преосвященство, — сказав король, — завжди готовий переказувати нам таємниці інших, то він, природно, хоче, щоб ми розповіли йому наші. Передусім він, звичайно, бажає знати, чи ці дві дами де Круа справді перебувають у нашому королівстві. На жаль, ми не маємо змоги задовольнити його цікавість, бо самі точно не знаємо, де ці мандрівні панни, переодягнені принцеси, скривджені графині, можуть переховуватися в наших володіннях, котрі, дякуємо богові й Амбрєнській богоматері, надто великі, щоб можна було легко відповісти на це запитання його преосвященства. Але припустімо, що ми знаємо, де перебувають ці дами. Що б ти, Дюнуа, відповів тоді на невідступну вимогу нашого кузена?

— Я відповім вам, государю, коли ви мені скажете правдиво й прямо, чого ви бажаєте — миру чи війни? — відказав Дюнуа з щирістю, властивою його відвертому й безстрашному характеру, завдяки якому він став справжнім фаворитом Людовіка, котрий, як усі підступні люди, настільки ж любив читати в чужих серцях, наскільки не любив відкривати своєї душі.

— Присягаюся всіма святими, — промовив король, — я з радістю сказав би тобі про свій намір, якби знав, чого я хочу, Але, коли б я оголосив війну, що ж тоді мені робити з цією прекрасною й багатою спадкоємицею, якщо припустити, що вона перебуває в моїх володіннях?

— Видати заміж за одного з ваших відважних рицарів, у якого досить ніжне серце, щоб кохати її, і досить сильна рука, щоб захищати її, — сказав Дюнуа.

— Тобто за тебе! — вигукнув король. — Хай йому чорт, ти з усією твоєю прямоотою більш тонкий політик, ніж я тебе вважав досі.

— Ні, государю, — відповів Дюнуа, — все що завгодно, тільки не політик. Присягаюся Орлеанською богоматір'ю, що я так само наспросто іду до мети, як на ворога в турнірі. Але ваша величність повинні віддячити Орлеанському домові хоч одним щасливим одруженням.

— І я віддячу йому, графо. Хай йому чорт, я ж віддячу! Бачиш оту чудову парочку?

Король показав на нещасного герцога Орлеанського й принцесу Жанну. Не

наважуючись ні віддалитися од короля, ні їхати нарізно перед його очима, вони їхали поряд, хоч і на відстані кількох кроків одне від одного. Боязкість однієї і відразу другого не давали їм можливості скоротити цю відстань, а страх обох — збільшити її.

Дюнуа подивився в тому напрямі, куди показував король. Становище його нещасного родича і жалюгідної нареченої нагадувало йому двох собак на одній шворці, які тягнуть в різні боки, наскільки пускає вірówka, але не можуть розійтися. Він лише похитав головою, не наважуючись заперечити цьому лицемірному тиранові. Проте Людовік, мабуть, угадав його думки.

— Це буде тихе й мирне подружжя, либонь, і дітки їх не дуже обтяжуватимуть. А втім, діти не завжди бувають для нас благословенням божим[111].

Тут, мабуть, король згадав про свою синівську невдячність, і це змусило його замовкнути; замість усмішки, яка тремтіла на його губах, на обличчі в нього з'явився вираз засмучення. Але за хвилину король розмовляв уже зовсім іншим тоном.

— Одверто кажучи, мій Дюнуа, хоч я і дуже поважаю святе таїнство одруження (тут він перехрестився), я волів би краще, щоб Орлеанський дім виховував для мене таких одважних воїнів, як твій батько і ти, людей, котрі, будучи королівської крові, не мають претензій на французький престол, ніж бачити країну розідраною на шматки, як Англія, через чвари законних наступників престолу. Лев ніколи не повинен мати більш як одне левеня.

Дюнуа зітхнув і промовчав, бо знав, що коли суперечити цьому свавільному володареві, то це може не допомогти, а пошкодити його родичеві. Проте він не витримав і за хвилину сказав:

— Оскільки ваша величність самі натякнули на походження мого батька, то я насмілюся зауважити, що, відкинувши гріх його батьків, ми можемо назвати його щасливим і удатним, хоч він і народився від беззаконного кохання, а не від осоружного законного шлюбу.

— Ти жахливий безбожник, Дюнуа! Хіба можна отак базікати про святе таїнство шлюбу, — відповів Людовік жартома. — Але до біса розмови!.. Он там уже, здається, вигнали із лігва кабана... Спускайте собак, ім'ям святого Губерта! Кусь, кусь його!

— Тра-ля-ля-лі-ра-ля! — королівський ріг весело заграв лісом, і король поскакав уперед у супроводі двох-трьох гвардійців, серед яких був і наш приятель Квентін Дорвард. Але дивно, що, навіть захоплюючись улюбленою забавою, король, поступаючись перед своєю зловтішною вдачею, знаходив час подражнити й помучити кардинала де Балю.

Однією із слабостей достойного кардинала, ми вже згадували, було переконання, що він, незважаючи на своє незнатне походження і невисоку освіту, справжній рицар і придворний. І хоч кардинал не виходив на арену турнірів, як Томас Бекет[112], не вербував рекрутів, як Вулзі, але претендував на рицарську відвагу, якою вони обидва відзначалися. Він запевняв, нібито дуже любить войовничу забаву — полювання. Проте хоч яким був його успіх у декотрих дам, в очах яких його могутність, багатство і впливовість державного діяча могли надолужити вади його зовнішності та манер,

благородним коням, на придбання яких він не шкодував грошей, було зовсім байдуже, що вони мають честь носити на своїй спині кардинала. Ці тварини шанували кардинала не більше, ніж його батька — погонича, мірошника чи кравця, який міг би позмагатися з сином у мистецтві верхової їзди. Король знав про це і, то підганяючи, то стримуючи свого коня, так роздратував коня кардинала, якого не відпускав од себе, проти його вершника, що їхня розлука стала неминучою. І в той час, як оскаженілий кардиналів кінь підстрибував і ставав дибки, так що їздець ледве тримався в сідлі, коронований мучитель почав розпитувати кардинала про різні справи й натякав, що хоче звірити йому деякі державні таємниці, про які кардинал ще так недавно дуже хотів довідатися.

Навряд чи можна уявити собі безглуздіше становище державного мужа, королівського радника, змушеного розмовляти з своїм королем, тим часом як кожен стрибок непокірливого коня загрожував йому страшним лихом. Пурпурове вбрання кардинала маяло на всі боки, і якби не глибоке сідло з високою лукою, то він давно б уже впав. Дюнуа реготав без упину, тоді як король, що по-своєму, зберігаючи серйозну міну на обличчі, розважався власними жартами, ніжно докоряв кардиналові за його нестримну пристрасть до полювання, яке так захопило його, що він не може навіть кілька хвилин присвятити справам.

— Я більш не хочу перешкоджати вашим розвагам, — додав король, звертаючись до переляканого кардинала і водночас підганяючи свого коня.

Перш ніж де Балю встиг вимовити хоч слово у відповідь, його кінь, закусивши вудила, помчався скаженим галопом, незабаром залишивши далеко позаду і короля, і Дюнуа, які поїхали повільніше, весело сміючись з нещасного державного мужа. Коли комусь з наших читачів доводилося їздити верхи (як доводилося і нам у свій час), то він знає, що відчуває людина, яку поніс кінь, і легко може уявити, наскільки було нестерпне, безглузде й небезпечне становище кардинала. Чотири ноги тварини, які вже зовсім не підкоряються ні волі вершника, ні самого скакуна, мчаться з такою швидкістю, що здається, ніби задні хочуть випередити передні; дві скарлючені ноги вершника, якими йому дуже хотілося б стояти на зеленій траві, тепер ще більше погіршують його тяжке становище, стискаючи боки коня; руки, які вже випустили поводи і вхопилися за гриву; тіло, яке замість того, щоб сидіти прямо в сідлі, зберігаючи центр ваги (як радить старий Анджело), або нахилитися наперед (як їздять ньюмаркетські жокеї[113]), лежить (скоріше ніж висить), мов лантух з зерном, звалений на спину коня і готовий щохвилини гепнутися на землю, — усе це робило картину досить смішною для глядачів, але далеко не приємною для виконавця. Але додайте ще деякі особливості одягу й зовнішності нещасного вершника — попівську рясу, чи блискучий мундир, чи там ще якесь незвичайне вбрання — і уявіть, що це відбувається десь на скачках, на параді або під час урочистої процесії в присутності натовпу глядачів, — ото ж, якщо нещасний не хоче стати загальним посміховищем, йому лишається тільки зламати собі руку чи ногу або, ще краще, просто розбитися до смерті; лише тоді його падіння викличе співчуття. Коротка пурпурова сутана кардинала, яку він одягав на полювання, червоні панчохи й червоний капелюх з

довгими шнурами, що звисали з нього, робили ще кумеднішими ці вправи у верховій їзді.

Тим часом кінь, не керований ніким, скоріше пролетів, ніж промчав уздовж довгої зеленої алеї, випередив загін мисливців, що переслідували кабана, збив з ніг кількох ловчих, які не чекали такого нападу з тилу, переїхав кількох собак, переплутав усі лови і, збентежений криками мисливців, нарешті виніс переляканого на смерть кардинала просто на вепра, який кинувся на нього з своїми грізними, вкритими піною іклами. Де Балю, побачивши, що він опинився майже біля кабана, заверещав, благаючи про допомогу. Цей крик і вигляд дикого кабана так злякали коня, що він з розгону відсахнувся вбік, а кардинал, який досі тримався в сідлі лише тому, що скакав прямо, важко впав на землю. Це сталося так близько від кабана, що коли б він не був заклопотаний своїми справами, все скінчилося б для кардинала фатально, як то сталося колись з Фавілою[114], королем вестготів в Іспанії. Проте владний церковник, отямившись від переляку, рачкуючи, якнайшвидше відповз з дороги і зробив це дуже вчасно, бо собаки і мисливці промчалися повз нього, причому ніхто не подав йому ніякої допомоги. За тих часів мисливці були так само байдужі до таких нещасть, як і за наших днів.

Король, проскакавши повз кардинала, сказав Дюнуа:

— Онде досить низенько лежить його преосвященство. Мисливець він нікудишній, хоч як рибалка, коли треба вивудити якусь таємницю, може позмагатися з самим апостолом Петром. А втім, сьогодні, як мені здається, він і на цьому осікся. Кардинал не почув цих слів, але зневажливий погляд, яким вони супроводились, підказав йому їх зміст. Кажуть, що диявол завжди, як тільки трапляється нагода, спокушає людину, і тепер вона випала для нього, бо де Балю був жорстоко ображений зневагою короля. Його переляк минув, коли він упевнився, що падіння не зашкодило йому, але ображене самолюбство й досада на свого володаря ятрили серце.

Після того як мисливці пронеслися мимо, до кардинала під'їхав вершник, що скоріше був глядачем, ніж співучасником цієї розваги, у супроводі кількох слуг. Він дуже здивувався, побачивши кардинала просто на землі, без коня й почту і в такому стані, який ясно свідчив, що за лихо його спіткало. Зіскочити з коня, запропонувати свою допомогу, наказати одному з слуг спішитися, віддати свого смирного коші кардиналові, висловити здивування з приводу звичаїв французького двора, які дозволяють залишати в такому скрутному становищі наймудрішого державного сановника, — все це було звичайною формою співчуття й чемності для графа де Кревкера, бо вершник, що допоміг кардиналові, був саме бургундський посол.

Він знайшов потерпілого міністра саме у відповідному настрої, щоб випробувати його вірність королю, піддавши тим спокусам, до яких кардинал був не байдужий. Уже вранці, як правильно підозрював проникливий Людовік, під час розмови між графом і кардиналом було сказано більше, ніж де Балю переповів своєму королю. Але хоча кардинал задоволено вислухав надзвичайно приємні відзиви герцога Бургундського про себе й свої таланти, передані йому Кревкером, і не без заздрості прислухався до

похвал, з якими граф відгукувався про щедрість свого володаря і великі прибутки бенефіцій у Фландрії, він усе-таки кріпився до цього останнього випадку на полюванні, який глибоко образив його.

Тепер де Балю в лиху для себе годину вирішив довести Людовікові XI, що нема на світі небезпечнішого ворога, ніж ображений друг і повірник.

Але поки що він покvapливо попросив Кревкера залишити його, щоб їх не побачили разом, призначивши йому побачення в абатстві святого Мартіна в Турі, після вечерні. При цьому він сказав усе таким тоном, який упевнив бургундця, що його володар зробив таке придбання, на яке за інших, менш сприятливих умов навряд чи міг розраховувати.

Тим часом Людовік, який, хоч і був найтоншим дипломатом своєї епохи, але іноді, усупереч розсудливості, віддавався пристрастям, захопився і на цей раз і весело скавав, переслідуючи дикого кабана, полювання на якого досягло найцікавішого моменту. Трапилося так, що сікач (так за тих часів звали молодого дворічного звіра) перетяв дорогу тому кабану, за яким гналися, і збив із сліду не тільки більшість мисливців, але й собак (крім кількох найдосвідченіших). Король з радістю побачив, як Дюнуа й інші поїхали по неправильному сліду, і втішався таємною думкою про свою можливу перемогу над цим славним рицарем у мисливстві, бо на той час полювання вважали за таке саме доблесне заняття, як і війна. Людовік мав доброго коня і їхав за собаками не відстаючи. Отож коли великий кабан кинувся в якусь болотяну низину, готуючись до сутички, король опинився з ним віч-на-віч.

Людовік виявив усю відвагу й досвідченість старого мисливця. Зневажаючи небезпеку, він поскакав на страшну тварину, яка люто боронилася від собак, і ударив її своїм мисливським списом. Але кінь його, злякавшись, відсахнувся від кабана, і це послабило удар списа, який був не такий сильний, щоб убити або тяжко поранити тварину. Король ніяк не міг примусити коня знов атакувати кабана, йому довелося спішитися й самому піти на лютого звіра, тримаючи наготові короткий, тонкий меч. Кабан одразу облишив собак, щоб кинутися на людину. Король, ставши в позицію, скерував меч так, щоб вразити кабана в горло чи груди під саму ключицю, коли звір з розгону всією своєю вагою наскочить на лезо меча. Але король посковзнувся на вогкій землі саме тоді, коли треба було зробити цей тонко розрахований і небезпечний маневр. Вістря меча наштовхнулось на щетину кабана і тільки злегка дряпнуло його плече, не завдавши звірові ніякої шкоди, а Людовік упав долілиць. Це падіння врятувало монарха, бо кабан теж промахнувся і, проскочивши мимо нього, лише розірвав своїми іклами короткий мисливський плащ короля, не зачепивши стегна. Але, коли з розгону пробігши трохи далі, кабан повернувся, щоб повторити свій напад на короля тоді, коли той підіймався, — життя Людовіка опинилося в серйозній небезпеці. У цей критичний момент наспів Квентін Дорвард, який відстав од інших, бо мав не дуже бистрого коня, але, на щастя, розпізнавши звук королівського рога, поїхав услід. Він підскакав до кабана і вдарив його своїм списом.

Король, схопившись на ноги, кинувся на допомогу Дорвардові й перерізав шию

кабана своїм мечем. Не промовивши й слова до Квентіна, він зміряв тварину довжиною своєї ступні, потім витер піт на лобі й кров на руках, зняв мисливський капелюх, повісив його на кущ, побожно помолився фольговим образочкам, що були на капелюсі, і нарешті, подивившись на Дорварда, сказав йому:

— Так це ти, мій юний шотландцю? Ти добре почав свою мисливську науку, і дядько П'єр перед тобою в боргу: за ним частування, і на цей раз не менш багате, ніж тоді в заїзді "Флерделіс". Чому ж ти мовчиш? Чи, може, розгубив свою самовпевненість і запал при дворі, де інші набувають їх?

Квентін, один з найкмітливіших юнаків, що будь-коли дихали повітрям Шотландії, догадався, що з Людовіком, до якого він почував більше страху, ніж довір'я, не слід дозволяти собі ніяких фамільярностей, на які король немовби сам викликав його. Він відповів у небагатьох, старанно обміркованих словах, що коли б і насмілювався звернутися до його величності, то лише а бланкетом вибачити йому зухвалість, з якою він поводився, коли ще не знав про високий сан свого співрозмовника.

— Тьху, хлопче, — сказав король. — Я давно забув про ту твою зухвалість і вибачаю тобі її за хоробрість і кмітливість. Мені сподобалось, як ти майже вгадав ремесло мого кума Трістана. Та й сам ледве не спробував його майстерності на своїй шиї, як мені казали. Раджу тобі стерегтися його. Він купець, що торгує надто грубими браслетами й тугим намистом. Допоможи мені сісти на коня; ти мені подобаєшся, і я бажаю тобі добра. Покладайся на мене і більше ні на кого, навіть на свого дядька або лорда Крофорда. Та не кажи нікому, що ти тут мені так своєчасно допоміг упоратися з кабаном, бо коли вихвалитимешся, що врятував короля, то ці хвастощі будуть тобі єдиною винагородою за твою послугу.

Після цього король засурмив у ріг, на поклик якого під'їхали Дюнуа й дехто з придворних та слуг. Вони розсипалися в привітаннях його величності з приводу перемоги над такою величезною твариною, і король вислухав їх без найменшої бентеги, навіть не намагаючись пояснити, хто саме це зробив. Про допомогу Дорварда він згадав лише мимохідь, як це роблять знатні мисливці, котрі, похваляючись кількістю забитої ними дичини, рідко згадують про ловчих. Потім він наказав Дюнуа доглянути, щоб тушу кабана відіслали братії монастиря святого Мартіна в Турі на празник для їхньої трапези — хай згадують короля в своїх молитвах.

— Між іншим, — сказав Людовік, — хто з вас бачив його преосвященство пана кардинала? Мені здається, що ми були б неввічливі до нього і проявили б неповагу до святої церкви, залишивши його блукати самого в лісі та ще й без коня.

— Коли це завгодно вам, сїр, — сказав Квентін, помітивши, що всі мовчать, — то я бачив, як його преосвященству панові кардиналу дали коня, на якому він і виїхав з лісу.

— Саме небо піклується про своїх слуг, — відповів король. — Рушаймо до замку, панове. Ми більше не полюватимемо сьогодні. А ви, пане зброєносцю, — звернувся він до Квентіна, — знайдіть мій мисливський ніж — він випав у мене з піхов десь тут коло кабана. Їдьте, Дюнуа, я зараз вас дожену.

Людовік, у якого часто найнезначніші слова і вчинки були виважені, мов

стратегічні ходи, хотів залишитися з Квентіном наодинці, щоб поговорити з ним:

— Ну, мій хоробрий шотландцю, я бачу, що око в тебе гостре. Чи можеш ти мені сказати, хто позичив кардиналові коня? Певно, якийсь чужинець, бо навряд чи хто з моїх придворних спішився б, щоб подати йому допомогу, коли я проїхав мимо не зупинившись.

— Я бачив лише мигцем тих людей, сир, — сказав Квентін, — і не міг роздивитися на них краще, бо я, на нещастя, відстав і дуже поспішав наздогнати вашу величність. Але здається, що то був бургундський посол і його слуги.

— Еге! — сказав Людовік. — Напевне це й справді так. Ну що ж, Франція ще позмагається з ними!

Того дня не трапилося більше нічого, вартого уваги, і король зі своїм почтом повернувся до замку.

Розділ X ВАРТОВИЙ

Звідкіль ця музика? З землі чи з неба?

Шекспір. "Буря"

Я весь, мов слух,

Ввійшов у струни, що вдихнули б душу

В кістяк самої смерті...

Мільтон. "Комус"

Ледве Квентін повернувся до своєї маленької кімнатки, щоб переодягтися, як його шановний родич зажадав від нього докладної розповіді про все, що трапилося з ним під час полювання.

Юнак, який давно догадався, що рука в дядька сильніша, ніж розум, приписав у своєму оповіданні всю славу перемоги королю, який, очевидно, був не від того, щоб привласнити її собі. Балафре почав вихвалитися, як би він сам повадився в таких обставинах, і докорив племінникові за його неспритність, за те, що той не поспішив на допомогу королю, який перебував у великій небезпеці. Юнак розсудливо утримався від дальших виправдань своєї поведінки, сказавши тільки, що, згідно з правилами полювання, негарно нападати на дичину, яку переслідує інший мисливець, коли його навмисне не кличуть на допомогу. Тільки закінчилася ця розмова, як Квентін уже мав нагоду подякувати собі за стриманість, виявлену перед своїм родичем. Тихий стукіт у двері сповістив про появу гостя. Двері відчинилися, і в кімнату увійшов Олів'є Ден, Олів'є Мерзотник, чи Олів'є Диявол: він був відомий під усіма цими іменами.

Зовнішній вигляд цієї талановитої, але надзвичайно безпринципної людини вже був описаний раніше. Всі його рухи нагадували рухи вкрадливого кота, який ніби дрімає, скрутившись калачиком десь у кутку, або тихенько, з великою обачністю дріботить лапками, прямуючи кудись, а сам тим часом стежить за мишачою ніркою, або з фальшивою ніжністю лащить до когось, а потім люто кидається на свою жертву, або раптом вдряпне руку, яка його пестила.

Він увійшов згорблений, покірливий і скромний і так поштиво звернувся до Балафре, що мимоволі спадало на думку, ніби він прийшов просити якоїсь ласки в

шотландського лучника. Він похвалив поведінку молодого родича Лезлі під час полювання і сказав, що юнак привернув особливу увагу самого короля. Тут він зупинився, втупивши очі в землю, щоб дати змогу Балафре висловитися з цього приводу, і лише зрідка кидав на Квентіна гострий погляд.

— Як на мене, то його величності загрожувала така небезпека лише тому, що на той час з ним був не я, а мій племінник. Я не пропустив би такої нагоди і простромив би оту тварюку списом, а не стояв би склавши руки, як мій неотесаний Квентін. Але нехай це буде наукою для його величності, — сказав він. — Треба таким людям, як я, давати кращих коней, бо хіба мій незграбний фламандський ломовик може наздогнати нормандського скакуна його величності? Я так стиснув шпорами свого коня, що в нього на боках аж борозни залишилися. Просто чортзна-що, пане Олів'є, і ви повинні доповісти про це його величності.

На цю заяву пан Олів'є відповів хороброму балакунові одним з тих повільних, загадкових поглядів, які, коли вони супроводжуються нетерпеливим рухом руки й легким нахилом голови набік, можна тлумачити або як згоду з тим, що було сказано, або як застереження не продовжувати небажаної розмови. Зовсім інший, виразний і допитливий, погляд кинув він на юнака, звернувшись до нього з двозначною усмішкою на устах:

— Отже, юначе, це у вас в Шотландії такий звичай залишати своїх королів без допомоги під час небезпеки, як оце було сьогодні?

— У нас такий звичай, — відповів Квентін, вирішивши припинити розмову на цю тему, — щоб не нав'язувати нікому своєї допомоги під час благородних розваг. Ми вважаємо, що король, полюючи, мусить, як і всі, наражатися на небезпеку, адже для цього він і їздить на полювання. Бо що ж то за полювання, коли не будо ні втоми, ні ризику?

— Ви тільки послухайте цього дурного хлопця! — сказав Лезлі. — Він завжди так. У нього на все є готова відповідь і заперечення. Мене дивує, звідки він цього набрався. Ніколи в житті я не міг пояснити, чому я роблю так, а не інакше, за винятком тих випадків, коли я їм, бо голодний, або коли я роблю перекличку чи щось таке, чого вимагає від мене моя служба.

— А скажіть, будь ласка, шановний пане, — спитав королівський цирульник, дивлячись на нього примруженим оком, — чому саме ви робите перекличку?

— Бо так мені наказує наш командир, — відказав Балафре. — Присягаюся святим Егідієм, я не знаю іншої причини, крім наказу! Коли б він наказав це Тайрі або Кеннінгемові, то вони зробили б те саме.

— Ось вам цілком правильне пояснення з військової точки зору! — проказав Олів'є. — Але, пане Балафре, вам, напевне, приємно буде знати: його величність настільки задоволений з поведінки вашого племінника, що сьогодні після обіду бажає дати йому певне доручення.

— Йому? — вимовив Балафре дуже здивований. — Ви, мабуть, хочете сказати — мені?

— Ні, я хочу сказати тільки те, що сказав, — заперечив Олів'є лагідним, але рішучим тоном. — Король має щось доручити вашому племінникові.

— Як це? Чому? З якої речі? — не розумів Балафре. — Чому він обрав для цього хлопця, а не мене?

— Я можу лише послатися на те, чим пояснювали свої вчинки ви, пане Балафре, — такий наказ його величності. Але, — додав він, — коли мені дозволено догадуватися, то, напевне, та справа більш личить такому юнакові, як ваш племінник, ніж такому досвідченому воїнові, як ви, пане Балафре. Отже, з наказу його величності, забирайте, молодче, вашу зброю і йдіть за мною. Візьміть з собою аркебуз, бо ви стоятимете на варті.

— На варті! — вигукнув дядько. — Чи ви певні того, що кажете, пане Олів'є? Для внутрішньої варті замку завжди призначають тих, хто, як я, вже прослужив дванадцять років у нашому почесному корпусі.

— Я цілком певен, що правильно зрозумів наказ його величності і більше не можу зволікати його виконання, — сказав Олів'є.

— Але мій племінник навіть ще не вільний лучник, а лише зброєносець, який служить під моєю командою.

— Вибачайте, — заперечив Олів'є, — півгодини тому король зажадав список лучників і записав його в гвардійці. Будьте ласкаві допомогти своєму племінникові одягтися й озброїтися на варту.

Балафре, який був не лихої вдачі і навіть не такий, щоб дуже заздрити іншим, швидко почав споряджати свого племінника й навчати його, як треба поводитися на варті. Але він не міг утриматись від вигуків здивування з приводу того щастя, яке так скоро випало юнакові.

— Такого ніколи раніш не було в шотландській гвардії, принаймні протягом моєї служби, — казав він. — Йому напевне доручать вартувати біля папуг та павичів, яких недавно венеціанський посол подарував королю. Інакше й не може бути, бо саме така справа личить безбородому хлопцеві, — тут він підкрутив свої пишні вуса. — В усякому разі я радий, що для цього призначено мого любого племінника.

Маючи гострий, кмітливий розум і палку уяву, Квентін надавав цьому ранньому виклику перед королівські очі великого значення. Йому здавалося, що король бажає відзначити його, і серце хлопця радісно забилося на думку про швидке підвищення. Він вирішив уважно стежити за кожним словом і рухом свого провідника, бо йому здавалося, що їх часто треба розуміти в протилежному значенні, — щось на зразок того, як ворожбити тлумачать сни. Він не міг не вітати себе самого за те, що нікому нічого не сказав про випадок під час полювання, і надалі вирішив (що було дуже розсудливим для такої молодої людини): поки він дихає повітрям цього похмурого й таємничого двору, тримати свої думки під замком, а язик за зубами.

Незабаром усі його приготування закінчилися і з аркебузом на плечі (в шотландській гвардії дуже рано було введено вогнепальну зброю замість великого лука, яким шотландці ніколи не володіли досконало) він пішов з казарми за паном

Олів'є.

Дядько довго дивився йому вслід з подивом і цікавістю; і хоч у думках чесного воїна не було ні заздрощів, ні зловливих почуттів, усе ж таки відчуття кривди й ураженого самолюбства бентежило його радість, яку він відчував з нагоди щасливого початку кар'єри свого племінника. Та ось Балафре багатозначно похитав головою, потім відчинив потайну шафу, дістав звідти "чобіток" доброго старого вина, збовтнув, щоб подивитися, скільки його там лишилося ще, налив кубок і випив одним духом. Після цього він якнайзручніше влаштувався у великому дубовому кріслі і ще раз повільно похитав головою. Це, очевидно, так заспокоювало його, що він продовжував хитати головою, наче іграшковий мандарин, поки не поринув у глибокий сон, з якого його збудив сигнал до обіду.

В той час як дядько заглибився у ці високі міркування, Квентін Дорвард простував за своїм провідником Олів'є, який, замість того щоб іти головними дворами, повів його невідомими внутрішніми ходами вздовж мурів, лабіринтами сходів, склепінь та галерей, що з'єднувалися між собою за допомогою різних потайних дверей. В найнесподіванішому місці вони увійшли до великої й широкої галереї з ґратчастими вікнами, яку за розміром можна було б назвати залом. Стіни цієї галереї були суціль завішені килимами, вартими уваги більше своєю старовинністю, ніж красою; тут же висіло кілька холодних, похмурих, схожих на привиди портретів того стилю, який передував блискучій епосі відродження мистецтв. На них були змальовані паладини Карла Великого, що відіграв таку видатну роль у романтичній історії Франції. Але через те, що на чільному місці висів портрет славнозвісного Роланда, велетенська постать якого передусім впадала в очі, вся кімната називалася Роландовою залом, або Роландовою галереєю.

— Отут ви й вартуватимете, — сказав Олів'є пошепки, наче боявся, що його голос стурбує суворих монархів і рицарів на стінах чи розбудить луну, що дрімала під хрестовим склепінням та готичними оздобами цього просторого й похмурого покою.

— Які будуть накази й пароль? — запитав Квентін так само пошепки.

— Чи заряджений ваш аркебуз? — спитав Олів'є, не відповідаючи на його запитання.

— Це недовга справа, — відказав Квентін, заряджаючи аркебуз і запалюючи гніт (що повинен бути завжди наготові на випадок пострілу) від жарин, які жевріли у великому каміні, такому високому, що його скоріше можна було б назвати кімнатою або готичною капличкою в залі.

Коли зброя була заряджена, Олів'є пояснив, що Дорвард ще не знає про один з найважливіших привілеїв шотландської гвардії, а саме: кожен гвардієць може діставати накази не тільки від своїх командирів, а й безпосередньо від короля або від великого коннетабля Франції.

— Ви поставлені тут з наказу його величності, юначе, — додав Олів'є, — і скоро дізнаєтесь, навіщо вас сюди покликали. Можете поки що прогулюватися цією галереєю. Вам дозволяється стояти, де хочете. Але ні в якому разі не можна сідати або

залишати зброю. Ви не повинні також голосно співати або свистати, проте, коли вам заманеться, можете проказувати молитви чи щось подібне, тільки тихесенько. Бувайте здорові і доброго вам вартування!

"Доброго вартування! — подумав юний воїн, коли його провідник відійшов од нього нечутною, вкрадливою, властивою йому ходою і зник у бокових дверях за шпалерами. — Доброго вартування! Але кого тут вартувати і від кого? Хто тут є, крім кажанів та пацюків? З ким боротися? Хіба що ці похмурі давні представники людства на стінах оживуть і кинуться на мене. Ну що ж, тоді я виконаю свій обов'язок".

Отак собі подумавши, він, щоб якось згаяти час, почав пригадувати духовні псалми, яких колись його навчили в монастирі, де він знайшов притулок після смерті свого батька. Юнак гадав, що хоч він і змінив одяг послушника на військову форму, його прогулянка на варті королівської галереї у Франції дуже скидалася на прогулянки, які так набридли йому в монастирі Ебербротіка.

Потім, неначе для того, щоб упевнитися, що тепер він уже не в монастирському ув'язненні, а в королівському палаці, Квентін почав наспівувати тихим голосом, як йому було дозволено, примітивні старовинні балади, котрих навчав його старий домашній арфіст, що знав багато сказань і легенд і співав про поразку датчан при Еберлемно і Форресі, про вбивство короля Дуфа при Форфарі та про інші історичні події, які відбувалися в його далекій батьківщині, і зокрема в тих місцях, де він виріс. Так минуло чимало часу; було вже більш як дві години після полудня, коли голод нагадав Квентінові, що хоч ченці в Ебербротіку і вимагали від нього бувати на всіх церковних відправах, зате вони з такою ж неухильністю кликали його і на обід; а тут, у королівському палаці, нікому, мабуть, і на думку не спадає, що після цілого ранку, проведеного на полюванні, і довгої стомливої варті йому треба дати пообідати.

Бувають, проте, чари, здатні заколисати навіть таке природне нетерпіння, яке відчував голодний Квентін: це солодкі звуки музики. На протилежні кінці галереї виходило двоє великих дверей з важкими ліпними прикрасами на одвірках; вони, ймовірно, вели до покоїв, розташованих на обох кінцях галереї, що сполучала їх. Вартуючи, Квентін походжав між обома дверима і раптом за одними з них почув музику, що напередодні так вразила його. Уява юнака відразу підказала йому, що це той самий голос і лютня, які зачарували його вчора. Всі мрії того ранку, майже забуті під впливом подій, що спіткали його, прокинулися в ньому ще з більшою силою. Квентін заціпенів на місці там, де найкраще було чути чарівні звуки, він стояв з аркебузом на плечі, напіввідкривши рота, весь перетворившись у слух і не зводячи очей з таємничої кімнати, більше схожий на статую вартового, ніж на живу істоту. В голові його була тільки одна думка: не пропустити жодного звуку цієї солодкої мелодії.

Ніжна, прекрасна музика долинала до нього мовби здалеку, уривками, то завмираючи, то зовсім стихаючи, то знову виникаючи. Музика, як і врода, ще більше зачаровує і захоплює нас, коли вона наполовину прихована, і наша уява має можливість домалювати все те, що здалеку нам видається не досить ясним; а в Квентіна було й без того досить причин, щоб давати волю своїй фантазії, коли музика

стихала. Пригадавши розповіді товаришів свого дядька, а також сцену, яку він бачив ранком в аудієнц-залі, він тепер не мав сумніву, що сирена, котра так зачарувала його своїм співом, була не донька чи родичка неотесаного господаря таверни, як він насмілювався подумати спочатку, а переодягнена й переслідувана графиня, та сама, заради якої королі і герцоги Ладні оголити мечі й кинутися в бій. Тисячі сміливих мрій, які могли народитися лише в голові романтичного і енергійного юнака в ту романтичну й багату на пригоди епоху, оволоділи ним і заповнили в його уяві дійсність чародійними картинами. Та раптом усі мрії Квентіна розсипалися на порошок — груба рука схопила його зброю, і чийсь неприємний голос промовив біля самого вуха:

— Чи ба, хай йому біс! Пане зброєносцю, ви, здається, спите на варті!

Це був глухий, але виразний і насмішкуватий голос дядька П'єра, і Квентін, одразу отямившись, ладен був провалитися крізь землю з сорому й страху: замріявшись, він не помітив, як до нього підійшов сам король, пробравшись у кімнату, мабуть, через якісь потайні двері й прослизнувши вздовж стіни чи, може, за килимами, підкрався так близько, що мало не обеззброїв його.

Першим мимовільним рухом Дорварда було визволити аркебуз з рук короля, і він рвонув його так, що король аж похитнувся. Та враз він ще більше злякався, що, підкорившись інстинкту, який спонукає кожну сміливу людину чинити опір усякій спробі обеззброїти її, він насмілювався вступити в боротьбу з самим королем і викликав у нього ще більше невдоволення, ніж досі недбайливим виконанням своїх обов'язків вартового. Збентежений цією думкою, сам не знаючи, що робить, Квентін узяв аркебуз на караул і застиг нерухомо перед королем, гадаючи, що смертельно образив його.

Людовік був тираном не стільки від природної лютості й жорстокості, скільки з холодного розрахунку й властивої йому недовірливості та підозріливості. Все-таки його вдачі були властиві зловтіха й безсердечність, що робили з нього деспота в звичайному спілкуванні з людьми, і він, здавалося, завжди почував насолоду, навіюючи страх: так було і цього разу. Проте тепер він задовольнився тим, що суворо поглянув на Дорварда і сказав:

— Послуга, яку ти мені зробив сьогодні вранці, спокутує недбайливість такого молодого солдата, як ти... Чи ти обідав уже?

Квентін, який гадав, що його відішлють до військового прево, а не вшанують таким компліментом, відповів дуже поштиво, що не обідав.

— Відпий хлопець, — сказав Людовік з ніжністю, не властивою його голосу. — Голод приспав тебе. Я знаю, що твій апетит — це вовк, і врятую тебе від цього лютого звіра, як ти врятував мене від кабана. Ти був скромний, і я дякую тобі за це. Але чи можеш ти ще потерпіти годинку не ївши?

— Хоч двадцять чотири, сир, — відповів Дорвард, — інакше я не був би справжнім шотландцем.

— Ну, не хотів би я й за ціле королівство бути тим пирогом, на який ти накинешся після такого голодування, — зауважив король. — Але зараз мова йде не про твій обід, а про мій. Сьогодні я запросив до себе на обід під великим секретом кардинала де Балю й

того бургундця, графа де Кревкера, і хто знає, що може трапитися, — дияволів завжди є робота, коли вороги зустрічаються під час мирних переговорів.

Людовік замовк і про щось глибоко замислився. Побачивши, що король не поспішає говорити, Квентін, нарешті, наважився спитати, які ж будуть його обов'язки.

— Ти вартуватимеш з зарядженим аркебузом за буфетом, — сказав. Людовік, — і як тільки побачиш зраду, вб'єш зрадника наповал.

— Зрада, государю, в цьому замку, що так пильно охороняється! — вигукнув Дорвард.

— Ти гадаєш, що це неможливо? — спитав король, видно, зовсім не ображений його відвертістю. — Але наша історія показала, що зрада може пролізти крізь найменшу шпарку... Зрада неможлива через те, що є сторожа? Ех, ти, дурний хлопчику! *Quis custodiat ipsos custodes*[115]? А де порука, що ці самі сторожі не зрадять мене?

— Їхня шотландська честь, — сміливо відповів Дорвард.

— Правильно, правильно! Ти мені подобаєшся, — весело сказав король. — Шотландська честь завжди була бездоганною, а тому я й звіряюся на неї. Але зрада! — Тут до короля повернувся його похмурий настрій, і він нервово почав ходити з кутка в куток — Вона сидить на наших бенкетах, вона іскриться в наших келихах, вона носить бороду наших радників, вона усміхається устами наших придворних, чується в безумному реготі наших блазнів, а найбільше вона ховається за личиною смиренного ворога. Людовік Орлеанський[116] повірив Жанові Бургундському й був убитий на вулиці Барбет. Жан Бургундський повірив орлеанцям і був убитий на мосту в Монтеро. Я не віритиму нікому. Слухай тепер: я наглядатиму за цим зухвалим графом, ну й за церковником також, адже я не маю великого довір'я до нього. Коли я скажу: "*Ecosse en avant!*" ("Шотландіє, — вперед!") — стріляй в Кревкера й поклади його на місці.

— Це мій обов'язок, — сказав Квентін, — коли життя вашої величності буде в небезпеці.

— Певна річ, я й не гадаю інакше, — сказав король. — Яка мені користь убивати зухвалого солдата? Коли б це був коннетабль граф де Сен-Поль, справді... — Тут король перепинився, немовби схаменувся, що сказав зайве, а потім промовив сміючись: — Ось наш зять, Яків Шотландський[117], ваш король Джеймс, Квентіне, заколов Дугласа, коли той гостював у нього в королівському замку Скірлінг.

— Стірлінг, — виправив Квентін, — коли це завгодно вашій величності. З цієї справи вийшло мало добра.

— Ви називаєте замок "Стірлінг"? — промовив король, пустивши повз вуха останні слова Квентіна. — Гаразд, хай буде Стірлінг — назва не має значення. Але хоч я і не бажаю лиха цим людям... ні, їхня смерть мені не потрібна... проте, може, вони ставляться до мене зовсім інакше. Я покладаюся на твій аркебуз.

— Я чекатиму на сигнал, — сказав Квентін, — але...

— Ти вагаєшся, — зауважив король, — кажи, я даю тобі повне право. Від таких, як ти, іноді можна почути цінну пораду.

— Я тільки наважуся сказати, — відповів Квентін, — що коли ваша величність не

йме віри цьому бургундцеві, то мене дивує, чому ви дозволяєте йому наближатися до вашої особи, та ще й сам на сам.

— О, заспокойтеся, пане зброєноско, — сказав король. — Деякі небезпеки, коли ми зневажаємо їх, зникають, а коли виявляємо страх перед ними — збільшуються, і тоді загибель неминуха. Коли я сміливо підходжу до сердитого пса й лащу його, то десять шансів проти одного, що я заспокою його; коли ж я покажу йому мій страх, то він кине на мене й розірве. Я буду ширший з тобою: я дуже хотів би, щоб цей чоловік повернувся до свого нерозсудливого государя, не маючи зла проти мене. Через це я й іду на ризик. Я ніколи не боюся поставити на карту своє життя задля блага мого королівства. Іди за мною!

Людовік повів молодого лейб-гвардійця, до якого він відчував особливу прихильність, через потайні двері, якими він сам увійшов до зали, і, вказавши на них, сказав:

— Той, хто бажає мати успіх при дворі, мусить знати всі ходи й виходи, потайні двері й сходи, всі ями й пастки в палаці, так само як і головні ворота та парадний вхід.

Пройшовши заплутаними переходами і коридорами, король привів, нарешті, Дорварда в невелику кімнату з готичним склепінням, де стояв накритий на трьох стіл, готовий до обіду. Кімнату було вмебльовано просто, аж наче бідно. Тільки буфет з розставленими в ньому золотими і срібними тарелями та різним посудом був єдиною річчю, гідною стояти в королівській їдальні. За цим буфетом Людовік і поставив Квентіна Дорварда. Обійшовши кімнату й пересвідчившись, що вартового не помітно за цим прикриттям, він дав йому останній наказ:

— Пам'ятай слова: "Шотландіє, — вперед!" — і ледве я встигну вимовити їх, одразу вискакуй з-за прикриття, не шкодуй кубків і чарок і стрілай в Кревкера... Коли промахнешся, кидайся на нього з ножем, а ми з Олів'є впораємося з кардиналом.

Сказавши це, він голосно свиснув, і на порозі з'явився Олів'є, який був не тільки цирульником, а й камердинером, і взагалі виконував усі обов'язки, що безпосередньо стосувалися королівської особи. Тенор його супроводили два старі чоловіки, що були єдиними служниками при королівському столі. Коли король сів на своє місце, в кімнату ввели гостей, і Квентін, стоячи в засаді, хоч і невидимий сам, міг добре бачити всі подробиці цієї зустрічі.

Король з такою сердечністю вітав гостей, що Квентін не вірив своїм очам, пам'ятаючи інструкції, які він дістав, і мету, для якої був поставлений за буфетом із смертельною зброєю наготові. Здавалося, що Людовік не тільки не мав ніяких побоювань, а навпаки, ці гості, котрим він робив честь, приймаючи їх за своїм столом, користуються його беззастережною довірою і особливою шаною. Ніщо не могло бути достойнішим і разом із тим чемнішим за його поведінку. Простота навколишньої обстановки та й вбрання Людовіка, що поступалися перед тією пишнотою, яку виставляють напоказ на своїх бенкетах дрібні володарі, ще більше відтіняла його мову й королівське поведіння, які засвідчували не тільки могутність цього монарха, але і його милостивість. Квентін уже почав думати, що або вся його попередня розмова з

королем була сном, або шанобливість кардинала й щира люб'язність бургундського дворянина приспали в Людовіка всі підозріння.

Але коли гості на запрошення короля сідали на свої місця за столом, його величність кинув на них гострий погляд і потім позирнув на буфет, за яким перебував Дорвард. Цієї короткої миті погляд короля спалахнув такою підозрою й ненавистю до гостей і послав такий невідступний наказ Квентінові пильно стежити й бути готовим до нападу, що в Дорварда більше не було сумніву щодо справжніх намірів і почуттів Людовіка. І він ще раз здивувався з того, як за непроникливою машкарою приязні цей король уміє приховувати свою підозріливість.

Удаючи, що він зовсім уже забув слова й виклик, який де Кревкер кинув йому в присутності всього двору, король розмовляв з ним про старі часи, про події, що відбулися тоді, коли він жив вигнанцем у Бургундії. Людовік розпитував про всіх дворян, з якими тоді близько зазнайомився, немовби той час був найщасливіший в його житті й ніби він зберіг до всіх тодішніх друзів, які старалися полегшити йому вигнання, найніжніші і дуже вдячні почуття.

— Для посла іншої держави, — сказав він, — я б улаштував офіційний прийом, але для давнього друга, з яким я часто сидів за столом у замку Женапп[118], я хотів лишитися тим, ким я є: колишнім Людовіком Валуа, простим і щирим, як будь-який паризький badaud[119]. Але я все ж таки подбав, пане граф, щоб сьогодні наш обід був кращий, ніж звичайно; я ж знаю ваше бургундське прислів'я: "Краще добрий обід, ніж добрий одяг" — і тому велів добре приготувати його. Що ж до вина, яке є предметом давнішнього змагання Франції з Бургундією, то ми зараз і розв'яжемо цю суперечку на превелике задоволення обох сторін: я вип'ю за ваше здоров'я бургундського, а ви, пане граф, будьте ласкаві відповісти мені шампанським. Гей, Олів'є, наповни мій кубок озерським вином! — і він почав наспівувати відому тоді пісню:

Озерр — це напій королів...

Пане граф, я п'ю за здоров'я благородного герцога Бургундського, нашого улюбленого "кузена. Олів'є, наповни отой золотий кубок рейнським вином і передай його графові, стоячи на коліні, бо граф представляє тут нашого улюбленого брата. Ваша милість кардинал, ми воліємо власноручно наповнити вашу чару.

— Ви вже й так переповнили її вашими милостями, — сказав кардинал із скромною міною улюбленця свого поважного пана.

— Це тому, що ваше преосвященство може тримати її твердою рукою, — зауважив Людовік. — Але на чий бік ви станете у великому спорі про вино: Сійєрі чи Озерр — Франція чи Бургундія?

— Я залишуся нейтральним, сір, — відповів кардинал, — і наповню мій кубок овернським.

— Нейтралітет у суперечці — небезпечна річ, — мовив король, але, побачивши, що кардинал червоніє, одразу залишив цю тему й лише додав — Авжеж, ви волієте краще овернського, бо воно таке благородне, що не терпить води. Але чому ви, пане граф, не допиваєте своєї чари? Сподіваюся, ви не знайшли там на дні національної гіркоти?

— Я бажав би, сир, — відповів граф де Кревкер, — щоб усі національні сварки розв'язалися так добре для всіх, як розв'язалося суперництво між нашими виноградниками.

— На все треба час, пане граф, — сказав король, — треба час навіть на те, щоб випити шампанське. А тепер вшануйте мене — візьміть оцей кубок і збережіть його як знак нашої приязні. Адже не кожному ми дали б такий подарунок. Колись, за старих часів, він належав грозі Франції, Генріхові V Англійському, і потрапив до наших рук, коли було здобуто Руан, а остров'ян вигнано з Нормандії з'єднаними силами Франції й Бургундії. Я не зміг би йому придумати кращого застосування, як подарувати благородному й відважному бургундцеві, який добре знає, що лише спілка Франції і Бургундії може звільнити весь континент від англійського панування.

Граф відповів, як слід було за таких обставин, а Людовік дав повну волю своєму насмішкувато-веселому настрою, що часом пожвавлював його похмуру вдачу. Репліки короля, які задавали тон усій розмові, були завжди гострі й ущипливі, часто справді дотепні, проте рідко доброзичливі; його анекдоти були гумористичні, але не завжди пристойні. Та жодним словом, складом чи звуком він не показував справжнього напруження своїх думок, думок людини, яка, боячись за своє життя, сховала в цій кімнаті озброєного солдата, щоб попередити напад на свою особу.

Граф де Кревкер підтримував веселий настрій короля, а улесливий церковник сміявся з кожного його жарту, захоплено повторював кожну двозначність, не соромлячись висловів, які примушували червоніти молодого незіпсованого шотландця навіть у його схованці. За півтори години розмова за столом закінчилася, і король, дуже чемно попрощавшись зі своїми гістьми, подав знак, що хоче залишитися сам.

Коли всі, навіть і Олів'є, вийшли, він покликав Квентіна з його схованки, але таким кволим голосом, що юнак ледве міг повірити, що це голос того, хто тільки-но сміявся і жартував. Підійшовши до короля, Квентін побачив зміну і в його зовнішньому вигляді. Очі згасли, усмішка зникла, а обличчя було таке стомлене і змучене, як у знаменитого актора після важкої вистави, де він грав улюблену публікою роль, для виконання якої треба було зібрати всі сили.

— Твоє вартування ще не закінчилось, — сказав він Квентінові. — Відпочинь хвилинку й підживися — он за тим столом. Потім я скажу тобі, що ти ще повинен зробити. Сідай же і їж, бо ситий з голодним не порозуміються.

Він знов опустився в крісло, закрив очі рукою і примовк.

Розділ XI РОЛАНДОВА ЗАЛА

Сліпий Амур[120], ну, а Гімен[121] який?

Чи не йому напнули окуляри

Свати, батьки, опікуни та друзі,

Щоб він крізь них дивився на маєтки,

На діаманти, золото та посаг

І бачив їх удесятеро більше?

— Здасться, слід було б про це спитати...

"Лиха насильного одруження"

Незважаючи на те, що Людовік XI Французький найбільше з усіх європейських монархів любив і ревниво охороняв владу, він прагнув лише користатися з неї, і хоч іноді вимагав строгого додержання всіх формальностей етикету, відповідних його сану, насправді був напрочуд байдужий до почестей.

Фамільярність, з якою він запрошував своїх підданих до себе за стіл або навіть інколи й сам сідав за їхній, створила б йому популярність, коли б сам король був морально чистішою людиною. Але простота манер короля й так спокутувала чимало його гріхів в очах тих підданих, яким не доводилося безпосередньо страждати від його недовірливої й підозріливої вдачі. Третій стан[122], або середній клас Франції, який збагатів і набув більшого значення в державному житті за королювання цього розумного монарха, поважав його, хоч і не любив. Саме спираючись на підтримку цього третього стану, Людовік спромігся вистояти проти ненависті дворянства, яке звинувачувало його в тому, що він плямує честь французької корони й применшує їхні привілеї, збільшуючи привілеї городян і простого люду.

З терпінням, яке більшість інших володарів вважали б за приниження своєї гідності, і навіть не без задоволення король Франції чекав, поки його лейб-гвардієць угамує свій здоровий юнацький апетит. Проте Квентін був досить розсудливим і догадливим, щоб не піддавати королівське терпіння досить довгому випробуванню. Він уже кілька разів хотів закінчити свій обід, але Людовік спиняв його.

— Бачу по твоїх очах, — казав король добродушно, — що ти ще й наполовину не наївся. Їж іще, і хай допоможе тобі бог і святий Дені! Їж. Повір, обід і молитва, — тут він перехрестився, — ніколи не зашкодять доброму християнинові. Випий чарку вина. Плє з пляшкою поведься обережно. Пияцтво — біда твоїх земляків. А втім, англійців теж. Коли б не ця пристрасть, вони були б найкращими вояками в світі. А тепер швидше помий руки, та не забудь прочитати молитву, і йди за мною.

Квентін послухався, і Людовік знов повів його до Роландової зали, але вже іншими, хоч і не менш заплутаними ходами.

— Пам'ятай, — владно сказав король, — ти сьогодні не залишав свого поста. Так і скажеш своєму родичеві й товаришам. А цим прив'яжи свою пам'ять, — і він накинув Дорвардові на руку коштовний золотий ланцюг. — Сам я не ходжу в таких оздобах, але мої вірні слуги завжди мають змогу пишатися в них. Проте коли такого ланцюга не досить, щоб завязати надто балакучий язик, то в мого кума Пустинника є певніший засіб примусити його замовкнути. А тепер слухай уважно. Жоден чоловік, крім мене та Олів'є, не повинен входити сюди цього вечора. Проте дами заходитимуть сюди з цих дверей чи з тих, а може й з обох. Коли вони звернуться до тебе, відповіси. Однак пам'ятай, що ти на варті і твої відповіді мають бути короткі; ти сам не маєш права ні звертатися до них, ні зав'язувати довгу розмову. Тільки слухай, що вони казатимуть. Твої вуха так само, як і твої руки, тепер належать мені — я купив тебе з душею і тілом. Отже, все, що ти почуєш з їхньої розмови, ти мусиш твердо пам'ятати, доки не перекажеш мені, а потім одразу ж і забути... Або стривай, зробимо так: ти нібито

шотландський новобранець, який щойно прибув сюди з своїх гір і ще не вивчив нашої мови. Так буде краще! Отже, коли вони заговорять до тебе, ти зовсім не відповідатимеш їм: і тобі менше клопоту, та й вони вільніше розмовлятимуть у твоїй присутності. Ти розумієш мене? Прощай! Тільки добре пильнуй, і я тобі буду за друга.

Промовивши це, король зник за шпалерами, залишивши Квентіна розмірковувати над тим, що він чув і бачив. Юнак перебував у такому стані, коли краще дивитися вперед, ніж назад, бо думка про те, що він, ніби мисливець, який чатує на здобич, стояв у засаді, щоб позбавити життя благородного графа де Кревкера, не лестила його самолюбству. Щоправда, з боку короля це, здавалося, було тільки обачністю, бажанням захистити себе. Але юнак не був певен, що йому незабаром накажуть уже не захищати короля, а напасти на когось. Тоді його становище буде не з приємних... Познайомившись ближче з характером свого пана, Квентін розумів, що його відмова підкоритися була б для нього рівнозначна загибелі, а покора — безчестю. Нарешті, він відкинув ці думки, мудро втішаючись тим, чим так часто розсудливо втішаються юнаки, помітивши небезпеку: ще буде досить часу, щоб вирішити, як вчинити, коли біда справді настане.

Квентін тим легше заспокоївся, що останній наказ короля навів його на далеко приємнішу тому для роздумів, ніж власне становище. Безперечно, одна з дам, за якими він мав стежити, була леді з лютнею. Отож він поклав собі старанно виконати одну частину королівського наказу й уважно прислухатися до кожного слова, яке тільки вилетить з її уст, щоб упевнитися, чи така ж чарівна її мова, як і музика. Але ще з більшою щирістю він заприсягся сам собі, що жодного слова з її розмови він не перекаже королю, коли воно може обернутися не на користь прекрасної співбесідниці.

Він уже не боявся, що знову задрімає на своєму посту. Кожен шелест старих шпалер, що коливалися від подуву вітру, який проникає через відчинене вікно, здавався йому наближенням тієї, кого він очікував. Одним словом, він відчував увесь той таємничий неспокій і запал очікування, який завжди буває супутником кохання або принаймні сприяє його зародженню.

Нарешті, двері зарипіли (бо двері в п'ятнадцятому столітті навіть у палацах не поверталися на своїх завісах так беззвучно, як тепер), але, на жаль, не в тому кінці зали, звідки він чув звуки лютні. Проте двері відчинилися, і з'явилася якась жінка у супроводі двох інших, яким вона подала знак залишити її, а сама увійшла до зали. По нерівній кривій ході, що особливо було помітно, коли жінка йшла довгою галереєю, Квентін одразу пізнав принцесу Жанну. Він став у позу мовчазного вартового і з належною пошаною відсалютував їй своєю зброєю, коли вона проходила повз нього. Вона відповіла на його привітання граціозним нахилом голови, так що Квентін мав нагоду розглянути її обличчя краще, ніж уранці.

В обличчі нещасної принцеси було мало такого, що могло б примусити забути вади її постаті й ходи. Хоч воно й не було неприємним, але й не було по-справжньому гарним, її великі блакитні очі, звичайно втуплені в землю, світилися лагідним терпінням і стражданням. Вона була надзвичайно бліда, а її шкіра мала жовтуватий

безбарвний відтінок, що свідчило про погане здоров'я. Хоч зуби її були білі й рівні, але губи — тонкі й безкровні. У принцеси було розкішне волосся, але таке безбарвне, що здавалося майже сірим. До того ж покоївка принцеси, яка, без сумніву, вважала, що пишне волосся пані є її прикрасою, робила їй погану послугу, укладаючи його буклями навколо блілого обличчя, якому вони надавали майже мертвотного, неземного вигляду. Немов нарочито, щоб зовсім спотворити принцесу, на неї наділи широку блякло-зеленого шовку сукню, що робила її схожою на привид.

Тим часом як Квентін стежив за цією незвичайною постаттю очима, сповненими цікавості і жалю (бо кожен погляд і рух принцеси викликали співчуття), з протилежного кінця зали ввійшли дві дами.

Одна з них була тією молодого особою, яка з'явилася на поклик Людовіка й принесла йому фрукти, коли Квентін сидів за столом пам'ятного дня у заїзді "Флерделіс". Тепер, оточена усією таємничою благородністю, німфа з серпанком і лютнею (принаймні в уяві Квентіна), знатна спадкоємиця багатого графства, вона справила на нього вдсятеро сильніше враження, ніж тоді, коли він вважав її за доньку нікчемного трактирника, яка прислужувала багатому купцеві-самодуру. Він тільки дивувався, як це він одразу не відгадав її справжнього сану. А проте її вбрання було майже таке просте, як і раніш, траурне плаття без будь-яких прикрас, а на голові крепова вуаль, відкинута назад, так що її обличчя було відкрите.

Тепер, коли Квентін довідався, хто вона, її милий образ став ще чарівніший, її постава й хода набули особливої поважності, яких він перед тим не помічав, а правильні риси, чудовий колір обличчя й блискучі очі — виразу шляхетності, що підносило її вроду.

Навіть коли б смерть була карою за це, Квентін не міг би не віддати цій красуні і її супутниці тієї самої шани, яку він щойно віддав принцесі. Вони зустріли те, як особи, звиклі до поваги підвладних, їй чемно відповіли йому. Але він помітив (можливо, це була лише гра його юнацької уяви), що молода графиня, відповідаючи на його привітання, злегка почервоніла, опустила очі й, здавалося, трохи розгубилась. Вона, напевне, пізнала сміливого чужинця з сусідньої башти заїзду "Флерделіс". Але чи вказувало це, що вона була незадоволена, — Квентін не міг вирішити.

Супутниця молодій графині, так само одягнена в жалобне вбрання, була вже в такому віці, коли жінки найбільше дбають про те, щоб зберегти свою в'янучу вроду. Ще й тепер було помітно, що жінка була раніш дуже вродлива, а її манери свідчили, що вона не тільки пам'ятає свої давні перемоги, а й не збирається відмовлятися від майбутніх. Дама була висока й граціозна, хоч трохи гоноровита. Вона відповіла на привітання Квентіна поблажливою усмішкою й прошепотіла щось на вухо своїй супутниці, яка подивилася на воїна, немовби для того, щоб перевірити сказане, але відповіла старшій дамі, не підводячи очей. Квентінові здалося, що зауваження стосувалося його бравого вигляду, і він був (я не знаю чому) дуже радий, що молода графиня відповіла, навіть не завдавши собі клопоту впевнитися, чи справедливе це зауваження. Напевне, він гадав, що між ним і молодого дівчиною вже виник той

таємничий зв'язок, який надавав великого значення кожній найменшій дрібниці.

А втім, йому ніколи було роздумувати, бо одразу ж його увагу привернула зустріч принцеси Жанни з цими чужоземними дамами. Вона зупинилася, коли дами ввійшли, щоб привітати їх, мабуть, свідомо того, що ходити їй не личить. А як принцеса трохи зніяковіла, відповідаючи на їхній уклін, то старша з чужинок, не знаючи, з ким говорить, почала з нею розмову таким поблажливим тоном, ніби робила їй велику честь..

— Я дуже ради, мадам, — сказала вона усміхаючись, щоб підбадьорити соромливу незнайомку, — що нам, нарешті, дозволено користуватися товариством такої шановної особи, якою здається ви нам. Мушу сказати, що я й моя племінниця досі не відчували особливої гостинності короля Людовіка. Що ти, моя люба? Нічого смикати мене за рукав; я бачу по очах цієї молодой дами, що вона співчуває нам. Відтоді, як ми приїхали сюди, вельможна пані, з нами поводитися трохи краще, ніж з простими полонянками. Після тисячі наполегливих запрошень і порад стати під заступництво Франції найхристиянніший король спочатку помістив нас у поганенькому заїзді, а тепер приділив куток цього поїденого міллю палацу, звідки нам дозволено виповзати лише після заходу сонця, ніби ми кажани чи сови, поява яких при сонячному світлі вважається поганою прикметою.

— Дуже шкодую, — сказала принцеса, затинаючись від розгубленості, яку вона відчула через цю розмову, — що ми досі не спромоглися прийняти вас згідно з вашими заслугами й достойністю. Ваша племінниця, гадаю, більш задоволена?

— Далеко-далеко більш, ніж я можу висловити, — відповіла молода графиня. — Я шукала тут лише безпечності, а знайшла, крім того, ще й самотність. Відлюддя нашого першого житла й ще більше самотнє життя в цьому новому, призначеному для нас, тільки побільшують, на мою думку, милість й уважність короля, які мін виявив до нас, нещасних утікачок.

— Замокни, дурненька кузино[123], — перебила старша дама, — дай мені розважити душу, бо, нарешті, ми можемо на самоті порозмовляти з дамою. Я кажу "на самоті", бо не беру до уваги цього гарного молодого вартового, який скоріше схожий на статую, ніж на живу істоту; він, мабуть, не володіє ні своїми членами, ні язиком і, звичайно, не знає цивілізованої мови. Отже, повторюю: раз ніхто тут, крім цієї дами, не може зрозуміти нас, хочу їй сказати, як я шкодую, що поїхала до Франції. Я чекала на урочисте вітання, турніри, бенкети, видовища й свята, а замість того попала мало не в тюрму! Наше найкраще товариство — циганський волоцюга, з яким нас познайомив король і через якого велів листуватися з друзями у Фландрії. Може, — сказала вона, — король з політичних міркувань триматиме нас у цій клітці аж до смерті, щоб потім захопити наші маєтки, коли разом з нами угасне стародавній рід де Круа... Герцог Бургундський не був такий жорстокий: він усе-таки запропонував моїй племінниці чоловіка, хоч і поганого.

— Я воліла б краще стати черницею, ніж дружиною лихого чоловіка, — сказала принцеса, якій нарешті пощастило докинути своє слово до розмови.

— Кожен має право вибирати, що йому до вподоби, — заперечила красномовна дама. — Адже бог свідок, що я все це кажу лише тому, що мені шкода моєї племінниці, бо сама я вже не збираюсь виходити заміж. Ви усміхаєтесь, але присягаюся всім святим, що це так. Однак це не виправдовує короля, який своєю поведінкою більш нагадує старого Мішо, міняйла з Гента, ніж наслідника Карла Великого.

— Замовкніть, — суворо сказала принцеса. — Пам'ятайте, що ви говорите про мого батька.

— Про вашого батька?! — вражено вигукнула бургундська дама.

— Про мого батька, — повторила з гідністю принцеса. — Я — Жанна Французька. Але не бійтеся, мадам, — додала вона з властивою їй лагідністю в голосі, — ви не бажали образити мене, і я не гніваюся. Розраховуйте на мій вплив при дворі. Я зроблю все, щоб полегшити вигнання вам і цій милій молодій особі. На жаль, я можу зробити для вас небагато, але щиро пропоную вам свою підтримку.

З глибоким і шанобливим поклоном графиня Амеліна де Круа — так звали старшу даму — прийняла від принцеси люб'язну обіцянку. Недаремно вона досить довго жила при дворі й досконало вивчила придвірні звичаї. Вона незмінно додержувала правила, якого дотримуються придворні всіх часів: судити у приватних розмовах про вади та нерозсудливість своїх володарів, про кривди та зневаги, яких вони завдають, але ніколи не згадувати про все це в присутності самого володаря або членів його родини. І от тепер дама була надзвичайно збентежена, що припустилася помилки, відізавшись неповажливо про Людовіка в присутності його дочки. Вона хотіла висловити жаль і вибачитися, але принцеса заспокоїла її і якнайделікатніше попросила (хоч це й було рівнозначно наказу з боку дочки французького короля) більше їй слова не казати на виправдання і нічого не пояснювати. Після цього принцеса з належною їй гідністю сіла в своє крісло й звеліла обом чужоземкам сісти поруч з нею, що молодша виконала з щирою та соромливою шанобливістю, а старіша — навмисно вдаючи глибоку покірливість та повагу. Поїш почали свою розмову, але так тихо, що вартовий не міг нічого чути і лише помітив, що тепер принцеса слухала більше молодшу, вродливішу даму, а графиня Амеліна, хоч і розмовляла далеко більше, проте своїм потоком красномовства та компліментами привертала менше уваги з боку принцеси, ніж її родичка короткими та скромними відповідями.

Розмова дам не тривала ще й чверті години, як відчинилися двері в іншому кінці зали і ввійшов якийсь чоловік, закутаний в дорожній плащ. Пам'ятаючи наказ короля, Квентін одразу пішов назустріч цьому чоловікові і, ставши поміж ним і дамами, попросив його негайно вийти звідси.

— За чиїм наказом? — спитав незнайомець тоном, в якому була зневага й здивування.

— За наказом короля, для виконання якого я сюди поставлений, — твердо відповів Квентін.

— Цей наказ не може стосуватися Людовіка Орлеанського, — сказав герцог, розгорнувши свій плащ.

Юнак вагався деякий час, чи поширити наказ короля на першого принца крові, що, як усі казали, тепер мав поріднитися з родиною самого короля.

— Ваша високість, — сказав він нарешті, — надто поважна особа, щоб я міг противитись вашим бажанням. Сподіваюся, проте, що ваша високість засвідчить, що я виконав свій обов'язок, наскільки ви мені дозволили.

— Стань на своє місце, юний воїне, тобі не докорятимуть за це, — промовив герцог Орлеанський і, пройшовши повз Дорварда, привітав принцесу з силуваною люб'язністю, як то бувало завжди, коли він звертався до нареченої.

Він сказав, що обідав у Дюнуа й довідався, що тут, у Роландовій залі, зібралось товариство, а тому й наважився прилучитися до нього.

Рум'янець, що залив бліді щоки нещасної Жанни і скрасив на хвилину її обличчя, засвідчив, що таке збільшення їхнього товариства не було їй неприємне. Вона поспішила познайомити Людовіка з обома дамами де Круа, які привітали принца відповідно до його високого сану, і, вказавши йому на крісло, запропонувала приєднатися до їхньої розмови.

Герцог сказав, що в такому чарівному товаристві не може дозволити собі сісти в крісло. Він узяв подушку з одного стільця і, поклавши її на підлогу біля ніг прекрасної молодшої графині де Круа, сів так, щоб, не ображаючи принцеси, приділяти більше уваги її чарівній сусідці.

Спершу здавалося, що це навіть сподобалося його нареченій. Вона заохочувала герцога говорити компліменти прекрасній чужоземці, очевидно, гадаючи, що вони стосуються передусім її самої. Але герцог Орлеанський, хоч і звик коритися суворій волі свого дядька-короля, мав досить сміливості, щоб у його відсутності робити то, що йому хотілося. Оскільки його високий сан давав право переступити через звичайні церемонії двору, то він одразу почав палко, але не без фамільярності вихвалити вроду графині Ізабелли. Його компліменти стали такими настирливими й нестримними (мабуть тому, що він випив трохи більше вина, ніж звичайно, бо Дюнуа не був ворогом Бахусові[124], що зрештою в полоні пристрасті він майже забув про присутність принцеси).

Але коли така похвала і була кому до вподоби, то лише самій графині Амеліні, яка вже передбачала всі вигоди можливого союзу з першим принцом крові. Знатне походження, врода й багатство графині робили ці честолюбні мрії її тітоньки не такими вже нездійсненними, якби можна було б не зважати на особисті розрахунки Людовіка XI. Молодша графиня слухала компліменти герцога із збентеженням та замішанням, увесь час кидаючи погляди, сповнені німого благання, на принцесу, немов прохаючи допомогти їй. Але ображене почуття і соромливість Жанни Французької не дозволяли їй легко перевести розмову на загальні теми. Зрештою, коли не зважати на кілька чемних фраз, сказаних графинею Амеліною, бесіду підтримував тільки сам герцог, звертаючись до молодшої графині де Круа, врода якої була темою його невичерпної красномовності.

Не слід також забувати, що мовчазним свідком цієї сцени був вартовий, чудові мрії

якого танули, наче віск від сонця, і тим швидше, чим палкішою ставала мова герцога. Нарешті, графиня Ізабелла де Круа зробила рішуче зусилля, щоб припинити цей нестерпний для неї потік красномовства, тим більше, що вона бачила, якої муки завдає поведінка герцога принцесі.

Звернувшись до принцеси, вона сказала скромно, але твердо, що перша милість, про яку вона проситиме її високість, переконати герцога Орлеанського в тому, що, коли бургундські дами й поступаються розумом і грацією перед французькими, вони принаймні не такі дурні, щоб їм подобалися розмови, сповнені перебільшених компліментів.

— Мені дуже жаль, графине, — сказав герцог, запобігаючи відповіді принцеси, — що ви хочете водночас узяти під сумнів і вроду бургундських дам, і щирість французьких рицарів. Коли ми, французи, швидкі й щедрі у висловлюваннях нашого захвату, то це тому, що ми кохаємо, як і б'ємося, не дозволяючи холодній розсудливості стримати наші почуття, і так легко схиляємося перед вродою, як і перемагаємо відважних.

— Врода наших землячок не претендує на такі перемоги, — сказала молода графиня з більшим осудом, ніж вона досі наважувалася висловити те своєму високопоставленому Поклонникові, — а бургундських рицарів не так легко перемогти.

— Я шаную ваш патріотизм, графине, — сказав герцог, — але другої частини вашого заперечення не оспорюватиму, доки не з'явиться бургундський рицар, що доведе це із зброєю в руках. Що ж до красунь вашої країни, то ви несправедливі до них, і найкращий тому доказ ви самі. Погляньте сюди, — промовив він, показуючи на велике дзеркало — подарунок Венеціанської республіки і надзвичайну рідкість за тих часів, — і скажіть мені, яке серце може встояти проти тих чар, що ви там бачите?

На ці слова принцеса, не в силі довше терпіти зневагу нареченого, відкинулася на спинку крісла і так зітхнула, що одразу вивела герцога з країни мрій. Графиня Амеліна покvapливо спитала, чи не почуває себе погано її високість.

— Просто раптом заболіла голова, — відповіла принцеса, намагаючись усміхнутися. — Зараз минеться.

Проте блідість, що дедалі більше вкривала її обличчя, суперечила цим словам, і графиня Амеліна, бачачи, що принцеса готова знепритомніти, поклікала на допомогу.

Герцог, кусаючи губи й проклинаючи легковажність, що дала волю його язика, кинувся за фрейлінами принцеси, які були в сусідній кімнаті. А коли вони прибігли з потрібними ліками, він, як рицар і кавалер, не міг не допомагати їм підтримувати й приводити до пам'яті принцесу. Його голос, майже ніжний від жалості до нареченої і усвідомлення своєї провини, був найкращими ліками для неї. І саме тоді, коли вона почала опритомнювати, в залу ввійшов король.

Розділ XII ПОЛІТИК

В політиці — він майстер

незрівнянний,

Такий (тут варт про сатану згадати),

Що міг би він спокусника-чортяку

Навчити ще, як треба спокушати.

Старовинна комедія

Увійшовши в залу, Людовік насупив свої брови так, як він це звичайно робив, і кинув з-під зморшкуватих і темних повік гострий погляд навколо себе; при цьому, як Квентін згодом розповідав, очі Людовіка, здавалося, стали такими маленькими, жорсткими й пронизливими, що скидалися на очі роздратованої гадюки, яка виглядає з куща вересу, де вона лежить, згорнувшись кільцем.

Окинувши все це блискавичним поглядом і здогадавшись про причину метушні в залі, король звернувся до герцога Орлеанського:

— Ви тут, мій любий кузене? — і, обернувшись до Квентіна, додав суворо — Хіба тобі не було наказано?

— Пробачте цьому юнакові, сир, — утрутився герцог, — він не нехтував своїм обов'язком, але я довідався, що принцеса в цій залі...

— І ви, окрилені любов'ю, напевно подолали всі перешкоди, — зауважив король, який з огидним лицемірством намагався довести, що герцог поділяє пристрасть, яку відчуває до нього нещасна королівська дочка. — І навіть розбещуєте вартових з моєї гвардії, молодче? Але чого тільки не можна вибачити закоханому, що живе лише своїм коханням!

Герцог Орлеанський підвів голову, немовби хотів заперечити небажано враження короля, але звичайна повага чи, скоріше, страх до Людовіка, в якому він був вихований з дитинства, скупав його язик.

— А Жанна погано себе почувала? — спитав король. — Але не сумуйте, Луї, це швидко пройде. Подайте їй руку і проведіть до покою, а я проведу цих чужоземних дам.

Ці слова були вимовлені тоном наказу, і герцог Орлеанський, підкоряючись їм, пішов з принцесою в один кінець галереї, а король, знявши рукавицю з правої руки і чемно подавши графині Ізабеллі руку, провів обох дам до їхніх покоїв в другому кінці галереї. Він глибоко поклонився, коли вони входили до кімнат, постояв на порозі ще з хвилину, поки вони зникли, а тоді спокійно зачинив двері, повернув у замку великий ключ і, вийнявши його, повісив на пояс. Цієї миті він що більше скидався на старого скнару, який тільки тоді повен себе, коли носить з собою ключ від комори, де зберігаються його скарби.

Повільною ходою, задумливо потупивши очі, Людовік підходив до Квентіна Дорварда, який, знаючи, що прогнівив короля, занепокоєно чекав його наближення.

— Ти зробив помилку, — сказав король, втупивши очі в Квентіна. — Ти зробив непробачну помилку і заслуговуєш на смерть. Мовчи! Ні слова у виправдання! Що тобі за діло до герцогів або принцес? Ти повинен знати тільки мої накази.

— З дозволу вашої величності, — сказав молодий воїн, — що ж мені було робити?

— Що ти мусиш робити, коли хтось намагається пройти без дозволу до помешкання, яке ти охороняєш? — зневажливо відповів король. — Навіщо ж тобі дали зброю? Ти повинен був націлити аркебуз на чванливого неслухнянця ї, коли б він не

одійшов, покласти його на місці! Іди до тих покоїв! У першому ти знайдеш широкі сходи, які ведуть до внутрішніх надвірних будов, і там побачиш Олів'є Дена. Пошли його до мене, а сам забирайся в казарму. І якщо дорожиш життям, то не будь таким кволим на язык, як був сьогодні кволий на руку.

Дуже задоволений, що так легко відбувся, хоч душа його обурювалася проти тієї холодної жорстокості, з якою король, як здавалося, вимагав від нього виконання службового обов'язку, Дорвард швидко збіг униз сходами і переказав королівську волю Олів'є, який чекає надворі внизу. Хитрий цирульник поклонився, зітхнув, усміхнувся і голосом, ще лагіднішим, ніж звичайно, побажав юнакові доброго вечора. Після цього вони розійшлися в різні боки: Квентін до казарми, а Олів'є до короля.

В цьому місці спогади, якими ми користувалися для викладу цієї правдивої історії, перериваються, бо вони записані переважно зі слів самого Квентіна, який, звичайно, не міг знати розмови, що в його відсутність відбулася між королем і його таємним радником. На щастя, в бібліотеці Оль'є[125] було знайдено рукописний примірник "Скандальної хроніки" Жана де Труа[126], значно докладніший, ніж її друковане видання. До неї додано деякі цікаві зауваження, написані, як ми гадаємо, самим Олів'є після смерті його пана і до того, як цей радник удостоївся зашморгу, так давно ним заслуженого. З цих зауважень ми й довідалися про діалог, що тоді відбувся між Людовіком та його негідником-фаворитом. Цей діалог кидає таке світло на політику цього государя, яке ми марно шукали б десь в іншому місці.

Увійшовши до Роландової галереї, улюблений слуга знайшов короля в задумі: він сидів у кріслі, яке дочка його залишила кілька хвилин тому. Добре знаючи вдачу свого володаря, Олів'є безшумно прошмигнув, намагаючись потрапити на очі Людовікові, і, коли впевнився, що той його побачив, скромно відійшов назад і став чокати, коли його покличуть щось розповісти або вислухати. Перші слова, з якими звернувся до нього монарх, були неприємні:

— Отже, Олів'є, ваші чудові плани тануть, як сніг від подуву південного вітру! Я молюся Амбрєнській богоматері, щоб вони не обвалилися на наші голови, як ті снігові лавини, про які швейцарці розповідають стільки дивовижного.

— Дуже прикро, але я чув, що не все гаразд, сир, — відповів Олів'є.

— Не все гаразд? — вигукнув Людовік, схопившись і швидко походжаючи вздовж галереї. — Кепські справи, чоловіче, такі погані, що гірше й бути не може. І все через твої нерозсудливі романтичні поради, нібито тільки я мушу стати заступником ображених графинь! Бургундія озброюється й готова укласти спілку з Англією. А Едуард, якому тепер немає чого робити вдома, поведе на нас своє багатотисячне військо через ці прокляті ворота Кале. Кожного нарізно я ще, може, зумів би приборкати лестощами або й подолати, але коли вони з'єднаються, коли з'єднаються... А тут ще зрада цього підлого Сен-Поля!.. А все через тебе, Олів'є. Це ж ти порадив мені дати притулок цим жінкам і скористатися з послуг того проклятого цигана, щоб відіслати листи до їхніх васалів.

— Володарю, — сказав Олів'є, — ви знаєте мої міркування. Володіння графині

лежать поміж кордонами Бургундії й Фландрії, її замок майже неприступний, її права на сусідні землі, коли їх підтримувати силою зброї, можуть завдати чимало неприємностей Бургундії. Треба тільки, щоб ця дама одружилася з кимсь, хто був би другом Франції.

— Це так, це спокуслива принада, — сказав король, — і коли б пощастило приховати її перебування в нас, то ми б влаштували шлюб для цієї багатой спадкоємиці, вигідний тільки для Франції. Але цей проклятий циган. Ну як ти міг довірити таку важливу справу цьому невірному псу й поганцю?

— Будьте ласкаві, — сказав Олів'є, — пригадайте, що ваша милість звірилася на нього далеко більш, ніж я радив. Він, мабуть, сумлінно викопав би доручення цих дам, передавши листа родичеві графині, до вона просила обороняти її замок і обіцяла незабаром подати допомогу. Але ви, ваша величність, забажали випробувати його пророчий дар, і таким чином він дізнався про таємниці, які були варті того, щоб виказати їх герцогові Карлу.

— Мені соромно, мені соромно, — промовив Людовік. — Однак, Олів'є, кажуть, що це поганське плем'я походить від мудрих халдейці[127], які на рівнинах Сенаару[128] опанували мистецтво вчитувати майбутнє з зірок.

Добре знаючи, що король, незважаючи на всю свою гостроту розуму й проникливість, дуже вірив різним ворожбитам, астрологам, віщунам і всіляким представникам окультної[129] науки, в якій вважав знавцем і себе самого, Олів'є не насмілювався сперечатися з ним. Він тільки зауважив, що той циган був поганий пророк для самого себе, бо інакше він не повернувся б до Тура, знаючи, що його там чекає шибениця.

— Часто буває, що люди, обдаровані пророчим знанням, — відповів Людовік дуже серйозно, — неспроможні передбачити події, які стосуються їх самих.

— З дозволу вашої величності, — заперечив його радник, — це однаково, що людина з свічкою в руці бачить навколишні предмети, а своєї власної руки не може розгледіти.

— Але він не може бачити свого власного обличчя при світлі, хоч бачить обличчя інших, — відказав Людовік. — Цей приклад найкраще пояснює все. Та не про це зараз іде мова. Циган дістав по заслугі, і земля йому пухом. А от ці дами... Їхня присутність може викликати війну не тільки з Бургундією, бо ми дали їм притулок, але й порушити мої наміри щодо власної родини. Мій простодушний кузен Орлеанський уже встиг помітити цю красуню, і я передбачаю, що це зробить його менш поступливим у питанні про одруження з Жанною.

— Ваша величність, — відповів йому радник, — можете відіслати цих дам де Круа назад до Бургундії й помиритися з герцогом. Звичайно, багато хто казатиме, що це безчесний вчинок, але коли потрібні жертви...

— Коли наш інтерес вимагає жертви, Олів'є, я не вагаючись принесу її, — відповів король. — Я старий досвідчений лосось і не проковтну гачок з принадою тільки через те, що він оздоблений пером під назвою "честь". Але гірше втрати честі те, що ми, повернувши цих дам до Бургундії, позбавимося багатьох переваг і вигод, що, власне, і

змусило нас дати їм притулок. Було б прикро пропустити нагоду посадити друга Франції і ворога Бургундії в самому центрі володінь герцога, так близько від заколотних міст Фландрії. Ні, Олів'є, я не можу відмовитися од цих переваг, які дасть нам шлюб цієї дівчини з другом нашого власного дому.

— Ваша величність, — сказав Олів'є після хвилини роздумування, — може, подарувати її руку справді відданому вам другові, який узяв би всю провину на себе, але таємно служив би вашій величності. А ви для людського ока могли б зректися його.

— А де я знайду такого друга? — запитав Людовік. — Хіба я можу подарувати її комусь з наших бунтівливих і непокірливих дворян? Адже це означало б зробити його самостійним. І це тоді, коли вся моя політика зводиться до того, щоб не давати їм такої самостійності. Хіба що Дюнуа... Йому, і тільки йому я міг би вірити. Він битиметься за корону Франції, яке б не було його становище. Однак шаноба й багатство змінюють людей. Ні, я не можу звіритися навіть на Дюнуа.

— Ваша величність могли б знайти інших, — сказав Олів'є своїм дуже вкрадливим й улесливим голосом, яким він звичайно звертався до короля, що дозволяв йому іноді великі вільності, — таких людей, що цілком залежать від вашої ласки й милості і не можуть існувати без вас, як без сонця й повітря, людей скоріше мислі, ніж діла, людей, які...

— Які були б схожі на тебе? Авжеж! — перебив його Людовік. — Ні, Олів'є, слово честі, ця стріла вже занадто поспішно тобою пущена. Як це? Через те, що я довіряю тобі й дозволяю іноді у винагороду трохи підстригти й підчухрати моїх васалів, ти вже гадаєш, ніби це падає тобі право бути чоловіком такої прекрасної жінки і, крім того, графом, власником стількох маєтків? Ти, людина низького походження і неосвічена, чия мудрість, в найкращому разі — просто хитрощі і чия відвага більш ніж сумнівна?

— Ваша величність закидають мені обвинувачення, в яких я не винен. У мене і в думці не було таких великих претензій, — сказав Олів'є.

— Радий чути це, мій друже, — зауважив король. — Я кращої думки про тебе, коли ти відмовився від таких мрій. А мені здалося, що ти саме на це і натякаєш. Гаразд, повернімося до нашої теми. Я не можу одружити цю красуню з кимось із моїх підданих, не можу повернути її до Бургундії, не можу перевезти її ні до Англії, ні до Німеччини, де вона дістанеться комусь, хто захоче бути спільником Бургундії, а не Франції і почне приборкувати законне невдоволення чесних городян Гента і Льежа, замість того щоб підтримати їх у цьому настрої і дати можливість Кардові Сміливому виявити свою відвагу щодо них, не виходячи з своїх володінь. Адже ж ці міста майже готові до повстання, особливо Льеж. Якби їх ще підбурити, вони завдали б моєму любому кузенові роботи більш ніж на рік... А коли б їм ще допоміг войовничий граф де Круа... О Олів'є! Цей план надто спокусливий, щоб можна було відмовитися від нього без боротьби. Чи не може вигадати щось твій меткий розум?

Олів'є довго мовчав, потім, нарешті, відповів:

— А що коли б заручити цю Ізабеллу де Круа з молодим Адольфом, герцогом Гельдернським?

— Як? — вигукнув здивований король. — Принести в жертву таке прекрасне створіння цьому лютому мерзотникові, який ув'язнив і загрожував убити свого власного батька! Ні, Олів'є, ні! Це було б надмірною жорстокістю навіть для нас з тобою, хоч ми лише прагнемо своєї прекрасної мети — миру й добробуту для Франції й мало зважаємо на засоби, якими можна цього досягнути. Крім того, його володіння дуже далеко від нас, та й мешканці Гента і Льежа його ненавидять. Ні, ні, я не хочу твого Адольфа Гельдернського. Придумай когось іншого.

— Моя винахідливість вичерпалась, сир, — сказав радник. — Я не можу зсадити людного, хто годився б бути чоловіком графині де Круа і відповідав би вимогам вашої величності. Він мусить поєднувати в собі різноманітні якості: бути другом вашої величності і ворогом Бургундії, досить тонким політиком, щоб ладнати з гентцями й льежцями, і досить хоробрим, щоб захищати свої маленькі володіння проти влади герцога Карла, мати благородне походження, — на цьому особливо наполягає ваша величність, — і до того ж бути взірцем доброчесності!

— Ні, Олів'є, — сказав король, — на цьому я не наполягаю, тобто не дуже наполягаю на доброчесності. Але мені здається, що наречений Ізабелли повинен бути людиною, яку б не так ненавиділи всі, як Адольфа Гельдернського. Що ти скажеш, наприклад, раз уже мені доводиться самому придумувати, про Гійома де ля Марка?

— Присягаюся всіма святими, сир, — сказав Олів'є, — я не можу поскаржитися на те, що ви ставите надто високі моральні вимоги до людини, яку хочете ошчасливити, коли вас задовольняє і Арденський Вепр! Де ля Марк! Це ж відомий розбійник і вбивця на всіх кордонах, одлучений папою від церкви за тисячу злочинів.

— Ми виклопочемо йому помилування, друже Олів'є! Свята церква милостива...

— Ця людина майже поза законом, — доводив Олів'є, — його вигнано з священної імперії і позбавлено прав постановою Ратісбоннського[130] сейму.

— Ми зробимо так, що цю постанову скасують, друже Олів'є, — мовив король тим самим тоном. — Імперський сейм погодиться з нашими доводами.

— Справді, він родом дворянин, — сказав Олів'є, — проте в нього манери, обличчя, весь вигляд і серце фламандського різника. Вона ніколи не погодиться бути його дружиною.

— Але коли я не помиляюся, у нього такий спосіб сватання, що в графині не буде іншого вибору.

— Бачу, я зовсім не мав слухності, обвинувачуючи вашу величність у надмірній вимогливості, — зауважив радник. — Присягаюся своїм життям, що злочини Адольфа порівняно із злочинами де ля Марка — втілення чесноти! До того ж як влаштувати йому зустріч з його нареченою? Адже ваша величність знає, що він не наважується вийти за межі свого Арденського лісу.

— Про це треба подбати, — сказав король, — і перш за все таємно повідомити обох дам, що далі їхнє перебування при дворі може спричинитись до війни Франції з Бургундією і що, не бажаючи породити їх моемулюбому Бургундському кузену, я хочу, щоб вони таємно виїхали з моїх володінь.

— Вони зажадають, щоб їх відрядили в Англію, — сказав Олів'є. — А там, дивись, графиня знову повернеться до Фландрії з якимось кругловидим красенем лордом з довгим рудуватим волоссям та ще й у супроводі трьох тисяч лучників на додачу.

— Ні, ні, — заперечив король, — ми не наважимося (ти розумієш мене?) так зухвало образити нашого любого Бургундського кузена, підпустивши її в Англію. Це викличе такс саме незадоволення, як і її перебування тут. Ні, ні, ми віддамо її тільки під покровительство церкви. І найбільше, що ми можемо, це дозволити Амеліні й Ізабеллі де Круа виїхати переодягненими й з невеликим почтом до єпископа Льежського, щоб він сховав прекрасну Ізабеллу на деякий час у монастирі.

— І якщо цей монастир захистить її від Гійома де ля Марка, коли той довідається про сприятливі для нього наміри вашої величності, то я погано знаю цю людину.

— Авжеж, — відповів король, — дякуючи нашій таємній грошовій підтримці, де ля Марк набрав таку банду відчайдушних вояк, що тепер може не тільки триматися в лісі, а й завдавати жаху герцогові Бургундському і єпископові Льежському. У нього є все, крім земель, які він міг би назвати своїми, а тут йому випадає чудова нагода придбати їх, одружившись, і, гадаю, хай йому чорт, він уже придумає засіб, як посвататися й побратися без нашої підмоги. Тоді герцог Бургундський матиме таку колючку в своєму боці, що її навряд чи зуміє витягти навіть найдосвідченіший хірург. А коли Арденський Вепр, якого він поставив поза законом, укріпиться і захопить замки й землі прекрасної графині, та ще на додачу очолить заколотників Льежа, тоді побачимо, буде Карл думати про війну з Францією чи швидше благословлятиме свою долю, коли Франція не оголосить війни йому сама... Як тобі подобається мій план, Олів'є, га?

— Чудовий, — сказав Олів'є, — крім того, що цей план віддає чарівну графиню до рук Дикого Вепра Арден. По правді кажучи, навіть Трістан, військовий прево, якби він мав трохи більше зовнішнього лоску, був би достойнішим нареченим для неї.

— Проте ти недавно пропонував їй у чоловіки цирульника Олів'є, — сказав Людовік. — Ні, любий друже, хоч Олів'є і кум Трістан — чудові радники й виконавці, вони, однак, не з того тіста, з якого роблять графів. Хіба ти не знаєш, що громадяни Фландрії високо цінують благородне походження в людях саме тому, що самі ним не можуть похвалитися? Бунтівлива чернь завжди прагне обирати собі аристократичного вождя. От хоч би той Кед, чи Кейд[131], чи як там вони його звать в Англії. Чи не тому згуртував навколо себе чернь, що удавав, ніби він походить від Мортімерів? Гійом де ля Марк походить з роду Седанських князів, такого ж знатного, як і мій власний. А тепер до діла. Отже, я мушу умовити цих дам де Круа негайно й таємно тікати — звісно, під надійним конвоем. Цього легко добитися — досить тільки натякнути, що інакше нам доведеться видати їх герцогові Бургундському. Ти повинен знайти засоби повідомити Гійома де ля Марка про їхню подорож, і хай тоді він сам вибере час і місце для свого сватання. Я вже знаю людину, що супроводитиме їх у цій подорожі.

— Чи можу я спитати, кому ваша величність дасть таке важливе доручення? — запитав цирульник.

— Певна річ, чужоземцеві, — відповів король, — людині, яка не має ні родичів, ні

особистих інтересів у Франції, щоб ставати на перешкоді моїм планам, і яка надто мало знає нашу країну і боротьбу партій, щоб запідозрити більше, ніж я схочу їй сказати. Одним словом, я думаю доручити цю справу тому молодому шотландцеві, якого я щойно посилав до тебе.

Олів'є промовчав, показуючи цим, що він сумнівається у правильності вибору, потім зауважив:

— Ваша величність раніше не мали звичаю так швидко звірятися на невідомих людей, як звіряєтесь тепер на цього юного чужинця...

— У мене є на це свої причини, — відповів король. — Ти знаєш мою відданість святому Юліанові (тут він перехрестився). Я позавчора молився йому і смиренно просив цього покровителя мандрівників, щоб він послав мені якнайбільше чужоземців, з допомогою яких я сподіваюся зміцнити нашу владу й авторитет. А натомість я обіцяв доброму святому в його ім'я гостинно приймати і підтримувати цих чужинців.

— А святий Юліан, — сказав Олів'є, — у відповідь на ваші молитви послав вам цього довготелесого зайду із Шотландії?

Хоч цирульник дуже добре знав, що н його пана забобонність часом заступала побожність і що нічим його не можна було так образити, як зачепивши цю тему, хоч, повторюю, він знав цю слабкість короля і через те запитав дуже лагідним і наївним тоном, однак Людовік відчув приховане глузування в його словах і метнув на нього гнівний погляд.

— Негіднику, — вигукнув він, — тебе даремно прозвали Олів'є Диявол, бо ти наважуєшся глузувати навіть з свого пана й з усіх святих. Якби ти хоч трошечки менше був потрібен мені, я повісив би тебе он на тому дубі перед замком для науки всім тим, хто глумиться з святих речей! Знай, невірний рабе, що ледве я встиг заплющити очі, як переді мною з'явився сам святий Юліан. Він тримав за руку юнака. Святий підвів його до мене і сказав, що цьому юнакові на роду написано врятуватися від меча, від мотуза й від води і що він принесе щастя тим, кому служитиме, і всім починанням, у яких братиме участь. Уранці я пішов на прогулянку й зустрів юнака, якого бачив уві сні. На батьківщині він урятувався від меча, тоді як уся його родина загинула від нього, а тут протягом двох днів він мав щастя уникнути загибелі в річці й смерті на шибениці і вже зробив мені, як я казав тобі, дуже велику послугу. Ось чому я вірю, що його послав святий Юліан служити мені в найважчих, най-і небезпечніших і навіть найодчайдушніших справах.

Сказавши це, король зняв свого капелюха і, вибравши з усіх численних фольгових образочків той, на якому був зображений святий Юліан, поклав капелюх на стіл, як це він часто робив, коли надія чи, можливо, докори совісті хвилювали його, став навколішки і з виглядом глибокої побожності промимрив:

— Sancte Juliane, adsis preeibus nostris! Ora, ora pro nobis![132]

Це був один з тих приступів забобонної побожності, які часто траплялися з Людовіком в найменш слухний час і в найменш підходящому місці і робили цього наймудрішого з монархів схожим на божевільного або на людину, пригнічену

свідомістю страшенної провини.

Поки Людовік молився, його фаворит дивився на нього з виразом глибокої зневаги, яку навіть не намагався приховати. І справді, однією з особливостей цієї людини було те, що, залишившись на самоті з своїм паном, він відкидав геть люб'язний і вкрадливий тон підслесливості й покірливості, властивий для його поводження з іншими людьми; і коли в ньому все ж таки залишалося щось, що нагадувало kota, то це був кіт нашорошений, пильний, напружений і готовий до раптового стрибка. Причиною такої зміни в поведінці була, очевидно, впевненість Олів'є в тому, що його пан сам — надто великий лицемір, щоб не бачити наскрізь лицемірства інших людей.

— І що ж цей юнак, наслідуюсь запитати, — сказав нарешті Олів'є, — схожий на того, який з'явився вам уві сні?

— Мов дві краплі води, — відповів король, уявлення якого, як це буває в забобонних людей, часто обдурювало його самого. — Я наказав Галеотті[133] скласти його гороскоп й довідався за допомогою пророчого мистецтва і свого спостереження, що доля цього юнака визначається в багатьох випадках такими самими сузір'ями, як і моя власна.

Що б не думав Олів'є про те, чому Людовік віддавав перевагу цьому недосвідченому хлопчаківі, він не наважувався більше заперечувати, добре знаючи, що Людовік, який під час свого вигнання захопився вивченням псевдонауки астрології, не дозволить ніяких глузувань з своїх знань у цьому мистецтві, де він сам вважав себе за фахівця. Він тільки сказав, що, на його думку, юнак виправдає довір'я короля в такій делікатній справі.

— Ми подбаємо, щоб інакше й бути не могло, — промовив король, — бо він нічого не знатиме, крім того, що я послав його супроводити графинь де Круа до резиденції єпископа Льежського. Про втручання Гійома де ля Марка він знатиме не більш ніж ці дами. Ніхто не знатиме нашої таємниці, крім провідника, підшукати якого вже ваша з Трістаном справа.

— Але в такому разі, — сказав Олів'є, — якщо судити з зовнішнього вигляду юнака та ще взяти до уваги його шотландське походження, він не потерпить втручання Дикого. Вепра і одразу візьметься до зброї, і тоді вже йому не врятуватися від вепрових іклів, як це було сьогодні вранці.

— Коли вони навіть вирвуть йому серце, — сказав спокійно Людовік, — то святий Юліан, — хай буде благословення його ім'я, — може послати мені іншого. Не велике лихо, якщо посланця вб'ють, коли він уже виконає доручення. Це все одно, що розбити пляшку, коли вино з неї випито. Отже, треба поквартитися з від'їздом цих дам, а потім уже постараємося запевнити графа до Кревкера, що вони просто втекли. Ми тільки-но збиралися відіслати їх до нашого любого кузена, як вони раптово поїхали, і це стало на перешкоді нашому щирому намірові.

— Граф надто розумний, а його володар надто упереджений, щоб повірити цьому.

— Мати божя! — вигукнув Людовік, — Таке недовір'я негідне християнина! Вони змушені будуть повірити нам. Ми так поводитимемось з нашим любим кузеном,

герцогом Карлом, виявимо до нього стільки довір'я, що коли він не повірить нашій щирості, то буде гірший від усякого невірного. Скажу" тобі, я певен, що можу примусити Карла Бургундського думати про мене все, що тільки мені захочеться, і якби було конче потрібно заспокоїти його сумніви, я поїхав би до нього в табір верхи беззбройний, без будь-якої охорони, крім твоєї скромної особи, друже Олів'є.

— А я, — сказав Олів'є, — хоч і не можу похвалитися тим, що вмію володіти іншою зброєю, крім бритви, волів би краще витримати атаку батальйону швейцарських пікінерів, ніж супроводити вашу величність під час дружнього візиту до Карла Бургундського: надто багато в нього підстав вважати вас за ворога, ваша величність.

— Ти дурень, Олів'є, — сказав король, — усупереч усім твоїм претензіям на мудрість, і не розумієш, що тонка політика часто може ховатися під машкарою найщирішої простоти, так само як мужність іноді криється за скромною зовнішністю. Запевняю тебе, якби треба було, я не вагаючись зробив би те, що сказав, аби тільки святі благословили наші наміри і сполучення зірок на небі сприяло цьому.

В цих словах король Людовік XI уперше натякнув на свій незвичайний намір і згодом таки здійснив його: хотів обдурити могутнього суперника, але при цьому ледве сам не загинув.

Він відіслав свого радника і пішов до покоїв графинь де Круа. Йому недовго довелося переконувати їх, досить було одного натяку, що тут, при французькому дворі, він не зможе захистити їх від герцога Бургундського. Але не так легко було умовити їх обрати для свого притулку Льеж. Вони благали й вимагали, щоб їх відвезли до Бретані або до Кале, де під рукою герцога Бретонського або короля англійського вони могли б перебувати в безпеці до того часу, поки герцог Бургундський не перестане наполягати на своєму намірі щодо них. Але жодне з цих безпечних місць не влаштовувало Людовіка, і, нарешті, йому пощастило умовити їх обрати таке місце, яке було найзручніше для виконання його планів.

Заступництво єпископа Льежського було надійне: з одного боку, його духовний сан давав змогу захищати утікачів від усіх християнських королів, з другого — світське військо єпископа, хоч і невелике, все ж було достатнє для того, щоб оборонити від усякого несподіваного насильства як його власну особу, так і всіх, хто був під його рукою. Важко тільки було безпечно добратися до єпископського двору. Але Людовік обіцяв подбати про це — розповсюдити чутки, нібито графині де Круа втекли з Тура вночі, боячись, що їх передадуть бургундському послові, і прямують тепер до Бретані. Він також обіцяв їм невелику, але надійну охорону і листи до комендантів усіх тих міст і фортець, через які вони проїжджатимуть, з наказом всіляко допомагати їм у їхній подорожі.

Графині де Круа, хоч і обурилися тим, що Людовік неблагородно і нелюб'язно позбавляв їх обіцяного притулку при своєму дворі, але не відмовлялися од поспішного від'їзду, запропонованого їм, і навіть благали, щоб їм дозволили вирушити цієї самої ночі. Пані Амеліні вже набридло самотнє життя без бенкетів і поклонників серед придворних. А графиня Ізабелла, придивившись ближче до французького короля,

дійшла висновку, що, якби: спокуса була трохи сильнішою, Людовік XI не тільки вислав би їх із Франції, а не вагаючись видав би розгніваному герцогові Бургундському, їхньому володареві. Нарешті і сам Людовік охоче погодився, щоб дами прискорили свій від'їзд, бо дуже хотів зберегти мир із герцогом Бургундським; до того ж він боявся, щоб присутність вродливої Ізабелли не стала на перешкоді його улюбленого плану — одружити свою дочку Жанну з герцогом Орлеанським.

Розділ XIII ПОДОРОЖ

Навіщо тут з царями порівняння?

Я сам мудрець! Стихіями керую:

Така принаймні чутка є про мене

І через це — моя безмежна влада.

"Альбумазар"

Події та пригоди ринули на молодого шотландця, мов весняна повінь. Не встиг він прийти в казарму, як його спішно покликали до лорда. Крофорда, де він, на свій подив, знову побачив короля. Вже перші слова про честь і довір'я, виявлені йому, дужо збентежили Квентіна, який подумав, ніби йому знову запропонують щось подібне до підстерігання графа де Кревкера або ще й гірше. Він не тільки заспокоївся, але й зрадив, довідавшись, що його посилають командиром невеликого — з трьох солдатів і провідника — загону, який має супроводити графинь де Круа до двору їхнього родича, єпископа Льежського. Він повинен був подбати, щоб протягом усієї подорожі благородні дами перебували в цілковитій безпеці й мали всі можливі вигоди, а до того ж, щоб усе це відбулося цілком таємно. Потім йому дали писані інструкції, якими він мусив керуватися, обираючи зупинки для відпочинку переважно по глухих сільцях, відлюдних монастирях та інших місцях і вживаючи заходів обережності, особливо поблизу бургундського кордону. Добре напутали його і щодо того, як він має поводитися, що говорити й робити, щоб зійти за дворецького двох знатних англійських дам, які їздили на прощу до святого Мартіна Турського, а тепер прямують до міста Кельна, щоб поклонитися мощам мудрих царів Сходу[134], котрі прийшли до Віфлієма вшанувати народженого спасителя. Під таким приводом графині де Круа вирудилися в подорож.

Не розуміючи причини свого піднесеного настрою, Квентін відчував, як сильно забилося його серце на думку про те, що він буде так близько до красуні з маленької башти і в такому становищі, яке дає право на її довір'я, бо її безпека великою мірою залежатиме від його поводження й сміливості. Дорвард не мав ніякого сумніву, що, незважаючи на всі небезпеки подорожі, він щасливо доставить її до місця призначення. Молодість рідко замислюється над небезпеками, а Квентін, вихований у вільному дусі, безстрашний, впевнений у собі, тим більше прагнув небезпек, щоб подолати їх. Він хотів якнайшвидше позбутися обтяжливої присутності короля і лишитися одному, щоб цілком віддатися нестримній радості, виявляти яку в такому товаристві було дуже недоречно.

Але Людовік що не закінчив справи. Цей обережний монарх хотів порадитися що з однією особою, зовсім не схожою на Олів'є Диявола, котра, як гадали, черпала знання з

вищого зоряного джерела, тим часом як циркульників Олів'є їх навіював сам диявол. Про це принаймні свідчили наслідки його порад.

Отже, король у супроводі Квентіна, який знемагав від нетерпіння, пішов до тієї башти замку Плессі, де жив з усіма можливими вигодами й розкішшю знаменитий астролог, поет і філософ Галеотті Марті, або Марціус, або Мартівалле, уродженець міста Нармі в Італії, автор славетного трактату "De vulgo Incognitis"[135], що викликав захоплення всіх його сучасників і похвали Павла Йовія[136]. Він довгий час перебував при дворі славнозвісного Матвія Корвіна[137], короля Угорщини, звідки його переманив до себе Людовік, який заздрих угорському королеві, що той користується товариством і порадами мудреця, котрий умів читати веління неба.

Мартівалле не був одним з тих аскетичних, виснажених, блідих подвижників таємничої науки того часу, які псували собі зір, сидячи вночі коло горна, і вбивали свою плоть, спостерігаючи сузір'я Великої Ведмедиці. Він не цурався двірських утіх і, поки не погладшав, був серед перших у всіх військових розвагах, гімнастичних вправах і навіть у турнірах, причому мав такий успіх, що Янус Панноніус[138] написав латинською мовою епіграму про змагання між Галеотті та славнозвісним майстром турнірів.

Покої цього придворного й войовничого мудреця були обставлені далеко розкішніше, ніж усі ті, які Квентін досі бачив у палаці. Гарні різьблені шафи багатой бібліотеки й чудові мальовничі килими свідчили про витончений смак ученого італійця. З кабінету одні двері вели до опочивальні, а другі — до башти, яка правила йому за обсерваторію. Посередині кімнати стояв великий дубовий стіл, застелений розкішним турецьким килимом-трофеєм, узятим з намету одного паші після великого бою при Яйці[139], де астролог бився поруч з відважним захисником християнства Матвієм Корвіном. На столі розставлено різні математичні й астрологічні прилади, майстерно зроблені з найкоштовніших матеріалів. Тут же лежали срібна астролябія[140] — подарунок германського імператора — і крейцштаб[141] з чорного дерева з золотими закріпками — знак пошани самого римського папи.

Було тут чимало й інших різноманітних речей, розкладених на столі і порозвішуваних на стінах; серед них — два повних військових убрання — одне з кольчугою, а друге з латами — значні розміри яких свідчили, що вони належали велетню-астрологові; були тут іспанська шпага толедської сталі[142], шотландський меч з широким лезом, крива турецька шабля, луки, сагайдаки та інша зброя; були різні музичні інструменти, срібне розп'яття, антична похоронна урна, маленькі мідні пенати[143] стародавніх поганців та інші цікаві речі, які важко й описати. Деякі з них у той забобонний час вважалися знадобами для чаклування. Бібліотека цього видатного вченого була теж дуже розмаїта, як і вся обстановка. Рідкісні рукописи древніх грецьких і римських авторів лежали поруч з важкими томами християнських богословів і творами працюючих учених-алхіміків, які намагалися відкрити своїм учням найглибші таємниці природи за допомогою герметичної[144] науки. Деякі манускрипти були написані східними письменами[145]; глузд або безглуздя інших

приховувалися під таємничими ієрогліфами або кабалістичними знаками[146].

Вся обстановка кімнати і кожна окрема річ справляли глибоке враження на уявлення людей того часу, які твердо вірили в таємничу науку чорної магії. Це враження ще більше посилювалося завдяки зовнішності й манерам самого астролога, який, сидючи у великому кріслі, зацікавлено роздивлявся зразок винайденого тоді друкарського мистецтва — нову, надруковану у Франкфурті книгу.

Марціо Галеотті був високий, товстий, але все ще ставний чоловік, хоч уже й похилого віку. Набута за молодих років і не зовсім покинута й тепер звичка до фізичних вправ не завадила його природному нахилу до огрядності, і він ще більше гладшав від сидячого життя й уподобання до смачної їжі. Риси обличчя, трохи згрубілі, були величні й благородні, а його чорній, широкий і довгій бороді міг би позаздрити навіть мурабіт[147]. На ньому був халат з найдорожчого генуезького оксамиту з просторими рукавами на застібках у формі золотих жабенят, оторочений соболиним хутром і затягнутий широким поясом з телячої шкіри, на якому червоною фарбою були намальовані знаки зодіаку[148]. Астролог підвівся і вклонився королю з достойністю людини, що вже звикла до такого високого товариства і не хоче навіть у присутності короля втрачати гідності, властивої в ту епоху всім представникам науки.

— Ви зайняті, отче, і, якщо не помиляюсь, вивчаєте новий спосіб розмножування рукописів за допомогою машин[149], — звернувся до нього король. — Хіба можуть речі, що мають таке ремісницьке й земне значення, цікавити того, перед ким небо розгорнуло свої простори?

— Брате мій, — відповів Мартівалле, бо так мешканець цієї келії мусить звати навіть і короля Франції, коли він як учень вшановує його своїми відвідинами, — вірте мені, що, розглядаючи цей винахід, я так само ясно, як і в поєднанні небесних тіл, бачу в ньому певне передвістя дуже жахливих і чудесних змін. Коли я думаю, яким повільним і невеличким струмочком досі просочувалося до нас знання, як важко здобути його навіть тим, хто з запалом шукав його, як нехтують ним ті, хто береже свій спокій і гаразд, як легко цей струмочок міг загубитися або й остаточно пересохнути під час кожної навали варварства, — коли я думаю про все це, то не можу не дивуватися долі майбутніх поколінь і не захоплюватися нею! Їх зрошуватиме знання, як перші нестримні, благодатні дощі землю після посухи, запліднюючи одні місця та затоплюючи інші, змінюючи всі форми суспільного життя, створюючи та розбиваючи старі релігії, засновуючи та знищуючи королівства...

— Стривай, Галеотті, — перебив його Людовік. — А чи стануться всі ці зміни в наш час, протягом нашого життя?

— Ні, мій королівський брате! — заперечив Галеотті. — Цей винахід можна порівняти з молоденьким, тільки-но посадженим деревцем, яке для наступних поколінь принесе плоди такі ж лиховісні і разом з тим такі ж дорогоцінні, як і плоди райського дерева, плоди пізнання добра і зла.

Трохи помовчавши, Людовік сказав:

— Хай тоді майбутнє і має з ними справу, а ми люди цього століття й

займатимемося його справами. Доволі кожному дню свого клопоту. Скажи мені, чи розробив ти гороскоп, який я передав тобі на розгляд і про який ти мені вже дещо казав? Я привів тобі того, чию долю він провіщає, щоб ти, як хіромант, подивився на його долоню, якщо тобі буде завгодно. Це спішна справа.

Огрядний мудрець підійшов до юного воїна і вступив у нього свої великі проникливі чорні очі, немовби вивчав кожну рисочку його обличчя. Почервонівши й розгубившись під пильним поглядом шановного й владного вченого, Квентін опустил очі й доти не підіймав їх, доки не почув звучного наказу астролога:

— Дивися на мене. Не бійся і простягни руку!

Уважно поглянувши на долоню Квентіна згідно з правилами своєї таємничої науки[150], Мартівалле відвів короля на кілька кроків і сказав тихим голосом:

— Мій королівський брате, фізіономія цього юнака і те, що написано на його долоні, напрочуд підтверджують як дані його гороскопа, так і ваші власні висновки, висловлені на підставі досвіду, якого ви набули в нашій науці. Все це провіщає, що цей юнак буде відважний і щасливий.

— І відданий? — спитав король. — Бо відвага й щастя не завжди поєднуються з відданістю.

— І відданий також, — відповів астролог, — бо в його погляді — мужня твердість, а *linea vitae*[151] на руці дуже глибока й чітка, що означає щирі прихильність до тих, хто йому довіряє. Проте...

— Що проте? — нетерпляче спитав король. — Отче Галеотті, чому ти замовк?

— Вуха короля, — сказав мудрець, — подібні до піднебіння тих хворих ласунів, які не можуть терпіти гірких ліків, хоч вони конче потрібні для їхнього одужання.

— Мої вуха й піднебіння не такі вже пестовані, — сказав Людовік. — Я хочу почути добру пораду і проковтнути цілющі ліки. Я не гніватимусь за суворість одного або за гидкий смак другого. Мене не панькали в дитинстві: моя молодість була молодістю вигнанця й страждальника. Я вмію слухати гірку правду і не ображатися.

— Тоді кажу з усією щирістю, государю, — відповів Галеотті, — коли у вашому замірі є щось таке, що... що, коротше кажучи, могло б потривожити совість, не доручайте цьому юнакові таких справ принаймні доти, доки він не прослужить у вас кілька років і не етапе таким самим безсовісним, як і інші.

— Це те, що ти вагався сказати мені, мій добрий Галеотті? І гадав, що твої слова можуть образити мене? — вигукнув король. — Я знаю, ти розумієш не гірше за мене, що державна політика не завжди може керуватися принципами релігії й моралі, хоч у приватному житті саме так і треба поводитися. Чому ми, земні государі, засновуємо церкви й монастирі, подорожуємо до святих місць, накладаємо на себе каяття й виконуємо обітниці, без яких інші обходяться? Все це робиться задля блага й добробуту наших підданих і королівства, які іноді й примушують нас вживати заходів, що суперечать християнській совісті. Але небо милосердне, заслуги нашої святої церкви безмежні, а заступництво Амбреньської божої матері та благословених святих неустанне, невтомне і всемогутнє.

Він поклав свій капелюх на стіл і, побожно ставши перед ним навколішки, прочитав молитву: Sancte Huberte, Sancte Juliane, Sancte Martine, Sancta Bosalia, Sancti qnotquot adestis, orate pro me peccatore![152]

Після цього він ударив себе рукою в груди, піднявся, натяг капелюха і промовив:

— Будь певний, отче мій, коли в нашій справі і є щось таке, на що ти натякав, то виконання його не буде доручено цьому юнакові, і він ні про що навіть не підозриватиме.

— Вельми розсудливо, мій королівський брате, — сказав астролог. — Так само треба остерігатися запальності вашого молодого повіреного, що є неминучою вадою людей сангвінічного темпераменту[153]. Проте, виходячи з даних моєї науки, можу з певністю сказати, що цю ваду надолужують інші його властивості, що їх відкрили мені гороскоп та мої спостереження.

— Чи сьогодні опівночі буде сприятлива година, щоб розпочати небезпечну подорож, отче? — спитав король. — Дивися, ось твої ефемериди[154], ти бачиш положення Місяця щодо Сатурна і Юпітера; мені здається, це означає, згідно з законами твого мистецтва, успіх для того, хто посилає експедицію цієї години?

— Для того, хто посилав експедицію, — сказав астролог, хвилину помовчавши, — таке положення зірок справді обіцяє успіх, але мені здається, що кривава окраска Сатурна загрожує небезпекою й нещастям тим, кого посилають. Отже, звідси я роблю висновок, що ця мандрівка може бути не тільки небезпечною, але й згубною. Мені здається, що в цім несприятливім розташуванні зірок криються насильство й полон.

— Насильство й полон для тих, кого посилають, — відказав король, — але успіх, здійснення бажань для того, хто посилає. Хіба не це можна прочитати тут, мій учений отче?

— Саме так, — підтвердив астролог.

Король замовк, і в знаки не подаючи, наскільки це завбачення (правильність якого, певно, й пояснюється тим, що астролог із запитань Людовіка здогадався про небезпечний характер королівського заміру) збігалося з його планом, котрий, як уже знає читач, полягав у тому, щоб видати графиню Ізабеллу де Круа Гійомові де ля Марку — чоловікові, правда, знатного роду, але злочинцеві, який опустився до звання ватажка бандитів, відомого своєю невгамовною вдачею, жорстокістю і одчайдушною хоробрістю.

Потім король вийняв з кишені якийсь папірець і, перш ніж передати його Мартівалле, промовив голосом, в якому можна було почути бажання виправдатися.

— Мудрий Галеотті, не дивуйся, що, вважаючи тебе за чудо пророчого мистецтва, що перевершує всіх своїх учених сучасників, не виключаючи і самого великого Нострадама[155], я так часто використовую твоє вміння, щоб розв'язати деякі мої сумніви й труднощі, які досаджають кожному государеві, якому доводиться боротися і проти заколотників у своїй країні, і проти зовнішніх могутніх та непримиренних ворогів.

— Коли ви вшанували мене, сір, вашим запрошенням, — сказав філософ, — і я

покинув двір у Будапешті для двора в Плессі, то поклав собі віддати до рук мого королівського покровителя все своє мистецтво та знання, що можуть бути йому корисні.

— Досить, любий Галеотті. Прошу тебе уважно вислухати, що тут написано, — він почав читати папірець у своїй руці:— "Одна особа, яка веде суперечку про дуже важливу справу, що може бути розв'язана судом або зброєю, бажає порозумітися із своїм супротивником і помиритися з ним через особисте побачення. Особа ця хоче знати, який день буде сприятливий для здійснення її наміру. Крім того, чи будуть переговори успішні і як супротивник відповість на таке довір'я — лагідно і вдячно, чи захоче скористатися з переваги, яку дасть йому ця зустріч?".

— Це дуже важливе питання, — сказав Галеотті, коли король прочитав папірець. — Щоб відповісти на нього, треба дослідити усі можливі комбінації світил і тоді вже зробити висновок.

— Хай буде так, мій добрий отче в науці, постарайся, і ти знатимеш, що значить зробити послугу королю Франції. Ми вирішили, коли цього не заборонять сузір'я, — а наші обмежені знання показують, що вони сприяють нам, — піддати небезпеці навіть нашу власну особу, щоб припинити ці антихристиянські війни.

— Нехай святі угодники сприяють здійсненню побожного наміру вашої величності, — промовив астролог, — і боронять вашу священну особу.

— Дякую, вчений отче! Візьми цю дещицю, яка поповнить твою цінну бібліотеку.

І король поклав під один з томів маленький гаманець з золотом. Скупий навіть тоді, коли зачіпали його забобонність, Людовік думав, що астрологові досить за послуги тієї платні, яку він йому призначив, і вважав, що має право користуватися з порад ученого за помірне винагородження навіть у дуже важливих випадках.

Людовік, передавши гонорар своєму адвокату (висловлюючись юридичною мовою), зверну вен до Дорварда:

— За мною, мій бравий шотландцю, обраний долею та монархом, щоб здійснити сміливий подвиг. Дивись же, щоб усе було готове, і тієї миті, коли дзвін монастиря святого Мартіна задзвонить опівночі, ти поставив ногу в стремено. Хвилиною раніше чи пізніше — і ти можеш пропустити сприятливе розташування сузір'їв, яке пророкує успіх.

Сказавши це, король у супроводі свого молодого охоронця покинув приміщення. Тільки вони вийшли, як астролог висловив зовсім інші почуття, ніж ті, якими він був охоплений у присутності короля.

— Скупий раб! — сказав він, зважуючи гаманець у руці, бо, не відмовляючи собі ні в чому, завжди потребував грошей. — Підлий, брудний мерзотник! Жінка перевізника більше дала б, щоб довідатися, чи її чоловік щасливо перепливе море. І він ще гадає, ніби розбирається в нашому високому мистецтві! Скоріше лисиця, що бреше, і вовк, що виє, прославляється як музиканти... Чи ба, він читає великі письмена неба! Хіба можуть бути тисячі очі в сліпого крота! *Post tot promissa*[156] —після стількох його обіцянок, якими він мене засипав, щоб переманити до себе з двору уславленого Матвія, де

угорець і турок, християнин і язичник, навіть московський цар і татарський хан навперебій обдаровували мене! Чи не гадає він, що я буду вічно жити в цьому старому замку, як снігур у клітці, щоб співати, коли йому заманеться, і все це за кілька зерен та краплину води? Ні, не буде цього! *Aut inveniam viam aut faciam*[157], я щось придумаю. Кардинал де ля Балю — чоловік спритний і щедрий... Я все йому розповім, і тоді його преосвященство, буде сам винен, коли зорі не показуватимуть так, як йому хотілося б. Він знову взяв гаманець і зважив його на долоні.

— Може, в цьому поганенькому футлярі лежить діамант або перлина великої вартості. Я чув, що король буває щедрий до марнотратства, коли вбачає в цьому власну вигоду, — сказав астролог.

Галеотті випорожнив гаманець — у ньому було всього-на-всього десять золотих монет. Обурення його не мало меж.

— Чи не думає він, що за таку низьку плату користатиметься з плодів небесної науки, яку я вивчав у відлюдника-вірменина Кіркора, що не бачив сонячного світла протягом сорока років, у грека Дубравія, котрий, кажуть, воскрешав мертвих, і навіть у шейха Ібн-Халі, якого я відвідав в його печері у пустинях Фіваїди? Ні, присягаюся небом! Той, хто так зневажає науку, повинен загинути через своє неуцтво. Десять золотих! Та я б посоромився запропонувати стільки моїй покоївці Туанетті, щоб вона купила собі нове намисто.

Кажучи так, обурений мудрець усе ж таки висипав десять золотих у великий, підвішений до пояса капшук, який Туанетта та інші співучасники його марнотратства звичайно примудрялися спорожнити швидше, ніж філософ із усією своєю наукою встигав наповняти його.

Розділ XIV ПОДОРОЖ

Я бачу, Франціє, тебе, країно див

Природи та мистецтв: ти знов передо мною!

Твої сини, що їм утіхою є праця,

І щедро дякує за пильний труд земля;

Дочки-смугляночки, що сміх у них в очах,

Волосся чорне їх, мов воронові крила!

Проте, о Франціє, ти знаєш стільки лиха

Як за старих часів, так і за наших днів...

Невідомий автор

Уникаючи всяких розмов з ким би то не було, бо такий був наказ, Квентін Дорвард поспішив одягтися в простий, але міцний панцир з набедрениками й нарукавниками й надіти на голову стальний шолом без забрала. Поверх усього він одягнув красивий замшевий каптан, оздоблений і гарно гаптований по швах — такий, як носили економи знатних родин.

Усе це приніс йому в кімнату Олів'є і, як завжди вкрадливо усміхаючись, улесливо сказав, що його дядька навмисне поставлено на варту, щоб він не розпитував про ці таємничі готування.

— Ми постараємося вибачитися за все перед вашим родичем, — сказав Олів'є, знов усміхаючись. — А коли ви, любий мій синку, повернетесь цілим і здоровим з подорожі, успішно виконавши доручення, то не сумніваюсь, що дістанете в нагороду велике підвищення, яке не тільки позбавить вас необхідності звітувати комусь про ваші вчинки, але й дасть можливість вам самому командувати і вимагати звіту від інших.

Кажучи це, Олів'є Диявол вважав, напевне, що бідний юнак, чию руку він так приязно стискував, неминуче загине або попаде у полон, виконуючи доручення. Він додав до цих прекрасних слів маленький гаманець з золотом на дорожні витрати як подарунок від короля.

За кілька хвилин до дванадцятої години ночі Квентін, згідно з даними йому вказівками, пройшов у другий двір і зупинився коло Дофінової башти, де, як знає читач, була тимчасова резиденція графинь де Круа. Тут він побачив вершників, призначених для охорони, двох віслюків, навантажених багажем, трьох спокійних коней для графинь та відданої їм служниці і доброго бойового коня для нього самого, сідло на якому виблискувало стальними бляшками при білому місячному сяйві. Дорвард не зронив жодного слова. Люди сиділи в сідлах нерухомо, і в неясному світлі Квентін з радістю побачив, що всі вони були озброєні і тримали в руках довгі списи. Їх було тільки троє, і один з них прошепотів Квентінові з сильним гасконським акцентом, що провідник приєднається до них за Туром.

Тим часом вогники, блимаючи поза ґратами башти, свідчили про те, що графині квапливо закінчували лагодитися в дорогу. Нарешті маленькі двері, що вели з башти в двір, відчинилися, і три жіночі постаті вийшли в супроводі чоловіка, закутаного в плащ. Вони мовчки посідали на коней, а чоловік у плащі пішов уперед, обмінюючися паролями й сигналами з вартовими, повз яких вони проїжджали. Так вони, зрештою, минули останній з цих жахливих бар'єрів. Тут чоловік, що був їм за провідника, зупинився і тихим голосом сказав щось до двох жінок.

— Нехай небо благословить вас, государю, — пролунав голос, який вразив вухо Квентіна, — і простить вам, коли ваші наміри не такі щирі, як ви кажете! Тепер єдине моє бажання — якнайшвидше опинитися під захистом доброго єпископа Льежського.

Той, до кого звернулися з такими словами, промимрив щось у відповідь і пішов назад за ворота. Квентінові здалося, що при місячному світлі він пізнав у ньому короля. Мабуть, неспокій, що той відчував через від'їзд своїх гостей, змусив його самому бути присутнім на випадок, коли в графинь з'являться якісь вагання або ж виникнуть ускладнення з боку сторожі замку.

Покинувши замок, вершники деякий час їхали дуже обережно, щоб уникнути ям, пасток та інших перешкод, влаштованих там на превелике незадоволення сторонніх осіб. Проте гасконець, як виявилось, чудово орієнтувався в цьому лабіринті, і за чверть години їзди вони вже були поза межами Плессі в парку й наближалися до міста Тура.

Місяць, який тепер вийшов з-за хмар, лив ціле море світла на чудовий краєвид. Вони бачили, як велична Луара котить свої хвилі через найродючішу рівнину Франції між мальовничими берегами, на яких височіли башти й тераси, росли оливкові гаї й

виноградники. Вдалині видно було мури міста Тура, старої столиці Турені, з фортечними баштами й визубнями, що під місячним світлом здавалися білими. За ними здійснювалося готичне громаддя, яке спорудив благочестивий єпископ Перпетус ще в п'ятому столітті, а згодом з архітектурною майстерністю надбудували Карл Великий та його спадкоємці, — найвеличніший храм у Франції. Поряд видно було башти церкви святого Гасьєна й похмурі контури замку, який був за старих часів резиденцією римського імператора Валентиніана[158].

Незважаючи на те, що обставини, в яких опинився Квентін Дорвард, цілком заволоділи ним, молодий шотландець, звиклий до диких, пустинних, хоч і величних гір своєї батьківщини і до суворості навіть найкрасивіших її краєвидів, не міг не захоплюватися, дивлячись на цю місцевість, яку мистецтво й природа, створюючи, нібито змагалися між собою. Але незабаром його розбуркав голос старшої дами, настроєний принаймні октавою вище від ноти того ніжного тону, яким вона прощалася з королем Людовіком. Вона бажала поговорити з начальником загону. Стиснувши шпорами коня, Квентін підігнав його вперед і шанобливо відрекомендувався дамам.

— Як вас звати і який ваш ранг?

Він сказав те й інше.

— Чи добре ви знаєте дорогу?

— Я не можу, — відповів він, — претендувати на точне знання її, але в мене є докладні інструкції і на першому ж місці відпочинку нас має наздогнати провідник, на якого можна цілком покластися в дальшій подорожі. А поки що вершник, який щойно приєднався до нас і став четвертим у нашому ескорті, буде нам за провідника.

— А чому саме вас обрали для виконання такого доручення, пане мій? — запитала дама. — Мені сказали, що ви той самий юнак, який недавно вартував у галереї під час нашої зустрічі з принцесою Франції. Мені здається, що ви надто молодий і недосвідчений для такої служби та що й чужинець у Франції, як свідчить ваша вимова.

— Я зобов'язаний коритися наказам короля, мадам, а не обговорювати їх, — відповів юний воїн.

— Ви благородного походження? — спитала дама.

— З певністю можу твердити це, — відповів Квентін.

— А чи ви не той самий, — боязко запитала молодша графиня, — кого я бачила в заїзді, коли король покликав мене подати йому сніданок?

Знижуючи голос, мабуть, через таке саме почуття боязкості, Квентін відповів, що той самий.

— Тоді мені здається, — сказала графиня Ізабелла, звертаючись до своєї тітки Амеліни, — що ми можемо бути спокійні під охороною цього молодого дворянина. Принаймні він не схожий на людину, якій можна доручити виконання підступного й жорстокого заміру щодо двох беззахисних жінок.

— Присягаюся честю, мадам, — сказав Дорвард, — славою мого дому й прахом моїх предків, що я не міг би навіть задля Франції й Шотландії, разом узятих, зрадити вас або бути з вами жорстоким.

— Добро сказано, — зауважила пані Амеліна. — Але ми звикли чути прегарні слова від короля Франції та його наближених. Саме ці прегарні слова й змусили нас шукати притулку у Франції, тим часом як ми могли б з далеко меншим ризиком, ніж тепер, знайти його в єпископа Льежського, чи Венцеслава Німецького[159], чи Едуарда Англійського[160]. А що ж вийшло з обіцянок короля? Нас ганебно переховували під негідними для нас плебейськими прізвищами у брудному заїзді, наче якийсь заборонений крам... І нам, як ти знаєш, Марто, — сказала вона, звертаючися до своєї служниці, — нам, що звикли наводити туалет не інакше, як під балдахіном на підвищенні з трьома східцями, довелося одягатися самим, стоячи просто на підлозі, як то роблять молочниці.

Служниця Марта підтвердила, що її пані каже сумну істину.

— Я б хотіла, щоб це було найбільше лихо, люба тітонько, — сказала графиня Ізабелла. — Я б радо обійшлася без зайвої розкоші.

— Але не без товариства, — заперечила старша графиня, — це, моя люба кузино, просто неможливо.

— Я б обійшлася без усього, мила тітонько, — промовила Ізабелла голосом, який проник у саме серце її юного провідника й охоронця, — аби тільки знайти безпечний і певний притулок. Я не хочу, бог свідок, і ніколи не хотіла бути за привід до війни між Францією і моєю рідною Бургундією. Я не хочу, щоб через мене загинув хоч один чоловік. Я тільки просила б дозволу піти в монастир Мармутьє чи в якесь інше місце.

— Ти говориш, як дурно дитя, а не як дочка мого благородного брата, — заперечила дама. — Добре, що є кому підтримати честь і гідність нашого благородного роду де Круа. Як же відрізняли б високородну даму від засмаглої молочниці, коли б заради однієї не ламали списів, а заради другої звичайних палиць? Я вже розповідала тобі, що в моїй ранній молодості, коли я була трохи старша, ніж ти тепер, на мою честь відбувся знаменитий турнір у Гафлінгемі. Тих, хто викликав, було четверо, а тих, хто відповів на виклик, аж дванадцять. Турнір тривав три дні і за нього заплатили життям два відважних рицарі. Крім того, було перебито один хребет, одну ключицю, переламано дві руки й три ноги, це без ран і синців, яких не могли підрахувати герольди. І так завжди вшановували дам з нашої родини. Ах, коли б у тебе була хоч половина гордості твоїх благородних предків, ти б знайшла засіб улаштувати турнір при якомусь дворі, де ще цінують любов дам і славу зброї, де твоя рука була б призом, як колись це було з твоєю прабабкою на турнірі в Страсбурзі. Так ти здобула б для себе серце найкращого рицаря в Європі й захистила б права дому де Круа від зазіхань герцога Бургундського й від каверз лукавого короля Франції.

— Але, люба тітонько, — відповіла молода графиня, — я чула від своєї няньки, що хоч рейнграф[161] був найкращим рицарем на великому турнірі в Страсбурзі і, як переможець, добився руки моєї шановної прабабки, проте їхній шлюб не був щасливий, бо рейнграф часто сварився з нею, а іноді й бив її.

— Ну то й що? — вигукнула старша графиня в пориві романтичного захоплення рицарством. — Чому переможна рука, що звикла завдавати ударів на полі брані, мусить

стримуватися дома? Я б у тисячу разів охотніше погодилася, щоб мене хоч двічі на донь бив чоловік, перед яким інші б тремтіли так само, як і я, ніж бути жінкою боягуза, що не наважується підняти руки ні на свою дружину, ні на ворога.

— А я б побажала вам щастя з таким енергійним чоловіком, мила тітонько, — зауважила Ізабелла, — але не позаздрила б вам, бо коли доречно ламати кістки на турнірах, то зовсім непристойно бачити це в кімнаті благородної дами.

— Але бійка — не такий уже неминучий наслідок одруження з доблесним рицарем, — мовила графиня Амеліна, — хоча паш славний предок, блаженної пам'яті рейнграф Готфрід, кажуть, і справді був трохи грубої вдачі й зловживав рейнвейном. Справжній рицар — ягня в товаристві дам і лев перед воїнами. Ось, наприклад, Тібо до Монтіньї — земля йому пухом! Що за лагідна вдача. Він був дуже ввічливий і ніколи не підняв би руки на даму, більше того, кажуть, нібито вдома цей непереможний воїн дозволяв себе підкорити такому прекрасному ворогові, як жінка. Ну що ж, сам винен. Він був теж одним з учасників турніру в Гафлінгемі й так завзято бився, що коли б не було завгодно небу й твоєму дідову, в нього тепер була б інша пані де Монтіньї, яка лагідніше ставилася б до нього.

Графиня Ізабелла, що мала свої причини побоюватися турніру в Гафлінгемі, який був темою для невичерпних розмов її тітки, промовчала, і розмова урвалася. А Квентін з чемністю добре вихованої людини, боячись, що його присутність може заважати їхній розмові, поскакав уперед, ніби для того, щоб розпитати провідника про дорогу.

Тим часом дами продовжували свою подорож мовчки або обмінюючись незначними зауваженнями. Вже розвиднювалось, і Квентін, занепокоєний тим, щоб дами не дуже втомилися, бо вони їхали верхи вже протягом кількох годин, спитав провідника, чи довго ще їхати до першого місця відпочинку.

— Я покажу вам його, — відповів провідник, — за чверть години.

— А потім ви передасте нас іншому провідникові? — спитав Квентін.

— Так, пане лучнику. Мої подорожі, як і моя розправа, завжди бувають короткі. Там, де ви, пане лучнику, вживаєте лука, я завжди пускаю в діло мотуз.

Місяць уже давно зайшов, і на сході займалася зоря, відбиваючи своє сяйво на поверхні невеликого озера, берегом якого вони їхали. Це озеро лежало серед широкої рівнини, на якій росли окремі дерева, гаї й кущі. Але загалом місцевість була відкрита, а тому контури предметів видно було досить чітко. Квентін поглянув на вершника, що їхав поруч з ним, і під широкими крисами насунутого на очі капелюха, що скидався на сомбреро іспанського селянина, пізнав веселе обличчя того самого Птіт-Андре, чий палець разом із пальцями його похмурого товариша Труазешеля ще недавно так лиховісно мацали його шию. Відчуваючи огиду, до якої домішувався і страх (в Шотландії на ката дивляться майже з забобонним жахом), який не розвіявся від того, що йому недавно пощастило уникнути небезпеки, Дорвард мимохіть повернув коня праворуч і, пришпоривши, зробив півповорот, миттю опинившись не менш як на вісім п'є від ненависного супутника.

— Хо-хо-хо-хо! — зареготав Птіт-Андре, — присягаюся Гревською богоматір'ю, наш

юний воїн ще й досі не забув давнього знайомого. Що ж це, приятелю? Сподіваюся, ви не сердитеся на нас? Кожен заробляє собі хліб як уміє. Ніхто не повинен соромитися, що побував у моїх руках, бо я не гірше за іншого можу почепити живий плід на мертве дерево. А господь, крім того, обдарував мене веселою вдачею. Ха-ха-ха! Я можу розповісти вам про такі жарти, які я утинав, стоячи між долішнім і горішнім щаблями драбини на шибениці, що, присягаюся всіма святими, я мусив квапитися закінчити свою роботу, щоб мої парубки не вмерли від сміху й цим не осоромили б мого таїнства.

Кажучи це, він підганяв свого коня боком до Квентіна, щоб зменшити відстань.

— Облишмо це, пане лучнику, не будемо сваритися! Я завжди роблю своє діло без злості й нікого так не люблю, як тих, кому надіваю на шию вузький комір, отак посвячуючи його в рицарі ордена святого Шибеника, як капелан прево, шановний отець Ходидобіса, прозиває святого покровителя нашого ремесла.

— Геть, негіднику! — вигукнув Квентін, коли виконавець закону знов спробував підїхати до нього. — Геть, або я навчу тебе зберігати відстань, яка має відокремлювати благородну людину і такого негідника, як ти.

— Ач, який гарячий! — сказав Птіт-Андре. — Коли б ви ще сказали "чесною людиною", тут було б зернятко правди. А з цими благородними мені доводиться щодня мати справу так близько, як недавно з вами. Проте їдьте собі з миром і товаришуйте самі собі. Я хотів почастувати вас пляшкою овернського, щоб змити остаточно всякий розбрат, але, здається, ви нехтуєте моєю чемністю. Гаразд! Ну й гордіться, коли хочете. Я ніколи не сварюся з моїми пацієнтами, з моїми голубчиками, з моїми веселими танцюристами, моїми маленькими дітками, як Жак Різник зве своїх ягнят, — словом, з тими, у кого, точнісінько як у вашої милості, написано на лобі: мотуз. Ні, ні, хай вони ставляться до мене, як бажають. Кінець кінцем, їм доведеться скористатися з моїх послуг. Коли вдруге попадетесь до рук Птіт-Андре, то побачите, що він уміє пробачати образу.

Сказавши це й лукаво підморгнувши та прицмокнувши язиком, мовби підганяв ледачого коня, Птіт-Андре відїхав на другий бік дороги, щоб цей гордовитий шотландець міг як слід перетравити ті шпильки, котрими він його почастував. Квентінові страшенно кортіло обламати ратище об боки цього негідника, та він схаменувся, згадавши, що сутичка з таким пройдисвітом ніколи й нікому не принесла б честі, а тепер була б просто порушенням його службових обов'язків і могла б призвести до згубних наслідків. Він угамував свій гнів і мовчки проковтнув зухвалі професійні жарти пана Птіт-Андре і благав бога тільки про одне, щоб вони не досягай вух його прекрасної супутниці, бо навряд чи вони справили б на неї враження, вигідне для нього. Раптом його думки перебив крик обох дам:

— Подивіться назад! Подивіться назад! Бога ради, рятуйтеся і врятуйте нас! За нами женуться!

Квентін оглянувся й побачив, що два озброєних вершники справді гналися за ними. Вони їхали галопом і незабаром мали наздогнати їх.

— Це може бути тільки хтось із загону військового прево, що робить обїзд тут у

лісі. Ану, подивися, — звернувся він до Птіт-Андре, — чи не впізнаєш, хто це?

Птіт-Андре послухався; уважно поглянувши на вершників, кумедно похитнувся з боку на бік у сідлі і відповів:

— Це, любий пане, не ваші товариші і не мої — ні лучники, ні люди прево, бо, здається, в них на головах шоломи із спущеними забралами й нашийниками. Хай їм чорт, тим нашийникам! Найгірша частина з усього спорядження! Така з ними морока, доки відіб'єш заклепки.

— Їдьте вперед, благородні дами, — сказав Дорвард, не слухаючи Птіт-Андре, — але не дуже швидко, щоб не здавалося, ніби ви тікаєте, а я тим часом затримаю цих людей.

Графиня Ізабелла подивилася на свого охоронця й щось прошепотіла своїй тітці, яка сказала Квентінові:

— Ми покладаємось на вас, любий лучнику, й воліємо краще піддаватися небезпеці у вашому товаристві, ніж їхати далі з цим чоловіком, фізіономія якого не віщує нам нічого доброго.

— Нехай буде так, як ви бажаєте, благородні дами, — сказав юнак. — Там тільки двоє їдуть до нас і, хоча б вони були й рицарями, про що свідчить їхня зброя, вони знатимуть, коли мають лихий намір, що шотландський дворянин виконає свій обов'язок у присутності тих, кого він має захищати. Хто з вас, — звернувся він до свого загону, — хоче бути моїм товаришем і переламати спис з оцими рицарями?

Двоє з його людей вагалися, але третій, гасконець Бертран Гюйо, запрягся, що "коли б це були навіть рицарі Круглого Стола короля Артура [162], він і тоді ладен був би схопитися з ними за честь Гасконії".

Тим часом обидва вершники (як виявилось, вони дійсно були рицарі) наблизилися до ар'єргарду маленького загону, що складався з Квентіна та його стійкого прихильника-гасконця. Рицарі були в повному спорядженні, в чудових панцирах із відшліфованої сталі, але без девізів на щитах, по яких можна було б їх пізнати.

Один із них, під'їхавши, крикнув Квентінові:

— Пане лучнику, ми приїхали звільнити вас від обов'язку, який вище за ваше становище й ранг. Ви добре зробите, коли передасте цих дам під нашу опіку, бо ми маємо більші права слугувати їм. Крім того, під вашою охороною їм не краще, ніж у полоні.

— У відповідь на ваші вимоги, панове, — промовив Дорвард, — скажу вам, по-перше, що я виконую наказ свого государя, а по-друге, хоч яким би недостойним я був, ці дами самі бажають залишитися під моєю охороною.

— Геть, негіднику! — вигукнув один з вершників. — Невже ти, мандрівний жебрак, гадаєш, що маєш право чинити опір воїнам, посвяченим у рицарі?

— Так, я чинитиму опір вашому зухвалому й беззаконному нападу, — відповів Квентін. — А коли між нами справді є якась різниця, хоч я в цьому ще не певен, то ваша невічливість її вже знищила. Витягайте свої мечі або, коли вам завгодно битися списками, звільніть місце для бою.

Поки рицарі завертали своїх коней і від'їжджали назад, на віддалі, приблизно ста

п'ятдесяти туазів, Квентін, низько нахилившись в сідлі, поглину" на дам, ніби шукаючи їх доброзичливого погляду. Вони махали своїми хусточками, підбадьорюючи його. Тим часом обидва супротивники були виїз на віддалі, потрібній для нападу.

Крикнувши гасконцеві, щоб той тримався сміливіше, Дорвард погнав коня, і за хвилину четверо вершників зіткнулися на повному скаку посередині тієї віддалі, яка раніш відокремлювала їх. Сутичка була фатальною для бідного гасконця: його супротивник, скерувавши спис в обличчя, не захищене забралом, проколов йому голову через око, і він упав мертвим з коня. Квентін, якому загрожувала така сама небезпека, навпаки, так спритно нахилився в сідлі, що ворожий спис, злегка дряпнувши йому щоку, пройшов над його правим плечем. Тим часом його власний спис, ударивши супротивника просто в груди, скинув його на землю. Квентін скочив з коня, щоб підняти забрало своєму ворогові, але другий рицар (який досі мовчав), бачачи, яка доля спіткала його товариша, спішився ще швидше за Дорварда й, обороняючи свого приятеля, гукнув до нього:

— Ім'ям бога й святого Мартіна, сідай собі, хлопче, на коня й забирайся звідси з твоїм жіночим крамом! Стонадцять чортів! Вони й так вчинили досить лиха цього ранку!

— З вашого дозволу, пане рицарю, — сказав Квентін, який не міг знести загрозливого тону тієї поради, — я спершу побачу, з ким я мав справу, й довідаюся, хто винен у смерті мого товариша.

— Поки я живий, ти ніколи про це не довідаєшся і не зможеш нікому розповісти, — відповів рицар. — Їдь собі з миром, хлопче. Ми вчинили по-дурному, що перервали ваш похід, та вже досить покарані за це, бо ти зробив більше лиха, ніж можеш спокутувати своїм життям і життям усіх твоїх товаришів. Ну, а раз ти все-таки бажаєш цього, — сказав він, бо Квентін оголив меч і підступав до нього, — то ось тобі помста!

Кажучи це, він так ударив шотландця по шолому, що той, хоч і народився в країні, де добрі удари не рідкість, досі про таке читав лише в книжках. Ворожий меч упав на нього, мов удар грому, відбивши зброю, яку молодий воїн підняв над своєю головою, розсік шолом до самого волосся, але не завдав йому шкоди. Приголомшений Дорвард упав на одне коліно і був протягом хвилини відданий на милість рицаря, коли б той забажав повторити свій удар. Але чи співчуття до молодості Квентіна, чи подив перед його відвагою, чи любов до чесної гри змусили рицаря не скористатися з своєї переваги. Тим часом Дорвард, очутившись, скочив на ноги й атакував свого супротивника з енергією людини, котра вирішила перемогти або померти, і зі спокоєм, необхідним для успіху. Намагаючись не наражатися на такі жахливі удари, як той, що він тільки-но дістав, Квентін, будучи в легшому спорядженні, ніж рицар, нападав на нього з усіх боків, завдаючи швидких несподіваних ударів, проти яких тому у важкому панцирі не легко було захищатися.

Даремно цей великодушний суперник голосно кричав Квентінові, що їм уже нема за що битися і що він не хотів йому зашкодити. Прагнучи тільки відплатити за сором своєї тимчасової поразки, Дорвард продовжував блискавично нападати на нього,

загрожуючи йому то лезом, то вістрям свого меча й пильно стежачи за рухами супротивника, бо він уже знав із страшного досвіду, що той перевершує його силою, і був готовий відскочити назад чи вбік, коли рицар спробує завдати йому нищівного удару.

— Чорти б ухопили цього впертого дурня! Він не може заспокоїтися, доки його добре не стукнуть по макітрі! — Сказавши це, рицар змінив тактику, зібрався на силі, немов переходячи до оборони, і, здавалося, вдовольнявся тільки тим, що відбивав, а не завдавав ударів, якими Квентін невпинно осипав його. Він ніби очікував хвилини, коли юнак зупиниться, щоб перевести подих, або зробить необачний рух, і тоді одним рішучим ударом закінчити бій. Напевне, рицареві пощастило б здійснити свою воєнну хитрість, але доля вирішила інакше.

Поединок був у самому розпалі, коли великий загін вершників під'їхав до бійців. Почувши крики: "Стійте, зупиніться, ім'ям короля!" — обидва вони опустили вброю, і Квентін з великим здивуванням побачив на чолі загону свого начальника, лорда Крофорда. Тут був також Трістан Пустинник з кількома солдатами зі свого почту. А всього було з двадцяттеро кінних.

Розділ XV ПРОВІДНИК

Він був Єгипту син, як сам сказав мені,
Був спадкоємцем від жахливих чаклунів,
Які вели війну запеклу супроти
Синів Ізраїлю і славного Пророка,
Протиставляючи всі чари чудесам,
Що бог Ізраїлю їх посилав на землю,
Аж поки не прийшов карати мстивий янгол,
І горді мудреці за первенців своїх
Покарані були, як неуки прості.

Невідомий автор

Приїзд лорда Крофорда і його загону відразу припинив сутичку, яку ми описали в попередньому розділі. Рицар, відкинувши свій шолом, негайно передав старому лордові свій меч, кажучи:

— Крофорде, я здаюся, але тут... дозвольте, я скажу вам на вухо: бога ради, врятуйте герцога Орлеанського...

— Як! Що? Герцога Орлеанського! — вигукнув командир шотландців. — Як це сталося, скажіть, закликаю вас ім'ям самого лисого біса? Це ж погубить його навіки в очах короля.

— Не питайте, — сказав Дюнуа, бо це був не хто інший, як він. — Усе це моя провина. Дивіться, він ворухиться. Я поїхав лише для того, щоб захопити оту панянку й стати жонатим і багатим чоловіком, і ось бачите, що скоїлося. Накажіть челяді відійти, щоб ніхто його не пізнав.

Сказавши це, він підняв забрало герцога й плюснув йому водою в обличчя, яку принесли з сусіднього озера.

Квентін Дорвард стояв як остовпілий — так швидко сипалися на нього нові пригоди. В блідих рисах обличчя переможеного супротивника він пізнав першого принца крові Франції, крім того, він помірявся силою з найкращим бійцем, уславленим Дюнуа. Обидва подвиги були почесні самі собою, але чи можна було назвати їх добрими послугами королю і чи схвалить він їх, — це вже зовсім інше питання.

Тим часом герцог настільки опритомнів, що міг сісти й звернути увагу на Дюнуа й Крофорда, з яких перший палко наполягав на тому, що не слід згадувати ім'я найблагороднішого герцога Орлеанського, бо він, Дюнуа, бере всю провину на себе й ручається, що герцог утрутився в цю справу тільки через приязнь до нього.

Лорд Крофорд слухав, дивлячись у землю, час від часу зітхав і хитав головою. Нарешті, підвівши очі, він сказав:

— Ти знаєш, Дюнуа, що заради твого батька, так само як і ради тебе самого, я охоче зробив би тобі послугу.

— Але я не для себе прошу, — відповів Дюнуа. — У вас мій меч, і я ваш полонений. Чого ж більше? Я прошу за благородного принца, єдину надію Франції, коли богові буде завгодно назвати його дофіном. Він приїхав сюди заради мене, щоб допомогти мені здобути щастя. До цього мене заохотив, певною мірою, сам король.

— Дюнуа, — заперечив Крофорд, — коли б хтось інший сказав мені, що ти підвів благородного принца під цю небезпеку, то я відповів би йому, що це брехня. І зараз я не вірю навіть тобі самому.

— Благородний Крофорде, — сказав герцог Орлеанський, який уже остаточно опритомнів, — ви так схожі вдачею з вашим другом Дюнуа, що не можете в ньому помилитися. Справді, я умовив Дюнуа проти його бажання взяти участь у цій справі, на яку мене спонукала безумна пристрасть. Дивіться на мене всі, — додав він, випростуючись і обертаючись до лучників. — Я Людовік Орлеанський і готовий дати відповідь за своє безумство. Сподіваюся, незадоволення короля впаде тільки на мене, що буде цілком справедливо. Проте оскільки син Франції[163] не повинен віддавати свого меча нікому, навіть і вам, хоробрий Крофорде, то прощай назавжди, вірна сталь!

Сказавши це, він витяг свій меч з піхов і кинув його в озеро. Меч блискавкою мигнув у повітрі й поринув у воду, яка одразу зімкнулася над ним. Усі стояли в нерішучості й зачудуванні, такий високий був сан злочинця і така глибока пошана до нього; і водночас для всіх було ясно, що наслідки цього нерозсудливого вчинку, коли взяти до уваги плани короля щодо герцога, можуть спричинитися до остаточної загибелі його.

Дюнуа заговорив першим. У його словах можна було почути докір скривдженого друга.

— Отже, ваша високість вирішили позбутися свого найкращого меча, знехтувати королівською ласкою, а заодно вже й дружбою Дюнуа?

— Мій найдорожчий родичу, — заперечив герцог, — хіба сказати правду, чого вимагала твоя безпека й моя честь, означає знехтувати твоєю дружбою?

— Що вам до моєї безпеки, мій ясновельможний кузене, хотів би я знати? —

похмуро відповів Дюнуа. — Що вам, ради самого неба, до того, чи мені до вподоби бути повішеним, чи задушеним, чи кинутим у Луару, чи зарізаним, чи колесованим, чи підвішеним живим у залізній клітці, чи похованим живцем у замковому рівчаку, чи страченим якимсь іншим способом, який буде завгодно обрати королеві Людовіку, щоб позбутися свого відданого слуги? Нічого вам підморгувати й показувати пальцем на Трістана Пустинника: я бачу цього мерзотника не гірше за вас. Та в нього руки короткі, до мене не дістануть. Але досить про мою безпеку. А от для вашої власної честі, присягаюся рум'янцем на щоках святої Магдални, куди криши зовсім не затівати цього діла або вже так облагодити, щоб піхто й кінців не знайшов. А то хіба багато честі в тому, що вашу високість скинув з коня якийсь шалений шотландський хлопець!..

— Ну, ну! — сказав лорд Крофорд. — Хай ваша високість не соромиться цього. Це не вперше шотланець ламає спис благородного рицаря. Я радий, що юнак поведився хоробро.

— Я нічого не можу заперечити проти цього, — промовив Дюнуа, — але коли б ваша милість приїхали трохи пізніше, то хтозна, чи не з'явилося б вільне місце у вашому загоні лучників.

— Авжеж, авжеж, — відповів лорд Крофорд, — пізнаю вашу руку по цій розколинці на шоломі. Ану, візьміть хто-небудь його в хлопця і дайте свою шапку — її сталева обшивка краще оберігатиме голову, ніж цей розбитий горщик. Проте дозвольте сказати вашій милості, що й ваш панцир теж не без позначок доброї шотландської руки. Одначе, Дюнуа, я мушу просити герцога Орлеанського й вас сісти на коней і їхати за мною, бо я маю повноваження й доручення припровадити вас в одне місце, хоч мені й дуже не хочеться це робити.

— Чи можу я сказати кілька слів, лорде Крофорд, отим прекрасним дамам? — спитав герцог Орлеанський.

— Жодного звуку, — відповів лорд Крофорд. — Я надто щирий друг вашої високості, щоб дозволити вам такий безумний вчинок. — Потім, звернувшись до Квентіна, він додав — Ти, юначе, виконав свій обов'язок. Виконуй його й далі і їдь собі, як тобі було доручено.

— З вашого дозволу, пане мій, — сказав Трістан з своєю звичайною грубістю в голосі, — юнак мусить знайти собі іншого провідника. Я не можу обійтися без Птіт-Андре, адже для нього, можливо, буде робота.

— Молодий пан, — сказав Птіт-Андре, виступаючи вперед, — має тільки держатися дороги, яка йде прямо перед ним, і вона приведе його до того місця, де він знайде провідника. Я й за тисячу дукатів не хочу сьогодні відлучатися від мого начальника! Я чимало перевишав на своєму віку рицарів, і зброєносців, і знатних суддів, і бургомістрів на додачу, навіть графи й маркізи спробували моєї майстерності, але гм-гм... — він подивився на герцога, немовби натякаючи на те, що йому хотілося б поповнити цей перелік принцом крові! — Хо-хо-хо! Птіт-Андре, про тебе теж згадають в історії!

— Як ви дозволяєте своїм головорізам казати отаке в присутності принца? — мовив Крофорд, дивлячись суворо на Трістана.

— Чому ж ви не зупините його самі, пане мій? — відказав Трістан похмуро.

— Бо з усіх присутніх тут ви єдиний, хто може вдарити його, не принижуючи своєї гідності.

— Тоді й порадуйте своїми людьми, а я відповідатиму за своїх, — одказав військовий прево.

Лорд Крофорд, здавалося, був готовий дати йому різку відповідь, але, очевидно, передумав і, обернувшись спиною до Трістана, запропонував герцогові Орлеанському й Дюнуа їхати обабіч нього. Потім він поклонився на прощання дамам і сказав Квентінові:

— Хай бог благословить тебе, дитино моя, ти мужньо почав свою службу, хоч і в такій нещасливій справі.

Він уже збирався рушати, коли Квентін почув, як Дюнуа спитав пошепки:

— Ви повезете нас до Плессі?

— Ні, мій нещасний і нерозсудливий друже, — відповів Крофорд, зітхнувши, — у Лош!

Лош! Назва замку або, певніш, тюрми, жахливішої за Плессі, пролунала, як похоронний дзвін, у вухах молодого шотландця. Він чув про цей замок як про місце, де таємно чинять жорстокі розправи, якими навіть сам Людовік соромився поганити свою резиденцію. В цій фортеці страхіть були підземелля під баштами, про декотрі з яких нічого не знали навіть самі тюремники: могили для живих, де люди скніли аж до смерті, дихаючи смородом і харчуючись тільки хлібом і водою. В цьому ж грізному замку були камери, що називалися квітками; в них засуджені не могли ні випростатися, ні простягти ноги. Це, казали, був винахід кардинала де ля Балю[164]. Отже не дивно, що назва цього жахливого місця й свідомість того, що двох таких славнозвісних рицарів везуть туди почасти й через нього, так уразила молодого шотландця, що серце його сповнилося сумом, і він деякий час їхав, похиливши голову й опустивши долу очі.

Коли ж він знову очолив маленький загін, прямуючи вказаною йому дорогою, графиня Амеліна мала нагоду запитати його:

— Мені здається, пане мій, ви жалкуєте за тим, що так відважно оборонили нас?

В цьому запитанні була прихована іронія, але Квентін мав досить такту відповісти просто й щиро:

— Я не можу жалкувати, що зробив послугу для таких дам, хоч би яка вона була. Ллє, якби йшлося не про вашу безпеку, я волів би краще загинути від меча такого воїна, як Дюнуа, ніж бути причиною ув'язнення в страшній фортеці цього уславленого рицаря і його нещасного товариша, герцога Орлеанського.

— Так це б у герцог Орлеанський? — вигукнула старша дама, звернувшись до своєї племінниці. — Я так і думала! Я його пізнала навіть здалеку, дивлячись на сутичку. Бачиш, моя люба, який успіх ми могли б мати, коли б цей хитрий і скупий государ дозволив нам з'явитися при його дворі. Перший принц крові й хоробрий Дюнуа, ім'я якого так само широко відоме, як, і його героя-батька... Цей молодий шотландець

виконав свій обов'язок добре, але мені майже шкода, що він не загинув з честю, бо його недоречна відвага позбавила нас двох таких вельможних визволителів.

Графиня Ізабелла відповіла твердо й гнівно, чого Квентін досі не чув від неї.

— Мадам, — сказала вона, — коли б я не знала, що ви тільки жартуєте, то сказала б, що це невдячність до нашого відважного захисника, якому ми зобов'язані, мабуть, більше, ніж ви гадаєте. Коли б цим панам пощастило розбити наш ескорт, хіба не ясно вам, що після прибуття королівської гвардії ми мусили б поділити сумну долю цих рицарів? А мені шкода того хороброго чоловіка, який загинув заради нас. Я неодмінно замовлю обідню за упокій його душі. Сподіваюся, — вола вона далі боязкішим голосом, — що той, хто залишився живий, не відмовиться прийняти мою найбільшу подяку.

Коли Квентін обернувся до неї, щоб відповісти їй належним чином, вона побачила кров, що юшила з його щоки, й вигукнула з глибоким хвилюванням:

— Пресвята діво, він поранений! В нього кров на лиці! Злізьте з коня, пане, ми перев'яжемо вашу рану.

Хоч Дорвард казав, що рана легка, його примусили спішитися, сісти на землю й зняти шолом, а графині де Круа, які згідно з тодішньою модою претендували на деяку обізнаність з лікарською справою, вгамували кровотечу, промоли рану й зав'язали її хусткою молодшої графині, щоб запобігти доступу повітря, як то вимагала тодішня наука.

За наших часів молоді люди рідко, а певніше — ніколи не дістають ран заради дам, а дамам нема ніякого діла до якихось ран. Що ж, і для тих і для інших менше небезпеки. Якої небезпеки уникають чоловіки — це для всіх зрозуміло; але й перев'язувати рани, навіть такі легкі, як нестрашна й незагрозлива рана Квентіна, мабуть, не менш небезпечно, ніж їх діставати.

Ми вже казали, що молодий пацієнт був дуже вродливий; це особливо впало в очі, коли він зняв свій шолом, або правильніше шишак, і його розкішні біляві кучері розсипалися навколо молодого обличчя, що почервоніло від зняковіння й задоволення. Ізабелла, яка придержувала хустку на рані, поки її тітка шукала в своїх речах кровоспинних ліків, була сповнена бентеги й ніжності; а жаль до потерпілого і вдячність за його послугу ще збільшували в очах молодой графині вроду юнацького обличчя. Одним словом, доля ніби навмисне влаштувала все так, щоб зміцнити таємничий зв'язок, який виник через незначні і нібито випадкові обставини між обома молодими людьми, такими різними за своїм званням та становищем і такими схожими один на одного молодістю, вродою і романтичною ніжністю чутливих натур. Тому й не дивно, що, починаючи з цього моменту, думки про графиню Ізабеллу, які й так уже захоплювали юнацьку уяву, тепер цілком оволоділи Квентіном. А дівчина, хоч і не була така рішуча, але теж ставилася до свого юного захисника з більшим почуттям, ніж до всіх високородних дворян, що набридали їй своїм залицянням, Крім того, коли вона згадала Кампо-Бассо, недостойного улюбленця герцога Карла, його підступність і підлоту, його лицемірне обличчя, криву шию й косі очі, він став їй ще огиднішим, і вона вирішила раз і назавжди, що ніякий тиран не присилить її одружитися з ним.

Тим часом пані Амеліна де Круа, чи то через те, що захопилася чоловічою вродою, як то бувало п'ятнадцять років тому (бо тепер, якщо вірити родинній хроніці цього шляхетного дому, їй минуло принаймні тридцять п'ять), чи то зрозуміла, що несправедливо повелася з юним воїном, послуги якого спершу не оцінила, вона так чи інакше, а почала ласкавіше ставитися до Квентіна.

— Моя племінниця, — мовила вона, — подарувала вам хустку, щоб перев'язати нею вашу рану, а я дарую вам другу, щоб ушанувати вашу відвагу й заохотити вас до дальших рицарських подвигів.

Сказавши це, вона дала йому розкішно гаптовану сріблом і блакиттю хустку й, "показавши на попону свого коня й на пера свого дорожнього капелюшка, звернула його увагу на те, що це її кольори.

Звичай того часу точно визначав, як слід приймати такий знак уваги, і Квентін, додержуючися цього, обв'язав хусткою руку. Але зробив він це досить незграбно й безпорадно, принаймні не так, як коли б цю хустку дала йому інша дама й за інших обставин. Хоч у самому звичаї носити на руці хустку дами, подаровану при такій нагоді, не було нічого, крім простої чемності, він волів би краще мати право носити на своїй руці ту хустку, якою була перев'язана його рана від меча Дюнуа.

Вони рушили далі. Квентін гарцював тепер поруч з дамами, які мовчки погодилися прийняти його в своє товариство. Проте він не розмовляв багато, сповнений щастя, а щастя завжди безмовне. Графиня Ізабелла говорила ще менш, так що розмову підтримувала пані Амеліна, яка не мала наміру переривати її. Щоб познайомити молодого лучника, як вона казала, о правилами рицарства, графиня докладно оповідала йому про турнір у Гафліпгемі, де вона розподіляла призи переможцям.

Не дуже зацікавлений, як я, на жаль, мушу відзначити, детальним описом цього блискучого турніру, а також гербів різних фламандських та німецьких рицарів, що їх графиня перелічувала з безжальною докладністю, Квентін почав уже непокоїтися, чи за розмовою не проминув те місце, де до них мав приєднатися провідник, бо, коли б справді так сталося, це було б великим нещастям і мало б дуже погані наслідки.

У той час, як шотландець вагався, розмірковуючи, чи не краще було б послати назад когось із своїх супутників на розшуки провідника, він почув звуки рогу і, обернувшись в той бік, звідки вони лунали, побачив якогось вершника, що швидко скакав до них. Низький і кошлатий, дикий і неприборканий норів його коня нагадав Квентінові гірську породу коней його рідної країни, та цей кінь був стрункіший, і хоч на вигляд такий же витривалий, але прудкіший. Голова його, — у шотланських поні часто важка й незграбна, — була маленька, гарно посаджена, з тонкими щелепами, іскристими очима й широкими ніздрями.

Вигляд самого вершника був ще чудніший, ніж вигляд його коня, зовсім не схожого на французьких коней. Одразу можна було побачити, що він добре вміє триматися в сідлі, хоч ноги його були глибоко засунуті в незграбні широкі, мов лопати, стремена, а коліна сягали передньої луки сідла. На голові в нього була невелика червона чалма, з якої стриміло розтріпане перо, прикріплене срібною пряжкою. Зелене вбрання

вершника, без усякого смаку оздоблене золотими галунами, скидалося на вбрання стратіотів (солдатів, яких венеціанці того часу вербували в східних провінціях по той бік Адріатичного моря). Білі, досить брудні, дуже широкі шаровари не прикривали колін, а чорні ноги були зовсім голі, коли не вважати перехрещених ремінців від сандалій. На ногах у нього не було шпор, але краї його стремен були такі гострі, що правили за шпори, щоб підганяти коня як-найлютіше. За червоним поясом чудного вершника був заткнутий при правому боці кинджал, а при лівому стриміла коротка крива мавританська шабля. Крім того, на обшарпаній перев'язі в нього висів ріг, яким він оповістив про своє наближення. Його смагляве, обпечене сонцем обличчя з ріденькою борідкою, гострі чорні очі, рот і ніс та інші риси обличчя можна було б назвати красивими, коли б не чорні патли, які спадали йому на лоба, і не худорба, що робили його схожим на справжнього дикуна, а не на цивілізовану людину.

— Ще один циган! — злякано вигукнули дами. — Пресвята Маріє, невже король знову звірився на такого шахрая?

— Я зараз розпитаю цього чоловіка, коли вам завгодно, — сказав Квентін, — і з'ясую, чи можна на нього покластися.

Дорвард, так само як і графині де Круа, пізнав в одязі і зовнішності цього вершника одного з тих бродяг, з якими його мало не сплутали спохвату Труазешель і Птіт-Андре.

— Ти приїхав сюди за нами? — запитав Дорвард.

Чужинець кивнув головою.

— З якою метою?

— Щоб привести вас до палацу того... як його... з Льежа.

— Єпископа?

Циган знову кивнув головою.

— Який знак ти можеш мені подати, що ти той, на кого ми чекаємо.

— Проказати оцю стару пісеньку, й нічого більше, — відповів циган:

У лісі вепра паж убив,

А рицар славу заробив...

— Це вірний знак, — відповів Квентін. — Ну, веді нас, приятелю. Я ще порозмовляю з тобою. — Потім, під'їхавши до дам, сказав: — Я вже впевнився, що це той самий провідник, якого ми чекаємо, бо він назвав пароль, відомий тільки королю й мені. Але я ще поговорю з ним і постараюся вивідати, наскільки йому можна вірити.

Розділ XVI БРОДЯГА

Свобідний я, як люд первісних днів

Без поділу на вільних і рабів,

Коли дикун у хащах сам бродив.

"Завоювання Гренади"

Поки Квентін запевняв дам, що ця дивовижна людина і є той самий провідник, якого повинен був їм прислати король, він помітив (бо стежив за рухами цигана так само пильно, як і той за ним), що циган не тільки повернув голову, наскільки можна було, п'їхню сторону, але, з мавпячою спритністю вигнувшись всім тілом, сидів у сідлі

мало не задом наперед, не спускаючи з них очей.

Не дуже задоволений цим, Квентін під'їхав до цигана, котрий одразу ж сів на коні як слід, і сказав йому:

— Здається, друже, з тебе буде сліпий провідник, коли ти дивишся на хвіст свого коня, а не на вуха.

— Коли б я навіть був сліпим, — відповів циган, — то не гірш міг би провести вас яким завгодно шляхом по всіх країнах французького королівства та й по сусідніх з ним землях.

— Але ж ти не француз родом? — зауважив шотландець.

— Ні, — відповів провідник.

— З якої ж ти країни?

— Ні з якої.

— Як це — ні з якої?

— А так от, ні з якої, — підтвердив циган. — Я цінгаро, циган, єгиптянин, чи як там ще європейцям заманеться називати нас різними мовами. У мене немає рідної країни.

— А ти християнин? — розпитував шотландець. Циган заперечливо хитнув головою.

— Собако! — вигукнув Квентін (бо католицизм за тих днів не відзначався терпимістю). — Отже, ти шануєш Мухаммеда?

— Ні, — байдуже й коротко відповів провідник, котрого, як здавалося, грубість юнака не скривдила й не здивувала.

— Ти, мабуть, язичник або якоїсь іншої віри?

— В мене немає віри, — відповів циган.

Дорвард вражено відсахнувся од нього, бо хоч він і чув про сарацинів[165] та про язичників, але йому й на думку не спадало, що можуть бути люди, які не визнають ніяких богів або надприродних істот, а тому не мають і релігії. Він отямився від подиву і спитав провідника, де він живе.

— Всюди, де тільки доведеться, — відказав циган. — У мене немає домівки.

— Де ж тоді ти зберігаєш своє майно?

— Крім убрання, яке на мені, й коня, на якому я сиджу, в мене немає майна.

— Проте ти добре одягаєшся й добре їдиш верхи, — сказав Дорвард. — Які ж у тебе засоби існування?

— Я їм, коли виголодаюся, п'ю, коли мені дошкуляє спрага, і не маю інших засобів існування, крім тих, що мені пошле випадок, — відказав бродяга.

— А яким законам ти підкоряєшся?

— Я нікому не підкоряюся, коли це не відповідає моїм бажанням чи моїм потребам, — мовив циган.

— Але ж у вас є ватажок або старший?

Батько нашого племені, коли я схочу слухатись його, — відповів провідник, — а як не схочу, живу без начальника.

— Тоді ви позбавлені всього, — сказав здивований Квентін, — що пов'язує інших людей між собою: у вас немає ні законів, ні начальника, ні постійних засобів існування,

ні житла, ні дому. Ви, хай змилюється над вами небо, не маєте батьківщини; і, хай простить вам небо, ви не маєте бога!.. Що ж залишається вам, позбавленим уряду, хатнього щастя й віри?

— Воля, — сказав циган. — Я не підлещуюся ні до кого, не слухаюся нікого, не шаную нікого. Я йду, куди мені заманеться, живу як можу, й помру, коли настане мій день.

— Але коли суддя забажає, він може наказати стратити тебе...

— Нехай, — погодився циган, — однаково вмирати.

— Тебе також можуть запроторити в тюрму, — сказав шотландець. — Де тоді буде твоя уславлена воля?

— В моїх думках, — відповів циган, — яких жоден мотуз не зв'яже. А ви, навіть коли ваші руки й ноги не зв'язані, буваєте скуті ланцюгами ваших законів і забобонів, ваших химерних мрій про рицарські обов'язки, ваших вигадок про громадські обов'язки. Такі, як я, вільні, коли їхні руки й ноги скуті залізними ланцюгами; а ви ув'язнені навіть і тоді, коли ваше тіло вільне, бо думки ваші не вільні.

— Проте така воля твоїх думок, — зауважив шотландець, — не визволяє тебе з кайданів.

— Недовго можна й потерпіти, — відповів циган. — А коли я за цей час не виплутаюся сам і товаришам моїм теж не пощастить визволити мене, я завжди можу померти, а смерть — то найбільша воля.

Після цього настала довга мовчанка, яку Квентін порушив, нарешті, знову спитавши:

— Ви бродяче плем'я, невідоме народам Європи. Звідки ж ви родом?

— Не можу тобі сказати, — відповів циган.

— Коли ж ви звільните цю країну від своєї присутності й повернетесь туди, звідки прийшли? — запитав шотландець.

— Коли завершиться час нашого мандрування.

— Чи не походите ви від тих колін Ізраїлю, яких відвели в полон на той бік великої ріки Євфрату? — сказав Квентін, який ще не забув, чого вчили його в Ебербротіку.

— Коли б ми були потомки ізраїльтян, — відповів циган, — то додержувалися б їхньої віри й звичаїв..

— Як звати тебе?

— Моє справжнє ім'я відоме тільки моїм товаришам. Люди поза нашими наметами звуть мене Хайреддін Магрібін, тобто Африканський Мавр.

— Проте ти знаєш мову занадто добре для того, хто виріс серед твого дикого племені, — сказав Квентін.

— Я навчився дечого в цій країні, — відказав Хайреддін. — Коли я був малим, на наше плем'я напали мисливці за людським м'ясом. Одна стріла пробила голову моїй матері, і вона померла. Я був прив'язаний в ковдрі за її плечима, і мене забрали переслідувачі. Один священик випросив мене в лучників прево й виховував, навчаючи франкських наук протягом двох-трьох років.

— Як же ти з ним розлучився? — запитав Дорвард.

— Я вкрав у нього гроші і бога, якого він шанував, — відповідав Хайреддін з непохитним спокоєм, — він піймав мене й побив, а я шпортнув його ножом, утік до лісу й знову приєднався до свого племені.

— Падлюко! — вигукнув Дорвард. — Ти вбив свого добродійника?

— А навіщо йому було обтяжувати мене своїм добродіянням? Циганський хлопчик — не якась там дворняжка, щоб лизати п'ятки своєму панові й підлещуватися до нього, навіть коли він тебе б'є заради шматка хліба. Я був вовченям, яке при першій пагоді розірвало ланцюг, пошматувало свого господаря й утекло до лісу.

Знову настала пауза, яку перервав молодий шотландець, бажаючи ще краще познайомитися з характером і намірами свого підозрілого провідника.

— Чи правда, — спитав він Хайреддіна, — що ваше плем'я, незважаючи на своє явне неучтво, твердить, нібито вміє читати майбутнє, тобто володіє знаннями, яких не дано мудрецам, філософам і ворожбитам освічених народів?

— Ми з усією справедливістю мусимо сказати, що так, — відповів Хайреддін.

— Як це може бути, що такий високий дар даний такому жалюгідному племені? — спитав Квентін.

— Чи зможу я пояснити це? — відповів Хайреддін. — Так, зможу, але тоді, коли ти поясниш мені, чому собака знаходить людину по слідах, тим часом як людина, благородніша тварина, не може в такий спосіб знайти собаку. Ця властивість, яка вам здається такою дивовижною, природна в нашому племені. З рис на обличчі й на руці ми можемо сказати тим, хто нас питає, яка спіткає їх доля в майбутньому з такою певністю, як з квіток дерева навесні ви довідуєтесь, які воно дасть плоди восени.

— Я маю сумнів щодо вашого знання й закликаю тебе довести це на ділі.

— Не закликай мене, пане зброєносцю, — сказав Хайреддін Маґрібін. — Я можу сказати тобі: хоч би яку ти сповідав віру, але богиня, котру ти найбільше шануєш, їде тут разом з нами.

— Досить! — вигукнув Квентін у глибокому здивуванні. — Ні слова більш! Відповідай тільки на мої запитання. Чи можеш ти бути вірним?

— Можу. Всі люди можуть, — сказав циган.

— Але чи будеш ти вірним?

— Невже ти мені тим більше віритимеш, чим більш я присягатимуся в цьому? — усміхнувся Маґрібін.

— Твоє життя в моїх руках, — сказав молодий шотландець.

— Бий і побачиш, чи боюся я померти, — відповів циган.

— Чи зроблять з тебе гроші надійного провідника? — спитав Дорвард.

— Коли не буду таким без них, то ні, — заперечив Маґрібін.

— Тоді, чим же можна добитися твоєї вірності?

— Добротою, — відповів циган.

— Чи треба мені присягатися, що я буду добрим до тебе, коли ти будеш вірним провідником для нас у цій подорожі?

— Ні, не треба, — заперечив Хайреддін. — Навіщо дурно витратити такий рідкісний товар? Я й так уже маю бути вірним тобі.

— Чому? — вигукнув Дорвард ще з більшим здивуванням.

— Пригадай каштани на березі Шеру! Повішений, тіло якого ти зняв з дерева, був мій брат, Захмет Маґрібін.

— І проте, — сказав Квентін, — ти підтримуєш зв'язки з катями, які стратили твого брата. Адже саме один з них указав мені, де я маю зустрітися з тобою, і він же, без сумніву, й обрав тебе на провідника цих дам.

— Нічого не вдієш, — відповів Хайреддін похмуро. — Ці люди поводяться з нами, як собаки з вівцями: спочатку вони стережуть нас, ганяють назад і вперед, куди їм заманеться, і, зрештою, приганяють на бійню.

Потім Квентін мав що нагоду впевнитися, що циган казав правду: солдати прево, обов'язком яких було винищувати банди бродяг у королівстві, постійно підтримували з ними зв'язки й на деякий час припиняли переслідування, але кінець кінцем приводили своїх спільників до шибениці. Такі взаємини поміж злодіями й поліцією для того, щоб і ті й другі могли спокійно робити своє діло, існували тоді в усіх країнах, і Франція не була з них винятком.

Дорвард, від'їхавши од провідника, повернувся до загону незадоволений тим, що йому мало чого пощастило довідатися про Хайреддіна. Він не дуже вірив в його вдячність і вірність. Отож почав придивлятися до двох інших людей, призначених служниками до нього, і, виявивши, що вони дурнуваті й так само нездатні допомогти йому порадою, як і зброєю, в чому він недавно мав нагоду впевнитися, трохи засумував.

"Тим краще, — сказав Квентін сам до себе, бо мужність його зростала в міру того, як побільшувалися труднощі. — Тепер ця чарівна дівчина всім завдячуватиме мені. Здається, я можу сміливо розраховувати на те, що можуть зробити голова й руки однієї людини. Я бачив, як палав будинок мого батька, як сам він і мої брати лежали мертві серед полум'я. Я не відступай ні на крок, я бився, доки стало сил. Тепер я двома роками старший і до того ж передо мною найкраща й найблагородніша мета, яка будь-коли запалювала войовничий пал у грудях хороброї людини".

Вирішивши так, Квентін під час дальшої подорожі виявив стільки заповзятливості й пильності, що можна було тільки дивуватися, як він скрізь устигав; він з'являвся то в авангарді, то в ар'єргарді, то в центрі маленького загону й уважно стежив за всіма. Та найчастіше і найохочіше він їхав, звичайно, біля дам, які були так зворушені його особливою увагою і турботою про їхню безпеку, що непомітно почали розмовляти з ним зовсім дружелюбно. Очевидно, його наївна, але не дурна розмова припала їм до вподоби. Проте Квентін, незважаючи на все очарування таких взаємин, старанно виконував свої безпосередні обов'язки.

Якщо він часто їхав поруч з графінями, намагаючись описати їм, мешканкам рівнин, усю велич Гремпієнських гір[166] і особливо красу Глен-Гулакіна, то так само часто він скакав поруч з Хайреддіном на чолі загону, розпитуючи його про дорогу й місця зупинок і намагаючись виявити, чи немає в його відповідях якихось

суперечностей, що свідчили б про задуману зраду. Не забував він і про ар'єргард, де їхали двоє вершників, стараючися прихилити їх до себе приязним словом, подарунками й обіцянками додаткової винагороди після закінчення подорожі.

Так вони подорожували більш як тиждень боковими і кружними шляхами в пустинних місцевостях, обминаючи великі міста. Нічого особливого не трапилося за цей час. Щоправда, їм інколи зустрічалися бродячі цигани, але, бачачи на чолі загону свого одноплемінця, не чіпали їх; попадалися якісь обідранці — чи то втікачі-солдати, чи, може, бандити, але й вони боялися напасти на такий добре озброєний загін. Зустрічали вони й полщійні загани, — так їх називали б тепер, — які Людовік, намагаючись загоїти рани своєї країни вогнем і мечем, розсилав скрізь для винищення озброєних банд, що плюндрували цей край. Ці останні відпускали загін Дорварда одразу, як тільки їм пред'являли охоронну грамоту, видану самим королем.

Зупинялися вони для відпочинку переважно в монастирях, більшість з яких мали за своїм уставом проявляти гостинність прочанам (а під цим приводом дами й подорожували) і не докучати їм розпитуванням про звання й становище, які багато хто із знатних осіб хотіли потаїти, виконуючи дану ними обітницю і мандруючи по святих місцях. Посилаючися на втому, графині де Круа, прибувши до якогось монастиря, звичайно одразу йшли відпочивати, а Квентін, як їхній мажордом[167] влаштовував усе, що треба, і вів переговори з ченцями, позбавляючи дам усяких турбот, і робив це так старанно, що викликав глибоку вдячність з боку тих, кого він оточив своєю увагою.

Одна обставина особливо непокоїла Квентіна й завдавала йому багато клопоту — характер і національність його провідника. Цей єретик і невірний, волоцюга, причетний до окультних наук (як і все його плем'я), був небажаний гість у святих місцях, де їхній загін звичайно зупинявся, — отож його пускали не далі зовнішньої огорожі, та й то а великою неохотою. Це було дуже незручно, бо, по-перше, не варто було дратувати людину, яка знала секрет їхньої подорожі, а по-друге, Квентін вважав за необхідне потай пильно наглядати за поведінкою Хайреддіна, щоб той не міг непомітно встановити зв'язок з ким-небудь. Такий нагляд, звісно, був неможливий, коли циган ночував поза мурами того монастиря, де вони зупинялися на ніч. Дорвард почав підозрівати, що Хайреддін сам не хотів ночувати в монастирі, бо, замість того щоб тихо й смирно поводитися у відведеному йому приміщенні, він жартував, співав веселих пісень, заводив недозволені розмови з молодими послушниками й ченцями на превелику радість їм і обурення старшої братії. Квентінові кілька разів доводилося застосовувати владу й навіть погрожувати, щоб угамувати непристойні й недоречні веселощі цигана, і пускати в хід все своє красномовство, щоб ублагати монастирське начальство не виганяти невірної собаку за ворота монастиря.

Досі йому це вдавалося завдяки спритному маневру, Просячи пробачення за неадаптні вчинки свого підлеглого, він запевняв, що близькість до священних реліквій, святість монастирських стін, а головне, люди, котрі присвятили себе служінню богу, благодійно вплинуть на цигана.

Але на десятий чи дванадцятий день їхньої подорожі, коли вони прибули до

Фландрії і наблизилися до міста Намюра, всі старання Квентіна уникнути наслідків скандалу, який учинив його провідник, виявилися марними. Це сталося у Францісканському монастирі[168] з суворим уставом, пріор[169] якого по смерті був залічений до сонму святих. Після довгих сперечань (як і слід було чекати в такому місці) нестерпного цигана помістили, нарешті, на ночівлю за монастирською брамою в хатині послушника, який виконував обов'язки садівника. Дами, як звичайно, пішли до свого помешкання, а пріор, у якого, виявилось, були далекі родичі й друзі в Шотландії й котрий любив послухати оповіді чужоземців про їхні країни, запросив Квентіна, обличчя й поведінка якого припали йому до вподоби, скромно повечеряти з ним у його келії. Побачивши, що панотець досить освічена людина, Квентін не пропустив можливості розпитати у нього про становище навколо Льежа, бо протягом останніх двох днів їхньої подорожі він чув про цю місцевість таке, що почав побоюватися за безпечність своїх супутниць на останньому відтинку їх подорожі. Він навіть почав сумніватися, чи зможе єпископ захистити їх, коли вони щасливо доїдуть до його резиденції. Відповіді пріора тільки збільшили його сумніви.

— Мешканці Льежа, — сказав він, — багаті городяни, котрі, подібно до ізраїлітів давніх часів, розжирили й почали пишатися своїми скарбами і старовинними привілеями; вони весь час сперечаються з герцогом Бургундським, їхнім государем, про податки й пільги і не раз повставали проти нього. Цим вони страшенно розсердили герцога, людину дуже гарячу й запальну, і він заприсягнувся святим Георгієм, що, коли вони знову вчинять якийсь заколот, ущент зруйнує місто Льеж, як Тір і Вавілон[170], на кару й науку всій Фландрії.

— А він, як кажуть, такий государ, що напевне додержить своєї обіцянки, — зауважив Квентін. — І, очевидно, мешканці Льежа, знаючи це, перестануть бунтуватись.

— Треба сподіватися, що буде так, — сказав пріор, — за це моляться всі благочестиві люди в країні, котрі не хочуть, щоб кров громадян лилася, як вода, а люди гинули мов знедолені, без замирення з небом. Наш добрий єпископ і вдень і вночі тільки про те й дбає, щоб зберегти мир, як і личить служителеві вітваря, бо в святому письмі сказано: "Блаженні миротворці". Проте... — тут пріор зупинився, глибоко зітхнувши.

Квентін делікатно пояснив старому, як важливо для дам, яких він супроводить, мати правдиві відомості про внутрішній стан країни, і підкреслив, що це буде вчинком, згідним із християнським милосердям, коли вельмишановний панотець розповість йому все.

— Про це, — сказав пріор, — ніхто охоче не розповідає, бо той, хто скаже погано про володарів, *etiam in cubiculo*[171], може бути повний, що крилато слово долетить до вуха цього самого володаря. І все-таки, щоб зробити носильну послугу вам, бо ви мені здаєтеся розсудливим юнаком, і вашим дамам, які здійснюють таку боговгодну справу, я буду з вами відвертим.

Він підозріло озирнувся навколо себе й знизив голос, немов побоюючись, що його

хтось підслухає.

— Мешканців Льежа, — сказав він, — таємно підбурюють до повстань якісь діти Ваала[172], які вдають (але це, певно, брехня), нібито діють за дорученням найхристияннішого короля. Проте я гадаю, що він цілком гідний цього титула, отож не порушуватиме миру й спокою сусідньої держави. Однак, незважаючи на це, його ім'я часто згадують ті, що підбурюють і підмовляють льсжців, розпалюючи їхнє незадоволення. Крім того, в нашій країні є один дворянин знатного роду, що здобув собі славу на війні, але в усьому іншому він, так би мовити, *lapis offensionis et petra scandali*[173] — жива образа для Бургундії й Фландрії. Ім'я цього чоловіка Гійом де ля Марк.

— Якого прозивають Гійомом Бородатим, — сказав юний шотландець, — або Арденським Вепром?

— І справедливо так прозивають, сину мій, — вів далі пріор, — бо він, мов дикий лісовий вепр, усе топче своїми копитами й розриває на шматки іклами. Він зібрав собі банду — понад тисячу чоловік — таких, як сам, І нехтує світськими й церковними законами, вважав себе незалежним від герцога бургундського й займається лише грабіжництвом та насильством однаково як серед мирян, так і серед духовних осіб. *Imposuit manus in Christes Domini*[174] всупереч тому, що написано в святому письмі: "Не торкайся до помазаників моїх і не чини лиха моїм пророкам". Навіть до нашого бідного монастиря він посилав своїх посланців по золото й срібло, як викуп за моє життя й за життя братії. На це ми відповіли йому латинським посланням, пояснюючи, що не можемо задовольнити такої вимоги, й благали його словами проповідника: "*No molinris uruico tuo malum, cum habet in te fiduciarn*"[175]. По звертаючи уваги на наші вмовляння, він, цей Гвільгельмус Барбатус[176], Гійом де ля Марк, що відкидає людські знання, як і людські почуття, відповів нам своїм сміховинним жаргоном: "*Si non payatis, brulabo monasterium vostrum*"[177].

— Проте, отче мій, ви добре зрозуміли зміст цієї варварської латині, — зазначив Квентін.

— Сину мій, — сказав пріор, — страх і потреба — найкмітливіші наставники! Нічого не вдієш, довелося розтопити срібні чаші нашого олтаря, щоб вдовольнити зажерливість цього розбійника. Нехай семикратно покарає його за це небо! *Pereat improbus — amen, amen, anathema esto!*[178]

— Дивно мені, — зауважив Квентін, — що герцог Бургундський, такий могутній і хоробрий, не приборкає цього вепра, про злочинства якого я стільки чув.

— Горе, сипу мій! — сказав пріор. — Герцог Карл тепер у Перонні, збирає там своїх сотників і тисячників, щоб розпочати війну з Францією. А тим часом, поки небо сіє розбрат у серцях цих двох великих государів, країну грабують ці гнобителі. Але все-таки скажу: герцог даремно нехтує лікуванням цієї внутрішньої виразки, бо Гійом де ля Марк недавно зав'язав зносини з Рюсларом і Павійоном, ватажками незадоволених у Льежі, і можна побоюватися, що він підмовить їх на якийсь заколот.

— Але хіба єпископ Льежський, — спитав Квентін, — не має досить влади і впливу,

щоб угамувати цю бентежну й бунтівливу душу, добрий панотче? Ваша відповідь на це питання дуже важлива для мене.

— У єпископа, дитино моя, — відказав пріор, — і меч і ключі святого Петра. Він перебуває під заступництвом могутнього Бургундського дому, в його руках світська й духовна влада, і він підтримує їх за допомогою добре озброєного війська. Гійом де ля Марк був вихований в домі єпископа й дуже завдячує йому. Але вже тоді він виявив свою жорстоку й кровожерну вдачу, вбивши одного з головних слуг єпископа, і був вигнаний з двору його преосвященства. Від того часу він став непримиренним ворогом єпископа. А тепер, кажу це з великим жалем, він підперезався мечем і гострить свої ікла, щоб помститися на єпископі.

— Отже, ви вважаєте, що становище шановного прелата небезпечне? — спитав Квентін занепокоєно.

— Горе, сину мій! — відповів добрий францісканець. — Хто або що в цьому світі, в цій дикій пустині може вважати себе в безпеці? Але боронь боже, щоб я твердив, ніби загибель шановного прелата[179] неминуха. Він багатий, у нього чимало відданих радників і чудово, хоробро військо. Крім того, один посланець, який проїжджим тут учора на схід, казав, що герцог Бургундський, на прохання єпископа, послав йому на допомогу ще сотню рицарів. Цього вистачить, рахуючи також і почет кожного рицаря, щоб чинити опір Гійомові де ля Марку, — хай буде прокляте його ім'я! Амінь!

На цьому їхню розмову перебив паламар, який, заїкаючись від гніву, винуватив цигана в тому, що він мерзенно спокушає меншу братію. Він підлив до їхнього вечірнього питва якогось п'яного зілля, вдсятеро міцнішого за найміцніше вино, і дехто з братії остаточно сп'янів. І хоч сам обвинувач намагався довести, що він вистояв проти вина, з його збудженого обличчя й хрипкого голосу можна було помітити, що він теж покуштував цього диявольського зілля. Крім того, циган співав мирські непристойні пісні, висміював мотуз, яким підперізувався святий Франціск, глумився з його чудес і називав його послідовників дурнями й ледарями. Нарешті, він насмілювався ворожити ченцям і сказав молодому панотцеві Херувиму, що його покохає прекрасна дама, в якій від нього народиться милий хлопчик.

Отець пріор слухав ці скарги мовчки, ніби онімівши від жаху перед такою потворністю. Коли паламар закінчив, він вийшов у двір і наказав послушникам, під страхом тяжкої кари, якщо вони не підкоряться, вигнати Хайреддіна мітлами й батогами за ворота святої обителі.

Цей присуд негайно виконали в присутності Квентіна Дорварда, якому було дуже прикро, що так сталося, але він побачив, що його втручання не допоможе циганові.

Кара, накладена на злочинця, незважаючи на всі погрози пріора, була скоріше смішна, ніж страшна. Циган бігав по двору, сповненому лемептом і лясканням батогів, ухиляючись від ударів, з яких одні не досягали його, бо навмисне не були націлені, інші, щиро призначені для його особи, не влучали, бо циган був дуже меткий, а ті, що падали йому на спину й плечі, він приймав без скарг і зойків. Галас, збентеження й безладдя були тим більші, що ченці, недосвідчені в таких справах, били один одного

частіше, ніж самого Хайреддіна. Нарешті, бажаючи покласти край видовищу, яке було більш скандальне, ніж повчальне, пріор звелів відчинити хвіртку, і циган, блискавкою проскочивши у неї, кинувся геть і зник.

Уся ця сцена ще більше підтвердила підозру, що вже й раніше не раз спадала на думку Дорвардові. Цього самого ранку Хайреддін пообіцяв йому, що надалі поводитиметься скромніше й пристойніше. Проте він порушив свою обіцянку й був ще зухвалішим, ніж звичайно. Щось, безумовно, крилося під цим, бо взагалі циганові не бракувало ні кмітливості, ні, коли він того хотів, самовладання.

Можливо, він бажав побачитися з кимсь із свого племені чи з кимсь іншим, але пильний нагляд Квентіна заважав йому зробити це вдень, і він вдався до цієї хитрості, щоб хоч уночі вирватися з монастиря.

Ледве ця думка промайнула в голові Квентіна, завжди моторного в своїх вчинках, як він вирішив піти за своїм вишмаганим провідником і по змозі таємно простежити за ним. Отже, коли циган вибіг за ворота монастиря, Квентін, швидко сказавши пріорові, чому саме треба не спускати його з очей, кинувся слідом за ним.

Розділ XVII ЗАСТУКАНИЙ ШПИГУН

Застуканий шпигуне, руки геть!

Не для таких ти селяків.

Бен Джонсон. "Оповідання про Робіна Гуда"

Вибігши з монастиря, Квентін при світлі місяця побачив чорну постать цигана, який мчав просто вулицею маленького сільця на рівний луг.

"Швидко бігаєш, приятелю, — подумав Квентін, — але, якби ти бігав навіть ще швидше, тобі не втекти від найпрудкіших ніг, що будь-коли гасали по вересах Глен-Гулакїна".

Будучи, на щастя, без плаща й панцира, шотландський горянин біг так швидко, як ніхто в його долинах, і, незважаючи на хуткість цигана, незабаром наздогнав би його. Але Квентін не мав такого наміру, бо вважав, що важливіш простежити за Хайреддіном, ніж зупиняти його. Він ще більш упевнився в цьому, побачивши, що циган не зупиняючись мчить навпростець в один бік, з чого можна було зробити висновок, що він прямує до якоїсь мети. Людина, яку несподівано позбавили притулку і змусили шукати ночівлі десь в іншому місці, так не поводитися б. Він ні разу не оглянувся, що давало Дорвардові змогу непомітно слідкувати за ним. Нарешті циган, перетнувши луг, досяг маленької річки, береги якої заросли вільхами й вербами. Тут, побачив Квентін, він зупинився й тихо засурмив у свій ріг, на що йому відповів посвист десь поблизу.

"Це призначено побачення, — подумав Квентін. — Лле як мені підійти ближче, щоб підслухати їхню розмову? Шурхїт моїх кроків і шелест гілля, через яке мені доведеться продиратися, викриють мене, коли я не буду обережним. Та я однаково підкрадуся до них, присягаюся святим Андрієм, як підкрадався колись до оленів у Глен-Ізлі. Я доведу їм, що недурно вивчав мисливську справу. Ось вони вже зустрілися. Дві тіні — значить, їх тільки двоє проти мене. Чого лякатися? Однак якщо їхні наміри ворожі, в чому я тепер не сумніваюся, і вони викриють мене, тоді графиня Ізабелла втратить свого

бідного друга! Та я був би недостойний називатися її другом, якби не був готовий розпочати бій за неї з дюжиною порогів, не то що з двома. Гаразд! Хіба я не схрестив меч з Дюнуа, найкращим рицарем Франції? А тепер злякаюся оцих бродяг? Тьху! Нехай допоможуть мені бог і святий Андрій, і я впораюся з ними".

Вирішивши так, Квентін з великою обережністю, чого навчило його лісове життя, зійшов на дно русла неглибокого струмка, що іноді ледве покривав його ступні, а іноді сягав до колін, і почав тихенько скрадатися під деревами, що росли вздовж берега, причому дзюрчання води заглушало шум його кроків. (Так і ми в дитинстві скрадалися до гнізда пильного ворона). Шотландець посувався непомітно вперед, поки не почув досить чітко голосів тих, за якими стежив, хоч і не міг добрати слів. Він зупинився під плакучою вербою, яка майже торкалася гіллям води, і, вхопившись за гілку, з усією спритністю, моторністю й силою, на які тільки був здатен, підтягся на дерево й сів між густим гіллям, що зовсім сховало його.

Звідси він побачив, що чоловік, з яким тепер розмовляв Хайреддін, також належав до циганського племені, і, — на превелике розчарування, впевнився, що хоч би як наблизився до них, не зрозуміє зовсім невідомої йому мови. Вони часто сміялися, і Хайреддін підскочив кілька разів, показуючи, ніби він бігав туди й сюди, потім поплескав себе по плечу рукою. З цього Дорвард зрозумів, що він розповідає товаришеві про те, як його побили, перш ніж він утік з монастиря.

Раптом знову почувся тихий свист, у відповідь на який Хайреддін тихо засурмив у свій ріг. Одразу після цього з'явився високий, ставний, подібний до солдата чоловік, що був цілковитою протилежністю до маленьких німецьких циган. На солдатів була широка перев'язь через плече, яка підтримувала меч; штани з багатьма прорізами й пишними різноколірними шовковими або шовкового газу буфами були прив'язані не менш як сотнею всяких стрічечок до вузької куртки з буйволячої шкіри, на правому рукаві якої була нашита срібна кабаняча голова — герб його начальника. Маленька шапочка, хвацько зсунута набакир, ледве прикривала кучеряве волосся, що, облямовуючи широке обличчя, спускалося до густої бороди завдовжки близько чотирьох дюймів. У руці він тримав довгий спис. З його обмундирування і зброї можна було догадатися, що це один з тих німецьких авантюристів, які були відомі під назвою ландокнехтів (по-нашому списників) і складали за тих часів значну частину піхоти. Ці наймити були звичайно жорстокими й хижими солдатами. Серед них ходив переказ про одного ландскнехта, якого відмовилися взяти до раю через його пороки, а до пекла — через бурхливу, бунтівну, неприборкану вдачу; вони поводитись мужньо, не шукаючи собі першого й не уникаючи другого.

— Donner und Blitz![180] — було його першим вітанням мішаною німецько-французькою говіркою, яку ми не можемо тут відтворити. — Чому ти примусив мене протанцювати цілих три ночі, чекаючи на тебе?

— Я ніяк не міг побачити вас раніш, mein Herr[181], — відповів Хайреддін дуже покірливо. — З нами їде один молодий шотландець з такими гострими очима, як у дикого кота. Він стежить за кожним моїм рухом, Він уже підозрює мене і коли про щось

дізнається, то вб'є мене й відвезе жінок на" зад у Францію.

— Zum Henker[182], — вилаявся ландскнехт. — Нас троє. Ми нападемо на них завтра й захопимо жінок без зайвих балачок. Кажеш, що їхні два слуги боягузи? Ну, от ти з своїм товаришем і візьмешся за них, а я — хай мене біс ухопить, коли я не впораюся з твоїм шотландським диким котом.

— Вам це не так легко буде, — сказав Хайреддін, — бо, крім того, що з нас не дуже надійні бійці, цей урвиголова вже встиг помірятися силою з найкращим рицарем Франції і вийшов з честю з такого поединку. Я чув від очевидців, що він здорово натиснув на Дюнуа.

— Hagel und Sturmweather![183] Ти кажеш так тому, що ти боягуз, — мовив німецький воїн.

— Я не більший боягуз, ніж ви самі, — відповів Хайреддін, — але битися не моя справа. Коли ви згодні діяти, як було умовлено, і будете в засідці там, де призначено, гаразд! Коли ж ні, я спокійно проведу їх до палацу єпископа, і хай Гійом де ля Марк сам добувши їх звідти, коли тільки він хоч наполовину такий сильний, як хвалився тиждень тому.

— Potz Tausend![184] — вигукнув солдат. — Ми такі ж сильні і ще сильніші. Але ми чули, ніби з Бургундії прислали сотню списників, а це, бачте, рахуючи по п'ять чоловік на кожен спис, виходить уже не одна, а цілих п'ять сотень душ, і, якщо чутка правдива, то нехай мене ухопить дідько, коли вони самі не шукатимуть зустрічі з нами більше, ніж ми з ними; та ще єпископ, кажуть, тримає наготові неабияку кількість піхоти, — отак!

— Тоді чатуйте в засідці біля Хреста Трьох Волхвів або відмовтеся зовсім під цього заміру, — сказав циган.

— Відмовитися?.. Відмовитися від нагоди здобути багату жінку для нашого благородного гауптамана, Teufel![185] Та я ладен вирвати її хоч із пекла. Б'юсь об заклад, що всі ми будемо принцями й герцогами, яких звуть дюками, матимемо свої власні винні погребі й запліснявілі французькі корони, та ще й на додачу тішитимемося з гарненькими дівчатами, коли вони набриднуть нашому Бородачеві.

— Отже, засідка біля Хреста Трьох Волхвів? — спитав циган.

— Mein Gott[186], авжеж! Ти мусиш заприсягтися, що приведеш їх туди. А коли вони злізуть із своїх коней і стануть навколішки перед хрестом, як роблять усі люди, крім таких чорних поганців, як ти, ми кинемося на них, і вони будуть наші.

— Так, але я обіцяю зробити цю необхідну підлоту з однією умовою, — сказав Хайреддін. — Я вимагаю, щоб і волосина не впала з голови того юнака. Коли ви заприсягнетесь мені в цьому вашими трьома кельнськими мертвяками, то і я заприсягнуся вам сімома нічними мандрівниками, що з цією умовою я зроблю все, як обіцяв. А коли ви порушите вашу присягу, то сім нічних мандрівниць будитимуть вас сім ночей підряд поміж північчю, й ранком, а на восьму задушать вас і з'їдять.

— Але, побий тебе грім, чому ти так піклуєшся за життя цього хлопця, який тобі ні рідний, ні близький? — здивувався німець.

— Для вас, чесний Генріху, байдуже, чому саме. Декому приємно перерізувати горлянки, а декому, навпаки, приємно, щоб вони лишалися цілі. Отже, присягніться мені, що не займатимете його, або, ім'ям червоної зорі Альдебарана[187], з цієї справи нічого не вийде. Присягайтеся трьома волхвами, як ви їх там звете в Кельні. Я знаю — інша присяга для вас ніщо.

— Du bist ein komischer Mann![188], — сказав ландскнехт. — Ну, я присягаюся...

— Ні, — перебив його циган, — поверніться, бравий ландскнехте, обличчям до сходу, бо інакше волхви й не почують вас.

Воїн запрягався, як йому було наказано, а потім заявив, що в призначений час він буде вже наготові і на своєму місці, бо воно було обрано дуже вдало, лише за п'ять льє від монастиря, де зупинилися подорожні.

— Але чи не було б певніше, — додав він, — поставити кількох наших вершників на іншому шляху, ліворуч від заїзду, щоб перейняти їх, коли вони поїдуть тим шляхом?

Циган подумав хвилину й відповів:

— Ні, поява ваших солдатів у тому напрямку може стривожити намюрський гарнізон і замість певного успіху призведе до сутички, наслідки якої дуже сумнівні. Крім того, я поведу їх правим берегом Маасу: адже від мене залежить вибрати той чи інший шлях. Хоч який хитрий цей шотландський горянин, але він цілком покладається на мене і ще ні разу не розпитувався про дорогу. Це й не дивно, бо мене призначив до нього один такий надійний друг, на слово якого всі звіряються, поки не познайомляться з ним трохи ближче.

— Слухай, друже Хайреддін, — мовив солдат, — я давно хотів у тебе спитати. Ти й твій брат, як ти сам казав, Grosse Sterndeuter[189], тобто віщуни й ворожбити. Гаразд! А якого ж чорта ти не наворожив йому, твоєму братові Захмету, що його повісять?

— Я скажу тобі, Генріху, — відповів Хайреддін. — Коли б я тільки знав, що мій брат буде такий дурень і перекаже таємницю короля Людовіка герцогові Бургундському, то передрік би його смерть з такою самою певністю, як добру погоду в червні. В Людовіка є при бургундському дворі вуха й руки, а радники Карла полюбляють брязкіт французького золота, як ти дзвін винних склянок. Одначе прощай уже і не забудь умови. А я мушу чекати на мого шотландця на віддалі пострілу з лука під того свинарника ледачих кнурів, бо інакше він запідозрить, що моя прогулянка не віщує нічого доброго для його подорожі.

— Спершу ковтни цього для духу! — сказав ландскнехт, подаючи йому пляшку. — Ет, я й забув — ти ж така звірюка, що не п'єш нічого, крім води, як паскудний васал Магунда і Тремагунда.[190]

— Сам ти васал винного бочонка й пляшки, — відказав циган. — Я й не дивуюся, що саме тобі доручили криваву й насильницьку частину цієї оправи, яку придумали розумніші голови, ніж твоя. Той, хто хоче знати думки інших і затаїти свої власні, не повипеп пити вина. Але марно казати про це тобі. Твоя спрага така невситима, як піски Аравійської пустелі. Бувай! Прихопи з собою мого товариша Туїско: його поява біля монастиря може викликати підозру.

На цьому достойні товариші розлучилися, ще раз заприсягнувшись один одному, що побачаться біля Хреста Трьох Волхвів.

Квентін Дорвард почекав, поки вони зникли з очей, і тоді зліз з дерева. Серце його колотилося на думку про те, що доручена його піклуванню прекрасна графиня наражалася на небезпеку. А втім, Квентін і тепер не був певен, що минула небезпека і що йому пощастить перешкодити здійсненню підступного й зрадницького задуму. Боячися на поворотній путі до монастиря натрапити на Хайреддіна, він подався манівцями, перетинаючи якусь дуже нерівну місцевість, і підійшов до свого тимчасового притулку зовсім з іншого боку.

Дорогою він увесь час роздумував, що йому робити далі. Спочатку, дізнавшись, що Хайреддін заприсягнувся зрадити їх, він вирішив убити цигана одразу, як тільки закінчиться нарада і товариші його відійдуть досить далеко. Проте, почувши, як циган дбає за його життя, він подумав, що було б невдячністю покарати зрадника з усією заслуженою ним суворістю. А тому Квентін вирішив не вбивати, а навіть, коли б це було можливим, користуватися його послугами як провідника й далі, вживши всіх заходів обережності для повної безпеки дорученої його піклуванню прекрасної графині, задля порятунку якої він ладен був віддати життя.

Але що ж робити? Графині де Круа не могли знайти собі притулку ні в Бургундії, з якої вони втекли, ні у Франції, з якої їх майже вигнали. Важко було сказати, що для них було небезпечніше: гнів герцога Карла чи холодна тиранічна політика короля Людовіка.

Після довгих роздумувань Дорвард не міг вигадати кращого й безпечнішого для них плану, як, уникаючи засади, поїхати до Льежа лівим берегом Маасу й передатись під заступництво вельможного єпископа, як того й бажали дами. Не було сумніву, що прелат погодиться взяти їх під свій захист, і, якщо він і справді дістав поміч з Бургундії, то матиме змогу їх захистити. В усякому разі, коли йому загрожуватиме якась небезпека з боку вороже настроєного Гійома де ля Марка або в місті Льеж спалахне повстання, він ще зможе безпечно вирядити нещасних дам під надійною охороною до Німеччини.

Крім того, Квентін вирішив (хто ж із нас у своїх ухвалях не виходить із особистих інтересів?), що холоднокрівність, з якою король Людовік осудив його на певну смерть або полон, звільняє його від усіх зобов'язань, даних французькій короні, і він тут же поклав собі зректись своєї служби в нього. Єпископові Льежському, напевне, теж потрібні солдати, і він подумав, що за допомогою своїх прекрасних супутниць, які тепер (зокрема старіша графиня) поводитися з ним просто, йому легко буде поступити на службу і, можливо, йому знову доручать приставити графинь де Круа в якесь безпечніше місце, ніж околиці Льежа. І, нарешті, самі дами, хоч і жартома, казали, чи не підняти їм васалів молодій графині, як це інші робили за тих неспокійних часів, укріпити її потужний замок і оборонятися проти всіх ворогів. Так само жартуючи, вони запитали Квентіна, чи не погодився б він бути в них на небезпечній посаді сенешаля[191], і, коли він з великою готовністю та захопленням пристав на їхню

пропозицію, вони, сміючись, дозволили йому поцілувати їхні руки на знак того, що довіряють йому і що він обраний на цю почесну посаду. При цьому Квентінові здалося, що рука графині Ізабелли — одна з найкрасивіших рук, яку будь-коли цілував відданий васал, — затремтіла, коли його губи затрималися на ній на мить довше, ніж того вимагав етикет, а на її обличчі і в погляді відбилосся збентеження, коли вона відняла в нього свою руку. Щось крилося під усім цим, і який сміливий чоловік віку Квентіна Дорварда з радістю не взяв би всього цього до уваги, щоб керуватися ним у своїх намірах?

Йому залишалося ще вирішити, чи може він надалі покладатися на вказівки свого зрадливого провідника. Він уже відмовився від своїм першої думки вбити його в лісі, а взяти іншого провідника і відпустити Хайреддіна живим на волю означало б послати зрадника в табір Гійома де ля Марка з відомостями про їхню путь. Він вирішив був розповісти про все це пріорові й попросити його затримати цигана в монастирі, поки вони доїдуть до замку єпископа; але, поміркувавши, не наважився звернутися з таким проханням до чоловіка, якого похилий вік і духовний сан зробили нерішучим. Пріор вважав основним своїм обов'язком дбати про безпеку монастиря і тремтів, коли згадували про дикого Арденського Вепра.

Зрештою, Дорвард склав остаточний план, на успіх якого він міг покластися, бо виконання його залежало тільки від нього самого, а в цій справі він відчував себе здатним на всі". Усвідомлюючи всю небезпеку свого становища, Квентін усе-таки не занепадав духом і дивився вперед з надією, як людина, що несе на собі тяжку ношу, яка, проте, не перевищує її сил і можливостей. В ту хвилину, коли він підходив до монастиря, план його був цілком готовий.

На тихий стукіт чернець, навмисне поставлений для цього пріором, відчинив йому ворота й повідомив, що вся братія зараз у церкві й молитиметься там до світанку, щоб небо простило їм учорашні гріхи.

Шановний чернець запропонував і Квентінові взяти участь в їхніх молитвах, але одяг шотландця був такий мокрий, що він попросив дозволу посидіти біля вогню на кухні й обсушитися, щоб уранці бути готовим у дорогу. Він "хотів, щоб циган, зустрівшись з ним уранці, не помітив ніяких слідів його нічної подорожі. Чернець не тільки дав йому такий дозвіл, але запропонував себе в співрозмовники, чому Дорвард дуже зрадив, бо хотів розпитатися про два шляхи, про які згадували в своїй розмові циган з ландскнехтом. Виявилося, що цей чернець краще від інших міг дати йому потрібні відомості, бо часто виходив з обителі в монастирських справах. Але, повідомивши йому всі подробиці, францісканець зауважив, що, як справжнім прочанкам, дамам, котрих Квентін супроводжує, слід їхати правим берегом Маасу коло Хреста Волхвів, до тимчасово перебували на шляху до Кельна святі мощі Каспара, Мольхіора і Балтазара (як католицька церква назвала східних мудреців, котрі прийшли до Віфлієма з дарами) і де вони сотворили багато чудес.

Квентін відповів, що дами вирішили неодмінно відвідувати всі святі місця й, безумовно, відвідали б і цей Хрест Волхвів чи по дорозі до Кельна, чи на зворотній путі,

але вони почули, що тепер небезпечно їхати правим берегом ріки, бо там бешкетують солдати лютого Гійома де ля Марка.

— Боронь боже! — вигукнув отець Франціск. — Невже Арденський Дикий Вепр знову влаштував своє лігво так близько від нас? А втім, якщо навіть і так, широкий Маас буде добрим бар'єром між нами.

— Але цього бар'єра не буде між нами і цим розбійником, коли ми переправимося через ріку і їхатимемо берегом, — зауважив шотландець.

— Небо захистить своїх дітей, юначе, — сказав чернець. — Важко уявити, щоб царі святого міста Кельна, які не пускають за мури свого міста невірних, дозволили грабувати й ображати прочан, що їдуть ушанувати їхні святі мощі, та ще такої собаці, як Арденський Вепр, котрий гірший за цілу пустиню сарацинських язичників з усіма десятима колінами Ізраїлю[192] на додачу.

Хоч як покладався Квентін, будучи справжнім католиком, на заступництво Мельхіора, Каспара і Балтазара, але він не забував, що його дами були прочанками не з благочестя, а з суто земних інтересів, а тому й навряд чи могли розраховувати на святих. Отож він вирішив по змозі не допускати, щоб дами опинилися в такому становищі, коли вони потребуватимуть чудесного заступництва. Однак у простоті своєї щирої віри він дав обітницю, що сам піде на прощу до Трьох Кельнських Волхвів, аби тільки святі королі допомогли йому приставити на місце тих, про безпеку яких він тепер дбає.

Щоб зробити це з усією урочистістю, Квентін попросив ченця провести його в одну з каплиць, що з'єднувалися з монастирською церквою, і там, ставши навколішки, з щирою побожністю ствердив дану ним обітницю. Далекі співи хору, урочиста тиша пізнього часу, обраного ним для цього благочестивого вчинку, мерехтіння єдиної лампади, яка освітлювала невелику готичну будову, — все сприяло тому, щоб привести душу Квентіна до того стану, коли людина найлегше усвідомлює свою безпорадність і шукає надприродної допомоги й захисту, а це завжди пов'язується з каяттям у заподіяних гріхах і жаданням виправитися в майбутньому. А що кінцева мета побожності Квентіна була далека від любові до бога — він не був винуватий. В усякому разі, намір юнака був зовсім щирий, а тому ми гадаємо, що його молитва досягла єдиного справжнього божества, для якого важливі спонукання, а не обряди, і для якого щира віра язичника більше заслуговує уваги, ніж красиве прикидання фарисея[193].

Віддавши себе і своїх безпорадних супутниць на захист святих і долі, Квентін, нарешті, пішов відпочити, справивши сильне враження на ченця своєю глибокою побожністю.

Розділ XVIII ВОРОЖІННЯ

Коли шляхом співаючи ідуть

І співи довгу звеселяють путь,

То прикрий шлях минає жартома

І подорожнім прикρόсті нема.

Семюель Джонсон

Ледве розвиднілося, як Квентін Дорвард покинув свою маленьку келію, розбудив заспаних слуг і ще ретельніше, ніж звичайно, почав стежити, щоб усе було готове до денної подорожі. Попруги й вуздечки, зброю й підкови коней — все він оглянув сам, щоб уникнути тих несподіванок, які хоча й здаються незначними, але часто затримують або переривають подорож. Він звелів при собі добре нагодувати коней, щоб вони витримали довгий переїзд протягом дня, а коли треба, то й швидко скачку.

Після цього Квентін повернувся до своєї кімнати, старанно, як ніколи, озброївся й підперезався мечем, передчуваючи близьку небезпеку, але з твердою рішучістю боротися до останньої можливості.

Ця благородна рішучість надала величі його ході й гідності його поставі, яких графині де Круа ще не помічали в нього, хоч їм дуже подобалася його трохи наївна грація в поведженні й у розмові, а також поєднання його природного тонкого розуму з простотою, що була наслідком монастирського виховання у віддаленій країні.

Дорвард сказав дамам, що цього ранку треба рушати раніш, ніж звичайно. Тому вони залишили монастир одразу після сніданку, за який, так само як і за всю гостинність, віддячили багатими подарунками для вівтаря, що більш личили їхньому справжньому, ніж вигаданому званню. Але така щедрість не викликала найменших підозр, бо всі гадали, що вони англійки, а англійців на той час, як і тепер, вважали за найбагатший народ.

Пріор благословив їх, коли вони сідали на коней, і поздоровив Квентіна з тим, що він спекався поганського провідника.

— Бо, — сказав пріор, — краще спіткнутися на дорозі, ніж обіпертися на руку злодія і розбійника.

Квентін не зовсім поділяв цю думку: він хоч і знав, що на цигана покладатися небезпечно, але сподівався використати його послуги і водночас обдурити його зрадницькі наміри, про які йому тепер було добре відомо. Але його занепокоєння щодо цигана незабаром розвіялося: не встигла маленька кавалькада від'їхати й на сто туазів від монастиря й суміжного з ним села, як Магрібін приєднався до неї, їдучи, як звичайно, на своєму гарячому й дикому на вигляд конику. Їхня дорога йшла вздовж берега того самого струмка, де вночі Квентін підслухав таємничу нараду; і ледве Хайреддін порівнявся з ними, як вони проїхали під тією самою вербою, яка вчора дала Дорвардові змогу сховатися, коли він став несподіваним свідком розмови між зрадником-провідником і ландскнехтом.

Спогади, які викликало це місце в пам'яті Квентіна, змусили його різко звернутися до провідника, з котрим він до того майже не розмовляв.

— Де ти ночував цю ніч, негіднику? — спитав шотландець.

— Ваша мудрість скаже вам про це, якщо ви поглянете на мій плащ, — відповів циган, показуючи на свій одяг, до якого пристали стеблини сіна.

— Добрий стіжок сіна, — сказав Квентін, — це саме постіль для звідаря і надто гарна для поганського безбожника, який зневажає нашу святую релігію та її служників.

— Проте вона припала більш до вподоби моєму Муцеві, ніж мені, — сказав

Хайреддін, плескаючи свого коня по шиї, — бо в нього були і паша і притулок. Оті лисі дурні відв'язали його й пустили, боячись, щоб кінь розумної людини не заразив мудрістю всіх монастирських ослів. Добре, що Муць знає мій свист і бігає за мною всюди, як собака, інакше я б не побачив його більш ніколи, а ви так само даремно викликали б свистом свого провідника.

— Скільки разів я казни тобі, — суворо зауважив Дорвард, — щоб ти облишив свою непристойну балаканину, коли тобі доводиться бути в товаристві поважних людей, що, гадаю, досі рідко випадало тобі на долю. І обіцяю тобі, коли я впевнюся, що ти не тільки мерзенний язичник і богохульник, а ще й зрадник, то мій шотландський кинджал одразу познайомиться з твоїм поганським серцем, хоч від цього мені буде не більше честі, ніж коли б я заколов свиню.

— Дикий кабан близький родич свині, — сказав циган, не моргнувши оком під гострим поглядом Квентіна і не змінивши свого байдужого голосу. — А багато людей, — додав він, — з честю, задоволенням і користю для себе вбивають кабанів.

Здивований його зауваженням і не певний того, чи не знає циган більш ніж треба про нього самого та його почуття, про що йому зовсім не хотілося говорити, Квентін припинив розмову, яка збентежила, всупереч сподіванці, не цигана, а його самого, і від'їхав назад на своє звичайне місце — поруч із дамами.

Ми вже згадували, що протягом подорожі поміж Дорвардом і дамами встановилися майже дружні взаємини. Старша графиня, упевнившись, що він дворянин за походженням, ставилася до нього тепер досить дружньо й поводитися з ним, як з рівним. Її племінниця не так одверто виявляла свою прихильність, але її збентеження і боязкість, на думку Квентіна, були добрим знаком. В усякому разі, він бачив, що його присутність і розмова з ним не були зовсім байдужі для неї.

Ніщо так не пошавлює юнацьку веселість, як свідомість того, що вона подобається іншим; ось чому Квентін усю дорогу розважав своїх прекрасних супутниць піснями та оповіданнями своєї батьківщини. Пісні він співав рідною, мовою, а оповідання намагався переказувати каліченою французькою мовою, що призводило до безлічі всяких мовних непорозумінь, таких же потішних для дам, як і самі оповідання. Однак цього тривожного ранку він їхав поруч з графинями до Круа мовчки, поринувши в роздуми, і вони, звісно, одразу ж помітили це.

— Нашого молодого супутника побачив вовк[194], — сказала пані Амеліна, натякаючи на одне старовинне повір'я, — і через це йому відібрало мову.

"Краще було б сказати, що л вистежив лисицю", — подумав Квентін, але нічого не відповів.

— Чи здорові ви, пане Квентін? — спитала графиня Ізабелла з тривогою в голосі і відразу ж почервоніла, відчувши, що висловила юнакові більше співчуття, ніж то дозволяла відстань між ними.

— Він, певно, там бенкетував з веселими ченцями, — сказала пані Амеліна. — Шотландці, як і німці, заливають свою веселість рейнвейном, ввечері, ледве тримаючись на ногах, ідуть танцювати, а вранці приходять з головним болем до своєї

дами.

— Ні, благородні дами, — сказав Квентін, — я не заслуговую вашого докору. Добрі ченці всю піч молилися в церкві, а щодо мене, то я випив тільки чарку їхнього дуже легкого і простого вина.

— Виходить, погане вино спричинилося до такого настрою? — сказала графиня Ізабелла. — Підбадьортеся, пане Квентін, а я вам обіцяю, якщо нам з вами доведеться колись відвідати мій старий Бракемонтський замок, я сама буду вам за виночерпія і почастию вас таким благородним вином, якого ніколи не виробляли виноградарі Гохгейма або Йоганнісберга.

— Склянка води, благородна панно, з ваших рук... — почав був Квентін, але голос його затремтів.

А Ізабелла вела далі, немовби не відчувши всієї ніжності, з якою він вимовив це слово "ваших".

— Це вино стояло багато років у глибоких підвалах Бракемонта, — сказала графиня Ізабелла, — воно ще із запасів мого прадіда, рейнграфа Готфріда...

— Який здобув руку її прабабки, — встряла в розмову пані Амеліна, перебиваючи свою племінницю, — як рицар-переможець на великому турнірі в Страсбурзі, де було вбито десять рицарів. Але ті часи минули, і ніхто тепер не піде назустріч небезпеці заради честі або для звільнення пригніченої красуні.

На цю промову, висловлену тоном, яким і за наших днів змарнілі красуні засуджують грубість сучасних звичаїв, Квентін відповів, що "рицарський дух, який пані Амеліна вважає згаслим, ще не зовсім зник, і коли б його не було ніде на світі, то він усе-таки палав би в серцях шотландських дворян".

— Ти тільки послухай, що він каже! — вигукнула пані Амеліна. — Він хоче, щоб ми повірили, ніби в його холодній і похмурій країні ще палає благородний вогонь відваги, який згас у Франції і Німеччині! Бідний юнак схожий на швейцарського горянина, який збожеволів від пристрасті до своєї батьківщини. Він скоро розповідатиме нам про шотландський виноград і маслини.

— Ні, пані, — сказав Дорвард, — про вино й маслини наших гір я небагато можу розповісти, хіба тільки, що наші мечі добувають їх у заможніших сусідів як данину. Але щодо непорушної вірності й незаплямованої честі шотландців, то незабаром мені випаде нагода довести, чи можете ви звірятися на них, бо, крім вашої безпечності, я вам нічого не можу запропонувати.

— Ваші слова таємничі, ви, мабуть, знаєте, що нам загрожує якась небезпека? — сказала пані Амеліна.

— Я прочитала це вже годину тому в його очах! — вигукнула панна Ізабелла, заламуючи руки. — Пресвята діво, що ж з нами буде?

— Нічого, сподіваюся, крім того, що ви забажаєте, — поспішно відповів Дорвард. — А тепер я мушу запитати вас, благородні дами, чи ви вірите мені?

— Чи ми віримо вам? — сказала графиня Амеліна. — Авжеж, без сумніву. Але до чого це запитання? Навіщо ви хочете довір'я від нас?

— Я, з свого боку, — додала графиня Ізабелла, — цілком вірю вам. без усяких застережень. Коли ви зрадите нас, Квентіне, то я знатиму, що правду можна шукати тільки на небі!

— Благородна панно, — відказав Дорвард, дуже зрадівши, — ви робите мені велику честь. Я маю намір змінити нашу путь, поїхавши навпростець лівим берегом Маасу до Льежа, замість того щоб переїжджати Маас у Намюрі. Це не збігається з наказом короля Людовіка і з вказівками провідника. Але в монастирі я чув, що на правому березі Маасу вештаються бандити, а бургундські солдати послані туди винищувати їх. І те й інше, здається, небезпечне для вас. Чи даєте ви мені дозвіл ухилитися від призначеного маршруту?

— Даю вам на це мій цілковитий дозвіл, — відповіла молодша дама.

— Кузино, — заперечила пані Амеліна, — я поділяю твою думку й вірю, що юнак бажає нам тільки добра, але подумай, що цим ми порушимо наказ короля Людовіка.

— А чому ми повинні слухатися його наказів? — спитала панна Ізабелла. — Я, дякуючи небу, не його піддана. Крім того, він уже раз обдунив нас, і якщо я звірилася на його заступництво, то він уже не виправдав мого довір'я до нього. Ні, я не скривджу цього юнака і, не вагаючись ні хвилини, зроблю так, як він радить, хоч би це було всупереч наказу цього хитрого й егоїстичного деспота.

— Хай бог вас благословить за такі слова, панно, — весело сказав Квентін. — А коли я не заслужу вашого довір'я, то нехай мене четвертують дикими кінями в цьому житті й засудять на вічні муки в пеклі, — та й це ще буде надто м'яка кара.

Сказавши так, він пришпорив свого коня й під'їхав до цигана. Цей чоловік, мабуть, мав надзвичайно байдужу або незлостиву вдачу. Він швидко забував образи й загрози, так принаймні здавалося; отож так просто став розмовляти з Квентіном, немовби вони вранці нічого неприємного не сказали один одному.

"Собака не гарчить тепер, — подумав шотландець, — бо має намір розправитися зі мною раз і назавжди, коли зможе вхопити мене за горло. Але ми що спробуємо побити зрадника його власною зброєю".

— Послухай, друже Хайреддін, — сказав він, — ти їдеш з нами вже більш ніж десять днів, але досі ще не показав нам, як ти вмієш ворожити, хоч не міг устояти проти спокуси похвалитися цим умінням у кожному монастирі, ризкуючи при цьому, що тебе виженуть і тобі доведеться ночувати в стіжку сіна.

— Ви ніколи не просили мене поворожити, — сказав циган. — Ви, як і всі інші люди, задовольняєтеся тим, що глузуєте з таємниць, яких не розумієте.

— Гаразд, покажи мені тепер своє вміння, — сказав Квентін і, знявши рукавичку, простяг йому руку.

Хайреддін старанно розглянув усі лінії, що перехрещувалися на долоні шотландця, і всі бугорки біля основи пальців, яким на той час приписувався такий же зв'язок із характером і долею людини, як опуклостям черепа за наших часів.

— Ця рука, — сказав Хайреддін, — показує, скільки її власникові довелося зазнати труднощів і небезпек. Вона рано звикла до меча, але торкалася й застібок

МОЛИТОВНИКА.

— Про все моє минуле життя ти міг у когось розпитати, — перебив його Квентін. — Краще розкажи мені щось про майбутнє.

— Ця лінія від горбка Венери, — вів далі циган, — яка не переривається несподівано, а йде поруч із лінією життя, свідчить про те, що ви здобудете велике багатство, одружившись з якоюсь багатою й благородною жінкою, яку палко покохаєте.

— Ти так усім пророкуєш, хто звертається до тебе, — заперечив Квентін. — Це звичайні хитрощі вашого брата.

— Те, що я вам кажу зараз, так само правдиво, — мовив циган, — як і те, що скоро вам загрожуватиме небезпека, яку я бачу з Цієї яскравої криваво-червоної лінії, що перетинає лінію життя. Ця небезпека буде від удару меча або іншого насильства, від якого вас урятує тільки відданий друг.

— Чи не ти часом? — спитав Квентін, обурений тим, що хіромант, розраховуючи на його легковірність і щоб підтримати свій авторитет, пророкував можливі наслідки своєї зради.

— Моє мистецтво, — заперечив циган, — нічого не каже мені про мене самого.

— Тоді ясновидці моєї країни, — сказав Квентін, — перевершують вас у вашому хваленому мистецтві, бо вони вміють передбачати й ті небезпеки, які загрожують їм самим. Я й сам, будучи шотландцем, не позбавлений того ясновидіння, яким обдаровано наших горців. Я доведу це тобі, Хайреддіне, в обмін за твоє віщування. Небезпека, яку ти віщуєш, загрожуватиме нам на правому березі Маасу, і я хочу уникнути її, поїхавши до Льежа лівим берегом.

Провідник вислухав ці слова з байдужістю, якої Квентін, знаючи задум Магрібіна, ніяк не міг зрозуміти.

— Коли ви здійснисте ваш намір, — відповів циган, — то небезпека, що загрожуватиме вам, загрожуватиме мені.

— Мені здалося, — зауважив Квентін, — що ти щойно сказав, ніби не можеш віщувати своєї власної долі?

— Не можу так, як провіщав вашу долю, — по лініях на долоні, — відказав Хайреддін. — Але досить хоч трохи знати Людовіка до Валуа, щоб провістити, що він звелить повісити вашого провідника, коли вам буде завгодно збочити з указанного ним шляху.

— Щасливе закінчення подорожі, — сказав Квентін, — виправдає збочення з призначеного королем шляху.

— Авжеж, — відповів циган, — коли ви певні того, що король мав на увазі саме таке закінчення цієї подорожі.

— А про яке ж інше закінчення міг думати король? І чому ти гадаєш, що в нього міг бути якийсь інший намір, крім того, що є в його писаному наказі? — запитав Квентін.

— Просто тому, — відповів циган, — що кожен, хто хоч трохи знає християннішого короля, розуміє, що про той намір, який він найбільш бажає здійснити, він найменш

говорить. Я ладен просунути свою голову в зашморг роком раніше, ніж то їй призначено, якщо із дванадцяти посольств, відправлених милостивим Людовіком, в одинадцятьох нема чогось такого, що не написано у вірчих грамотах, а лишається на дні чорнильниці.

— Мені нема діла до твоїх дурних підозр, — відказав Квентін. — Мій обов'язок простий і ясний — щасливо приставити цих дам до Льежа. Тому я й гадаю, що краще виконаю це доручення, поїхавши лівим берегом Маасу. Крім того, це найкоротший шлях до Льежа. Переїхавши ріку, ми згаяли б багато часу і втомилися б. Навіщо нам це робити?

— Тільки тому, що всі прочани, простуючи до Кельна (а графині вдають із себе прочанок), завжди їдуть до Льежа правим берегом, — сказав Хайреддін, — і коли б дами зробили, як ви пропонуєте, то це суперечило б меті їхньої подорожі.

— Коли нас хто запитає, чому ми їдемо так, а не інакше, — зауважив Квентін, — то ми скажемо, що боїмося лихого герцога Гельдернського, або Гійома де ля Марка, або шкуродерів і ландскнехтів на правому березі річки, і через те їдемо лівим берегом.

— Як вам завгодно, мій добрий пане, — заявив циган. — Мені однаково, вести вас правим Чи лівим берегом Маасу: потім самі виправдуватиметесь у цьому перед вашим паном.

Квентін, хоч і здивувався, але водночас і зрадів, що Хайреддін так швидко погодився на зміну їхнього маршруту, бо потребував його допомоги як провідника. Проте шотландець побоювався, щоб циган, побачивши, що його план не здійснився, не вжив яких-небудь рішучих заходів. Крім того, прогнати цигана тепер значило навести на свій шлях Гійома де ля Марка, з яким він підтримував зносини; а коли Хайреддін залишився б з ними, то Квентін міг би стежити за ним, як і досі, і не давати йому змоги спілкуватися з сторонніми.

Відкинувши таким чином свій первісний намір, маленький загін їхав лівим берегом широкого Маасу так швидко й успішно, що вранці другого дня прибув до мети своєї подорожі. Тут вони довідалися, що єпископ Льежський для поправлення свого здоров'я, як він казав, а можливо, для того, щоб на нього зненацька не напало бунтарське населення міста, переніс резиденцію до свого чудового Шонвальдського замку за одну милю від Льежа.

Коли мандрівники під'їжджали до замку, вони побачили єпископа, що повертався з сусіднього міста на чолі довгої процесії, де він відправляв урочисту обідню. В цій блискучій процесії йшли духовні, світські, цивільні й військові особи; як сказав автор старовинної балади:

Багато було попереду з хрестами —

Позаду не менш їх було із списками.

Процесія мала величний вигляд; вона звивалася вздовж зеленого берега Маасу й, сягаючи єпископської резиденції, зникала в чорному порталі її готичних воріт.

Під'їхавши ближче, наші подорожні побачили, що околиці замку, як і зовнішній вигляд його, свідчать скоріше про непевність і побоювання, ніж про велич і могутність,

які вони тільки не спостерігали. Навколо замку й поблизу нього стояли озброєні загони вартових, а сама резиденція єпископа усім своїм похмурим громаддям доводила, що його преосвященство чогось побоюється і вважає необхідним вжити всіх заходів оборони.

Коли Квентін сповістив про прибуття графинь де Круа, їх одразу шанобливо запросили до великої зали, де їх зустрів сам єпископ у присутності свого невеличкого двору. Він не дозволив їм поцілувати його руку, але привітав їх з галантністю рицаря, з якою звертаються до вродливих дам, і водночас з виразом святої любові пастиря до своєї пастви.

Людовік де Бурбон, єпископ Льежський, був справді благородний і добросердий володар; він не переобтяжував себе духовними обов'язками і не дуже суворо додержував монастирського режиму, але завжди й незмінно відзначався відвертою і благородною вдачею, властивою дому Бурбонів, з якого він походив.

Останнім часом, коли роки взяли своє, прелат засвоїв звички, що більш личили його духовному сану, і всі сусідні государі любили його і як благородного церковного сановника, щедрого й великодушного в своєму приватному житті, хоч він і не пил кляв належної церковникам суворості, і як володаря, котрий правив своїми заможними і бунтівливими підданими лагідно й благодушно, що скоріше потурало їхнім заколотницьким намірам, аніж клало їм край. Єпископ був такий вірний спільник герцога Бургундського, що той порядкував у його володіннях, мов у своїх власних, і за добродушну поступливість, з якою прелат погоджувався на його вимоги (на які, по суті, міг і не погоджуватися), герцог завжди стояв на боці єпископа з властивою його характеру рішучістю і готовністю. Карл звичайно говорив, що вважає Льеж своєю власністю, а єпископа — своїм братом (їх справді можна було вважати такими, бо перша жінка герцога доводилася сестрою єпископові), і той, хто наважиться образити Людовіка де Бурбона, матиме справу передусім з ним.

Ця загроза, беручи до уваги вдачу і могутність герцога, могла б налякати всіх, але не багатих і бунтівливих громадян міста Льежа, котрим багатство, як говориться в стародавній приказці, запаморочило голову.

Прелат, як ми вже казали, пообіцяв графіням де Круа вжити весь свій вплив при бургундському дворі на користь їх справи. І сподівався, що йому пощастить, бо Кампо-Бассо вже не користався з такої ласки герцога, як раніш. Єпископ обіцяв їм також своє заступництво, наскільки це буде в його владі; але зітхання, яке супроводило ці слова, показувало, що влада його не така міцна, як він запевняв.

— В усякому разі, дочки мої любі, — сказав єпископ тоном, в якому пастирська доброзичливість поєднувалася із спадковою рицарською чемністю дому Бурбонів, — боронь боже, щоб я віддав вівцю на поталу вовкові чи благородних дам розгніваному опікунові. Я мирна людина, хоча тепер у житлі моєму й чути брязкіт зброї. Але будьте спокійні, я подбаю про вашу безпеку, як про свою власну. А якщо справи погіршають, чого, сподіваюсь, з ласки пречистої діви не станеться, ми завжди зможемо вирядити вас під надійною охороною до Німеччини. І вірте, що навіть воля нашого брата й

покровителя Карла Бургундського не примусить нас вчинити всупереч вашому бажанню. Але ми не можемо вдовольнити ваше прохання й відіслати вас до монастиря, бо діти диявола мають тепер такий вплив серед мешканців Льежа, що ми не знаємо для вас іншого притулку, крім цього замку, який охороняють наші солдати. Зате ви тут завжди бажані гості, і весь ваш почет буде гостинно прийнято, особливо цей юнак, якого ви так рекомендували нашій увазі і якому ми дамо наше благословення.

Тут Квентін, як належало, став навколішки, щоб прийняти єпископське благословення.

— Щодо вас самих, — вів далі добрий прелат, — то ви шитимете разом з моєю сестрою Ізабеллою, Трірською канонісою[195], з якою, не ображаючи пристойності, ви можете перебувати під однією стріхою навіть у такого веселого холостяка, як єпископ Льежський.

Закінчивши привітальну промову, він галантно провів дам до покоїв своєї сестри, а його мажордом-диякон, напівдуховний, напівсвітський сановник, почав розважати Квентіна розмовами з люб'язністю, якого відзначався його господар. Решту почту графинь до Круа було відведено до службових приміщень, замну.

При цьому Квентін не міг не спостерегти, що присутність цигана, яка так бентежила мешканців сільських монастирів, не викликала, здавалося, ні заперечень, ні зауважень при дворі цього багатого і, можна сказати, світського прелата.

Розділ XIX МІСТО

Я приводу не хочу дати вам

Для вибуху обурення, о друзі.

Шекспір. "Юлій Цезар"

Розлучившись з графинею Ізабеллою, чий погляд був для нього протягом стількох днів провідною зорею, Квентін відчув у своєму серці чудну порожнечу й холодність, яких він ніколи не відчував у своєму повному мінливостей житті. Графиня знайшла собі постійний притулок, і близькі взаємини, що склалися між ними під час подорожі, без сумніву, мали урватися, бо під яким приводом могла б вона, коли б навіть і наважилася на порушення пристойності, залишити при собі такого вродливого юнака благородного походження, як Квентін?

Але усвідомлення неминучості розлуки не полегшувало болю, горде серце Квентіна не могло стерпіти, що його відпускали, як звичайного слугу, як провідника, що виконав свій обов'язок; і він пролив не одну сльозинку над руїнами прекрасних повітряних замків, яких так багато набудував під час цікавої подорожі. Він мужньо намагався побороти в собі смуток, але всі зусилля його спершу були марні. Піддавшись почуттю, якого він не міг затамувати, він сів на підвіконні глибокого готичного вікна, крізь яке освітлювалася велика зала в Шонвальді, й став роздумувати над своєю гіркою долею, що не дала йому ні високого сану, ні достатнього багатства, щоб здійснити спою сміливу мрію.

Квентін намагався розвіяти спій сум, узявшись до справ: написав і підіслав з Карлом, одним із своїх служників, повідомлення королю про прибуття графинь де Круа

до Льежа. Зрештою, його природна бадьорість повернулася до нього, збуджена, мабуть, заголовком старого, щойно надрукованого в Страсбурзі роману, який лежав на підвіконні. На титульному аркуші було написано:

Як зброєносець без майна і прав

Угорську королівну покохав.

Читаючи "чорні літери"[196] назви оповідання, що так дивно нагадувало його власну долю, Квентін раптом відчув дотик чиеїсь руки на своєму плечі й побачив цигана, який стояв біля нього.

Хайреддін завжди був неприємний йому, а після викриття його зради став просто ненависний, і Квентін з усією суворістю спитав його, як той наважився доторкнутися до християнина й дворянина?

— Та просто хотів упевнитися, — відповів циган, — чи не втратив християнський дворянин свого чуття так само, як втратив слух і зір. Я вже кілька хвилин стою тут і промовляю до вас, а ви дивитеся на ці клаптики жовтого паперу, немовби в них якісь чари, здатні перетворити вас на боввана, а втім, вони вже почасті виявили свою дію.

— Гаразд, чого тобі треба? Кажи й забирайся геть!

— Мені треба того, чого й усім людям, хоч небагато з них задовольняється цим, — сказав Хайреддін. — Я хочу одержати те, що мені належить, — моїх десять золотих за те, що був провідником для ваших дам.

— І ти ще наважуєшся вимагати платні після того, як я подарував тобі твоє нікчемне життя? — гнівно вигукнув Дорвард. — Адже ти хотів зрадити їх дорогою.

. — Але я ж не зрадив їх, — заперечив Хайреддін. — Коли б я зробив так, то не просив би винагороди ні у вас, ні у них, а тільки в тих, для кого було б корисно, щоб вони поїхали правим берегом річки. Той, кому я служив, і має сплатити мені.

— Тоді нехай твоя винагорода загине разом з тобою, зраднику! — кинув Квентін, відраховуючи йому гроші. — Забирайся до Арденського Вепра або до самого чорта, тільки щоб очі мої тебе не бачили, інакше я передчасно спроваджу тебе на той світ!

— До Арденського Вепра! — повторив циган з таким здивуванням, яке чудно було бачити на його завжди непроникному обличчі. — Виходить, то була не випадкова догадка і не просте підозріння? Отже, ви все знали і тому вирішили змінити шлях? Але як?.. Чи, може, у вашій країні й справді є віщуни, які ворожать краще, між наше мандрівне плем'я? Не верба ж, під якою ми розмовляли, переказала вам наші слова. Але ні-ні-ні! Який я дурень! Розумію, розумію! Верба над струмком коло монастиря: я ж бачив, як ви подивилися на неї, проїжджаючи мимо... Це, либонь, за п'ять льє від того гнізда трутнів. Верба справді не могла чути, але на ній міг сховатися хтось з вухами! Відтепер я влаштовуватиму свої наради не інакше, як на відкритій рівнині: ні кущика, ні будяка не буде близько, щоб за ними міг заховатися шотландець. Ха-ха-ха! Шотландець побив цигана його ж витонченою зброєю. Але знай, Квентіне Дорвард, що ти перехитрував мене тільки собі на шкоду. Так! Доля, яку я віщував тобі по лініях руки, не збулася лише через твою впертість.

— Присягаюся святим Адрієм, — сказав Квентін, — твоє нахабство змушує мене

сміятися всупереч моєму бажанню. Чим і як успіх твого підлого зрадництва міг бути мені корисним? Правда, я чув, що ти умовлявся не губити мого життя, — умова, яку твій гідний спільник неодмінно забув би, коли б дійшлося до мечів. Але як твоя зрада могла б обернутися мені на користь, а не приректи мене на смерть або полон, — це вже вище від людського розуміння!

— Не варто думати про це, — відказав Хайреддін, — бо я все-таки здивую вас своєю вдячністю. Коли б ви скривдили мене, не віддавши мені грошей, то я вважав би, що ми поквиталися, і покинув би вас на ваше безголов'я. Тепер я залишаюся вашим боржником за ту справу на березі Шеру.

— Мені здається, що я вже стягнув з тебе цей борг, лаючи й проклинаючи тебе, — зауважив Квентін.

— Жорстокі чи й лагідні слова — це тільки вітер, який не збільшує й не зменшує ваги на терезах. От коли б ви вдарили мене...

— Я й зараз мон" у віддати свій борг таким способом, коли ти ще дратуватимеш мене тут!

— Я б но радив вам так його віддавати, — мовив циган, — бо така розплата, завдана необережною рукою, може перевищити борг і, на нещастя, зробить вас моїм боржником. А я не такий, щоб прощати борги або й зовсім забути про них. А тепер будьте, але ненадовго: я йду попрощатися з графінями де Круп.

— Ти? — вражено вигукнув Квентін. — Тебе допустять до графинь? І це тут, у такому місці, де вони живуть як черниці під опікою сестри єпископа, благородної каноніси? Неможливо!

— Проте Марта чекає на мене, щоб провести до них, — заперечив циган глузливо. — Вибачте, що мушу покинути вас так несподівано.

Він обернувся, ніби збираючись іти, але одразу ж зупинився й проказав дуже врочисто й багатозначно:

— Я знаю ваші надії. Вони сміливі, але можуть збутися лише тоді, коли я допоможу вам! Я знаю ваші побоювання: вони мають навіяти вам обережність, але не боязкість. Кожну жінку можна підкорити. Графський титул — це тільки назва, яка так само пасуватиме Квентінові, як титул герцога личить Кардові або титул короля — Людовікові.

Перш ніж Дорвард устиг відповісти, циган вийшов із зали. Юнак кинувся за ним, але Хайреддін, краще ніж шотландець знайомий з усіма ходами й переходами замку, випередив його і зник, збігши маленькими східцями вниз. Однак Дорвард, сам не усвідомлюючи добре, чому так робить, поспішив услід за ним. Сходи закінчувалися дверима, що відчинялися в одну з алей саду; тут Квентін знову побачив на мить цигана: той біг звивистою алеєю і був уже далеко.

З двох боків сад був оточений будовами замку — величним громадям, що своєю архітектурою скидалося водночас і на фортецю і на монастир; з двох інших боків здіймалися зубчасті мури. В протилежному кінці саду, в іншій частині будови, де під масивною аркою, увитою плющем, була задня хвіртка; саме до неї і поспішав

Хайреддін. Тут він озирнувся і на прощання помахав рукою своєму переслідувачеві. Дорвард побачив, що й справді Марта відчинила хвіртку й дикого цигана впустили до покоїв графинь де Круа, як він міг, звичайно, здогадатися. Квентін кусав губи з обурення, докоряючи собі, що не застеріг дам проти підступності Хайреддіна і не розповів їм про зраду, яку він замишляв. Нахабна самовпевненість, з якою циган обіцяв допомогти Квентінові в його особистих справах, ще збільшувала його гнів і обурення. Юнакові здавалося, що й саме кохання його до графині Ізабелли було б споганене, коли б воно мало успіх завдяки такому посередникові. "Однак усе це обман, — сказав він сам до себе, — махінації його підлого ремесла. Він якоюсь брехнею домігся, що дами пустили його до себе, і зробив це з якимсь лихим наміром. Добре, що я довідався, де саме вони живуть. Я підстережу Марту й випрошу собі побачення з ними, хоч би для того, щоб застерегти їх. Прикро, що мені доводиться вживати хитрощів, а цей негідник може так просто і легко побачитися з ними. Я скажу їм, що хоч вони й позбавили мене свого товариства, все ж таки головна моя турбота — охороняти Ізабеллу".

Тим часом як закоханий юнак заглибився в свої роздумування, до нього підійшов через ті самі двері, через які і він потрапив у сад, один літній придворний єпископа І дуже чемно сказав, що цей сад — приватна власність і заходити сюди можуть лише єпископ та його найпочесніші гості.

Квентін так замислився, що старий мусив повторити свої слова двічі, перш ніж він добрав, у чому річ. Схаменувшись, шотландець уклонився й поспішив вийти з саду, а придворний ішов за ним, докучаючи йому нудними виправдовуваннями, що мусив з обов'язку зробити йому зауваження. Старий так бажав загладити мниму образу, яку, він гадав, Дорвард узяв близько до серця, що весь час намагався зав'язати з ним розмову. Проклинаючи в думках настирливість придворного, Квентін сказав, що йде до міста, і так прискорив ходу, що в старого пропала всяка охота супроводити його далі підйомного моста. За кілька хвилин Квентін був уже в Льежі — тоді одному з найбагатших міст у Фландрії і, звичайно, в цілому світі.

Сум, навіть любовний сум, лежить не так уже глибоко, принаймні в серцях людей мужньої і гнучкої вдачі, як схильні думати лекгодухі меланхоліки, що хворіють на таку слабкість. Його заступають несподівані й сильні враження, породжені зміною місця, краєвидів, що викликають нову течію думок, і впливом гомінливого багатоголосого натовпу. Через кілька хвилин Квентін був так захоплений різноманітністю й швидкою зміною вражень від невпинної метушні на багатолюдних вулицях Льежа, що забув і думати не тільки про цигана, а навіть і про саму графиню Ізабеллу.

Багатоповерхові будинки, величні, хоч вузькі й похмурі вулиці, розкішна виставка найдорожчого краму й блискучої зброї у складах, магазинах і крамницях, великий і строкатий натовп в яскравому одязі, який заклопотано сновигав туди й сюди, невпинний рух возів, навантажених предметами вивозу й довозу: до першого належали сукна, саржа, різноманітна зброя, цвяхи, залізні вироби, а до другого — господарчі товари й речі розкоші, — все це створювало картину такого багатства, пожвавлення й розкоші, якої Квентін досі не бачив. Він був у захопленні також від системи каналів,

що, з'єднуючись а Маасом, перетинали місто в різних напрямках і правили за водні шляхи для торговельних потреб. Він прослухав також обідню в старовинній церкві святого Ламберта, що, як кажуть, була збудована ще у VIII столітті.

Вийшовши з церкви, Квентін, роздивляючись все навколо з жадібною цікавістю, помітив, що привернув до себе увагу невеличких гуртків поважних на вигляд городян, які, здавалося, чекали його виходу. Появу Квентіна зустріли гомоном і перешіптуванням, що поширювалися від одного гурту до іншого. Спостерігачів ставало дедалі більше — очі всіх були скеровані на Квентіна з виразом зацікавленості, до певної міри змішаної з повагою.

Нарешті він опинився в центрі досить численного натовпу, який поштиво розступався перед ним, пропускаючи його, а ті, хто йшов поряд із ним чи позаду, старанно оберігали від поштовхів юрби. І все-таки становище Квентіна було досить скрутне, йому хотілося спекатися цих людей або принаймні дістати якісь роз'яснення щодо їхньої поведінки.

Квентін озирнувся навколо і, зупинивши погляд на веселому, ставному й поважному чоловікові, що, як свідчили його оксамитовий плащ і золотий ланцюг, міг бути впливовою особою, а то й урядовцем, спитав, чи немає в його зовнішності чогось такого, що викликає таку незвичайну загальну увагу.

— Чи, може, — додав він, — у мешканців Льежа такий звичай оточувати юрбою чужоземців, які випадково попадають до їхнього міста?

— Звичайно, ні, пане, — відповів городянин. — Льежцям невластива пуста цікавість, і нема в них такого звичаю. А у вашому вигляді і вбранні нема нічого особливого, але у вас є те, що в нашому місті люблять і шанують.

— Усе це звучить дуже чемно, шановний пане, — відповів Квентін, — але, присягаюся хрестом святого Андрія, я не можу добрати, що саме ви хочете сказати.

— Ваша присяга, пане, — зауважив льежський купець, — так само, як і ваша вимова, запевняють мене, що ми не помилилися.

— Присягаюся моїм покровителем святим Квентіном, — сказав Дорвард, — тепер я ще менш розумію.

— Ось знову, — заперечив льежець, багатозначно й ще чемніше й доброзичливіше поглядаючи на Квентіна. — Може, нам і не слід було б звертати увагу на те, що ви, шановний пане, вважаєте за краще таїти. Але навіщо тоді присягатися святим Квентіном, коли ви не хочете, щоб я розтлумачив прихований зміст ваших слів? Ми знаємо, що добрий граф де Сен-Поль тепер перебуває там і клопочеться нашим ділом.

— Присягаюся життям, — сказав Квентін, — тут якесь непорозуміння. Я нічого не знаю про Сен-Поля.

— Авжеж, ми й не питаємо вас, — промовив городянин. — Тільки послухайте, що я скажу вам на вухо. Мело звуть Павійон.

— А що мені, власне, до цього, пане Павійон? — здивувався Квентін.

— Звичайно, нічого. Тільки я гадав, вам приємно буде дізнатися, що ви розмовляєте з людиною надійною. А ось і мій колега Рюслар.

Рюслар висунувся наперед. Це був огрядний сановник з круглим черевом, яким він, немов тараном, розштовхував перед собою натовп. Він прошепотів своєму сусідові, щоб той був обережніший, і сказав тоном докору:

— Ви забуваєте, мій добрий колего, що тут надто відкрито місце. Пан не відмовиться зайти до мене або до вас випити склянку рейнського з цукром, і тоді ми більше почуємо про нашого друга й спільника, якого ми любимо від усього нашого чесного й щирого фламандського серця.

— В мене немає ніяких новин для вас, — нетерпляче сказав Квентін. — Я не хочу пити рейнського і єдине, чого я прошу від вас, це щоб ви, як шановні й поважні особи, звеліли юрбі розійтися й дати мені змогу так спокійно вийти з вашого міста, як я до нього прийшов.

— Ну, само собою, — сказав Рюслар, — коли вже ви так наполягаєте на вашому інкогніто, навіть із нами, надійними людьми, то дозвольте запитати вас прямо: чому ви носите відзнаки вашого корпусу, коли хочете, щоб вас не пізнали в Льежі?

— Які відзнаки і якого корпусу? — вигукнув Квентін. — Ви маєте вигляд поважних людей і серйозних громадян, проте, хай йому біс, ви або самі божевільні, або бажаєте, щоб я зробився таким.

— Хай йому чорт! — сказав інший громадянин. — Цей юнак примусить лаятися самого святого Ламберта! Ну, хто носить шапку з хрестом святого Андрія й французькою лілією, крім шотландських лучників гвардії короля Людовіка?

— Припустімо навіть, що я лучник шотландської гвардії. Чому ж ви дивуетесь, що я ношу форму частини, до якої належу? — нетерпляче запитав Квентін.

— Він признався, він признався! — радісно розмахуючи руками, вигукнули Рюслар з Павійоном і обернулися до своїх співгромадян, круглі обличчя яких сяяли від захоплення. — Він сам визнав, що він лучник гвардії Людовіка — Людовіка, оборонця вольностей Льежа!

У відповідь знявся шалений галас. Серед крику чулися окремі вигуки: "Хай живе Людовік Французький! Хай живе шотландська гвардія! Хай живе хоробрий лучник! Наша свобода, наші привілеї або смерть! Геть податки! Хай живе шотландська гвардія! Геть податки! Хай живе хоробрий Арденський Вепр! Геть Карла Бургундського! На смітник Бурбона з його єпископством!"

Очманівши від галасу, який, здіймаючись і спадаючи, наче морські хвилі, переходив з одного кварталу до другого й щоразу збільшувався від тисячі голосів, мов хор на далеких вулицях і майданах, Квентін, нарешті, здогадався, у чім справа, і вирішив, як йому треба поводитися.

Він тепер згадав, що після сутички з герцогом Орлеанським і Дюнуа один з його товаришів, за наказом лорда Крофорда, забрав його шолом, розколотий мечем, і дав йому свою підбиту сталлю шапку, яка була частиною звичайного і всім відомого обмундирування шотландської гвардії. Поява лучника з королівського корпусу, який завжди близько стояв до особи Людовіка, на вулицях міста, незадоволення якого розпалювалося агентами цього короля, — було витлумачено, як намір Людовіка

відкрито допомогти Льежу. Поява одного лучника розцінювалася як записка негайної підтримки з боку Людовіка. Дехто навіть запевняв, що допоміжні війська вже вступають до міста, хоч ніхто не знав, через які саме міські ворота.

Квентін зрозумів, що зараз просто неможливо довести цим людям, які так уперто обстоюють свою думку, що вони помиляються, більше того, всяка спроба переконати схвилюваний натовп у протилежному навіть небезпечна, а він не бачив необхідності наражатися на небезпеку. Отже, він вирішив не сперечатися, а очікувати й позбутися їх при першій нагоді. До такого висновку він дійшов дорогою до ратуші, куди натовп потяг його за собою і де вже зібралися всі знатні люди міста, щоб вислухати новини, які нібито він привіз, і влаштувати на його честь пишний бенкет.

Незважаючи на заперечення Квентіна, що розцінювались як вияв скромності, його з усіх боків оточили збуджені городяни, і ця каламутна течія потягла його за собою. Двоє друзів бургомистра, що були синдиками міста, міцно вхопили його за руки. Попереду йшов Ніккель Блок, синдик корпорації різників, якого спішно викликали з бійні. Хоробрість і грація, з якими він махав своєю смертельною сокирою, ще замазаною кров'ю й мозком, свідчили, що він уже добряче хильнув. Позаду виступав довготелесий, вузькогрудий, кістлявий, дуже п'яний і надзвичайно патріотично настроєний Клаас Гамерлейн — голова всіх ливарів, ковалів і слюсарів, а за ним сунули сотні невмитих ремісників цієї корпорації. Ткачі, цвяхарі, мотузярі, майстри й майстерові всіх цехів і спеціальностей, виходячи з похмурих і вузьких вулиць, юрмилися, щоб прилучитися до процесії. Здавалося, що втекти звідси — річ неможлива.

У такій скруті Квентін звернувся по допомогу до Рюслара й Павійона, що, вчепившись йому за руки, вели вперед на чолі процесії, в якій він так несподівано став головною дійовою особою. Юнак похапцем пояснив їм, що, не подумавши, одяг шапку шотландського гвардійця замість свого випадково пошкодженого шолома, який він мав надіти в дорогу... Він висловив жаль, що через це і завдяки кмітливості льежців, які здогадалися про його звання і мету перебування в місті, все тепер викрилось. Він натякнув також, що коли його тепер приведуть до ратуші, то йому доведеться розкрити поважному зібранню городян таємницю, яка, за наказом короля, призначалася тільки для вух двох шановних панів — Рюслара й Павійона з Льежа.

Цей останній натяк справив дивне враження на обох шановних громадян, які були головними проводирями бунтівливих городян і подібно до всіх демагогів такого роду хотіли тримати по змозі все в своїх руках. Тому вони швидко умовилися, що Квентін на деякий час вийде з міста, а вночі повернеться до Льежа й поговорить з ними в будинку Рюслара, що стояв поблизу міських воріт, напроти Шонвальдського замку. Квентін не побоявся сказати їм, що тепер живе тимчасово в палаці єпископа, куди приїхав нібито для того, щоб передати листа від французького короля, а насправді прибув, як вони правильно здогадалися, щоб переговорити з льежськими громадянами. Цей непрямий спосіб дій, як і ранг і звання довіреної особи, котрій доручено було цю справу, так добре узгоджувалися з характером Людовіка, що пояснення Квентіна ні в кого не

викликало сумніву чи здивування.

Тільки Квентін пояснив усе це, як натовп порівнявся з будинком Павійона на одній з головних вулиць. Одразу за цим будинком починався сад, що виходив на Маас, а поруч з ним була велика чинбарня з дубильними ямами та іншим приладдям для оброблення шкур, бо патріотичний громадянин, як виявлялося, був чинбарем.

Було цілком природно, що Павійон захотів почастувати посла Людовіка, тому зупинка перед домом Павійона не викликала ніякого здивування в натовпі, який повітав пана Павійона гучним "віват", коли той проводив шановного гостя до свого дому. Тут Квентін скинув свою примітну шапку, надів капелюх чинбаря й накинув довгий плащ поверх свого вбрання. Павійон дав йому перепустку, щоб він міг заходити й виходити через міські ворота вдень і вночі, а потім доручив його своїй дочці, вродливій веселій фламандці, пояснивши їй, як його вивести з міста. Тим часом сам він поспішив назад до свого товариша, щоб разом з ним піти у ратушу заспокоїти своїх друзів і більш-менш переконливо пояснити народові причину несподіваного зникнення посла короля Людовіка. Ми не можемо (як каже слуга в одній комедії) пригадати, якою саме брехнею обдунив баран-вожак свою отару, але нема нічого простішого умовити натовп, коли упереджена думка вже наполовину переконала його, перш ніж дурисвіт вимовив хоча б одне слово.

Як тільки шановний громадянин пішов, його пухленька дочка Трудхен, червоніючи і привітно усміхаючись, що дуже личило вишневим губкам і веселим блакитним очам, провела гарного чужинця звивистими алеями батькового саду до берега річки. Там вона посадила його в човен, який два здоровенні фламандці у коротких штанах, хутряних капелюхах і куртках з безліччю ґудзиків спорядили так швидко, як тільки це можуть зробити вайлуваті мешканці рівнинної країни.

Оскільки гарненька Трудхен розмовляла лише фламандською мовою, Квентін, — хай не вважають це приниженням його вірного почуття до графині Ізабелли де Круп, міг подякувати їй тільки молодецьким поцілунком у вишивні губки, який вона прийняла скромно, але щиро, бо таких вродливих кавалерів, як наш шотландський лучник, нп кожного дня можна було зустріти серед льежських городян.[197]

Поки човен посувався повільними водами Маасу, поїм фортифікації міста, Квентін мав досить часу придумати, як йому розповісти про свою пригоду в Льежі, коли він повернеться до єпископського замку в Шонвальді. Він не хотів зраджувати осіб, які, хоч і через непорозуміння, звірилися на нього, але й не міг таїти перед гостинним прелатом, що в його столиці назріває повстання. Тому він вирішив обмежитися загальною оповіддю, щоб застерегти єпископа, але не називати імен.

Човен причалив до берега за півльє від замку, і Квентін, ступивши на землю, винагородив своїх перевізників гульденом, чим вони були дуже задоволені. Він уже був близько від Шонвальду, як дзвін продзвонив на обід. Поспішаючи до замку, Квентін помітив, що підійшов до нього не з того боку, де були головні ворота. Лло обходити весь замок — значить, ще більше запізнитися, тому він пішов навпростець. Просто перед ним височів зубчастий мур, що, можливо, відокремлював уже знайомий йому сад.

Трохи далі Квентін побачив у мурі хвіртку, яка виходила в рів, а біля хвіртки — прив'язаний до берега човник, з якого, на думку Квентіна, можна було скористатися для переправи. Коли він підходив до рову, хвіртка відчинилася, і звідти вийшов якийсь чоловік. Він плигнув у човник, переплив на той бік рову й потім довжелезною жердиною відштовхнув човник на то місце, до він стояв. Підійшовши ближче до рову, Квентін спостеріг, що то був циган, який, очевидно бажаючи уникнути зустрічі з Квентіном, звернув на іншу стежку і подався до Льежа.

Ця зустріч дала Квентінові новий привід до роздумувань. Невже цей єретик-волоцюга ї досі був у графинь де Круа? І чому він так довго був у них? Ця думка так мучила Дорварда, що він вирішив будь-що теж добитися побачення з дамами, щоб розказати їм про віроломство Хайреддіна і попередити про небезпеку, яка загрожувала їхньому покровителеві єпископу з боку заколотників міста Льежа.

З цією думкою він увійшов у замок через головні ворота і побачив, що у великій залі вже обідали; за столом сидів весь почет єпископа, його домашні служники і кілька чужоземців, які не належали до вищої знаті. На верхньому кінці столу було залишено місце для нього поруч з капеланом єпископа, який хоч і привітав Квентіна латинським прислів'ям: "*Sero venientibus ossa*"[198], але подбав, щоб йому поклали побільше смачної страви, ніби бажаючи довести, що все це жарт, який вік не збирається перетворити в дійсність; на батьківщині Квентіна в такому випадку казали, що треба жарт зробити не жартом або принаймні таким жартом, щоб він не був несмачний[199].

Щоб якось виправдатися за те, що він спізнився на обід, і не здаватися невихованим, Квентін коротко розповів про переполох, який зчинився від його появи в місті, коли в ньому впізнали лучника гвардії Людовіка, і жартома додав, що його ледве врятував від натовпу один огрядний льежський громадянин із своєю дочкою.

Але всі присутні надто зацікавилися його оповіданням, щоб оцінити його жарти. Всі перестали їсти, слухаючи його, а коли він закінчив, за столом запанувала урочиста мовчанка. Це мовчання порушив мажордом єпископа, сказавши тихим меланхолійним голосом:

— Господи, чого б тільки я не віддав, щоб швидше побачити цю сотню бургундських пікінерів!

— Однак чому ви так чекаєте на неї? — спитав Квентін. — У вас тут багато справжніх солдатів, а ваші вороги — це тільки безладна юрба городян, яка, побачивши ваш прапор і озброєних людей, одразу кинесться тікати.

— Ви не знаєте льежців, — відказав капелан. — Недарма їх, як і гентців, вважають за найлютіших бунтівників в усій Європі. Герцог Бургундський двічі приборкував їхні бунти проти єпископа і карав з усією суворістю: позбавляв їх привілеїв, забирав прапори й обтяжував новими податками, які досі не поширювалися на них, як на громадян вільного міста імперії[200]. Останнього разу, коли він розбив їх у кривавому бою при Сен-Троні, загинуло від меча й потонуло під час втечі майже шість тисяч льежців. А після цього, щоб надалі позбавити їх можливості бунтувати, герцог Карл відмовився вступити до міста через відчинені ворота, а наказав розламати мур на сорок

ліктів завширшки і на чолі свого рицарства в'їхав через цю проломину у Льеж як переможець з опущеним забралом і списом напереваги. Самі льежці казали тоді, що коли б не його батько, герцог Філіпп Добрий, то Карл, який звався тоді графом Шаралуа, зруйнував би їхнє місто дощенту. І ось тепер, незважаючи на свіжі спогади про все це, не замурувавши проломини й майже не поповнивши своїх арсеналів, вони, ледве побачивши шапку лучника, готові знову зчинити заколот. Хай бог просвітить їх! Але я побоююся, що станеться кривава сутичка між непокірним народом і запальним государем. Як на мене, то я бажав би для нашого прегарного й милостивого єпископа, може й не такого високого, але зате безпечнішого становища, бо тепер його митра підбита не горностаєм, а колючками. Все це я навмисне кажу вам, пане чужинцю, щоб ви зрозуміли, яке небезпечне місце цей замок Шонвальд, і, якщо ваші справи не затримують вас тут, то якнайшвидше втікайте звідси. Гадаю, що ваші дами теж поділяють мою думку, бо вони відіслали одного свого слугу до Франції з листами, де, без сумніву, повідомляють короля про свій намір шукати безпечнішого притулку.

Розділ XX ЗАПISKA

Ходи — ти будеш тим,
ким хочеш бути.

А якщо ні, то я
тебе побачу серед слуг,
негідних торкнутися пальців фортуни.

Шекспір. "Дванадцята ніч"

Коли вже пообідали, капелан, котрому припало до вподоби товариство Квентіна Дорварда, і, мабуть, бажаючи довідатися від нього про подробиці ранкової пригоди, провів його до віддаленого покою, вікна якого з одного боку виходили в сад. Побачивши, що його гість чомусь позирає весь час у вікно на сад, він запропонував зійти з ним туди й помилуватися з цікавих чужоземних рослин, якими єпископ засадив свої квітники.

Квентін відмовився, щоб не бути настирливим, і сказав, що вранці йому зробили там зауваження. Капелан усміхнувся й відповів, що справді раніше забороняли стороннім особам відвідувати єпископський сад.

— Але то було давно, — додав він, знову всміхаючись, — коли наш шановний отець був ще вельможним молодим прелатом і мав не більше тридцяти років і коли багато прекрасних дам приїжджали в замок, щоб дістати тут духовну втіху. Звичайно, — додав капелан, усміхаючись і опустивши очі чи то з скромності, чи з лукавства, — цим прекрасним грішницям, яких завжди поміщали в покоях, де тепер мешкає благородна каноніса, треба було десь дихати свіжим повітрям, не піддаючи себе риску зустріти сторонніх осіб. Але останніми роками ця заборона, хоч формально й не скасована, вже втратила свою силу і лишається тільки як пережиток в уяві старого воротаря. Коли вам завгодно, ми зараз зійдемо й подивимось, чи справді там хтось гуляє.

Для Квентіна не могло бути нічого приємнішого, ніж можливість вільно ходити до саду, до він сподівався, коли доля сприятиме йому, як і раніше, зустріти чи хоча б

здалеку побачити предмет своєї любові у вікні або на балконі якоїсь башти, як це було в заїзді "Флерделіс" і в Дофіновій башті в замку Плессі. Йому здавалося, що така вже доля Ізабелли — де б вона не мешкала, бути дамою з башти.

Коли Дорвард з своїм новим знайомим зійшов у сад, капелан скидався на філософа, що тільки "й цікавився земними справами, тим часом як погляд Квентіна, одірвавшись від землі, шугав десь угорі; юнак хоч і не вивчав неба, мов астролог, зате пильно оглядав вікна, балкони і особливо башти, що виступали з усіх боків внутрішнього фасаду старої будови, немов шукав там свою провідну зірку.

Захопившись спогляданням, закоханий юнак майже не слухав — якщо взагалі слухав — переліку рослин, трав і кущів, які показував йому поважний провідник. На деякі капелан рекомендував звернути особливу увагу, бо з них виробляли ліки, на інші — через те що їх додавали для запаху в страви, а ще на інші й найдивніші тільки тому, що вони становили собою велику рідкість. Квентінові все ж таки треба було вдавати, що він слухає уважно, але це було не так легко, і він у думках посилав до біса настирливого природознавця з усім його рослинним царством. Нарешті, він здихався його, коли продзвонив дзвін, закликаючи капелана на якусь відправу.

Шановний природознавець багато разів без усякої потреби просив вибачення за те, що мусить покинути свого нового друга, і з приємністю запевнив його, що відтепер він може гуляти тут у саду аж до самої вечері, не боячись, що хтось його непокоїтиме.

— Тут, — пояснив він, — я завжди готую мої проповіді, бо це найвідлюдніше місце. Ось і зараз буде моє казання в каплиці, і, якщо ви захочете вшанувати мене своєю присутністю... Мені здається, що я маю хист до них, а втім, це не моя заслуга...

Квентін чемно відхилив цю пропозицію, посилаючись на головний біль, який найкраще можна вгамувати свіжим повітрям, і, нарешті, настирливий панотець залишив його самого.

Зоставшись наодинці, Квентін з цікавістю почав оглядати кожне вікно, навіть шпарку, особливо придивляючись до тих, що були поблизу маленької хвіртки, через яку Марта впустила Хайреддіна, і де, на його думку, були покої графинь. Але час минав, а в саду не видно було нічого такого, що могло б ствердити або заперечити повідомлення цигана. Нарешті уже посутеніло, і Квентінові здалося, він і сам не знав чому, що його блукання протягом такого довгого часу в саду могло викликати незадоволення чи підозру.

Твердо вирішивши піти, він збирався востаннє пройти мимо вікон, які мали для нього таку принадну силу, і раптом почув над головою легкий звук, немов хтось обережно кашлянув, бажаючи непомітно для інших привернути його увагу. Поглянувши вгору, він з радісним здивуванням побачив, як відчинилося вікно і жіноча рука впустила записку, що впала на кущ розмарину біля стіни. Обережність, з якою було кинуто цю записку, зобов'язувала його так само додержувати таємниці. Сад був оточений, як ми вже казали, з двох боків будовами палацу, через це в нього виходило багато вікон. Але в саду була також альтанка, схожа на грот, яку послужливий капелан теж не забув показати Дорвардові. Схопити записку, сховати її у себе на грудях і

кинутися до цього сховища — було справою однієї хвилини. Там він розгорнув дорогоцінний лист і з вдячністю згадав ченців з Ебербротіка, які навчили його читати.

Перший рядок наказував: "Прочитайте це так, щоб ніхто не побачив", а далі було написано: "Те, що ваші очі надто сміливо висловили, мої, мабуть, надто нерозсудливо зрозуміли. Але несправедливі переслідування надають сміливості жертві, і краще вже звіритися на вдячність одного, ніж бути предметом домагань для багатьох. Трон фортуни стоїть на скелі, але для відважних людей нема нічого неможливого. Коли ви наважуєтесь щось зробити для тієї, яка ризикує багато чим заради вас, то вам треба лише прийти завтра на світанку сюди в сад, маючи на своїй шапці синє з білим перо, але не ждіть дальших пояснень. Кажуть, що зорі, під якими ви народилися, призначили вам велике майбутнє і зробили вас вдячним. Прощайте. Будьте віддані, мужні, рішучі й не майте сумніву щодо вашої фортуни".

Всередині цієї записки був перстень з діамантом, на якому у формі ромба вирізано старовинний герб дому де Круа.

Коли Квентін прочитав записку, його опанувало невимовне захоплення; радість і гордість, здавалося, підносили його аж до зір. Він тут же вирішив домогтися свого або померти; тисячі перешкод, що відокремлювали його від предмету його мрій, тепер не лякали його — він дивився на них з презирством.

У такому настрої, не в силі витримати будь-яку розмову, що могла б хоч на хвилину відвернути од теми його роздумувань, Дорвард, повернувшись до замку, не пішов вечеряти, пославшись на головний біль, а, засвітивши лампу, пройшов до призначеної йому кімнати, щоб ще й ще раз перечитати дорогоцінну записку й поцілувати тисячу разів не менш дорогоцінний перстень.

Але такий захват не міг тривати весь час. Незабаром закоханого охопив сумнів: настирлива думка непокоїла його, хоч він гнав її від себе як невдячну і навіть блюзнірську. Освідчення було надто одверте і не досить тактовне, що не в'язалося з тією несміливою соромливістю, якою, заповнений високим романтичним почуттям палкого кохання, юнак досі наділяв графиню Ізабеллу. Однак ледве ця неприємна думка закралася йому в голову, він поспішив придушити її, як роздушив би ненависну гадюку, що прокралася б у його ліжко. Чи яї йому, ошчасливленому, задля кого графиня спустилася з своєї висоти, — чи ж йому докоряти її за цю поблажливість, без якої він не наважився б і очей підвести на неї? Хіба її сан і походження не давали їй права порушити заведені правила, за якими жінка мусить мовчати, доки її коханий не висловиться першим? До всіх цих сміливих і, на його думку, неспростовних доводів його гонор міг би приєднати ще одне марне міркування, яке він навіть у думці не міг висловити одверто, а саме: чи не виправдують достоїнств коханого чоловіка поведінку закоханої дами, коли вона відступає трохи від загальновизнаних правил. І, нарешті, він міг сказати, як Мальволіо[201], що такі випадки є в літературі. Молодий, без майна і прав, зброєносець, про якого Квентін щойно читав, був такий самий бідний дворянин, як і він. А проте великодушна угорська принцеса без вагання висловила йому істотніші доводи свого кохання, ніж записка, яку Квентін щойно одержав:

Тебе вітаю, бо про тебе мрію,
На тебе покладаю я надію,
Коханий мій, мій зброєносцю любий,
Чиї волію цілувати губи.

А далі в цій самій історії сам король Угорщини визнає, що:

Здобули честь собі й володіння
Пажі простії після одружіння.

Отже, кінець кіпцем, Квентін від усього щирого серця примирився з тим, що графиня наважилася на такий сміливий вчинок, завдяки якому він досягне найвищого щастя.

Але після цього ще гірший сумнів закрався йому в душу. Наскільки було відомо Квентінові, зрадник Хайреддін перебував чотири години в покоях графинь, і, беручи до уваги натяки цигана, що від нього залежить дальша доля Квентіна Дорварда, чому не припустити, що все це влаштував він? А коли так, то чи не використав такий негідник це для якоїсь своєї зради, — можливо, для того, щоб виманити Ізабеллу з замку достойного єпископа? Все це слід було якнайкраще обмірковувати, бо Квентін, відтоді як циган зухвало визнав свою зраду, відчував до нього таку огиду, що, на його думку, все, пов'язано з ним, мусило неодмінно закінчитися безчестям або нещастям.

Ці розмаїті думки проносилися в голові Квентіна, як чорні хмари, затьмарюючи чудовий краєвид, намальований його фантазією. Цієї ночі він не міг заснути. На світанку він уже був у саду, куди тепер ніхто не забороняв йому ні входити, ні виходити, бо він мав на капелюху перо умовленого кольору. Минуло дві години, однак ніщо не свідчило про те, що його появу помічено. Раптом він почув звуки лютні; одразу після цього розчинилося вікно просто над тією хвірткою, через яку Марта впускала Хайреддіна, і в ньому в усій своїй дівочій вроді з'явилася Ізабелла. Побачивши Дорварда, вона привітала його чемно й несміливо, а коли він відповів їй глибоким, багатозначним поклоном, уся спалахнула, миттю зачинила вікно й зникла.

Сонячне світло й відкрита місцевість не могли б виявити істину з більшою наочністю! Правдивість цієї записки було підтверджено. Залишалося тільки терпеливо ждати, що буде далі, але про це прекрасна авторка листа навіть не натякнула йому. А втім, можна було і почекати. Адже ніяка небезпека не загрожувала графині Ізабеллі: вона жила тепер у добре укріпленому замку під заступництвом володаря, владу якого однаково поважали і духовні і світські люди. В захопленого зброєносця не було поки що приводу проявляти свою відвагу. Треба було лише бути наготові й виконувати її накази, як тільки вони стануть відомі йому. Але доля закликала його до дії раніше, ніж він сподівався.

Увечері, на четверту добу свого перебування в Шонвальді, Квентін наказав ранком відіслати до двору Людовіка останнього солдата із загону, який супроводив його в подорожі, з листами до свого дядька й лорда Крофорда. В цих листах шотландець відмовлявся служити надалі французькому королеві, посилаючись на зраду, на яку він наражався через таємні накази, дані Хайреддінові; цього вимагали його честь і

безпека. Покінчивши з цією справою, ліг спати, заповнений рожевими думками, що звичайно витають над ліжком юнака, який щиро кохає й гадає, що на його кохання так само щиро відповідають.

Але спи Квентіна, що були спершу навіяні щасливими мріями, з якими він заснув, далі зробилися страшними.

Він прогулювався з графинею Ізабеллою коло спокійного озера, такого, які бувають в його рідних долинах. Він говорив їй про своє кохання так, немовби поміж ними для цього почуття не було ніяких перешкод, а вона, слухаючи його, червоніла й усміхалася, вона, авторка листа, якого він удень і вночі носив біля свого серця, здавалося йому, і не могла слухати його інакше. Але раптом картина змінилася. Замість літа настала зима, замість тихої погоди зчинилася буря. Вітри й хвилі забушували, забурхали з таким ревом, немовби демони води й повітря розпочали між собою страшний бій. Бурхливі води перегородили закоханим путь і вперед і назад, а буря, що дедалі посилювалася, штовхала їх одне до одного. Почуття неминучої загибелі охопило юнака, і він прокинувся.

Хоч сон і зник, поступившись місцем перед дійсністю, але шум, який, очевидно, був причиною цього сну, все ще лунав наяву.

Першим рухом Квентіна було сісти в постелі й прислухатися. Шум не вщухав. Справді, ця буря перевершувала найлютіші громовиці Гремпієнських гір. За хвилину вже було ясно, що це лютувала не розгнівана стихія, а розгніваний натовп.

Квентін схопився з ліжка й глянув у вікно. Воно виходило в сад, а там поки що все було спокійно. Проте, розчинивши раму, він почув крики, які долинали сюди, і збагнув, що численний і грізний ворог обложив замок і йшов тепер на штурм. Квентін кинувся до зброї і проворно, наскільки це можливо в темряві, одягся й почав збирати обладунок, коли хтось тихенько постукав у двері. Очевидно, Квентін загаявся з відповіддю, бо легкі двері затріщали, піддалися натиску, і в кімнату вдерся Маґрібін Хайреддін, якого неважко було пізнати з його своєрідної вимови. В руках у нього була склянка; він доторкнувся до неї запаленим ґнотом, і в ній спалахнуло полум'я, яким він засвітив ліхтарик, витягнувши його з за пазухи.

— Ваша доля тепер у ваших руках, сказав ній енергійно замість привітання, — і залежить від вашої рішучості.

— Падлюко! — крикнув Квентін. — Нас оточує зрада, а де зрада, там і ти мусиш бути.

— Ви з глузду з'їхали, — відповів Маґрібін. — Я зраджую лише тоді, коли мені це корисно, а яка ж мені користь зраджувати вас, якщо мені вигідніше, щоб ви були цілі й незаймані? Послухайте хоч на хвилинку розумного слова, коли ви ще здатні на це, бо потім воно пролунає у ваших вухах похоронним дзвоном. Лъєжці повстали... Гійом де ля Марк з своєю бандою очолив їх. Коліт б єпископ міг оборонятися, все одно він не вистояв би проти люті й численності ворогів. Хто тут чинитиме опір? Якщо хочете врятувати графиню й свої надії, йдіть за мною. Кажу вам від імені тієї, яка прислала вам діамант з трьома леопардами на ньому!

— Веди мене! — вигукнув Квентін. — Для неї я готовий на будь-яку небезпеку.

— Я влаштую все так, — сказав циган, — що не буде ніяких небезпек, коли ви не втручатиметеся в те, що вас не обходить. Бо справді, хіба вам неоднаково, хто кого порішить: єпископ свою паству чи паства свого пастиря? Ха-ха-ха! Йдіть за мною, але будьте обережні: приборкайте свою хоробрість і покладіться на мою розважливість. Настав час поквитатися з вами, і ви матимете графиню за жінку... Отже, за мною!

— Я йду, — відповів Квентін, витягуючи з піхов свій меч, — але коли помічу хоч тінь якоїсь зради, твоя голова розлучиться з тілом і відлетить на три туazi!

Бачачи, що Квентін одягнений і озброєний, циган, не кажучи більше ні слова, кинувся вниз сходами і незабаром кількома боковими ходами вивів шотландця в сад. Поки вони були в замку, до них майже не доносився шум зовні і панував цілковитий морок, але коли вони вибігли в сад, шум, що долинав з іншого боку замку, і крики стали вдсятеро голосніші. Тепер можна було розібрати бойові кличі обложників: "Льєж! Льєж! Вепр! Вепр!" — і непевні, переривчасті вигуки: "Пресвята діво, за нашого папа єпископа", застуканих зненацька захисників єпископського замку.

Але, незважаючи на свою войовничу вдачу, на цей раз Квентін Дорвард був байдужий до битви. Він думав тільки про долю Ізабелли де Круа, котра, як він мав підстави гадати, буде жахливою, коли графиня потрапить до рук лютого й розбещеного розбійника, що саме цієї хвилини вдирався у ворота замку. Квентін примирився навіть із тим, що циган подає йому допомогу, як іноді безнадійно хворі не відмовляються від шарлатанських ліків. Він покірно йшов за ним через сад, твердо вирішивши слухатися цигана, але проколоти його серце чи відтяти голову, тільки-но помітить хоч тінь зради. Хайреддін, здавалося, також розумів, що життя його висить на волосинці, бо, як тільки вони вийшли в сад, стримувався від своїх звичайних жартів і кривлянь і, здавалося, запрягся поводитися скромно, мужньо й рішуче.

Напроти тих дверей, що вели до покоїв графинь, за сигналом Хайреддіна з'явилися дві жіночі постаті, закутані в чорні шовкові покривала, які й донині носять жінки в Нідерландах. Квентін узяв одну з них під руку. Жінка затремтіла й так сперлася на нього, що, напевне, дуже заважала б утечі, коли була б трохи опасистіша. Циган узяв за руку другу жінку й попрямував до хвіртки в мурі, що виходила в рів. Там, як пам'ятав Квентін, був човен для переправи, яким нещодавно скористався Хайреддін, вийшовши з замку.

Переїжджаючи через рів, вони почули шалений галас і переможні крики, які свідчили, що обложники, очевидно, вдерлися в замок. Ці крики так схвилювали Квентіна, що він, не стримавшись, вигукнув:

— Коли б душа моя й тіло не були віддані на виконання мого теперішнього обов'язку, я неодмінно повернувся б назад у замок, щоб оборонити доброго гостинного єпископа, і примусив би замовкнути кілька горлянок цих розбійників, які тільки й думають про заколоти та пограбування.

Дама, рука якої ще була в його руці, коли він це вимовив, потиснула її злегка, ніби бажаючи сказати цим, що тут його захист потрібен не менше, ніж там, за мурами

Шонвальду. Циган теж досить голосно зауважив:

— Оце те, що я зву справжнім християнським безумством. Повернутися назад і битися, коли кохання й щастя наказують тікати... Вперед, вперед!. Як тільки можна швидше! Коні чекають нас у гущавині, під вербами.

— Але там тільки двоє коней, — заперечив Квентін, побачивши їх при місячному світлі.

— Це все, що я міг роздобути, не викликаючи підозри. Та більш і не треба, — відказав циган. — Ви вдвох мусите їхати до Тонгра, поки цей шлях безпечний, а Марта залишиться на деякий час із жінками нашого племені, з якими вона вже давно знайома. Знайте, вона дочка нашого племені й жила з вами, поки це було потрібно для нас, очікуючи сприятливого випадку.

— Марта! — вигукнула здивована графиня, подивившись на закутану в покривало жінку. — Хіба це не моя родичка?

— Тільки Марта, — сказав Хайреддін. — Пробачте мені цей маленький обман. Я не наважувався викрасти обох графинь де Круа в Арденського Вепра.

— Негіднику! — гнівно вигукнув Квентін. — Але ще не пізно... ще не буде пізно. Я повернуся, щоб урятувати пані Амеліну.

— Амеліна, — прошепотіла графиня схвильованим голосом, — тут, поруч з тобою, щоб віддячити тобі за порятунок.

— Що? Як це так? — вигукнув Квентін, відштовхнувши від себе Амеліну з такою невірністю, якої в іншому випадку він не дозволив біг ніколи навіть з жінкою низького походження.

— Отже, графині Ізабелла залишилася там, у замку! Прощайте! Прощайте!

Він обернувся, щоб поспішити назад до замку, але Хайреддін, схопивши його, затримав.

— Гей, послухайте! Послухайте, тільки, ви ж біжите назустріч смерті! Якого ж тоді біса ви носите кольори старшої графині? Ну, більш ніколи не віритиму синьому й білому шовку!.. За нею майже такий самий великий посаг, у неї діаманти, золото і такі ж права на графство.

Хвилюючись, ковтаючи слова, циган боровся з Квентіном, намагаючись затримати його. Нарешті, щоб визволитися, Квентін ухопився за кинджал.

— Ну, коли вже так, — сказав Хайреддін, випускаючи шотландця, — хай вас чорт ухопить, якщо він існує!

Визволившись, Квентін як вітер полетів назад до замку. А Хайреддін повернувся до графині Амеліни, яка впала на землю від страху, сорому й розчарування.

— Тут сталося непорозуміння, — сказав він, — вставайте, пані, й ходімо. Я ще до ранку здобуду вам чоловіка, далеко кращого від цього хлопця з дівочим обличчям. А коли й той вам буде не до вподоби, то знайду їх ще хоч двадцять...

Пані Амеліна була настільки ж нестримна в своїх пристрастях, наскільки гоноровита й легкодумна. Як і багато Інших, вона сьак-так управлялася з своїми звичайними повсякденними справами, але в критичні хвилини здатна була тільки на

безпорадні скарги. Так і тепер: вона заходилась докоряти й лементувати, називала Хайреддіна злодієм, обманщиком, убивцею.

— Назвіть мене цінгаро, — відповів він спокійно, — і цим усе буде сказано.

— Потворо! Ти запевняв, що зорі наперед визначили наше одруження і вмовив мене написати записку. О, я нещасна! — вигукувала бідна жінка.

— І так би вони й вчинили, — сказав Хайреддін, — коли б обидві сторони цього бажали. Невже ви гадаєте, що щасливі сузір'я можуть одружити когось проти його волі? Я зробив помилку через ваші клятві християнські звичаї — усі ці дурні стрічки та нора. Юнакові, очевидно, більш до вподоби телятина, а не яловичина: в цьому вся справа! Вставайте і йдіть за мною! Але майте на увазі, що я не терплю лементу й умлівань.

— Я й погою не ступлю, — вперто сказала графиня.

— Присягаюся блакитним небом, що ви все ж таки ступите. Присягаюся вам усім, у що тільки вірять дурні, що не посоромлюся роздягти вас догола, прив'язати до дерева й залишити напризволяще.

— Ні, — встряла Марта, — ти цього не зробиш з нею. В мене теж є ніж, і я володію ним не гірше за тебе. Вона добра жінка, хоч і дурна. А ви, пані, вставайте й ходімо. Сталася помилка, але ви все-таки цілі й здорові. Там, у замку, багато є таких, що віддали б усе на світі, аби стояти зараз тут, де ми стоїмо.

Саме в цю хвилину із Шонвальдського замку до них долинув тлум, в якому перемішувалися крики перемоги з зойками розпачу й жаху.

— Ось слухайте, пані, — сказав Хайреддін, — і дякуйте нам, що в тому концерті не чути вашого верескливого дисканта. Вірте, у мене щодо вас чесні наміри, а зорі пошлють вам доброго чоловіка.

Як загнаний звір, виснажений страхом і втомою, графиня Амеліна здалася на волю своїх провідників і дозволила їм вести себе, куди їм "заманеться. Збентеження і хвилювання так знесли її, що достойна пара, яка швидше несла її, ніж вела, могла безперешкодно розмовляти, бо графиня й не добирала їхніх слів.

— Я так і думала, що це безглуздий план, — казала Марта. — Коли б ти звів його з молоденькою, тоді ми справді могли б розраховувати на їхню вдячність і на те, що дістанемо притулок у їхньому замку. Але як можна сподіватися, щоб такий гарненький юнак одружився з цією старою дурепою?

— Різпо, — сказав Хайреддін, — ти так довго носила християнське ім'я і так довго жила в наметах цього безглузлого на роду і що й сама заразилася їхніми безумствами. Хіба я міг передбачити, що для нього матимуть значення якісь кілька зайвих років, коли користі, під одруження така очевидна? Адже ти знаєш, що далеко важче було б умовити ту боязку дівчину, ніж оцю графиню, яка тепер висить на наших руках, мов чувал. Крім того, мені подобався цей юнак, і я хотів йому добра. Одружити його з цією підстаркуватою жінкою означало б улаштувати його щастя, а одружити з Ізабеллою значило б підвести його під гнів де ля Марка, герцога Бургундського, короля французького і всіх, хто зацікавлений в її одруженні. А що багатство цієї дурної жінки

складається переважно з золота й діамантів, то перепало б щось і нам з собою. Але тятива луснула, стріла не влучила куди слід — отож нічого й базікати. А цю ми передамо Гійомові Бородаю. Він як нап'ється, як почне гультяювати своїм звичаєм, то й не помітить, то й не розборе, чи це стара, чи молода графиня. Ходімо, Різпо! Підбадьорся! Ясний Альдебаран ще світить дітям пустині!

РозділXXI РОЗГРОМ

До милосердя вже не буде входу,
І той солдат, жорстокий, безсердечний,
Руці своїй кривавій волю дасть —
Душа ж його широка, наче пекло.
Шекспір. "Генріх V"

Застуканий зненацька, охоплений страхом гарнізон Шонвальдського замку все ж таки протягом деякого часу успішно відбивав атаки. Але величезний ворожий натовп, що невпинно поповнювався лъжцями, ринув на штурм, неначе бджолиний рій. Оборонці не встигали відбивати їхні атаки і поступово втрачали мужність.

Крім того, в лавах оборонців, коли не було зради, то принаймні не було й одностайності. Дехто кричав, що треба здаватися, дехто, залишивши пости, намагався втекти з замку. Чимало було й таких, що кидалися з висоти мурів у рів, і ті, хто не потонув, зривали з себе військові знаки і, рятуючись, змішувалися з строкатим натовпом ворогів. Тільки деякі справді віддані єпископові солдати зібралися навколо нього й продовжували обороняти велику башту, де він прихистився, та що ті, які не сподівалися пощади, в пориві одчайдушної хоробрості обороняли окремі башти й бастіони замку фортеці. Однак вороги вже захопили двори й нижній поверх будови і, переслідуючи переможених, нищпорили по закутках, шукаючи здобичі.

Раптом з'явився чоловік і, немовби шукаючи смерті, від якої інші тікали, почав силоміць торувати собі шлях серед цього жахливого стовпища. Але він не помічав нічого, охоплений єдиною думкою, яка була для нього страшніша за те, що творилося навколо. Хто побачив би Квентіна Дорварда тієї фатальної ночі, не знаючи, чого він прагнув, подумав би, що юнак збожеволів, такий він був шалений; а хто знав би причину його вчинків, поставив би його в один ряд з героями роману.

Наближаючись до Шонвальду з того самого боку, з якого він пішов звідти, Квентін здибав кількох утікачів, що прямували до лісу. Вони, цілком природно, уникали з ним зустрічі, маючи його за ворога, бо він біг туди, звідки вони тікали. Коли він підбіг ближче, то почув, а почасти й побачив, як люди кидалися з замкового муру в рів або як їх скидали туди з визубнів вороги. Проте його мужність не похитнулася ні на хвилину. Вже не було часу шукати човна, та коли б він і знайшовся, навряд чи ним довелося б скористатися, бо марно було б сподіватись пройти в сад через хвіртку, в якій стовпилася велика юрба втікачів, їх штовхали ззаду, і вони падали в рів, через який не могли потім перебратися.

Пройшовши повз цю хвіртку, Квентін стрибнув у воду біля так званих Малих воріт замку, де був звідний міст, і досі піднятий. Ледве уникнувши жахливих обіймів тих

багатьох, що потопали там у крові, Квентін переплив на той бік до моста і вхопився за один з повислих ланцюгів. Напружуючи всю свою силу, він підтягся на цьому ланцюгу й досяг площадки, до якої був прикріплений міст. Коли він уже стояв навколішках на цьому мосту, якийсь ландскнехт з кривавим мечем у руці кинувся до нього й підняв свою зброю — удар міг бути смертельним.

— Що ти, приятелю! — вигукнув Квентін владним тоном. — Так ти допомагаєш товаришеві? Дай мені руку.

Солдат мовчки, хоч і нерішуче підкорився й допоміг йому стати на ноги. Не даючи йому опам'ятатися, шотландець кинув тим же тоном:

— До західної башти, коли хочеш бути багатим: попівські скарби в західній башті.

Ці слова підхопили з усіх боків:

— До західної башти! Скарби в західній башті! — І всі грабіжники, які могли його почути, мов згряя зголоднілих вовків, кинулися в напрямі, протилежному тому, куди живий чи мертвий вирішив пробитися Квентін.

Прибравши такого вигляду, ніби він був не переможеним, а переможцем, Квентін пройшов у сад і досяг протилежного боку його з меншими перешкодами, ніж можна було сподіватися. Вигук: "До західної башти!"-захопив частину нападників, а інших було покликано войовничими криками й барабанним боєм стримати одчайдушну спробу оборонців головної башти прорватися з замку назовні й вивести з собою єпископа. Тим часом Квентін, серце якого страшенно стукотіло, біг по саду, доручивши себе тим небесним силам, що стільки разів у житті рятували його від загибелі, й твердо вирішивши досягти бажаної мети або вмерти в цій одчайдушній спробі. Перш ніж він добіг до саду, троє солдатів кинулися на нього з списками, гукаючи: "За Льеж, за Льеж!"

Ставши в оборонну позицію, але не нападаючи, він відповів їм:

— За Францію — спільницю Льежа!

— Віват Франція! — закричали льежці й пробігли повз нього. Ці самі слова, як виявилось, стали талісманом і проти зброї кількох прихильників де ля Марка, які, блукаючи по саду, кинулися на нього з криком: "За Вепра!"

Зрештою, Квентін почав сподіватися, що роль посла короля Людовіка, таємного підмовника льежських заколотників і прихованого прихильника Гійома де ля Марка, допоможе йому врятуватись від страхіть цієї ночі.

Добігши до башти, він здригнувся, побачивши, що хвіртка, через яку недавно вийшли графиня Амеліна й Марта, була завалена кількома трупами.

Двох з них він швидко відсунув і переступив через третій, щоб увійти в двері, коли цей гаданий мрець раптом схопив його за плащ і почав благи допомогти йому встати. Квентін уже збирався вжити зовсім не чемних заходів, щоб позбутися цієї несвоєчасної перешкоди, коли той, що лежав на землі, вигукнув:

— Я задихаюсь в моєму панцирі! Я Павійон — льежський синдик! Коли ви за нас, то я збагачу вас: коли ви проти нас — я заступлюсь за вас, але не залишайте, не залишайте мене, не дайте мені задихнутися тут, як свині.

Незважаючи на кровопролиття й розгром, Квентін не втратив мужності й одразу

збагнув, що з допомогою цього лжеця він зможе перегодом вибратися звідси. Він підняв його на ноги й запитав, чи не поранений він.

— Ні, не поранений; принаймні я гадаю, що ні, — відповів товстун, — але мені нічим дихати.

— Сядьте на цьому камені й трохи віддихайтесь, — сказав Квентін, — а я зараз повернуся.

— А за кого ви? — запитав городянин, ще затримуючи його.

— За Францію! За Францію! — відповів Квентін, намагаючись спекатися його.

— Як, це ви, мій молодий лучнику, і живий? — зрадів достойний синдик. — Ну, коли вже мені пощастило знайти друга цієї жахливої ночі, то я не покину його, ні, я вам обіцяю. Ідіть собі куди хочете, тільки і яз вами. А коли б я міг зібрати кількох молодців з нашої корпорації, то я, з свого боку, допоміг би вам. Але вони тепер розсипалися, мов горох. Ах, яка це жахлива ніч!

І він пошкандибав за Квентіном, який, усвідомлюючи, наскільки важлива підтримка такої впливової особи, намагався стримувати свою ходу, щоб той не відставав, але в душі проклинав цього вайла.

Угорі, біля сходів, де був передпокій, лежали відчинені скрині й скриньки, що свідчили про спустошення, бо майно з них було розкидане на підлозі, а почасти, очевидно, й розграбоване. Напівпогасла лампа на каміні тьмяно освітлювала мертву чи зомлілу людину на підлозі.

Рвонувшись з рук Павійона, як хорт, і відштовхнувши його, Квентін пробіг другу й третю кімнати, остання з яких, певно, була опочивальнею графинь де Круа. Ніде ні душі. Він покликав графиню Ізабеллу, називаючи її на ім'я, спершу тихо, потім голосніше й, нарешті, голосом, повним розпачу. Але відповіді не було. В розпачі він заламував руки, рвав на собі волосся й страшенно тупав ногами. Нараз у темному кутку опочивальні блимнув крізь щілину в шпалерах тьмянний промінь світла. Це навело його на думку, що там, за шпалерами, потайні двері. Квентін кинувся до щілини. Уважно оглянувши все, він пересвідчився, що там справді потайні двері; він докладав усіх зусиль, щоб їх відчинити, але вони не піддавалися. Не думаючи про біль, Квентін навалився на двері всією вагою свого тіла, до краю напруживши м'язи; надія і розпач, що боролися в його душі, додали йому стільки сил, що перед його натиском не вистояла б і не така перешкода.

Він удерся майже пробоем в маленьку божницю: жінка, яка стояла навколішках "перед образом, упала з переляку на підлогу; почувши гуркіт висаджених дверей, вона знепритомніла. Квентін кинувся до неї, підняв з підлоги і — о радість радощів! — це була вона, графиня Ізабелла, яку він шукав, щоб урятувати. Він притулив її до грудей, бажаючи опритомнити й не втрачати надії, бо тепер вона під заступництвом того, хто оборонятиме її хоч проти цілого війська.

— Дорвард! Це справді ви? — промовила вона, нарешті опритомнівши. — Тоді що о надія... А н гадала, що всі друзі, живі й померлі, покинули мене... Не покидайте мене знову!

— Ніколи, ніколи! — відповів Дорвард. — Що б не було, яка б небезпека не загрожувала нам. Хай не буде мені щастя й на тому світі, якщо я не поділю з вами вашої долі, поки вона не буде знову щасливою.

— Дуже зворушливо й ніжно! — промовив Павійон грубим переривистим від задишки голосом. — Любовні справи, як я бачу. Мені від усієї душі шкода цієї Тендітної дівчини, немовби вона моя Трудхен.

— Тоді ви повинні зробити щось більше, ніж тільки жаліти нас! відказав Квентін, звертаючись до нього. — Ви повинні допомогти нам і взяти нас під своє заступництво, пане Павійон. Сам французький король, ваш союзник, доручив мені особливо обережати цю даму. І коли ви не допоможете мені захистити її від усіх образ і насильств, то ваш Льеж утратить ласку Людовіка де Валуа. Головне, її треба вберегти від рук Гійома де ля Марка.

— Ну, це буде важко, — сказав Павійон, — бо ці кляті ландскнехти — справжні дияволи, коли йдеться про дівчат. Але я подбаю, я постараюсь щось зробити. Ходімо до тої кімнати, і я поміркую. Сходи там дуже вузькі, і ви зможете оборонити двері одним списом, доки я покличу своїх молодців — льежських чинбарів: вони такі ж вірні, як ті ножі, що їх вони носять на поясі. Але спершу розстебніть мені ці застібки, бо я не надівав цього панцира з часів битви при Сен-Троні[202], а відтоді, коли наші голландські терези не брешуть, поважчав на пуд.

Визволившись з цієї залізної скрині, чесний товстун відчув велике полегшення; залазячи туди, він думав тільки про одне, як послужити своєму рідному Льежу, але не розраховував своїх сил. Згодом виявилось, що шановний синдик і в самому бою брав участь проти своєї волі, бо натовп підхопив його, мов течія, і носив туди й сюди, залежно від того, наступали чи відступали льежці. Зрештою, змученого і знесиленого синдика людське море викинуло на берег, мов деревину, біля входу до покоїв графинь де Круа. Під вагою свого панцира і вбитих, які впали на нього, він не міг навіть поворухнутися і довго ще лежав би там, коли б його не визволив Дорвард.

Палка вдача, яка робила Германа Павійона таким нерозсудливим і пристрасним у політиці, в приватному житті перетворювала його на доброзичливого, привітного чоловіка, трохи гонористого, але завжди готового допомогти своїм близьким. Доручивши особливому піклуванню Дорварда (що було зайвим) "бідненьку гарненьку панянку", він, підійшовши до вікна, почав викрикувати:

— Льеж, Льеж, хто там є з відважних чинбарів!

На його заклик і своєрідний свист (бо кожна корпорація ремісників мала свій, властивий їй свист як закличний сигнал) зібралось чимало майстрових. Усі вони стали на варті під вікном, з якого на них гукав ватажок, і біля дверей.

Тим часом у замку запанувала тиша. Опір було остаточно зламано, і начальники різних загонів уживали заходів, щоб припинити безладний грабунок. Задзвонив великий дзвін, скликаючи всіх на військову раду; на його гучні розкоти, що сповіщали Льеж про падіння Шонвальду і перемогу повстанців, відповіли всі дзвони міста, чий далекі й галасливі голоси, здавалося, кричали: "Слава переможцям!"

Тепер пан Павійон міг би покинути свою засаду, але, чи дбаючи про тих, кого він узяв під своє заступництво, чи трохи побоюючись за себе, він посилав посланця за посланцем до свого помічника, Петера Гейслера, з наказом негайно з'явитися до нього.

Нарешті Петер прийшов, на велику радість свого начальника, бо на нього найбільше покладався Павійон у всіх надзвичайних випадках, — чи то на війні, чи в політиці, чи в торгівлі. Це був кремезний чоловік з квадратним обличчям і широкими чорними бровами, що свідчили про його вперту, непримиренну вдачу й про те, що він любив давати всім поради.

На ньому була куртка з буйволячої шкіри, широкий пояс з ножом при боці, а в руці — алебарда.

— Петерхен, любий мій ад'ютанте, — звернувся до нього командир. — Це був для пас славний день, чи то пак, ніч, я хотів сказати. Гадаю, ти тепер задоволений?

— Я задоволений уже тим, що ви задоволені, — відповів бравий ад'ютант. — Але ніяк не доберу, чому ви святкуєте перемогу — якщо ви це звете перемогою — тут, на горищі й на самоті, коли ви потрібні на нараді.

— А чи справді я там потрібен? — спитав синдик.

— Авжеж! Хто ж, як не ви, обстоюватиме права Льежа, яки... І тепер загрожує більша небезпека, ніж будь-коли, — запевнив його ад'ютант.

— Досить, Петер! — зауважив начальник. — Отак ти завжди бурчиш, буркотун...

— Буркотун? Коли хто й буркотун, то тільки не я, — заперечив Петерхен. — Що до вподоби іншим, то до вподоби й мені. Я тільки не хочу, щоб у нас був королем Лелека замість короля Колоди, як у тій байці, яку нам читав причетник монастиря святого Ламберта з книги Езопа[203].

— Я не можу догадатися, на що ти натякаєш, Петерхен, — мовив синдик.

— Тоді я просто скажу вам, пане Павійон, що цей Вепр, чи Ведмідь, збирається влаштувати своє лігво в Шонвальді. І, безумовно, для нашого міста він буде далеко гіршим сусідом, ніж був старий єпископ. Він приписує всю перемогу собі і тепер роздумує, як йому зватися надалі — герцогом чи єпископом. Просто сором дивитися, як вони погано поводяться з старим.

— Я не дозволю їм цього, Петерхен, — із запалом відказав Павійон. — Мені може не подобатися митра, але не голова, на якій вона була. Нас тут десятеро проти одного в полі, Петерхен, і ми не дозволимо, щоб вони чинили таке.

— Авжеж, десятеро проти одного в полі, а тільки один проти одного в замку. Крім того, цей Ніккель Блок, різник, і весь набрид із передмість перекинулися на бік Гійома де ля Марка почасти тому, що він пригощав їх з пивних бочок і винних барил, а почасти через стару заздрість до нас, майстрів, ремісників, та наших привілеїв.

— Петер, — сказав Павійон, — ми зараз ідемо до міста. Я не хочу більше залишатися в Шонвальді.

— Але всі звідні мости в замку піднято, хазяїне, — зауважив Гейслер. — Ворота зачинено й замкнено, і, крім того, їх охороняють ландскнехти. Коли ми намагатимемося силою пробити собі шлях, ці хлопці добре намнуть нам боки, бо війна

— їхнє ремесло, а ми б'ємося тільки на свята.

— Однак навіщо вони позамикали всі ворота? — спитав збентежений городянин. — Навіщо їм ув'язнювати чесних громадян?

— Цього я не можу сказати, — підпоіи Петер. — Є чутки, що якісь графині де Круп втекли під час штурму цього замку. Це дуже розгнівало Бородатого, і він так роздратувався й розлютився, що тепер топить свій гнів у вині.

Павійон кинув безнадійний погляд на Квентіна, не знаючи, очевидно, що вирішити. Дорвард, який не пропустив жодного слова з цієї розмови, котра його дуже збентежила, бачив, що все тепер залежало тільки від того, наскільки йому пощастить зберегти свою мужність і примусити Павійона не розгубитися. Він рішуче встряв у розмову, як людина, що має право голосу в цьому обговоренні:

— Пане Павійон, мені соромно, що ви вагаєтеся. Сміливо йдіть до Гійома де ля Марка і вимагайте від нього вільного виходу з цього замку для вас, вашого ад'ютанта, зброєносця й дочки. Він не має ніякого права тримати вас у полоні.

— Для мене й мого ад'ютанта, тобто для мене самого й Петера? Гаразд, а хто мій зброєносець?

— Та хоч би і я, — відповів безстрашний шотландець.

— Ви?.. — здивувався розгублений городянин. — А хіба ви не посол французького короля Людовіка?

— Звичайно, але дане мені доручення я мушу переказати тільки членам льєжської муніципальної ради і тільки в Льєжі. Коли Гійом де ля Марк довідається, хто я, то чи не доведеться тоді вступити у переговори з ним? Ну й, звичайно, він затримає мене... Ви повинні вивести мене таємно з замку як вашого зброєносця.

— Гаразд, як зброєносець то й зброєносець... Але ви кажете про мою дочку, а моя дочка, сподіваюся, зараз спокійно сидить дома, де від усього серця також бажав би бути і її батько.

— Ця дама, — сказав Дорвард, — зватиме вас батьком, поки ми тут, у цьому замку.

— Не тільки тут, а все моє життя, — сказала графиня, кидаючись до ніг фламандця й обіймаючи його коліна. — Все моє життя я шануватиму вас, любитиму і молитимусь за вас, як за свого батька, коли ви тільки допоможете мені в цій скруті. О, не будьте жорстокі! Уявіть собі, що ваша дочка благає якогось незнайомця, щоб він урятував її життя й честь, уявіть собі таке й заступіться за мене, як ви хотіли б, щоб заступилися за неї.

— Ай правда, — сказав добрий городянин, дуже зворушений її пристрасним закликком. — Мені здається, Петер, ця гарненька дівчина скидається на нашу Трудхен, я це одразу помітив. А цей бравий юнак, у якого на все є відповідь, точнісінько її наречений. Можу побитися об заклад, Петер, що тут справжнє кохання, і гріх було б не допомогти їм.

— І гріх і сором, — відповів Петер, утираючи рукавом своєї куртки очі, бо це був фламандець доброї вдачі, незважаючи на всю свою самовпевненість.

— Ну, хай буде моєю дочкою, — сказав Павійон. — Тільки добре закутається в своє

чорне шовкове покривало. І коли тут не знайдеться відданих чинбарів, щоб оборонити її, то вони не гідні тримати в руках ту шкуру, яку обробляють. Але стривайте... адже нам доведеться відповідати на запитання. Що ж я відповім, коли мене спитають, як це моя дочка попала сюди в таку колотнечу?

— А як попала сюди половина всіх льежських жінок, що супроводили нас до самісінького замку? — зауважив Петер. — Певна річ, у них не було для цього ніяких інших причин, крім того, що немає такого місця в світі, куди б жінкам не треба було сунути свого носа. Наша панянка Трудхен зайшла трохи далі, ніж інші, оце й усе.

— Чудово сказано, — відповів Квентін. — Будьте ж відважні й послушайте добрих порад цього пана, шановний Павійоне, і ви без усякої шкоди для себе зробите найкраще діло, яке будь-коли робилося від часів Карла Великого. А ви, панно, закутайтеся добре в це покривало (на підлозі було порозкидано багато речей з жіночого вбрання), звіртеся на нас, і ви будете на волі і в безпеці. Вперед, пане мій, — додав він, звертаючись до Павійона, — вперед!

— Стривайте, стривайте хвилинку, — сказав Павійон, — моя голова відмовляється думати! Цей де ля Марк — справжній біс, вепр і за своєю вдачею і зовні. А що коли ця молода панна — одна з графинь де Круа? І що буде, коли він довідається про це й розлютується?

— А коли б я й була однією з тих нещасних жінок, — сказала Ізабелла, знов намагаючись кинутися йому в ноги, — невже ви покинули б мене в цю жахливу хвилину? О, чому я справді не ваша дочка, не дочка бідного городянина!

— Не такого вже бідного, зовсім не бідного, панно. Ми маємо з чого жити, — зауважив синдик.

— Пробачте мені, благородний сеньйоре, — знову почала нещасна дівчина.

— Ні, не благородний і не сеньйор, — заперечив синдик. — Простий городянин з Льежа, який сплачує по векселях готівкою своїми гульденами. Але це не до діла. Гаразд! Графиня ви чи ні, я все одно заступлюся за вас.

— Ви зобов'язані заступитися за неї, хоча б вона була й герцогинею, — сказав Литер, — коли вже дали своє слово.

— Правильно, Петер, правильно, — сказав синдик. — У нас у Фландрії кажуть так: "Ein Mann — ein Wort"[204]. А тепер ходімо до цієї потвори. Треба попрощатися з цим Гійомом до ля Марком. Не знаю, чому мені стає аж моторошно, коли згадаю про це... Коли б можна було обійтися без цієї церемонії, бо я не маю ніякої охоти розмовляти з Вепром.

— Якщо ви зібрали озброєних людей, то хіба не краще піти просто до воріт і розігнати сторожу? — сказав Квентін.

Але Павійон і його радник в один голос закричали, що не личить нападати на своїх союзників, до того ж це було б нерозсудливо, і Квентін зрозумів, що з такими товаришами не можна ризикувати. Отож вони вирішили сміливо зайти до великої зали замку, де, як вони вважали, бенкетував Арденський Вепр, і зажадати від нього, щоб він випустив із замку льежського синдика та його людей: вимога, як їм здавалося, така

розумна, що навряд чи її могли б відхилити. І все ж таки добрий бургомістр глибоко зітхав, дивлячись на своїх супутників, і, зрештою, вигукнув, звертаючись до свого відданого Петера:

— Ось дивися, що значить мати занадто чуле серце! Горе, Петерхен! Як дорого мені коштують моя мужність і людяність! І як багато мені ще доведеться сплатити за мої чесноти, перш ніж небо визволить нас з цього проклятого Шонвальдського замку!

Коли вони йшли дворами, де лежали мертві, поранені й конаючі, Квентін, який вів Ізабеллу під руку, намагався заспокоїти графиню і нагадав, що тепер її життя й честь цілком залежать від її самовладання, твердості й мужності.

— Не від моєї мужності, не від моєї, а від вашої, тільки від вашої! О, коли мені тільки пощастить позбутися цих страхів, пережити цю лиху ніч, я ніколи не забуду того, хто врятував мене! Дозвольте ж мені просити вас ще про одну ласку, але перед тим присягніться іменем матері й честю батька, що ви не відмовите мені в ній.

— Хіба я можу в чому-небудь відмовити вам? — пошепки сказав Квентін.

— Всадіть ваш кинджал у моє серце, — благала вона, — але не віддавайте мене нанаругу цим потворам...

Квентін у відповідь тільки потиснув руку молодій графині, і якби вона не була поійнята страхом, то відповіла б йому з не меншою теплотою. Так, спираючися на руку свого юного оборонця, вона пішла до жахливої зали. Поперед неї простував Павійон із своїм ад'ютантом, а позаду йшли дванадцяттеро дужих чинбарів як почесна варта синдика.

Коли вони наблизилися до зали, звідти пролупали вибухи дикого реготу й виття. Можна було скоріше гадати, що це зібралися демони відсвяткувати свою перемогу над людським родом, ніж подумати, що тут бенкетують люди, відзначаючи свій успіх. Непохитна рішучість, яку міг навіяти лише розпач, підтримувала мужність графині Ізабелли, а відвага, що збільшилася в цих скрутних обставинах, не покидала весь час Дорварда. Павійон і його ад'ютант хоч-не-хоч теж ішли назустріч своїй долі, мов прив'язані до стовпа зацьковані ведмеді, яким нікуди подітись від небезпеки.

Розділ XXII БЕНКЕТ

Кейл. Де Дік, різник з Ешфорда?

Дік. Тут, сер!

Кейл. Воли впали перед тобою, як барани й бугаї, а ти поводився так, немовби ти був у своїй різниці.

Шекспір. "Король Генріх VI", ч. II

Важко було уявити собі, яка страшна зміна сталася в замковій залі Шонвальду, де Квентін ще так недавно обідав. Приміщення це показувало картину війни з усіма її страхіттями й спустошеннями, причому війни, в якій брали участь найбезжалісніші й найневблаганніші з усіх вояків — наймані солдати варварського віку, професійні грабіжники та вбивці, які звиклися з жорстокістю й кривавою розправою і в яких не було ні патріотизму, ні романтичного духу рицарства.

У цій самій залі, до кілька годин тому сиділи світські й духовні особи за урочистим і

трохи церемонним обідом, де навіть жарт вимовляли пошепки і де при великій кількості всіляких страв панувала зовнішня пристойність, хоч може й лицемірна, тепер був такий дикий бешкет, що сам сатана, коли б він головував на цьому бенкеті, навряд чи міг би вигадати щось потворніше.

На верхньому кінці стола на єпископському троні, який покvapливо перетягли сюди із зали ради, сидів сам грізний Арденський Вепр, що цілком заслужив це страшне ім'я, яке він так полюбив і яке з усіх сил старався виправдати. Він був без шолома, але в повному блискучому й важкому спорядженні, якого майже ніколи не скидав. На плечах у нього був плащ з цілої вепрової шкіри з срібними копитами й іклами. Шкура з голови звіра була вичинена так, що, накинута у вигляді каптура на шолом або просто на голову, як тепер, надавала йому схожості з потворою, котра вищирила зуби. Проте обличчя Арденського Вепра навряд чи потребувало цієї жахливої прикраси, щоб скидатися на потвору, бо воно й саме було дуже потворне.

Верхня частина обличчя до ля Марка зовсім суперечила його вдачі, бо хоч його волосся й скидалося на грубу звірячу щетину тієї тварини, шкірою якої він був прикритий, зате відкрите високе чоло, широкі рум'яні щоки, великі іскристі світлі очі й орлиний ніс свідчили про мужність і великодушні пориви. Але ці більш-менш благовидні риси були спотворені грубістю, зухвальством, розбещеністю й нестримними спалахами люті, що наклали на його обличчя вираз, що не узгоджувався з рішучістю й відвагою, котрі воно могло б виявляти. Щоки й особливо повіки набрякли, а від лихого поводження й поганих звичок очі затьмарилися й білки почервоніли, що надавало його обличчю подібності до вепра, на якого баронові так страшенно хотілося бути схожим.

Та де ля Марк, який намагався в усьому підкреслити свою подібність до вепра і навіть, здавалося, пишався цим ім'ям, через дивну суперечність приховував своєю широчезною й довжелезною бородою ту ваду, що, власне, й спричинилася до такого прізвиська. Цією вадою були товсті губи й два величезних зуби, що, мов справжні ікла, стирчали з його надзвичайно розвинутої верхньої щелепи й надавали йому схожості із звіром.

Така зовнішність і любов до полювання (де ля Марк полював завжди в Арденському лісі) остаточно закріпили за ним ім'я Дикого Арденського Вепра. Велика скуйовджена борода зовсім не приховувала жахливої вади й не тільки не пом'якшувала, а, навпаки, робила ще лютішим вираз його обличчя.

Воїни і начальники сиділи навколо стола разом з льєжськими городянами, серед яких було чимало дуже підозрілих на вигляд. Поруч із самим де ля Марком вмовився різник Ніккель Блок, котрого можна було пізнати по закривавлених руках, що стриміли з засуканих по лікті рукавів, і по закривавленій сокирі, яка лежала перед ним на столі. У більшості солдатів, що наслідували свого бридкого ватажка, були жахливі довгі бороди, а заплетене в косички й відкинуте назад волосся надавало ще більшої люті їхнім і так від природи жорстоким обличчям. Сп'янілі почасти від свого тріумфу, почасти від великої кількості вина, яке вони невпинно дудлили, вони являли собою видовище огидне і страшне. Їхні розмови й пісні, яких вони горлали, не слухаючи й не

звертаючи уваги один на одного, рясніли такими непристойними та блюзнірськими виразами, що Квентін порадив шуму й галасу, які панували в залі, бо це заважало його супутниці почути брутальні слова.

Залишається ще тільки сказати про знатніших городян, які прилучилися до солдатів Гійома де ля Марка на цьому страшному бенкеті. Бліді й перелякані обличчя їх свідчили, що їм не подобалися ні ця гульня, ні товариші по чарці. Але були й такі, які, чи то через брак належного виховання, а може, через природну грубість, вбачали в цій гульні вияв справжньої відваги і охоче наслідували солдатів, підбадьорюючи себе великими порціями вина та чорного пива, пристрась до якого була звичайним пороком у Нідерландах за всіх часів.

На столі панувало таке саме безладдя, як і серед строкатої бенкетуючої компанії. Поряд з витонченим посудом єпископа і церковними чашами, — Арденський Вепр не боявся обвинувачення в блюзнірстві, — стояли звичайні череп'яні й олив'яні кухлі, шкіряні й рогові келихи.

Тут згадаємо ще одну жахливу подробицю бенкету, полишивши все інше уяві читача. Один із диких солдатів де ля Марка, для якого не вистачило місця за столом (це був ландскнехт, що особливо відзначився хоробрістю й відвагою під час штурму замку), нахабно схопив великий срібний кубок, заявивши, що це винагорода йому за те, що він не може взяти участі в бенкетуванні, Ватажок аж затрясся, сміючися з цього жарту, що був таким підходящим для такого товариства. Але коли другий солдат, що, очевидно, не так відзначився в бою, спробував утнути таку саму штуку, де ля Марк негайно поклав край цим жартам, які швидко могли б позбавити його стіл найкоштовніших прикрас.

— Го-го! Присягаюся всіма громами! — вигукнув він. — Ті, хто не наважується бути сміливим при зустрічі з ворогами, не сміють бути злодіями серед своїх друзів. Хіба ти, соромітнику й боягузе, не ждав, поки відчинять ворота й спустять звідний міст, тим часом як Конрад Горст прокладав собі шлях крізь рови й мури! А тепер ти ще смієш його наслідувати? Прив'яжіть його там до бантини над вікном! Нехай він вибиває такт ногами, поки ми нитимемо за його щасливу подорож до пекла.

Ледве було оголошено вирок, як його вже виконали. За хвилину нещасний корчився в передсмертній агонії, повисши на мотузі.

Коли Квентін та інші ввійшли до зали, труп ще висів перед вікном, затуляючи бліде місячне проміння й кидаючи на підлогу тінь, хоч і тьмяну, але досить чітку, щоб зрозуміти, який жахливий предмет вона обмальовувала.

Коли ім'я синдика Павійона почало переходити з уст в уста на цьому галасливому збіговищі, він зробив відчайдушне зусилля, щоб видаватися спокійним і поважним, як годилося його санові й становищу; але жахливий труп над вікном і вся ця дика сцена навколо так вразили його, що йому дуже важко було триматися, хоч збентежений Петер підбадьорював його:

— Сміливіше, сміливіше, хазяїне! Тримайтеся на ногах, а то ми всі пропали!

А втім, синдикові пощастило взяти себе в руки, коли він звернувся з коротенькою

привітальною промовою до присутніх із приводу великої перемоги солдатів де ля Марка й громадян Льежа.

— Авжеж, — відповів глузливо де ля Марк, — нарешті ми подолали звіра, сказала миша собаці. Але, го-го, пане бургомістр, ви приходите сюди мов Марс[205] — поруч із Венерою[206]. Хто ця прекрасна дама? Геть покривало, не треба покривала! Жодна жінка сьогодні не назве власністю свою вроду.

— Це моя дочка, благородний вождю, — відповів Павійон, — і я прошу вибачення, що вона не скидає покривала. Вона дала таку обіцянку блаженної пам'яті Трьом Волхвам.

— Я зараз зніму з нею цю обіцянку, — відповів де ля Марк. — Одним ударом сокири я висвячуся на єпископа, а, сподіваюся, один живий єпископ вартий трьох мертвих волхів.

Серед присутніх розляглися ремствування й нарікання, бо не тільки льежські громадяни, але й дехто з грубих солдатів, які, хоч і не визнавали нічого святого, все ж таки шанували Трьох Кельнських Волхів, як їх звичайно називали.

— Ну, я не маю на меті ображати їхні померлі величності, — зауважив де ля Марк, — але все ж таки я виріши! стати єпископом. Государ, що зосереджує в своїх руках духовну й світську владу і має право карати й милувати за гріхи, найбільш підходить для такої пропащої банди, як ви! Хто інший відпустить вам гріхи? Підійдіть до мене, благородний бургомістре. Сідайте тут, поруч зі мною, і ви побачите, як я сам для себе влаштую вакансію. Приведіть сюди нашого попередника на цій святій посаді.

В залі заметушилися. Тим часом Павійон, подякувавши, відмовився від такого почесного місця й сів на протилежному кінці столу. Весь його почет тримався ближче до нього, як отара овець, що, побачивши чужого собаку, ховається за свого старого вожака, вважаючи його за хоробрішого від себе. Поблизу того місця, де влаштувався синдик, сидів дуже вродливий юнак, майже хлопчик. Казали, що це був син самого лютого де ля Марка, якого він любив і навіть інколи ставився до нього з батьківською ніжністю. Мати цього хлопчика, красуня, кохана де ля Марка, загинула від його руки: він убив її в припадку ревності чи п'яної люті і оплакував її смерть, наскільки такий нелюд здатний був щось оплакувати. Мабуть, ця гризота й була причиною його прихильності до сироти. Квентін, який довідався про це від одного старого священика, навмисне сів якнайближче до юнака, вирішивши, що той згодиться йому або як заложник, або як оборонець, коли всі інші шляхи до порятунку буде відрізано.

Тим часом як усі завмерли в нерішучості, чекаючи виконання наказу тирана, один з супутників Павійона пошепки спитав Петера:

— Здається, наш хазяїн сказав, що ця дівчина його дочка? Це ж неправда, вона не може бути нашою панною Трудхен. Адже ця дюймів на два вища. Крім того, в неї з-під покривала видно пасмо чорного волосся. Присягаюся святим Михайлом із базарного майдану, що це все одно, що назвати шкуру чорного бичка шкурою білої телиці!

— Тихше, тихше! — відповів Петер дуже до речі. — Тобі яке діло, якщо наш хазяїн має намір викрасти оцю лань з єпископського парку без відома нашої доброї хазяйки?

Хіба ми з тобою слідкуватимемо за ним?

— Ну, звичайно, ні, — погодився той, — тільки я ніколи не гадав; що він, у таких літах, може позирати на таку дичину. Хай йому чорт, яка боязка красуня! Дивися, як вона ховається за чужі спини, щоб її не побачили ці хижі солдати. Але стривай, стривай, що це вони хочуть зробити з бідним старим єпископом?

Цієї миті сп'янілі солдати приволокли до зали єпископа Льежського, Людовіка Бурбона. Його скуйовджене волосся й борода, пошматоване вбрання свідчили, що з ним поводитися грубо, а його церковне облачення поспіхом було накинуто на нього тільки для того, щоб поглузувати з його високого сану. На щастя, як подумав Квентін, графиня Ізабелла сиділа так, що не могла побачити сцени, яка мала відбутися; інакше, побачивши свого покровителя в такому жахливому становищі, вона викрила б сама себе й погубила б усіх. Дорвард став так, щоб заступити собою все, що відбувалося в залі, й захистити графиню від сторонніх поглядів.

Сцена, що відбулася після цього, була коротка й жахлива. Коли нещасного прелата притягли до підніжжя трону лютого ватажка, він, що протягом усього свого життя відзначався доброю та м'якою вдачею, виявив у цій скруті мужність і достойність, властиві тому високому роду, з якого він походив. Його погляд був спокійний і рішучий. Його рухи, коли грубі руки солдатів, нарешті, випустили його, були сповнені благородства знатного дворянина й покірливості християнського мученика. Навіть сам де ля Марк був вражений такою мужньою поведінкою свого бранця і, пригадавши всі добродіяння, яких він зазнав від єпископа, опустив очі й, здавалося, завагався; але спорожнивши великий кубок вина, знову з зухвалою зарозумілістю поглянув на нещасного полоненого.

— Людовіку Бурбон, — звернувся лютий вояка до нього, важко зводячи подих, стискаючи кулаки й скрегочучи зубами, щоб розпалити в собі свою природну жорстокість. — Я шукав твоєї приязні, але ти відкинув її. Що ти даси тепер, щоб виправити свою провину? Ніккелю, будь наготові!

Різник схопив свою сокиру й, вийшовши з-за трону де ля Марка, зупинився біля нього зі своєю зброєю в піднятій мускулистій руці.

— Дивись на цю людину, Людовіку Бурбон, — знову сказав де ля Марк. — Які умови ти тепер запропонуєш нам, щоб урятувати своє життя в цю страшну годину?

Єпископ кинув сумний, але твердий погляд на похмурого слугу, готового виконати волю тирана, і з непохитною мужністю відповів:

— Слухай мене, ти, Гійоме де ля Марк, і всі добрі люди, якщо тут є хтось, хто заслуговує на це ім'я! Слухайте ту єдину умову, яку я можу запропонувати цьому мерзотникові. Гійоме де ля Марк! Ти підбив на повстання імперське місто. Ти захопив силоміць палац одного з государів Священної Германської імперії, повбивав його слуг, пограбував його майно, познущався з його особи. За це ти маєш бути засуджений імперським судом, оголошений поза законом і позбавлений всякого майна і прав. Ти зробив іще гірше, ніж усе це. Ти порушив не тільки людські закони, за що заслуговуєш людської кари, ти порушив закони небесні. Ти вдерся в храм божий, наклав руку на

служника святої церкви, опоганив святиню кров'ю й злочинами, як блюзнір і розбійник...

— Ну, ти вже закінчив? — суворо перебив його де ля Марк, тупнувши ногою.

— Ні, — відловів прелат, — бо я ще не сказав тобі умов, яких ти вимагав від мене.

— Кажи, — звелів де ля Марк, — та дивись, щоб твої умови припали мені більш до серця, ніж твоя передмова, бо горе твоїй сивій голові! — І відкинувшись на своєму місці, він так заскреготав зубами, що на його губах з'явилася піна, як на іклах того дикого звіра, чийм ім'ям він звався.

— Такі твої злочини, — рішуче й спокійно вів далі єпископ. — Тепер вислухай умови, що я, як милостивий господар і християнський прелат, забуваючи всі особисті кривди, прощаючи всі образи, хочу запропонувати тобі. Кинь геть свій проводирський жезл, відмовся від свого командування, звільни своїх полонених, поверни все, що награбував, розподіли все інше, що в тебе є з майна, серед тих, кого ти зробив удовами й сиротами, одягнися у волосяницю й посип голову попелом, візьми палицю прочанина й відряджайся босоніж до святого міста Рима. А ми, з свого боку, заступимося за твоє життя перед імперською палатою в Ратізбонні і перед святим батьком нашим, папою римським, за твою нещасну душу.

Поки Людовік де Бурбон проказував свої умови таким рішучим голосом, немовби він ще сидів на своєму єпископському троні, а узурпатор, стоячи навколішках біля його ніг, благав про помилування, тиран, здивування якого поступово змінювалося розлюченістю, повільно випростався на своєму місці і, коли прелат замовк, позирнув на Ніккеля Блока й підняв палець, нічого не сказавши. Різник змахнув сокирою, ніби виконував свої звичайні обов'язки на бійні, і вбитий єпископ, навіть не застогнавши, упав до підніжжя свого єпископського трону. Льежці, які були не підготовані до такої жахливої катастрофи і, навпаки, чекали на мирне розв'язання цих переговорів, однострійно схопилися на ноги, почулися крики обурення й прокляття.

Але Гійом де ля Марк, розмахуючи кулаками, заглушив своїм громовим голосом увесь цей галас:

— Мовчіть, ви, льежські свинарі! Ви, які валяєтесь у багнищі біля вашого Маасу! І ви наважуєтесь рівнятися з Арденським Вепром! Гей, вепрове поріддя (так він сам та інші часто називали його солдатів), покажіть цим фламандським свиням ваші ікла!

Миттю всі його прибічники скочили з місць, і, оскільки вони сиділи впереміж із своїми недавніми спільниками, готові, мабуть, до всяких несподіванок, кожен з них, схопивши найближчого льежця за комір, розмахував широким кинджалом, що виблискував при світлі ламп і місячному сяйві. Кожна рука була піднята, але жодна не опустилася. Може, тому, що жертви, застукані зненацька, були нездатні чинити опір, а може, тому, що де ля Марк хотів тільки налякати своїх союзників.

Але тут завдяки відвазі й природній кмітливості Квентіна Дорварда, не по роках рішучого й сміливого, підштовхуваного ще й почуттям, що надавало снаги його природній мужності, сцена різко перемінилася. Наслідуючи вчинки прибічників де ля Марка, він кинувся на Карла Еберзона, сина їхнього вождя, і, легко скрутивши його,

приставив ножа йому до горла й вигукнув:

— Це ви таку гру вигадали? Ну, тоді я теж беру в ній участь.

— Стривай! Стривай! — закричав до ля Марк. — Це тільки жарт і більш нічого! Невже ви гадаєте, що я хочу образити своїх добрих друзів і союзників із міста Льежа? Солдати, геть руки! Сідайте! Віднесіть геть оце падло (тут він пхнув ногою тіло єпископа), через яке сталася суперечка поміж друзями. Втопімо цей розбрат у чарці!

Руки опустилися, але городяни й солдати стояли, дивлячись один на одного, мов не розуміючи, хто вони тепер — "і друзі чи вороги. Квентін Дорвард скористався з цього моменту.

— Слухайте мене, — гукнув він. — Гійом де ля Марк і ви, громадяни Льежа! А ви, молодий пане, стійте спокійно, — звернувся Квентін до Карла, що намагався втекти від нього. — Нічого поганого вам не буде, коли більш ніхто тут не жартуватиме!

— А хто ти такий, хай тобі чорт? — спитав здивований де ля Марк. — Якого біса ти тут диктуєш свої умови й забираєш заручників у нашому власному лігві, у нас, що самі всім наказують і ні перед ким не поступаються?

— Я слуга короля Людовіка Французького, — сказав Квентін сміливо, — лучник шотландської гвардії, як ви можете бачити з моєї вимови та вбрання. Я тут для того, щоб подивитися на ваші діла й доповісти про них. Але бачу, на моє здивування, що ці діла більше личили б єретикам, ніж християнам, божевільним, а не людям із здоровим глуздом. Військо Карла Бургундського негайно виступить проти вас усіх, і коли ви хочете, щоб Франція допомогла вам, то повинні поводитися зовсім інакше. Щодо вас, громадяни Льежа, то я раджу вам негайно повернутися до вашого міста. А коли хто заважатиме вам вийти звідси, я оголошую того ворогом мого государя, його величності короля Франції.

— Франція і Льеж! Франція і Льеж! — закричали супутники Павійона і інші городяни, які знову підбадьорилися після сміливої промови Квентіна.

— Франція і Льеж! Хай живе хоробрий лучник! Воліємо жити й померти з ним!

Очі Гійома де ля Марка заблищали, і він ухопився за кинджал, немовби хотів устроїти його в серце зухвалого промовця. Але, подивившись навколо себе, він прочитав у погляді своїх солдатів таке, що навіть він мусив поступитися. Багато з них були французи, і всі вони знали про таємну підтримку й людьми й грошима, яку діставав Гійом від французького короля. А до того ж дехто був обурений щойно заподіяним — диким і блюзнірським вчинком Вепра. Ім'я Карла Бургундського, який міг помститися за злочини цієї ночі, пролунало для них ніби загроза, а недоречна сварка з льежцями, що ледве не сталася, та можливе невдоволення французького монарха справили погане враження на їхні збентежені голови. Отже, де ля Марк побачив, що він не може розраховувати на підтримку навіть своєї банди, коли вчинить ще якесь насильство. Намагаючись посміхнутися, він заявив, що нічого не має проти своїх добрих друзів із Льежа, які, коли хочуть, можуть вийти з Шонвальду. Проте він сподівається, що вони принаймні цю нічку бенкетуватимуть з ним, щоб відсвяткувати їхню перемогу. З незвичайним для нього спокоєм він додав, що готовий домовитися

щодо розподілу здобичі й щодо заходів оборони або наступного дня, або коли їм буде завгодно.

— Гадаю також, що пан шотландець вшанує своєю присутністю наше свято, залишившись на цю ніч у Шонвальді...

Молодий шотландець подякував, але сказав, що його намір залежатиме від бажання пана Павійона, до якого він, власне, і має доручення від французького короля. Але, безумовно, він однідає відважного Гійома де ля Марка, як тільки пан синдик завітає до його табору.

— Коли ваш намір залежить від мене, — покvapливо й голосно сказав Павійон, — то ви негайно залиште Шонвальді а коли ви хочете прийти сюди не інакше! як разом зі мною, то ви не скоро побачите замок.

Останні слова шановний громадянин промимрив сам собі, боячися голосно висловлювати свої почуття, які він усе ж таки не міг зовсім приховати.

— Ближче до мене, мої молодці чинбарі, — звернувся він до своїх охоронців, — і ми постараємось якнайшвидше вибратися з цього розбійницького лігва.

Більшість льежських ремісників цілком поділяли думку, висловлену синдиком. Навряд чи вони так раділи тоді, коли захопили Шонвальд, як тепер, коли могли вибратися з нього цілими й здоровими. Вони без усяких перешкод покинули замок. Ну й зрадів же Квентін, коли вийшов із цих жахливих стін!

Уперше від того часу, як вони ввійшли до страшної зали, Квентін наважився спитати молоду графиню, як вона себе почуває.

— Добре, добре, — з гарячковою поспішністю відповіла вона. — Дуже добре! Але не зупиняймося, не гаймо часу в розмовах. Тікаймо, тікаймо!

Говорячи це, вона намагалася прискорити ходу, але впала б у знемозі, коли б Дорвард не підтримував її. З ніжністю матері, яка переносить свою дитину з небезпечного місця, юний шотландець підняв свою дорогоцінну ношу, і, коли злякана дівчина, охоплена єдиним бажанням — врятуватися, обняла його за шию, він подумав, що не погодився б уникнути жодної з небезпек, які загрожували йому цієї ночі, коли така нагорода.

Шановного бургомістра також підтримував і тягнув уперед його відданий радник Петер та ще хтось із його майстрових. Поспішаючи, вони за одним подихом досягли берегів ріки. Дорогою вони зустрічали юрби городян, яким не терпілося довідатися про наслідки облоги замку й про те, чи справедливі чутки, ніби переможці посварилися між собою.

Унікаючи, наскільки можливо, цікавості сторонніх осіб, Петер та дехто з його товаришів, нарешті, розшукали човна, і втомлені подорожні мали нагоду трохи відпочити. Це було однаково бажано і для Ізабелли, яка лежала майже непритомна на руках у свого визволителя, і для достойного бургомістра, який, подякувавши в кількох уривистих висловах Дорвардові, надто заглибленому в свої думки тієї хвилини, щоб відповісти йому, розпочав, звернувшись до Петера, довгу промову про свою мужність і доброзичливість та про небезпеки, на які він наражався в цьому, а також і в інших

випадках.

— Петер, Петер, — сказав він, розповідаючи про вчорашні події, — коли б не моє відважне серце, я б ніколи не сперечався про двадцятину[207], яку всі мої співгромадяни покірно платять. І коли б не моє відважне серце, я ніколи б не пішов на цей другий бій при Сон-Троні, де солдат з Ено штовхнув мене своїм списом у рів, новини багнюки, з якого я, хоч як силувався, не міг вибратися до самого кінця бою. Та й цієї ночі, Петер, що, як не відвага, примусила мене залізти у вузький панцир, де б я неодмінно задихнувся, коли б мене не визволив оцей бравий юнак, що так добре б'ється і якому я від щирого серця бажаю успіху. А моя доброта, Петер, зробила з мене бідну людину, тобто вона зробила б з мене бідну людину, коли б я не вмів твердо стояти на ногах у цьому грішному світі. Небо знає, які ще прикrostі можуть випасти мені на долю через усяких дам, графинь і їхні таємниці! Це може коштувати мені половини майна та ще й моєї шиї на додачу.

Квентін не міг більш мовчати й запевнив його, що хоч якої шкоди та втрати він зазнав би через своє заступництво за цю молоду даму, його буде з подякою винагороджено за все.

— Дякую вам, молодий пане зброєносцю й лучнику, дякую вам. Але хто це сказав вам, що я бажаю від вас якоїсь нагороди за те, що виконав обов'язок чесної людини? Я тільки скаржився на те, що це могло мені коштувати стільки й стільки. Сподіваюся, я можу говорити про це з своїм помічником, нікого не ображаючи.

З цих слів Квентін дійшов висновку, що його новий приятель належить до тієї численної групи добродійників, котрі за свої добродійства винагороджують себе нескінченними скаргами, щоб у такий спосіб трохи набити ціну зробленим послугам. Отже, шотландець розсудливо промовчав і дав синдиківі змогу дорогою якнайдокладніше розповісти своєму помічникові про небезпеки і втрати, яких він зазнав через піклування про суспільний добробут і свою некорисливу любов до близьких.

А справа була в тому, що чесний городянин вирішив, що він дав маху, дозволивши молодому незнайомцеві відіграти першу роль у критичну хвилину в Шонвальдському замку. І хоч спочатку синдик дужо зрадів, що в події втрутився Дорвард, згодом, розміркувавши, збагнув, що це могло підірвати його вплив, і старався підняти власний авторитет, перебільшуючи свої права на подяку від батьківщини, від своїх друзів, а найбільше від графині де Круа та її молодого оборонця.

Але, коли човен зупинився біля саду синдика і той з допомогою Петера вийшов на берег і переступив поріг рідного дому, здавалося, що він одразу ж заспокоївся і забув про своє вражене самолюбство та заздрощі, знову перетворившись з невдоволеного й похмурого демагога на чесного, доброзичливого, гостинного й приязного господаря. Павійон голосно покликав Трудхен, яка негайно з'явилася, бо від страху та занепокоєння цієї тривожної ночі мало хто спав у стінах Льежа, і доручив її опіці прекрасну й напівзомлілу чужоземку. Зворушена вродою й безпорадністю дівчини, Гертруда як сестру оточила її увагою й любов'ю.

Хоч було пізно й синдик був дуже втомлений, проте Квентінові навряд чи пощастило б відмовитися від запрошення господаря випити з ним пляшечку чудового старого вина, ровесника битви при Азенкурі[208], коли б юнакові не допомогла господиня, яку викликав із опочивальні гучний голос Павійона, що зажадав ключі від льоху. Вона була жвава, маленька, кругленька, мабуть, гарна свого часу, але тепер уже багато років її псували гострий червоний ніс, різкий голос і тверде переконання, що хоч яким би авторитетом не користувався синдик поза домом, у своїй сім'ї він мусить коритися дисципліні.

Почувши, про що сперечався її чоловік з гостем, вона категорично заявила, що Павійонові ніякого вина не треба, бо він і так уже добряче хильнув. І замість того, щоб за його вимогою вибрати ключ від льоху з великої низки, яка висіла на срібному ланцюжку при її поясі, вона без церемоній показала йому спину. Після цього провела Квентіна до відведеної йому чистенької й затишної кімнати, умебльованої з комфортом, якого йому ніколи не доводилося бачити в своєму житті, — настільки багаті фламандці в ті часи перевершували не лише бідних і грубуватих шотландців, але й самих французів щодо всіх вигод хатнього життя.

Розділ XXIII ВТЕЧА

Тепер мені побігти накажи —

Я битнмусь із тим, що найтрудніше,

І верх візьму над неможливим навіть.

.....

Іди, прямуй!

Натхненний знов ітиму за тобою

Зробити те, чого не знаю ще.

Шекспір. "Юлій Цезар"

Незважаючи на пережиті радість і страх, сумніви, хвилювання та всякі інші почуття, втома минулого дня була настільки велика, що молодий шотландець заснув глибоким сном, який тривав до пізнього ранку, коли його шановний господар стурбований зайшов до кімнати.

Він сів біля свого гостя й почав довгу й запутану промову про хитні обов'язки одруженої людини, особливо багато говорив про владу глави дому, який має бути непохитним в усіх суперечках із жінкою. Квентін слухав з деяким занепокоєнням. Він знав, що чоловіки, як деякі воюючі держави, іноді починають співати *Te Deum*[209], щоб приховати свою поразку. Тому він висловив надію, що вони своїм прибуттям не завдали клопоту добрій господині.

— Клопоту, звичайно, ніякого, — відповів бургомістр. — Нема жінки, яку важче було б застукати зненацька, ніж нашу матусю Мабель. Вона завжди рада гостям... у неї завжди, хвалити бога, є для них наготові чиста кімната и чудовий обід. Нема в світі гостиннішої жінки. Шкода тільки, що вдача в неї трохи чудна.

— Наше перебування тут не подобається їй, чи не так? — спитав шотландець і, схопившись з постелі, почав швидко одягатися. — Коли б я був певен того, що панна

Ізабелла здатна після всіх страхіть минулої ночі їхати далі, ми б ні на хвилину не турбували вас своєю присутністю.

— Ну, точнісінько це саме сказала панна моїй дружині Мабель, — зауважив Павійон, — і хотів би я, щоб ви побачили, який рум'янець спалахнув на її щоках, коли вона це казала: дівчина-молочарка, яка на ковзанах пробігла до базару п'ять льє проти морозяного вітру, видалася б лілеєю в порівнянні з нею. Я й не дивуюся, що Мабель, мабуть, трохи приревнувала мене, бідолашна.

— Хіба панна Ізабелла вийшла з своєї кімнати? — спитав юнак, поспіхом одягаючись.

— Так, — відказав Павійон, — і нетерпляче жде вас, щоб вирішити з вами, куди їхати, якщо ви обидва маєте намір від'їхати. Але, сподіваюся, ви ще встигнете поснідати.

— Чому ж ви мені не сказали про це раніш? — з прикрістю спитав Квентін.

— Тихше, тихше! — відповів синдик. — Я й так, здається, сказав це вам надто рано, коли це вас так хвилює. Тепер я хотів би обговорити з вами ще одну важливу справу, якщо у вас вистачить терпіння вислухати мене.

— Кажіть, шановний пане, тільки швидше, я слухаю вас уважно.

— Ну, тоді гаразд, — промовив бургомістр. — У мене лише одне слово для вас. Справа в тому, що Трудхен, який так шкода розлучатися з цією гарненькою дамою, ніби вона їй сестра, радить вам переодягтися, бо в місті вже ходять чутки про те, що графині де Круа, переодягнені як прочанки, подорожують по нашій країні в супроводі французького охоронця з шотландських лучників. Кажуть також, що минулої ночі одну з них привів до Шонвальду циган уже після того, як ми вийшли з замку. Крім того, кажуть, ніби той самий циган запевнив Гійома де ля Марка, що ви не маєте ніяких доручень ні до нього, ні до льежських громадян, а що ви просто викрали молоду графиню й подорожуєте з нею як її коханець. Всі ці новини дійшли з Шонвальду сьогодні вранці і були переказані мені та іншим членам ради, і ми не знаємо, що нам робити. Бо, хоч, на нашу думку, Гійом де ля Марк занадто суворо обійшовся і з єпископом, і з нами самими, проте він, зрештою, добра людина, звичайно, коли тверезий, і він же єдиний проводир, який може вести нас проти герцога Бургундського. Але, по правді, становище таке, що, на мою думку, нам не слід сваритися з де ля Марком, бо ми вже надто далеко зайшли, щоб відступати.

— Ваша дочка добре радить, — сказав Квентін Дорвард, стримуючися від докорів і заперечень, що, як він розумів, були б зовсім недоречні, бо шановний синдик не відмовився б од свого наміру, що відповідав і політичним міркуванням його партії і бажанням своєї жінки. — Ваша дочка добре радить. Ми мусимо переодягтися й вирушити негайно. Сподіваюся, ви не викажете нас і дасте нам усе необхідне для втечі.

— Від усього щирого серця, від усього серця, — сказав чесний городянин, якому було ніяково за свою поведінку і він хотів хоч трохи загладити її. — Я ніколи не забуду, як минулої ночі ви врятували мені життя, розстебнувши мій проклятий стальний панцир, а потім визволили мене ще з більшої скрути, бо той Вепр і його кодро

скидаються більше на чортів, ніж на людей. Отже, я буду вірний вам, як колодка ножеві, так кажуть наші пожегарі, до речі, найкращі майстри в світі. Му, тепер ви вже готові. Ходімо сюди, ви побачите, як я вам вірю.

Синдик повів гостя з опочивальні до своєї контори, де він облягоджував свої торгові діла, і, засунувши двері засувом та уважно обдивившись навкруги, відчинив потайну комірчину, вхід до якої був захищений за шпалерами. Там стояло кілька залізних скринь. Він одчинив одну з них, наповнену гульденами, і запропонував Квентінові взяти звідти стільки, скільки він вважає за потрібне на дорожні витрати собі і його супутниці.

Грошей, виданих Квентінові, коли він від'їжджав з Плессі, вже майже не було, отож він, не вагаючись, узяв двісті гульденів і цим зняв великий тягар з душі Павійона, бо той розглядав усю цю невивідну для себе змову, в котрій він став добровільним кредитором, як відплату за недостатню гостинність, до якої спричинилися великою мірою різні його особисті міркування.

Старанно зачинивши скарбницю, багатий фламандець повів свого гостя до вітальні, де, бліда від переживань минулої ночі, але бадьора тілом і духом, чекала на них графиня Ізабелла, одягнена в убрання заможної фламандки. Крім Трудхен, котра старанно причепуряла молоду графиню і вчила, як слід поводитися в новому вбранні, в кімнаті з сторонніх не було нікого. Графиня подала Квентінові руку, яку він шанобливо поцілував, і сказала:

— Пане Квентін, нам треба покинути наших шановних друзів, щоб не накликати і на них нещастя, що переслідує мене після смерті мого батька. Ви мусите також переодягтися і їхати зо мною, коли вам ще не набридло бути захисником такої нещасної істоти.

— Мені? Мені набридло бути вашим захисником! Я готовий йти за вами хоч на край світу! Але ви, ви самі, чи витримаєте цю подорож? Чи спроможні ви на це після страхіть минулої ночі?

— Не нагадуйте мені про них, — відповіла графиня. — Я пам'ятаю їх, як невиразний, але тривожний сон. Чи врятувався паш добрий єпископ?

— Сподіваюся, що він тепер на волі, — відповів Квентін і подав Павійонові знак мовчати, помітивши, що той ладен розпочати жакливо оповідання.

— Чи не можемо ми приєднатися до нього? Мабуть, він зібрав чимале військо? — запитала графиня.

— Тепер усі надії його на небо, — мовив шотландець. — Але куди ви хочете їхати, туди я за вами поїду як ваш охоронець і провідник.

— Ми подумаємо, — сказала Ізабелла і, хвилину помовчавши, додала — Я б обрала для себе монастир, але боюся, що він не досить захистить мене від моїх переслідувачів.

— Гм, гм! — зауважив синдик. — Я б не радив вам монастир, принаймні в Льежській окрузі, бо Арденський Вепр, хоч хоробрий вождь, паш вірний союзник і доброзичливо ставиться до нашого міста, проте грубої вдачі й не дуже поважає монастирі, церкви, каплиці та інші святі обителі. Кажуть, що десятків зо два черниць, тобто колишніх черниць, подорожують з його військом.

— Ідіть же швидше готуйтеся в дорогу, пане Дорвард, — сказала Ізабелла, перебиваючи синдика на цих словах. — Я звіряюся на вашу відданість.

Коли синдик і Квентін вийшли з кімнати, Ізабелла почала розпитувати Гертруду про шляхи й місцевість з такою ясністю розуму й твердістю, що та не могла не вигукнути:

— Панно, я дивуюся, яка ви мужня! Я чула про твердість духу в чоловіків, але ваша твердість здається мені просто надлюдською.

— Неволя, — відповіла графиня, — неволя, моя люба, як кажуть, і плаче і скаче; біда навчить усього. Не так давно я непритомніла, побачивши краплину крові з подряпини. З того часу, — я сміливо можу сказати, — навколо мене лилися потоки крові, але я не втратила самовладання. Не думайте, що це було легко, — додала вона, поклавши на руку Гертруди свою тремтячу ручку, хоч голос її був, як і перед тим, твердий, — мій маленький внутрішній світ скидається на фортецю, яку обложили тисяча ворогів: порятунок її гарнізону залежить тільки від його власної мужності і рішучості. Коли б моє становище було хоч трошки не таким небезпечним, як тепер, і коли б я не розуміла, що єдина моя надія врятуватися від небезпеки, гіршої за смерть, — це зберегти мужність і самовладання, я кинулася б у ваші обійми, Гертрудо, й полегшила б своє горе таким морем сліз і зойків, яке ще ніколи не виливалося з наболілого, розбитого серця!

— Ні, не плачте, не треба, панно! — заспокоювала її розчулена фламандка. — Не втрачайте надії, моліться і віддайте себе на милість неба і якщо небо посилало кому-небудь рятівника на краю загибелі, то саме цього сміливого, відважного молодого пана доля призначила врятувати вас. Є і в мене один, — сказала вона, густо почервонівши, — до якого я не байдужо ставлюся. Не кажіть нічого моєму батькові, але я звеліла своєму нареченому, Гангові Гловеру, щоб він чекав на вас біля східних воріт і не повертався до мене інакше, як із звісткою про те, що ви щасливо переїхали через наш кордон.

Графиня могла подякувати щирій і доброзичливій дівчині тільки ніжним поцілунком, на який та відповіла з не меншою ніжністю, сказавши при цьому, усміхаючись:

— Ну, коли вже двом дівчатам з їхніми відданими кавалерами не пощастить улаштувати переодягання і втечу, то, либонь, увесь світ змінився і став зовсім не такий, як, казали, був раніше.

Від простодушного натяку молоденької фламандки бліді щоки графині вкрилися рум'янцем, і ніяковість її не зменшилася, коли в кімнату несподівано увійшов Квентін. Він був у святковому вбранні багатого фламандського городянина, подарованому Петером, який виявив своє співчуття до молодого шотландця, віддавши йому своє вбрання, причому запрягнувся, що нехай його чинять і витягають, як волячу шкуру, він і тоді нічого не скаже й не зрадить молодих людей. Двоє струнких коней, роздобуті завдяки піклуванню Мабель, яка не бажала нічого лихого ні графині, ні її супутникові, але воліла краще спекатися їх, щоб через них не було ніякого лиха її родині, вже

стояли біля дверей готові в дорогу. Вона сказала, що до східних воріт їх проведе Петер, який ітиме попереду них, удаючи, нібито не має нічого спільного з ними, і, не приховуючи своєї радості, дивилася їм услід, коли вони нарешті виїхали за ворота.

Тільки-но гості від'їхали, Мабель скористалася з нагоди й прочитала довгу нотацію Трудхен про те, як нерозумно захоплюватися романами, через які знатні дами, замість того щоб навчатися господарювати, скачуть стрімголов верхи по шляхах, наче якісь там шукачки пригод, у товаристві ледачих рицарів, п'яних пажів, розбещених лучників із чужих країв на шкоду своєму здоров'ю, своїй кишені, а також і своїй добрій славі.

Гертруда мовчки вислухала повчання, не заперечуючи й словом, але, беручи до уваги її характер, ми не певні, що вона дістала з нього ту практичну користь, яку мала на меті її мати.

Тим часом подорожні досягли східних воріт міста, проїхавши залюднені вулиці, до, на їхнє щастя, всі були занадто заклопотані усякими політичними чутками й подіями, щоб звернути увагу на нічим не примітну парочку. Сторожа не затримала їх, бо вони мали перепустку від імені Рюслара, яку їм видав Павійон. Тут вони дружньо, хоч і поспіхом, розпрощалися з Петером Гейслером, побажавши одне одному всього доброго. Одразу після цього до них під'їхав здоровенний юнак на доброму сірому коні. Він відрекомендувався їм Гансом Гловером, нареченим Трудхен Павійон. Це був типовий молодий фламандець, не дуже кмітливий, але веселий і привітний, навряд чи достойний, як не могла не подумати Ізабелла, бути нареченим великодушної Трудхен. Проте він, очевидно, щиро бажав допомогти їм і виконати цим наказ своєї нареченої. Шанобливо привітавши їх, він запитав у графині фламандською мовою, куди вона накаже йому провести їх.

— Проведіть нас, — сказала вона, — до найближчого міста на кордоні Брабанту.

— Отже, ви вже вирішили, куди саме ми поїдемо? — спитав Квентін, наблизившись до Ізабелли й розмовляючи французькою мовою, якої не розумів їхній провідник.

— Звичайно, — відповіла молода графиня, — зважаючи на становище, в якому я тепер перебуваю, мені треба якнайшвидше закінчити цю подорож, хоча б це загрожувало мені ув'язненням.

— Ув'язненням? — здивувався Квентін.

— Так, друже мій, ув'язненням. Але я подбаю Про те, щоб ви не взяли в ньому участі.

— Не кажіть, не думайте про мене, — вигукнув Квентін. — Тільки б побачити вас у безпеці, а що буде зі мною — байдуже.

— Не так голосно, мій друже, — сказала Ізабелла, — ви перелякаєте нашого провідника. Ви бачите, він уже й так од'їхав далеко вперед.

І справді, добродушний фламандець делікатно позбавив їх своєї присутності, як вони цього й хотіли, ледве Квентін під'їхав до дами.

— Так, — мовила вона, побачивши, що ніхто за ними не стежить, — вам, мій друже, мій покровителю, — бо мені нічого соромитися звати вас так, коли само небо послало мені вас, — вам я повинна сказати, що вирішила повернутися на батьківщину й

віддатися на милість герцога Бургундського. Я зробила велику помилку, що послухалася поради, хоч її й давали з добрим наміром, і втекла від мого опікуна й прийняла заступництво цього хитрого й брехливого Людовіка Французького.

— Отже, ви збираєтесь стати нареченою графа Кампо-Бассо, цього недостойного улюбленця Карла? — зауважив Квентін, і в нарочито байдужому тоні його відбилася внутрішнє страждання — так бідний засуджений злочинець, намагаючись видаватися певним себе, питає, чи одержано вже його смертний вирок.

— Ні, Дорварде, ні, — сказала Ізабелла, гордо випростовуючись у сідлі, — усією своєю владою герцог Бургундський не примусить дочку дому де Круа погодитися на таке приниження. Він може забрати в мене мої землі, мій замок, він може ув'язнити мене в монастирі, й тільки. А я згодна навіть на гірше, тільки б не бути дружиною цього Кампо-Бассо.

— На гірше? — вигукнув Квентін. — А — що може бути гірше від ув'язнення? О, подумайте, поки ще є час, поки ни вільні і коло вас є той, кому не шкода й свого життя, щоб обороняти вас дорогою до Англії, до Німеччини, навіть до Шотландії, де всюди ви знайдете великодушних покровителів. Подумайте і не наважуйтеся позбутися волі, найкращого дару небес. Добру склав пісню мій земляк:

Воля нам щастя несе,
Воля для нас над усе,
Вільний все має на світі,
Вільному можна радіти.
Бідність, хвороба, журба —
Ось яка доля раба.

Вона вислухала, сумно усміхаючись, цю хвалу волі і, трохи помовчавши, відповіла:

— Воля — то надбання чоловіка; жінка завжди мусить шукати собі покровителя, бо за природою своєю не здатна обороняти себе. А хто мені буде за нього? Цей розбещений Едуард Англійський, чи п'яниця Венцеслав Німецький, чи, може, хтось у Шотландії? Ах, Дорварде, коли б я була вашою сестрою і ви могли б дати мені притулок в одній з тих гірських долин, які ви любите описувати, чи то з милості, чи то за ті кілька брильянтів, що в мене ще збереглися, — я могла б жити спокійним життям і забути про мою лиху долю. Коли б ви могли обіцяти заступництво якоїсь шановної жінки, вашої землячки, або якогось барона, чиє серце було б таке саме вірне, як і меч, тоді це була б інша справа! Тоді я знехтувала б думкою світу і вирушила б у далеку, хоч і небезпечну подорож.

В голосі графині Ізабелли було стільки боязкої ніжності, що вона водночас і сповнила радістю й поранила серце Квентіна. Він вагався хвилину, перш ніж відповісти, чи може він улаштувати її в Шотландії. Лле сумна істина встала перед ним, бо було б нечесно й жорстоко везти її туди, де він не мав ні сили, ні можливості убезпечити її життя.

— Панно, — сказав він нарешті, — я вчинив би проти своєї честі й присяги рицарства, коли б пообіцяв вам певне заступництво у Шотландії, крім того, яке вам

може дати ця бідна рука. Я навіть не знаю, чи є в мене там хоч один родич. Рицар Іннеркухеріті напав уночі на наш замок і повбивав усіх моїх рідних. Коли б я повернувся до Шотландії, то не зустрів би там нікого, крім численних і могутніх ворогів своїх, а я безсилий і сам проти них. І навіть коли б король побажав заступитися за мене, то він не наважився б заради бідняка накликати на себе гнів рицаря, в якого п'ятсот вершників.

— Жаль, виходить, на світі помає куточка, до б не було сваволі, — сказала графиня, — якщо вона так само панує у ваших диких горах, де мало спокус для неситих людей, як і в наших багатих плодючих рівнинах.

— Це сумна істина, і я не наважусь її заперечувати, — промовив шотландець, — бо наші клани винищують один одного через саму лише жадобу помсти й крові. Огілві й подібні до них діють так само в Шотландії, як де ля Марк і його розбійники в цій країні.

— В такому разі Шотландія відпадає, — сказала Ізабелла з щирою чи вдаваною байдужістю. — Не будемо більше говорити про неї... А втім, я й згадала про Шотландію жартома, щоб вивідати, чи наважитесь ви запропонувати мені як місце притулку це найнеспокійніше королівство в Європі. Це був тільки іспит для вашої ширості, на яку, на щастя, я можу звіритися навіть і тоді, коли зачеплено найдорожче для вас почуття — любов до батьківщини. Отже, ще раз кажу: я шукатиму заступництва в першого-ліпшого рицаря, васала герцога Карла, якому я вирішила підкоритися.

— А чому б вам не повернутися до ваших володінь, до вашого укріпленого замку, як ви самі тоді про це казали в Турі? — спитав Квентін. — Чому ви не покличете васалів свого батька й не складете угоди з герцогом Бургундським замість того, щоб підкорятися йому? Вірте, знайдеться чимало сміливців, які битимуться за вас. Я принаймні знаю одного, який охоче пожертвував би своїм життям, щоб подати приклад іншим.

— На жаль, — сказала графиня, — цей план, як і всі інші плани, хитрий Людовік придумав задля своєї, а не моєї користі. Але тепер він нездійснений, бо його виказав герцогові Бургундському двічі зрадник Захмет Магрібін. Мого родича ув'язнили, а в моїх замках розмістили гарнізони. Будь-яка моя спроба зробити щось тільки накликала б помсту герцога Карла на моїх васалів, а я не хочу бути причиною нового кровопролиття та ще з такого нікчемного приводу. Ні, я підкорюся моєму сюзеренові як його васал у всьому, крім волі мого вибору. Тим більше, що моя родичка, графиня Амеліна, яка перша порадила мені втекти й підбила мене на це, тепер, сподіваюся, вже зробила цей розсудливий і обачний крок.

— Ваша родичка! — повторив Квентін, у якого ці слова викликали спогади про події, невідомі молодій графині і витіснені з його власної пам'яті іншими небезпечними й страшними подіями.

— Так, моя тітка, графиня Амеліна де Круа. Ви щось знаєте про неї? — спитала графиня Ізабелла. — Сподіваюсь, що вона вже під захистом бургундського прапора. Ви мовчите... Отже, ви щось знаєте про неї?

Це запитання висловлено було таким тривожним тоном, що Квентін мусив

розповісти дещо з того, що він знав про долю графині. Він розказав, як дістав наказ допомогти їй із графинею Ізабеллою втекти із Шонвальду. Згадав і про те, як він довідався, що графині Ізабелли немає серед утікачів, коли вже вони досягли лісу, і як він повернувся до замку і що там побачив. Але він і словом не обмовився про ті наміри, з якими пані Амеліна залишила Шонвальд, а також про чутки, ніби вона попала до рук Гійома де ля Марка.

Але навіть у такій формі оповідання справило глибоке враження на графиню Ізабеллу, яка після довгої мовчанки, нарешті, сказала холодним тоном:

— Отже, ви покинули мою нещасну родичку в дикому лісі напризволяще, на милість підлого цигана й зрадниці-служниці? Бідна моя тітонька! А вона так часто вихваляла вишу відданість.

— Коли б я не зробив так, мадам, — сказав Квентін, ображений незаслуженим докором, — що б тоді спіткало ту, якій я найбільш відданий? Коли б я не залишив графиню Амеліну де Круа на піклування тих, кого вона сама ж обрала своїми радниками, то графиня Ізабелла вже була б жінкою Гійома де ля Марка, Арденського Вепра.

— Ваша правда, — відповіла графиня Ізабелла своїм звичайним лагідним голосом. — І я, кого ви захищаєте з непохитною відданістю, відплатила вам великою невдячністю й несправедливістю. Але як мені шкода моєї нещасної тітоньки! А все через цю негідницю Марту, яка користалася в неї таким великим довір'ям і так мало заслуговувала на нього. Це вона звела мою родичку з тим проклятим своїм Захметом і Хайреддіном, які своєю ворожбою й астрологією заморочили їй голову. Це вона підтримувала мою тітку в її — я не знаю, як це назвати — ілюзіях щодо кохання й одруження, а це зовсім не личить тьоті в її віці. Я не маю сумніву, що ми з самого початку були оточені підступами Людовіка Французького, щоб примусити нас шукати захисту при його дворі чи, певніше, віддатися до його рук. І коли ми зробили цей нерозважливий вчинок, як не по-королівському, не по-рицарському, не по-благородному він повівся з нами. Та ви, Квентіне, й самі знаєте. Бідна моя тітонька... Як ви гадаєте, що її чекає?

Намагаючися підбадьорити Ізабеллу надією, яку він сам навряд чи мав, Дорвард висловив думку, що жадібність циганського племені сильніша за всі інші пристрасті, отож Хайреддінові не вигідно вбивати графиню Амеліну чи погано поводитися з нею, — бо вони з Мартою можуть дістати за неї добрий викуп. До того ж Марта, очевидно, мала намір узяти графиню під свою опіку.

Щоб відвернути думки графині Ізабелли від цієї сумної теми, Квентін докладно розповів їй про те, як він викрив зраду Магрібіна на ночівлі поблизу Намюра, зраду, яка, очевидно, була задумана королем Людо віком, що заздалегідь домовився з де ля Марком. Ізабелла тремтіла від жаху, але, одразу ж оволодівши собою, сказала:

— Мені соромно, я дуже згрішила, беручи під сумнів небесне заступництво і дозволивши собі хоч на хвилину повірити в здійснення такого жорстокого, безчесного й підлого плану. Адже ж є на небесах всевидючий господь, який бачить людські

страждання й не допустить такого ганебного діла. Ні, боятися цього — просто гріх, таку думку слід відкинути, як жахливу зраду й підлість. Але тепер мені ясно, чому лукава Марта так часто хотіла посіяти незгоду між мною і моєю бідною родичкою і навіщо до кожної з нас підлещувалась у вічі і водночас старалася підбурити одну проти одноєї. Проте я ніколи не гадала, що вона зможе умовити тітоньку, яка, здавалося, мене так любила, покинути мене в небезпечну хвилину там, у Шонвальді, а самій втекти.

— Хіба пані Амеліна не попередила вас про те, що збирається тікати? — запитав Квентін.

— Ні, — відповіла графиня. — Вона тільки натякнула, що Марта перекаже мені щось дуже важливе. Щоправда, голова моєї бідної тітоньки зовсім запаморочилася від таємничих побачень з цим негідником Хайреддіном, з яким у неї того дня теж була тривала й секретна нарада, і вона говорила мені такі дивні речі, що... Одним словом, бачачи, в якому тітонька стані, я не наполягала, щоб вона все пояснила мені. Лє все ж таки це було жорстоко з її боку — покинути мене тоді!

— Ні, ви помиляєтесь, гадаючи, що папі Амеліна збиралася зробити такий жорстокий вчинок, — сказав Квентін. — Тоді всі так хвилювались, а тієї ночі було дуже темно, отож пані Амеліна не мала сумніву в тому, що з нею їде її племінниця; я теж, одурений вбранням і поведінкою Марти, вважав, що супроводжую обох графинь де Круа й особливо ту, — додав він тихим, але рішучим голосом, — без якої всі скарби світу не примусили б мене залишити Шонвальд.

Ізабелла злегка відвернулася, вдаючи, що не помічав тону, яким Квентін вимовив останні слова. Але вона знову повернулася до нього, коли він почав говорити про політику Людовіка. Незабаром вони дійшли висновку, що обидва брати-цигани з їхньою підсобницею Мартою були знаряддям підступного й сильного французького монарха, причому Захмет, старший із них, і віроломством, властивим його племені, намагався вести подвійну гру і був за це покараний. Захопившись відвертою розмовою, мандрівники забули про незвичайність свого становища і про всі небезпеки подорожі. Так вони їхали протягом кількох годин, зупиняючися тільки для того, щоб дати відпочити коням, в якомусь відлюдному селищі або самотній хатині, куди їх приводив Ганс Гловер, котрий поводився, як розсудлива й тактовна людина, і давав їм можливість вільно розмовляти між собою.

Тим часом штучна перешкода, що відокремлювала закоханих (ми тепер можемо їх так називати), здавалося, поволі зникала завдяки обставинам, в яких вони перебували. Бо коли графиня своїм походженням і багатством стояла незрівнянно вище від юнака, який тільки й мав статку, що меч, то тепер вона була так само бідна, як і він. Крім того, її безпека, честь і життя залежали виключно від його самовладання, відваги й відданості. Щоправда, вони нічого не говорили про кохання, хоч серце молодій дівчині було сповнене вдячності й довір'я і вона пробачила б йому таке визнання; але природна боязкість і рицарські почуття утримували Квентіна від усякого натяку, щоб це не здалося спробою з його боку використати її безпорадне становище. Отже, вони не говорили про кохання, але весь час тільки й думали про нього.

Між ними встановилися такі взаємини, коли почуття легше розуміти, ніж висловлювати; взаємини, які, незважаючи на всю їхню невизначеність, дозволяють деяку свободу в стосунках і дають людині найкращі хвилини життя, хоч після них часто бувають розчарування, зрада й муки обманутих надій і неподіленого кохання.

Було дві години пополудні, коли мандрівників збентежило повідомлення провідника: блідий, зляканий, він сповістив, що їх переслідує загін "чорних вершників" де ля Марка. Цих солдатів, або, певніш, бандитів, вербували з усякого наброду в Німеччині, і вони в усьому були схожі на ландскнехтів, тільки діяли як легка кіннота. Щоб виправдати свою назву "чорних вершників" і наганяти ще більший жах на ворогів, вони звичайно їздили на чорних конях і намазували дьогтем свою зброю й панцири, причому їхні руки й обличчя часто також ставали чорними. Своїми звичаями й хижістю ці шварцрейтери були не кращі за своїх піших товаришів — ландскнехтів.

Поглянувши назад і побачивши, що вдалині, на рівній дорозі, наближається хмара куряви, попереду якої скакали два-три вершники, Квентін звернувся до своєї супутниці:

— Люба Ізабелло, в мене не залишилося зброї, крім меча. Я не можу битися за вас, але я тікатиму з вами. Коли ми зможемо досягти ген того лісу, перш ніж вони доженуть нас, то ми легко сховаємося там.

— Нехай буде так, мій єдиний друже, — сказала Ізабелла, пускаючи свого коня учвал. — А ти, добрий хлопче, — додала вона, звернувшись до Ганса Гловера, — їдь іншим шляхом, щоб не постраждати за нас.

Чесний фламандець хитнув заперечливо головою і, відповівши коротким: "Nein, nein! Das geht nichts!"[210], — поїхав за ними. І вони втриох помчали до лісу з такою швидкістю, на яку тільки здатні були їхні виснажені коні. Шварцрейтери, побачивши це, погнались своїх коней щодуху.

Але втікачі, хоч їхні коні були втомлені, далеко випередили своїх переслідувачів, бо не мали важкої зброї. Вони вже були не більш як за чверть льє від лісу, коли звідти виїхав новий загін озброєних людей із рицарським прапором і поскакав їм навперейми.

— На них блискуче спорядження, — сказала Ізабелла, — =-. це, напевне, бургундці. Проте хто б вони не були, ми краще піддамося їм, ніж тим чорним лиходіям.

За хвилину вона вигукнула, придивившись до прапора:

— Я пізнаю серце, проколоне стрілою! Це прапор графа де Кревкера, благородного бургундця. Йому я здамся.

Квентін Дорвард зітхнув, але іншого вибору не було. А який він був би щасливий хвилину тому, коли б міг врятувати Ізабеллу навіть далеко більшою ціною! Незабаром вони з'їхалися з загоном де Кревкера, і графиня заявила, що хоче переговорити з начальником, який зупинив загін, забачивши шварцрейтерів. І оскільки він дивився на неї з непевністю, не пізнаючи, то вона сказала:

— Благородний графо, Ізабелла де Круа, дочка вашого давнього товариша графа де Круп, вдається вам і просить вашого захисту для себе й тих, хто з нею.

— Я оборонятиму вас, любя родичко, проти всіх ворогів, крім мого сюзерена, герцога Бургундського. Але тут немає часу говорити про це. Ці брудні біси зупинилися,

немов збираються напасти на нас. Присягаюся святим Георгієм Бургундським, ці нахаби мають намір виступити проти прапора де Кревкера! Невже вони гадають, що ми з ними не впораємося? Дам'єне, подай мій спис! Прапор уперед, списи напереваги! Кревкере, на виручку!

З цим бойовим покликом у супроводі своїх воїнів він помчався вперед в атаку на шварцрейтерів.

Розділ XXIV ПОЛОНЕННЯ

Я бранець ваш: робіть зі мною все,
Що ваша честь підказує робити,
Хоч, пане мій, не забувайте, прошу,
Що на війні ви можете так само
Потрапити до списку полонених.
Невідомий автор

Сутичка між шварцрейтерами й бургундцями не тривала й п'яти хвилин — так швидко перші повернули навтіки через перевагу бургундців у зброї, конях і дисципліні. Тієї ж хвилини граф де Кревкер, обтираючи скривавлений меч об гриву коня, перш ніж покласти його в піхви, повернувся на узлісся, звідки Ізабелла спостерігала бій. Частина його людей їхала за ним, тим часом як інша кинулася вздовж дороги переслідувати ворогів.

— Який сором, що рицарська зброя опоганюється кров'ю цих брудних свиней, — сказавши це, граф поклав меч у піхви й додав — Ваша батьківщина привітала вас досить суворо, моя прекрасна кузино, але мандрівній принцесі завжди треба сподіватися таких пригод. І добре, що я приїхав вчасно вам на допомогу, бо, дозвольте вас запевнити, ці чорні вершники поважають графську корону так само, як очіпок простої селянки, а ваш почет, гадаю, не міг би чинити великого опору.

— Графе, — сказала Ізабелла, — без зайвих слів я хочу знати, чи вважати себе полоненою і куди ви маєте намір мене відвезти?

— Ви самі знаєте, нерозумна дитино, як би я вам відповів, коли б це залежало від моєї волі. Але ви й ваша навіжена тітка, в якої на думці тільки сватання та одруження, так нерозважливо використовували свої крила, що боюся, як би вам не довелося згорнути їх і посидіти деякий час у клітці. Щодо мене, то я тільки тоді виконаю свій обов'язок, і, мушу сказати, сумний обов'язок, коли доведу вас до двору герцога в Перонні. Я передам командування над цим загоном моему племінникові, графові Етьєнові, а сам супроводитиму вас туди, бо вам, гадаю, буде потрібен посередник. Сподіваюся, що цей молодий гульвіса розумно виконуватиме свій обов'язок.

— З вашого дозволу, любий дядьку, — сказав граф Етьєн, — коли ви не покладаетесь на мої здібності як командира, то залишіться самі з вашим загоном, а я буду слугою й охоронцем графині Ізабелли де Круа.

— Авжеж, любий племіннику, — відповів дядько, — твоя поправка до мого плану просто чудова, але буде так, як я сказав. Отже, прошу, не забувай, що ти мусиш тут не цих чорних свиней виловлювати й колоти, а зібрати й переказати точні відомості про

те, що відбувається в Льежському єпископаті, про який ширяться такі дикі чутки. Нехай зі мною поїде десятеро пікінерів, а решта залишається під прапором і твоєю командою.

— Хвилиночку, кузене де Кревкер, — зауважила графиня Ізабелла, — дозвольте мені, стаючи полоненою, випросити волю принаймні для тих, хто були мені друзями в моїх нещастях. Дозвольте хлопцю, моему відданому провідникові, повернутися в Льеж додому.

— Мій племінник, — сказав Кревкер, пильно подивившись на чесне широке обличчя Гловера, — забере цього хлопця, який справді здається безневинним, і повезе його до місця своєї зупинки, а там уже відпустить на волю.

— Не забудь привітати від мене добру Гертруду, — сказала графиня провідникові і, знявши з шиї перлове намисто, додала — Попроси її, щоб вона носила це на спогад про її нещасну подругу.

Чесний Гловер узяв намисто і хоч незграбно, але від щирого серця поцілував руку, яка так делікатно зуміла винагородити його за всі труди й небезпеки.

— Гм! Сувеніри й знаки дружби, — зауважив граф. — Чи немає у вас ще якихось справ тут? Уже нам час рушати.

— Тільки одна, — мовила графиня, знімаючи, — щоб ви ласкаво поставилися до цього... до цього молодого пана.

— Гм! — сказав Кревкер, кинувши такий же проникливий погляд на Квентіна, яким він перед тим нагородив Ганса Гловера, але, очевидно, тепер був менше задоволений наслідками оглядин. — Гм! Звичайно, це клинок іншого гарту, — вів він далі, добродушно жартуючи із збентеження графині. — А дозвольте спитати вас, кузино моя, чим цей... цей дуже молодий пан заслужив таке заступництво з вашого боку?

— Він урятував моє життя й честь, — сказала графиня, почервонівши від сорому й досади.

Квентін також почервонів від обурення, але не висловив його, мудро вирішивши, що цим міг тільки все зіпсувати.

— Життя й честь? Гм! — повторив граф де Кревкер. — Мені здається, було б краще, кузино моя, коли б ви не ставили себе в таке становище, яке накладає на вас такий обов'язок щодо цього дуже молодого пана. Але досить про це! Молодий пан може слугувати нам, коли це дозволяє його ранг, а я подбаю, щоб ніхто не завдавав йому лиха. Тільки відтепер я вже сам захищатиму ваше життя й честь, а для молодого пана знайду, либонь, більш підходяще заняття, ніж охороняти мандрівних панянок.

— Пане граф, — сказав Дорвард, не маючи змоги мовчати довше, — щоб ви не казали про незнайомого вам чоловіка так легкодумно, як зараз, і щоб ви згодом не пошкодували за цим, я дозволю собі довести до вашого відома, що я — Квентін Дорвард, лучник шотландської гвардії, куди, як ви знаєте, приймають тільки дворян і людей із званням.

— Дякую за повідомлення й цілую вам руки, пане лучнику, — сказав, глузуючи, Кревкер. — Будьте ласкаві проїхати зі мною трохи наперед.

Ідучи вперед за наказом графа, який мав тепер повну змогу, коли не право,

наказувати йому, Квентін помітив, що панна Ізабелла стежила за кожним його рухом із тривогою й боязким співчуттям, майже з ніжністю, чим викликала сльози в нього на очах. Але він пригадав, що мусить показати себе мужчиною перед цим гордим Кревкером, якого з усіх рицарів Франції і Бургундії найменше зворушила б історія про вірне кохання й муки і який міг би лише поглузувати з них. Тому юнак вирішив не очікувати, поки той звернеться до нього, а самому розпочати розмову в такому тоні, який довів би, що він, Квентін, гідний кращого ставлення й більшої поваги до себе, ніж то зустрів його граф, уражений, мабуть, відкриттям, що його багата й знатна кузина довірилася якомусь нікчемному шотландському лучникові.

— Пане граф де Кревкер, — сказав він стримано, але рішуче, — можна мені спитати, перш ніж ми почнемо нашу розмову: я вільний чи мені треба вважати себе вашим бранцем?

— Лукаве запитання, — відказав граф, — на яке я можу відповісти теж запитанням. Як ви гадаєте, між Францією і Бургундією тепер мир чи війна?

— Про це, — заперечив шотландець, — ви, пане мій, повинні знати краще, піж я. Я давно покинув французький двір і протягом цього часу не маю звіти ніяких відомостей.

— Ось бачите, — сказав граф, — як легко запитувати і як важко відповідати. Я й сам не можу відгадати цю загадку, хоч був у Перонні разом із герцогом увесь останній тиждень і навіть більше. А оскільки саме від цього, пане зброєносцю, залежить, вважати вас полоненим чи ні, я мушу поки що вважати вас за полоненого. Проте коли ви справді чесно служили моїй родичці і коли ви щиро відповідатимете на всі мої запитання, ваше становище покращає.

— Графиня де Круа, — сказав Квентін, — може бути найкращим суддею в тому, як я служив їй, і про це спитайте в неї. Чи відповідатиму я щиро, можете впевнитись самі, запитуючи мене!

— Гм! Який гонор, — промимрив граф де Кревкер. — Це якраз личить тому, хто носить на капелюсі подарунок своєї дами й гадає, що мусить дивитися на всіх з висока, щоб зберегти повагу до гаптованої шовкової стрічки. Гаразд, пане, сподіваюся, що це не буде приниженням вашої гідності, коли ви відповісте мені, як давно ви мандруєте з графинею Ізабеллою де Круа?

— Графе де Кревкер, — сказав Квентін Дорвард, — коли я й відповідаю на запитання, вимовлені таким образливим тоном, то тільки для того, щоб з мого мовчання ви не зробили висновків, небажаних для тієї, яку ми обидва повинні поважати. Я супроводжую графиню Ізабеллу від того часу, коли вона залишила Францію, щоб їхати до Фландрії.

— Ого! — сказав граф. — Інакше кажучи, відтоді, як вона втекла з Плессі-ле-Тура? Ви, лучник шотландської гвардії, супроводите її, звичайно, з особливого наказу короля Людовіка?

Хоча Квентін не почував себе зобов'язаним французькому королю, який, маючи намір передати графиню Ізабеллу де Круа до рук Гійома де ля Марка, ймовірно, гадав,

що молодий шотландець буде вбитий, обороняючи її, він усе ж таки не вважав, що може обдурити довір'я Людовіка, чи то щире, чи вдаване. І тому юнак відповів графові Кревкеру, що для нього було досить наказу його начальника, якому він підкорився й ні про що не розпитував.

— Цього цілком досить, — сказав граф. — Ми знаємо, що король не дозволить начальникам своєї гвардії посилати своїх лучників, щоб ті, як паладини, супроводили всюди мандрівних дам, коли в нього немає якоїсь політичної мети. Ну, тепер важкувато буде королю Людовікові казати, що він нічого не знає про втечу графинь де Круа з Франції, коли їх супроводив один з охоронців його власної лейб-гвардії. А куди, пане лучнику, ви мусили їхати?

— До Льежа, пане мій, — відповів шотландець, — бо дами бажали віддатися під заступництво небіжчика єпископа.

— Небіжчика єпископа! — вигукнув граф де Кревкер. — Хіба Людовік де Бурбон умер? Жодного слова про його хворобу не чув герцог. Через що він помер?

— Він спочиває в кривавій могилі, пане мій, якщо тільки вбивці віддали землі його останки.

— Вбитий! — знову вигукнув Кревкер. — Пресвята матір! Це неможливо, юначе!

— Я бачив це на власні очі, бачив і багато інших страхіть.

— Бачив і нічого не зробив, щоб оборонити доброго прелата! — вигукнув граф. — Ви мусили весь замок поставити на ноги проти вбивць. Хіба ти не знаєш, що навіть дивитися на такий злочин і не перешкодити йому — мерзенне блюзнірство?

— Коротко скажу вам, пане мій, — відповів Дорвард, — що, перш ніж сталося це лиходійство, Гійом де ля Марк з допомогою льежців здобув замок.

— Я немов громом уражений, — промовив де Кревкер. — Повстання в Льежі! Шонвальд здобуто! Єпископа вбито! Віснику нещастя, ніхто ще ніколи не приносив одразу стільки жахливих новин! Кажі, чи знав ти про цей напад, про це повстання, про це вбивство? Кажі: ти один із надійних лучників короля, а він і є той, хто скерував цю жахливу стрілу. Кажі, або я звелю тебе четвертувати!

— Навіть коли б я був почетвертований, пане мій, то ви й тоді не витягли б з мене нічого, що не личило б шотландському дворянинові. Я знав про ці лиходійства не більше від вас і такий був далекий від того, щоб брати в них участь, що, якби зміг, боровся б проти всіх тих лиходіїв до загибелі. Але що я міг вдіяти? Їх були сотні, а я один. Я прагнув будь-що врятувати хоч би графиню Ізабеллу, і тут мені пощастило. Проте коли б я був ближче до того місця, де мерзотник зарубав бідного старого, то врятував би його сиву голову або помстився б за нього. Принаймні я висловив протест проти цього насильства досить голосно, щоб попередити дальші вбивства.

— Я вірю тобі, юначе, — сказав граф. — Ти не в такому віці, і в тебе не така натура, щоб тобі можна було доручити цю криваву справу, хоч ти й добре наловчився охороняти дам. Але горе! Добрий і великодушний прелат убитий в своєму житлі, де він так часто приймав прочан із християнським милосердям і князівською щедрістю! Убитий цією потворою, цим звіром, цим кровожерним і жорстоким виродком, який не

побоявся осквернити дім, де він виріс, обагрити руки кров'ю свого добродійника! Однак або я не знаю Карла Бургундського, або помста, раптова, жорстока й невблаганна, не впаде на того, хто звершив цей підлий звірячий вчинок. Ні, я сумніваюся в небесному правосудді. А коли ніхто не покарає вбивцю... — Тут граф вихопив меч, потім відпустив вуздечку й ударив руками в залізних рукавицях себе в груди так, що його панцир аж задзвенів, а тоді простяг їх до неба й урочисто сказав — Я, Філіпп де Кревкер де Корде, даю клятву богові, святому Ламбертові й Трьом Кельнським Волхвам, що в мене не буде інших помислів, крім помсти за вбивство доброго Людовіка де Бурбона. Я помщуся на вбивцях, де їх не спіткаю — у лісі чи в полі, в місті чи в селі, в горах чи на рівнині, при королівському дворі чи в церкві божій! І на це я прирікаю землі й майно, друзів і васалів, життя й честь, І хай допоможуть мені в цьому господь бог, святий Ламберт Льежський і Три Кельнські Волхви!

Облегшивши свою душу клятвою, граф де Кревкер поволі опам'ятався од безмежного горя й здивування, які опанували ним, коли він почув про фатальну трагедію, що відбулася в Шонвальді, і почав розпитувати Дорварда про подробиці цього нещастя. Шотландець, зовсім не бажаючи зменшити жагу помсти, яку граф відчував проти Гійома де ля Марка, виклав їх з усією відвертістю.

— Але оті сліпці, оті невірні, підступні звірі, оті льежці, — сказав граф, — як вони могли укласти змову з тим бридким розбійником і вбивцею, щоб умертвити доброго єпископа!

Тут Дорвард сказав розлюченому бургундцеві, що льежці або принаймні кращі з них, хоч і повстали нерозважливо проти свого єпископа, але не мали, очевидно, наміру допомагати де ля Маркові в його лиходійському вчинку.

— Не кажи мені про цю безчесну, віроломну, гідну зневаги чернь! — сказав Кревкер. — Коли вони вчинили заколот проти государя, єдина вада якого полягала в тому, що він був надто добрий до цієї банди невдячних рабів, коли вони зі зброєю в руках вдерлися до його мирного дому, то який же інший намір, крім убивства, був у них на думці? Коли вони уклали спілку з Арденським Вепром, найбільшим лиходієм у всій Фландрії, то що інше могли вони мати на меті, крім вбивства, з якого він зробив своє ремесло? Нарешті, хіба не ти сам розповів, що саме один із їхнього підлого стада вчинив це лиходійство? Я ще сподіваюся побачити при світлі заграва їхніх запалених будинків канали їх міста, наповнені кров'ю. Вбити — і кого ж? Такого доброго, благородного, великодушного єпископа! Інші васали повстають під тиском податків і бідності, а ці чванливі негідники просто бісяться з жиру. — І він знову відпустив вуздечку свого бойового коня й заломив руки в залізних негнучких рукавицях. Квентін розумів, що горе графа побільшувалося від того, що єпископ був його давній друг, і мовчав, поважаючи його горе, яке він не хотів роз'ятрювати і водночас не міг полегшити.

Але граф де Кревкер знову й знову повертався до цієї теми, бажаючи знати всі подробиці нападу на Шонвальд і смерті єпископа, і потім раптом, ніби згадавши, спитав, що ж сталося з пані Амеліною й чому немає її з племінницею?

— Я хочу знати це, — додав він зневажливо, — не тому, що вважаю її відсутність утратою для графині Ізабелли, бо хоч вона родичка її і, по суті, добра жінка, але й при дворі короля блазнів не знайти такої навіженої дурки. Певен, що її племінниця, яку я завжди вважав за скромну й порядну дівчину, була втягнена в недоладну авантюру цією безглуздою, романічною старою ідіоткою, яка тільки й мріє про сватання та одруження!

Які грубі слова для вуха закоханого мрійника! І слухати таке, усвідомлюючи собі, наскільки смішна й неможлива була б усяка спроба з його боку впевнити графа силою зброї в тому, що він образив графиню Ізабеллу, — цю незрівнянну перлину розуму й вроди, — говорячи про неї, як про скромну й порядну дівчину, — ото й усього. Так можна була б сказати і про засмаглу селянку, що поганяє волів, тим часом як батько її йде за плугом. Як тільки граф міг припустити, що вона перебуває під впливом своєї дурної й романічної тітки! Цей наклеп треба було б спростувати, загнавши його назад у горлянку наклепника. Лє відкрите, хоч і суворе обличчя графа де Кренкера й цілковита зневага його тих почуттів, що сповнювали серце Квентіна, стримали юнака; не тому, що він злякався воєнної слави графа — навпаки, вона розпалювала в ньому бажання викликати його на поєдинок — але з боязні показатися смішним; бо насмішка — найстрашніша зброя для всіх ентузіастів, яка, пануючи над їхніми умами, не лише здержує їх від безглузвих вчинків, але й часто душить благородні поривання.

Під впливом цих побоювань викликати не обурення, а скоріше насмішку, Дорвард, згнітивши серце, коротко й безладно розповів про втечу пані Амеліни з Шонвальду до нападу на замок. Він справді не міг розповісти про все це докладніше, не виставивши на посміховисько близької родички Ізабелли та й самого себе, як предмета її запізнілих сподівань. Нарешті він додав до свого заплутаного оповідання, що є чутка, хоч і непевна, ніби графиня Амеліна знов попала до рук Гійома де ля Марка.

— Сподіваюся, що з допомогою святого Ламберта тепер він одружиться з нею, — сказав Кревкер. — Справді, він може це зробити заради її лантухів із золотом і, так само ймовірно, може стукнути її по голові, коли заволодіє ними або коли вони спорожніють.

Потім граф закидав Квентіна запитаннями: як поводитися графині під час подорожі, що вони робили, як ставилися до Дорварда й таке інше. Всі ці питання так мучили збентеженого й розгніваного юнака, що він не міг приховати свого замішання від проникливого погляду воїна й придворного вельможі, який раптом припинив свій допит і зауважив на прощання:

— Ну, я бачу; що так воно і є, як я гадав, принаймні щодо однієї особи. Сподіваюся, що та, друга, не з'їхала з глузду. Їдьте, пане зброєносцю, вперед і побудьте там, поки я переговорю з панною Ізабеллою. Здається, я довідався від вас тепер про все, що мені треба було знати, і можу розмовляти з нею про ці сумні події, не ображаючи її делікатних почуттів, хоча, може, трохи зачепив ваші. Проте стривайте, юначе, ще одне слово, перш ніж ви поїдете. Мені здається, ви здійснили чудову подорож по чарівній країні мрій, де на вас чекало стільки чудових пригод, де навколо вас було стільки

рожевих надій і сподівань, як у садах феї Моргани[211]. Забудьте про все це, юначе, — додав він, поплескавши його по плечу, — забудьте про мандрівну красуню, нехай у ваших спогадах ця дама лишиться високородною графинею де Круа. Її друзі — принаймні за одного з них я ручуся — також пам'ятатимуть тільки ті послуги, які ви зробили їй, і забудуть про ту недосяжну винагороду, про яку ви мали сміливість мріяти.

Розлючений тим, що він його міг затаїти від проникливого Кревкера своїх почуттів, над якими граф тільки глузував, Квентін відповів обурено:

— Пане граф, коли мені буде потрібна ваша порада, я сам проситиму вас дати мені її, і коли я шануватиму вашу думку про мене, ви завжди встигнете висловити її...

— Еге! — вигукнув граф. — Я опинився між Амадісом й Оріаною[212], і тепер мені лишається чекати виклику.

— Ви кажете про це так, немовби це було неможливе, — сказав Квентін. — Проте мій спис вибив з сідла герцога Орлеанського, в грудях якого тече кров, благородніша за кров де Кревкера. Коли я схрестив мечі а Дюнуа, то бився а найкращим воїном Франції.

— Нехай небо прояснить твій розум, юначе! — сказав Кревкер, глузуючи з закоханого рицаря. — Коли це правда, ти мав велике щастя в цьому світі. І дійсно, якщо доля схотіла послати тобі такі випробування до того, як у тебе виросла борода, ти збожеволієш від гонору, перш ніж станеш мужчиною. Адже ти мене можеш не розсердити, а тільки насмішити. Повір мені, коли ти й бився з принцями і обороняв графинь з примхи фортуни, то це ще не значить, що ти зрівнявся з тими, кому був випадковим супротивником або ще більш випадковим супутником. Я припускаю, що ти, як усякий юнак, начитавшись романів, уявив себе паладином і на деякий час поринув у мрії. Але ти не повинен сердитися на друга, який, бажаючи тобі добра, примусить тебе прокинутися від солодких мрій, хоча б він зробив це й трохи грубувато.

— Пане де Кровкер, — сказав Квентін, — моя сім'я...

— Ні, я зовсім не про сім'ю кажу, — перебив його граф, — а про ранг, про майно, високий сан і таке інше, що відокремлює людей різних станів. Щодо народжений, то всі люди походять від Адама і Єви.

— Пане граф, — повторив Квентін, — мої предки, Дорварди з Глен-Гулакіна...

— Авжеж, — сказав граф, — коли твої предки старіші за Адама, то нема більше про що й говорити! На добраніч!

Він осадив свого коня, чекаючи, поки до нього під'їде графиня, якій, коли це тільки можливо, його натяки й поради, хоч і доброзичливі, були ще неприємніші, ніж Квентінові. А Квентін, їдучи далі, бубонів до себе: "Холодний, зухвалий, зарозумілий себелюбець! Хотів би я, щоб перший шотландський лучник, який націлиться на тебе з свого аркебуза, не відпустив би тебе так безкарно, як я тепер!"

Увечері подорожні приїхали до міста Шарлеруа, на річці Самбрі, в графстві Ено, де Кревкер вирішив залишити графиню Ізабеллу, яка від пережитих хвилювань й утоми, а також від п'ятдесяти льє безперервного пробігу, від неприємних почувань, з усім цим пов'язаних, була просто нездатна їхати далі без ризику для здоров'я. Граф доручив її, в етапі повного виснаження, піклуванню настоятельки цистерціанського[213] монастиря

в Шарлеруа, благородній дамі, родичці обох сімей — де Кревкер і де Круа, на розсудливість якої він міг цілком покластися.

Сам Кревкер зупинився тільки для того, щоб наказати начальникові невеликого бургундського гарнізону, який буз розташований в місті, бути насторожі. Крім того, він призначив на весь час перебування графині Ізабелли де Круа в монастирі почесну варту, офіційно — для її безпечності, а в дійсності, мабуть, для того, щоб не дати їй потай утекти звідти. Наказавши гарнізонові добре пильнувати, граф послався на чутки про заколот у Льежському єпископаті. Але він вирішив сам відвезти герцогові Карлу страшну звістку про заколот у Льежі і вбивство єпископа з усіма його жахливими подробицями. Тому, роздобувши свіжих коней для себе й свого почту, він поїхав одразу далі, поклавши собі не зупинятися аж до самої Перонни. Квентіна Дорварда він повідомив, що бере його з собою, причому, глузуючи, просив вибачення за те, що розлучає його з таким чудовим товариством. Крім того, він висловив надію, що такому справжньому лицареві і відданому прихильникові дам буде приємніше подорожувати при місячному світлі, ніж спати, як то роблять звичайні смертні.

Квентін, уже й так засмучений неминучістю розлуки з Ізабеллою, дуже хотів відповісти на глузування справжнім викликом. Але певен, що граф тільки посміється з його гніву і відповість зневагою на його виклик, — вирішив чекати слушнішого випадку, коли він зможе поквитатися з цим гоноровитим паном, який, хоч і з інших причин, став для нього майже такий ненависний, як сам Лрденеї. кий Вепр. Тому він погодився на пропозицію Кревкера, від якої все одно не міг відмовитися, і вони дуже поспішно рушили шляхом від Шарлеруа до Перонни.

Розділ XXV НЕПРОХАНІЙ ГІСТЬ

Всі хитрощі людей майстерно зшити,

Але в шитві завжди недолік є:

Герой чогось тікає під собаки,

Розумний так поводитьсь, що сором

Безглуздому дивитися на це,

А ваш мудрець, хвалений над усіх,

Так тонко в'є мережані тенета,

Що часто сам заплутується в них.

Стара комедія

Квентін протягом першої частини подорожі боровся з гострим сердечним болем, що його відчуває юнак, коли розлучається, може, назавжди з тією, яку кохає. Нетерпіння Кревкера, що бажав якнайшвидше переказати сумні новини, підганяло їх, і вони мчалися родючими низинами Ено під лагідним сяйвом яскравого й пишного повного місяця в час осіннього рівнодення. Місяць лив своє жовте сяйво на багатющі й родючі пасовища, ліси й поля, з яких цієї світлої ночі селяни звозили достигле жито: такими працелюбними фламандці були вже в ті часи. Чудове сяйво посріблило блискучу поверхню численних річок, по яких, не зустрічаючи порогів і вирів, линули білі паруси торговельних суден повз мирні села, веселі й чепурні, що свідчило про

достаток і добробут їх мешканців. Місяць освітлював і феодальні замки баронів та рицарів, оточені глибокими ровами, зубчастими мурами й високими баштами (рицарство Ено славалося серед дворянської знаті Європи); його сяйво лилося і на високі дзвіниці численних монастирів удалині.

Проте все це багатство краєвиду, що так відрізнялося від пустинної й дикої природи батьківщини Квентіна, не могло відвернути його від сумних думок. Серце юнака залишилось там, у Шарлеруа, і протягом усієї подорожі він тільки й думав про те, що кожен крок віддаляв його від Ізабелли. Він намагався пригадати кожне її слово, кожний її погляд, і, як часто трапляється в таких випадках, враження від цих спогадів було навіть сильніше за саму дійсність.

Нарешті, коли минула холодна година півночі, страшенна втома після двох майже безсонних діб почала перемагати Квентіна, незважаючи на все його кохання й журбу, звичку до всяких фізичних вправ і виключну природну жвавість та витривалість. Думки його робилися менш чіткими й перепліталися в голові з якимись тьманими уявленнями й образами; всі почуття ніби завмерли. Дорвард тільки тому не впадав у забуття, що, відчуючи небезпеку, яка загрожувала йому, коли б він заснув, сидючи на коні, докладав відчайдушних зусиль, щоб не заснути мертвим сном. Ця боязнь упасти з коїш або звалитися куди-небудь разом із ним підбадьорювала його на мить, але за хвилину чарівний, залитий місячним сяйвом краєвид знову зникав із його затуманених очей, і він майже падав із сідла. Помітивши, в якому стані юнак, граф де Кревкер наказав двом своїм слугам їхати по обидва боки від Дорварда, тримаючи його коня за повіді, щоб не дати вершникові впасти. А коли, нарешті, вони доїхали до міста Ландресі, граф, співчуючи юнакові, який не спав уже цілих три ночі, дозволив йому і всім іншим людям години чотири відпочити там.

Квентін спав глибоким і міцним сном, поки його не розбудив звук графської сурми й крики фуражирів та квартирмейстерів:

— Підіймайтеся, підіймайтеся! Гей, панове, на коней, у путь!

Проте, хоч ці-звуки і надто рано збудили Квентіна, він прокинувся вже зовсім іншою людиною. Сила й бадьорість повернулися до нього, а схід сонця відживив надії. Юнак уже не думав про своє кохання, як про безнадійну, нездійсненну мрію, а вбачав у ньому джерело живої сили, яке завжди підтримуватиме його, навіть тоді, коли перешкоди виникнуть такі значні, що він не зможе подолати їх і добитися успіху.

"Стерничий, — міркував він, — скеровує свій корабель на Полярну зорю, хоч ніколи не сподівається досягти її; так і мені думки про Ізабеллу де Круа допоможуть стати справжнім воїном, хоч, може, я ніколи більше це побачу її. Коли вона почує, що шотландський воїн, Квентін Дорвард, відзначився на полі бою або загинув, захищаючи якусь фортецю, вона згадає свого супутника, згадає, як він зробив усе, що було в його силах, щоб усунути всі пастки і нещастя, які їй загрожували, і вшанує його пам'ять сльозою, а могилу — вінком".

Відчувши в собі знову бадьорість і мужність, Квентін почав спокійніше ставитися до жартів графа де Кревкера, який уже підсміювався з його розніженості і нездатності

боротися з утомою. Тепер молодий шотландець так добродушно вислухував усі ці насмішки і відповідав на них так дотепно й водночас ввічливо, що граф змінив думку про свого бранця, який учора, пригнічений становищем, що склалося, був або похмуромовчазний, або нестримно різкий.

Нарешті, старший воїн почав думати, що його юний супутник гарний хлопець, з якого можна щось зробити, і натякнув навіть, що коли б той відмовився від служби у французького короля, то він, Кревкер, одразу завербував би його до герцога Бургундського на почеснішу посаду й подбав би про його дальше підвищення. І хоча Квентін, ввічливо подякувавши, відхилив цю пропозицію, поки не з'ясується його відносини з королем Людовіком, проте їхні добрі взаємини з графом де Кревкером не змінилися від цього. Захопленість шотландця, його чужоземна вимова часто викликали усмішку на суворому обличчі графа, але ця усмішка була вже не глузливою, а веселою й добродушною.

Отож маленький загін, подорожуючи далі в далеко більшій згоді, ніж напередодні, був уже за два льє від славнозвісного й неприступного міста Перонни, поблизу якого отаборилося військо герцога Бургундського, готове, як можна було гадати, рушити на Францію. Проти цього війська Людовік XI також зосередив великі сили близько Сен-Максанса, щоб угамувати свого надто могутнього васала.

Перонну, розташовану на березі глибоководної ріки[214] серед низини, й оточену високими мурами з бастіонами й глибокими ровами, вважали раніш, як і за пізніших часів, за одну з найнеприступніших фортець у Франції[215]. Граф де Кревкер зі своїм почтом і полоненим наблизився до фортеці десь о третій годині дня; проїжджаючи просікою густого лісу, що зі сходу сягав аж до міста, вони зустріли двох вельможних осіб, про що свідчив їхній численний почет, одягнений у вбрання, яке звичайно носили мирного часу. У кожного з них сиділо по соколу на плечі, а позаду псарі вели зграю спанієлів[216] і хортів; очевидно, вони бавилися соколиним полюванням. Але, побачивши Кревкера здалека й певно впізнавши його по одежі та озброєнню, мисливці покинули переслідувати чаплю, за якою гналися берегом довгого рівчака, і хутко під'їхали до нього.

— Новини, новини, графе де Кревкер! — гукнули вони разом. — Кажіть свої новини! Чи спочатку вислухаєте наші? А то міняймося по-чесному, коли хочете?

— Я охоче помінявся б по-чесному, панове, — сказав Кревкер, чемно привітавши їх, — коли б знав заздалегідь, що ваші новини досить важливі, щоб проміняти їх на мої.

Мисливці поглянули один на одного, усміхнувшись, і старший з них, граф д'Емберкур, вродливий чоловік із зовнішністю справжнього барона, з засмаглим обличчям, на якому був той сумний вираз, що його одні фізіюмісти[217] приписують меланхолійному характеру, а інші (як, наприклад, італійський скульптор, що провівист долю Карла I за його обличчям) вважають печаттю наглої смерті[218], — сказав, звертаючися до свого супутника:

— Кревкер був у Брабанті — торговій країні; він навчився там усіх торговельних хитрощів. Ми не виграємо, коли торгуватимемося з ним.

— Панове, — сказав Кревкер, — герцог повинен по праву перший одержати мій крам, як государ, який забирає мито до відкриття торгів. Але скажіть мені, які ваші новини — сумні чи веселі?

Той, до кого звернувся де Кревкер, був Невисокий чоловік з дуже бистрим поглядом, який трохи пом'якшувався задумливим і серйозним виразом обличчя, особливо рота. Вся його зовнішність свідчила, що це людина гострого, проникливого розуму, але обачна в своїх ухвалях і висловлюванні своїх думок. Це був уславлений рицар з Ено, син Коллара, або Нікола де л'Еліт, відомий в історії під ім'ям Філіппа де Коміна[219], на той час один з найблагородніших радників герцога Карла Сміливого. На запитання Кревкера про новини, які були в нього і його супутника барона д'Емберкура, він відповів:

— Вони подібні до райдуги, бо, як райдуга, змінюють кольори й відтінки залежно від того, звідки на них дивитися, й від того, ясне чи захмарене небо. Такої райдуги ніколи ще не бачили ні у Франції, ні у Фландрії від часів Поєного ковчега.

— А мої новини, — відказав Кревкер, — більше схожі на комету; вони похмурі, дикі й жахливі самі собою, але віщують у майбутньому ще більші й жахливіші події.

— Доведеться нам, мабуть, розпакувати наш крам, — сказав Комін своєму товаришеві, — бо наші новини тут, власне, вже всім відомі. Коротше кажучи, Кревкер, слухайте й дивуйтеся: король Людовік у Перонні!

— Як! — вигукнув справді здивований граф. — Хіба герцог відступив від бою? А ви розгулюєте тут у своєму цивільному вбранні, коли місто обложене французами? Бо я не можу повірити, що воно вже здобуте...

— Ні, безумовно, — сказав д'Емберкур, — бургундські прапори не відступили ні на крок назад, проте король Людовік тут.

— Тоді невже Едуард Англійський із своїми лучниками переплив через море, — здивувався де Кревкер, — і, як колись його предки, виграв другий бій при Пуатьє?[220]

— Ні, знову ні, — відповів Комін. — Жоден французький прапор не захоплено, жодне судно не припливло з Англії, де Едуард так захоплений розвагами з жінками лондонських громадян, що й не думає вдавати з себе Чорного Принца[221]. Добре, слухайте, розповім вам усю неймовірну правду. Ви знаєте, що, коли ви від'їжджали, переговори між французькими й бургундськими послами було припинено без найменшої надії на замирення.

— Знаю, і всі ми тоді тільки й думали, що про війну, навіть уві сні.

— Те, що сталося після цього, справді так скидається на сон, — сказав Комін, — що мені все здається, ніби я прокинувся й побачу, що це тільки снилося, і Це день тому на раді герцог так шалено протестував проти всякого дальшого зволікання, що вирішили оголосити війну королю й негайно виступити на Францію. Туазон д'Ор, якому було доручено відвезти цей виклик, уже надів своє герольдське вбрання й сідав на коня, коли раптом до нашого табору під'їхав французький герольд Монжуа. Ми, звичайно, подумали, що Людовік устиг випередити нас і, з свого боку, шле виклик Бургундії, і почали обговорювати, як розгнівається герцог за те, що ми не дали йому змоги

оголосити війну першим. Але швидко скликали раду і як же здивувалися, коли герольд сповістив, що сам Людовік, король Франції, їде з невеликим почтом і має намір відвідати Карла, герцога Бургундського, щоб під час особистого побачення владнати всі непорозуміння.

— Ви здивували мене, панове, — сказав Кревкер, — але здивували менш, мабуть, ніж гадали. Під час мого останнього перебування в Плессі-ле-Тур всевідаючий кардинал де ля Балю, ображений своїм государем, майже перейшов на наш бік і натякнув мені, що він може скористатися з деяких відомих йому слабостей Людовіка, і король опиниться в такому становищі, коли герцог матиме цілковиту змогу диктувати йому свої умови миру. Але я ніколи не думав, що цей старий лис Людовік добровільно полізе в таку пастку. Що ж сказали бургундські радники?

— Як ви, мабуть, догадалися, — відповів д'Емберкур, — багато говорили про честь, про виправдання довір'я короля і ні слова про користь, яку можна дістати від таких відвідин, хоч усі тільки й думали про те, щоб використати цей візит із вигодою для нас і зберегти при цьому пристойність.

— А що ж герцог? — знову спитав граф де Кревкер.

— Герцог, як завжди, говорив коротко, але сміливо, — відповів Комін. — "Хто з вас, — спитав він, — був свідком моєї зустрічі з нашим дорогим кузенком Людовіком після бою при Монлері, коли я був такий нерозсудливий, що з невеликим почтом, чоловік десять, пішов за ним за мури Парижа і, таким чином, віддався на милість короля?" Я відповів, що більшість з нас були при цьому і ніхто не може забути тієї тривоги, яку це викликало в нас. "Гаразд, — сказав герцог, — ви засуджуєте моє безумство, та я і сам потім признався, що діяв, як безглуздий хлопчисько. Тоді ще був живий мій блаженної пам'яті батько і, отже, мій родич Людовік не мав би такої користі для себе, захопивши мене, як я тепер можу мати, забравши в полон його. Але, незважаючи на це, якщо мій царствений родич їде сюди з таким самим щирим серцем, з яким я тоді пішов до нього, то ми вітатимемо його, як личить його королівському сапові І А коли він тільки бажає вдаваним довір'ям обійти й ошукати мене, то, присягаюся святим Георгієм Бургундським, нехай сам тоді на себе нарікає". Підкрутивши вуса і тупнувши ногою, він наказав усім сідати на коней і їхати назустріч незвичайному гостеві.

— Отже, ви зустріли короля? — запитав граф де Кревкер. — Ну й чудеса ще бувають на світі! І з ним справді був невеликий почет?

— Менший, ніж можна було собі уявити, — відповів д'Емберкур. — Якихось двадцять-тридцять чоловік із його шотландської гвардії й кілька рицарів та придворних — серед них найяскравішим був його астролог Галеотті.

— Цей чоловік, — сказав Кревкер, — певною мірою залежить від кардинала де ля Балю. Мене не здивує, коли виявиться, що й він підбивав короля на цей сумнівний політичний виступ. А хто є з вищого дворянства?

— Його високість герцог Орлеанський і Дюнуа, — відповів Комін.

— Що б там не було, а з Дюнуа ми вже вип'ємо, — сказав де Кревкер. — Але ми чули, що вони з герцогом впали в немилість й потрапили до в'язниці.

— Вони обидва були під арештом у замку Лош, цьому чудовому місці самотності для французького дворянства, — сказав д'Емберкур, — але Людовік звільнив їх, щоб узяти з собою, мабуть побоюючися залишати герцога Орлеанського без свого нагляду. Щодо інших його супутників, то серед них найпримітніші кум Трістан — "прево катів" з кількома своїми "майстрами" і Олів'є, цирульник. Оце, мабуть, і всі, найбільш варті уваги. А в цілому вся ця зграя має такий жалюгідний вигляд, що, слово честі, король більше скидається на старого гендляря, який у супроводі поліцейського загону їде стягати безнадійні борги.

— А де йому відвели помешкання? — спитав Кревкер.

— Оце якраз найднвпіше за все, — відповів Комін. — Наш герцог запропонував лучникам королівської гвардії зайняти пост біля міських воріт і понтонного мосту через Сомму, А для самого Людовіка відвів будинок багатого городянина Жіля Ортена поблизу цих воріт. Але дорогою туди король уздрів прапори де Ло і Пансіль де Рів'єра, яких він вигнав із Франції, і, мабуть побоюючись такого близького сусідства з своїми давніми ворогами, попросив дати йому приміщення в герцогському замку, де він тепер і живе.

— Боже милосердий! — вигукнув Кревкер. — Мало того, що заліз у лев'яче лігво, він ще суне голову в пащу самого лева. Цей хитрий політикан хоче залісти на саме дно вовчої ями.

— Стривайте, — сказав Комін. — Ви, мабуть, ще не чули... Д'Емберкур ще не переказував вам слів де Глор'є[222], які на мою думку, були найрозумнішим із усього, що було сказано з цього приводу.

— А що ж сказала його уславлена мудрість? — спитав граф.

— Коли герцог звелів вибрати дорогоцінний посуд і тарелі з візерунками для подарунків королю та його почту з нагоди приїзду його величності, ле Глор'є сказав йому: "Друже Карле, не суши своєї бідної голови над тим, що слід подарувати королю. Дозволь мені вшанувати твого кузена Людовіка благороднішим і достойнішим подарунком! Я подарую йому мій блазенський ковпак із бубонцями і брязкальце на додачу, бо, присягаюся обіднею, він ще більший дурень, ніж я, коли піддався під твою руку". — "Але коли йому не доведеться розкаятися в цьому, що тоді скажеш, неробо?" — спитав герцог. "Ну, тоді, Карле, доведеться віддати ковпак і брязкальце тобі самому, як найбільшому дурневі з нас трьох". Цей ущипливий дотеп дуже дошкулив герцога, Я бачив, як він змінився на обличчі й прикусив губу. Ну, ось вам і всі наші новини, благородний Кревкере. Як ви гадаєте, на що це все схоже?

— На порохову міну, не інакше, — відповів Кревкер, — до якої, боюся, мені судилося піднести запалений гніт. Ваші і мої новини — це порох і іскра, які, зустрінувшись, спалахнуть великим полум'ям. Друзі мої, їдьте поруч зі мною і, коли я вам розповім про те, що скоїлося в льежському єпископаті, ви погодитесь зі мною, що королю Людовікові краще було б поїхати в пекло, ніж так несвоєчасно завітати до Перонни.

Обидва вельможі під'їхали до графа з обох боків і вислухали його оповідання про

події в Льежі і в Понвальді. Потім вони покликали до себе Квентіна і заходилися розпитувати та перепитувати його про подробиці вбивства єпископа, поки він, нарешті, відмовився їм відповідати, не знаючи, навіщо цей допит і які висновки вони можуть зробити з його відповідей.

Незабаром усе товариство вже їхало низькими берегами Сомми, вкритими багатою рослинністю, і хутко досягли старовинних мурів неприступної фортеці Перонни Незайманої. Навколо неї розкинулися зелені луки, де скрізь білили намети війська герцога Бургундського, яке налічувало близько п'ятнадцяти тисяч чоловік.

Розділ XXVI ПОБАЧЕННЯ

Коли князі зустрілись, хай відзначать

Астрологи сполуку цю зловісну,

Як ту, коли зустрілися Сатурн із Марсом[223].

Стара комедія

Трудно відповісти на питання: вважати привілеєм чи важким обов'язком, наданим королівському сану, звичай, згідно з яким государі, звертаючись один до одного, повинні підкоряти свої почуття й промови найсуворішому етикету з поваги до свого власного звання й гідності. За цим етикетом треба стримуватися від вибухів і відкритих проявів гніву, і коли б усі заздалегідь не знали, що всі ці люб'язності не що інше, як звичайне додержання церемоніалу, то їх можна було б назвати найбільшим лицемірством. Проте досить государеві переступити межі етикету і бодай спалахнути гнівом, щоб він утратив свою гідність перед цілим світом. Так було, наприклад, з двома славнозвісними суперниками — королем Франціском та імператором Карлом[224], які відкрито обвинувачували один одного в брехні і згодом вирішили закінчити свою суперечку поєдинком.

Навіть сам Карл Бургундський, найзапальніший, найнетерпеливіший і, можна сказати, найнерозважливіший з усіх володарів свого часу, не міг вийти з зачарованого кола загальних правил і мусив ставитися з глибокою пошаною до Людовіка, як до свого сюзерена й законного государя, що удостоїв його, королівського васала, високої честі своїх відвідин.

Одягнений у герцогську мантию, в супроводі найвищих сановників, вельможних рицарів і дворян, бургундський володар виїхав на чолі свого почту вітати Людовіка XI. Герцогський почет виблискував сріблом і золотом спорядження. На той час казну англійського двору було розтринькано в міжусобних війнах Йорків і Ланкастерів[225], французький двір відзначався скромністю через скупощі короля, а тому бургундський двір був перший у всій Європі за багатством і пишністю. КORTEЖ Людовіка, навпаки, був нечисленний і дуже непоказний в порівнянні з бургундцями. Убрання самого короля, його обшарпаний плащ, старий високий капелюх з поначіплюваними на нього фольговими образками, ще більш підкреслювали і без того різкий контраст. А коли Карл у розкішній мантиї, з герцогською короною на голові скочив із свого бойового коня і, ставши на коліно, тримав стремено, поки Людовік злазив з свого маленького смирного коника, видовище було просто комічне.

Зустріч і взаємні вітання обох володарів були настільки ж багаті на вислови ніжної приязні, наскільки нещирі. Проте герцогові з його вдачею було далеко важче надати потрібної шанобливості своєму голосу, мові і поведінці, ніж королеві, який так звик до брехні й прикидання, що вони стали його другою натурою, отож навіть ті, хто близько знав його, не могли розрізнити, де в нього щире, а де удаване.

Мабуть, найкраще було б порівняти становище короля (коли б це порівняння не було недостойне для таких високих осіб) із становищем людини, що добре знає звичаї і норови собачої породи і з якихось причин хоче заприятелитися з великим і похмурим псом, що ставиться до неї з підозрілістю й готовий напасти при перших ознаках недовіри або ворожості. Пес гарчить, шкірить зуби, їжиться, але ще не насмілюється кинутися на зашого, бо він здається лагідним і довірливим. Тварина навіть дозволяє йому пестити себе, хоч не заспокоюється й очікує нагоди, яка виправдала б її у власних очах, щоб схопити свого непроханого друга за горло.

По схвильованому голосу, вимушених манерах і різких жестах герцога король ясно побачив, що гра, в якій йому доведеться брати участь, дуже небезпечна, і, мабуть, не раз розкаювався, що наважився на неї. Але каятися було пізно і все, що йому лишалося, — це використати властиво йому від природи вміння маскуватися, в чому з ним не міг зрівнятися ніхто в цілому світі.

Людовік поведився з герцогом як людина, серце якої переповнене незвичайною радістю щирого замирення з улюбленим і випробуваним другом після тимчасової незгоди з ним, що минула і тепер уже остаточно забута. Король докоряв собі за те, що раніше не зробив рішучого кроку для того, щоб таким знаком свого щирого довір'я запевнити милого й доброго родича, що всі ті прикрі непорозуміння, які сталися між ними, нічого не варті порівняно із спогадами про щире дружбу, виявлену герцогом, коли Людовік був вигнанцем за життя свого батька, короля Франції. Він згадав Філіппа Доброго (як тоді називали батька герцога Карла) і навів тисячу прикладів його батьківського піклування про нього.

— Мені здається, кузене, — сказав "він, — що ваш батько майже не робив різниці між нами, піклуючись однаково і вами й мною. Пам'ятаю, як одного разу, коли я випадково заблудив на полюванні, добрий герцог лаяв вас, що ви покинули мене самого в лісі, немовби ви не уважно поставилися до свого старшого брата.

Обличчя герцога Бургундського, взагалі грубе й суворе, коли він спробував усміхнутися у відповідь на привітні слова короля, спотворила сатанинська гримаса. "Король лицемірів, — ладен був гукнути він, — коли б моя честь дозволяла нагадати тобі, як ти віддячив за всі добрі діла нашого дому!"

— До того ж, — вів далі король, — якби наші дружні й кривні зв'язки були не досить міцні, щоб згуртувати нас, то, мій любий кузене, нас поєднують ще й духовні узи. Адже я хрещений батько вашої прекрасної дочки Марії, яка мені так само дорога, як і мої власні дочки. І коли святі (хай благословенні будуть їх імена!) послали мені дитинча, що згасло за три місяці, ваш царствений батько був його хрещеним батьком і відсвяткував хрестини з такою пишнотою, яку я не міг би дозволити собі і в Парижі. Я

ніколи не забуду того глибокого враження, яке справила великодушність герцога Філіппа й ваша, мій найдорожчий кузене, на моє напіврозбите серце бідного вигнанця!

— Ваша величність, — мовив герцог, присильюючи себе сказати щось у відповідь, — віддячили нам уже тоді за цю невеличку послугу такими словами, які цілком винагородили нас за все, що Бургундія могла зробити.

— Я пригадую слова, які ви маєте на увазі, любий кузене, — сказав король, усміхаючися. — Мені здається, я сказав тоді, що у винагороду за ваші добродіяння, я, бідний мандрівник, не можу нічого запропонувати вам, крім моєї власної особи, моєї жінки й дитини. Що ж, тепер мені здається, я майже виконав свою обіцянку.

— Не смію заперечувати те, що завгодно стверджувати вашій величності, — сказав герцог, — але...

— Але ви питаєте, — сказав король, перебиваючи його, — як саме мої діла поєднуються з моїми словами. А ось як: тіло мого немовляти Йоахіма покоїться в бургундській землі; цього ранку я сам щиросердо віддався у ваші руки, а дружина моя... Справді, мій кузене, я думаю, беручи до уваги роки, що минули від того часу, ви навряд чи наполягатимете на беззастережному виконанні моєї обіцянки, зокрема щодо цього. Вона народилася на благовіщення (тут він перехрестився і промурмотав молитву "Ora pro nobis"[226]), приблизно п'ятдесят років тому, але цієї хвилини перебуває недалеко звідси — в Реймсі, і коли вам завгодно вимагати від мене точного виконання всього того, що я обіцяв, то вона незабаром з'явиться до ваших послуг.

Хоч як був герцог Бургундський обурений нахабством і лицемірством Людовіка, який намагався розмовляти з ним найзадушевнішим тоном, він не міг не засміятися з цієї оригінальної відповіді, і сміх цей був різкий, як і всі вияви його почуттів. Він реготав довше й гучніше, ніж це личило за таких обставин на той час (а навіть і тепер), і подякував королю за виявлену йому честь, але рішуче відмовився від товариства королеви, додавши, що він залюбки прийняв би старшу дочку Людовіка, уславлену своєю родою.

— Я щасливий, любий кузене, — сказав король із властивою йому загадковою усмішкою, — що ви зволили обрати не мою молодшу дочку Жанну. Бо інакше вам довелося б схрестити списи з герцогом Орлеанським; і якби з ким-небудь із вас сталося б нещастя, то і в тому і в іншому випадку я втратив би доброго друга й улюбленого кузена.

— Ні, ні, ваша величність, щодо цього — будьте спокійні, — відповів герцог Карл, — я ніколи не стану на перешкоді герцогові Орлеанському в його любовних справах. Приз, за який я міг би скерувати мій спис проти герцога Орлеанського, має бути без ганджу.

Цей грубий натяк на фізичні вади принцеси Жанни зовсім не образив Людовіка. Навпаки, король був дуже задоволений, що герцогові припали до вподоби його непристойні жарти, на які він був великий майстер, бо вони позбавляли його необхідності вдаватися до сентиментально-лицемірного тону. І він поспішив змінити розмову й перевести її на такий ґрунт, щоб Карл, якому було дуже трудно грати роль

відданого друга, що замирився з своїм государем, котрий заподіяв йому стільки лиха і в щирості якого він тепер дуже сумнівався, відразу відчув себе легко й вільно, як привітний хазяїн. Так нестаток щирості з обох боків надолужувався товариським тоном, властивим обом веселим співрозмовникам, однаково зручним як для герцога з його відвертим і навіть грубуватим характером, так і для Людовіка, котрому, хоч як уміло грав він усякі ролі, спілкуючись з людьми, ця роль пасувала найбільше через його схильність до грубого й уїдливого гумору.

На щастя, протягом того часу, поки тривав бенкет, влаштований у Пероннській ратуші для високого гостя, обидва володарі продовжували свою розмову в такому самому жартівливому тоні, що був для них немовби нейтральною територією, де вони зустрічалися. Людовік одразу побачив, що так найлегше тримати герцога Карла в спокійному стані, потрібному для власної його безпеки.

Щоправда, короля трохи збентежило те, що при дворі герцога він зустрів багато дуже знатних французьких дворян, яких його власна несправедливість і суворе ставлення прирекли на вигнання і які тут, у Бургундії, мали найвпливовіші й найпочесніші посади. Це й було, мабуть, причиною того, що, боячись їхньої ненависті і помсти (про що вже згадувалося), Людовік волів жити не в місті, а в самому Пероннському замку[227]. На це Карл негайно дав свою згоду, і на обличчі його з'явилася одна з тих похмурих усмішок, про які важко було сказати — добро чи лихо віщують вони тому, кого стосуються.

Та коли король в дуже обережних словах і недбайливим тоном, сподіваючись приспати всякі підозри, запитав, чи не можуть лучники шотландської гвардії на час його, перебування в Пероннському замку зайняти там пости, замість того щоб вартувати біля міської брами, як запропонував герцог, той суворо і з властивою йому різкістю, що ставала ще загрозливішою від його звички, говорячи, крутити вуса, або хапатися за меч, чи грати кинджалом, то трохи витягаючи його з піхов, то вкладаючи назад, відповів:

— Святий Мартіне! Ні, любий кузене, аж ніяк! Ви перебуваєте в таборі і в місті вашого відданого васала, як мене тут звуть з поваги до вашої величності. Мій замок, мов місто належить вам так само, як і моє військо: хіба не однаково — мої валлонці чи ваші шотландські лучники дбатимуть про безпечність вашої величності? Ні, присягаюся святим Георгієм, Перонна — незаймана фортеця і ніколи не втратить своєї репутації через мою недбайливість. Дівчат треба не спускати з ока, мій царствений кузене, якщо ми хочемо, щоб вони зберегли добру славу.

— Звичайно, мій любий кузене, я цілком згоден з вами, — сказав король, — тим більше, що я не менше зацікавлений в добрій славі цього містечка, ніж ви, бо Перонна, як ви знаєте, мій любий кузене, належить до тих міст на річці Соммі, які мій батько віддав вашому, блаженної пам'яті, батькові під заставу позичених ним грошей, і через це їх можна викупити. І, одверто кажучи, я, як чесний боржник, бажаючи покінчити з усіма зобов'язаннями, їдучи сюди, прихопив кілька віслюків, навантажених сріблом, для викупу. Вважаю, що цих грошей цілком вистачить на утримання принаймні

протягом трьох років навіть вашого воістину королівського двору.

— Я не візьму жодного су з цих грошей, — відказав герцог, підкручуючи вуса. — Строк викупу давно минув, мій царствений кузене, та й, по суті, на право викупу жодна сторона ніколи не дивилася серйозно, бо ці міста були єдиною винагородою батькові від Франції за те, що щасливої для вашого дому хвилини він погодився простити вбивство мого діда й проміняти союз з Англією на союз з вашим батьком. Присягаюся святим Георгієм, коли б цього не сталося, ваша величність не тільки не мали б міст на Соммі, але, мабуть, не тримали б їх і на Луарі. Ні, я не поступлюся жодним каменем із них, хоча б за кожен камінь мені сплачували золотом. Слава богові, мудрості та хоробрості моїх предків, прибутків Бургундії, хоч вона тільки герцогство, цілком досить, щоб утримувати пристойно мій двір, навіть коли сам король буває моїм гостем, і мені зовсім не треба гайнувати батьківську спадщину.

— Гаразд, любий кузене, — відповів король своїм лагідним і покірливим голосом, немов не помічаючи гнівних жестів герцога. — Я бачу, ви такий друг Франції, що навіть не бажаєте розлучитися з тим, що їй належить. Але коли нам доведеться розв'язувати цю справу на нараді, ми візьмемо якогось посередника. Що скажете ви, наприклад, про Сен-Поля?

— Ні Сен-Поль, ні Сен-П'єр, ні жоден святий у календарі, — відповів герцог Бургундський, — не умовлять мене розлучитися з моєю Перонною.

— Ні, ви помиляєтеся, — сказав король Людовік, усміхаючись. — Я маю на увазі Людовіка Люксембургського, нашого шановного коннетабля, графа де Сен-Поля. Ах, пресвята Маріє Амбрєнська! На нашій нараді не вистачав тільки його голови — найрозумнішої у Франції голови, яка найшвидше змогла б відновити між нами мир і згоду.

— Присягаюся святим Георгієм Бургундським! — сказав герцог. — Я дивуюся, як ваша величність може так казати про цього лукавого зрадника, який зрадив і Францію і Бургундію разом, про людину, котра завжди старалася роздмухувати наші невпинні суперечки, щоб згодом грати роль примирителя. Ні, присягаюся орденом, який на мені, недовго вже болота Сен-Поля будуть йому надійним пристановищем!

— Не гарячкуйте, любий кузене, — відказав король, усміхаючись, і тихшим голосом додав: — Коли я згадав про голову коннетабля, кажучи, що вона стала б у пригоді нам, щоб улагодити наше непорозуміння, то я зовсім не мав на увазі його тіла, яке спокійнісінько могло б залишатися собі в Сен-Кантені.

— Го-го! В такому разі я цілком погоджуюся з вами, мій королівський кузене, — сказав Карл, гучно зареготавши, як то він зустрічав і інші грубі жарти короля, і додав, тупнувши погою: — Згоден, в такому розумінні голова коннетабля була б дуже корисна і в Перонні.

Звичайно, король безперервно не заводив таких розмов, де до сміху та жартів домішувалися натяки на серйозні справи, але протягом усього бенкету в ратуші й потім під час побачення короля з герцогом у власних покоях Карла Людовік користувався кожною нагодою, щоб непомітно для герцога перейти до важливіших питань.

Справді, хоч яким нерозсудливим був цей рішучий крок Людо віка, що поставив його через шалену вдачу герцога й взаємну непримиренну ворожнечу між ними в дуже небезпечне становище, вихід з якого міг бути не тільки сумнівним, але й фатальним, проте ніколи жоден стерничий, опинившись біля невідомих берегів, не поводився так обережно, впевнено й відважно. З надзвичайною майстерністю й точністю він вимірював усі глибини та мілини настроїв і намірів свого ворога, не виявляючи ні страху, ні вагань, коли внаслідок своїх досліджень він знаходив більше підводних скель і небезпечних мілин, ніж надійних пристаней.

Нарешті минув донь, такий стомливий для Людовіка, який повинен був увесь час напружувати свої розумові здібності, бо становище його вимагало великої пильності й уваги. Не менш важким він був і для герцога, змушеного стримувати свій гнів, до чого він не звик.

Зате коли Карл, попросившись з королем за всіма правилами етикету, подався до своїх покоїв, то дав повну волю своєму гніву, який йому так довго доводилося здержувати. Ціла злива добірної лайки й образливих прізвиськ, як дотепно сказав його блазень ле Глор'є, посипалася того вечора на голови тих, кому зовсім не призначалася. Придворним герцога довелося витримати справжню бурю, яку з пристойності він не міг обрушити на голову свого царственного гостя навіть під час його відсутності, але яка лютувала в грудях герцога і потребувала виходу. Нарешті ле Глор'є пощастило вгамувати гнів герцога різними дотепами. Карл почав реготати на всю горлянку і кинув жартівникові золотий; потім дозволив роздягти себе, випив величезний кубок пряного вина, ліг у постіль і заснув.

Далеко більше заслуговує на увагу вечір, проведений королем Людовіком; оскільки дикі поривання неприборканих пристрастей, які скоріше є проявом звіриної суті нашої натури, цікавлять нас далеко менше за діяльність глибокого й могутнього розуму. Блискучий почет з придворних герцога проводив Людовіка до приміщення, обраного ним в Пероннському замку. Біля воріт фортеці велика варта з лучників та інших воїнів віддала йому честь.

Коли Людовік зійшов з коня, щоб пройти по звідному мосту через дуже глибокий і широкий рів, він поглянув на вартових і сказав, звертаючись до Коміна, що супроводив його разом з іншими бургундськими рицарями й вельможами:

— Вони теж носять хрест святого Андрія, але не такий, як у моїх шотландських лучників.

— Однак вони так само готові померти, захищаючи вас, ваша величність, — відповів бургундець, чуйне вухо якого спіймало відтінок занепокоєння в голосі короля, котре Людовік, без сумніву, хотів би приховати, якби міг. — Вони носять хрест святого Андрія як належність до ордену Золотого Руна, ордену мого государя — герцога Бургундського.

— Хіба я не знаю цього? — сказав Людовік, показуючи на ланцюг ордену, який він надів, щоб виявити повагу до свого хазяїна. — Це ж одна з ланок ланцюга кривдності й приязні, який пов'язує мене з моїм добрим братом. Нас єднає не тільки рицарство, ми

брати по духу, кузени за народженням і друзі за щирістю почуттів і добросусідськими відносинами. Ні, панове, далі вам не слід іти. Я не можу дозволити вам супроводити мене далі, ніж до нижнього двору, ви й так уже буди дуже ласкаві до мене.

— Герцог звелів нам, — сказав д'Емберкур, — супроводити вашу величність до ваших покоїв. Ми сподіваємося, ваша величність дозволить нам підкоритися наказові нашого государя?

— В цій дрібній справі, — сказав король, — я сподіваюся, що навіть ви, його піддані, можете дозволити собі виконати не його наказ, а мій. Я щось погано себе почуваю, панове, я дуже втомився. Велика радість іноді втомлює не менше, ніж велике горе. Сподіваюся, завтра я зможу повною мірою втішатися вашим товариством. І особливо вашим, пане Філіпп де Комін! Мені сказали, що ви літописець нашого часу, ми ж, які бажаємо вписати наше ім'я в історію, мусимо подбати, щоб прихилити вас до себе: кажуть, що ваше перо буває гострим, коли ви схочете. На добраніч, панове рицарі, всі разом і кожен зокрема!

Улещені такою увагою короля, бургундські рицарі попрощалися з ним, щиро захоплені його манерами і майстерним вмінням розподіляти свою увагу. Король залишився сам з кількома із своїх близьких під аркою, що виходила у внутрішній двір Пероннського замку, де в одному з кутків височіла велика башта, яка була центром усієї фортеці і разом з тим тюрмою. Ця висока, похмура масивна будова була залита тим же яскравим місячним світлом, що, як пам'ятає читач, в ту ж ніч і в той же час сяяло Квентінові Дорвардові, що їхав із Шарлеруа до Перонни. Велика башта за архітектурою скидалася на Білу башту в лондонській цитаделі, але була ще стародавніша, бо, казали, її побудував ще Карл Великий. Стіни її були надзвичайно товсті, вікна дуже малі й з міцними залізними ґратами. Все це незграбна громаддя кидало темну велику тінь через увесь двір.

— Мені, звичайно, не тут призначили помешкання, — сказав король, здригнувшись від передчуття чогось лиховісного.

— Ні, — відповів сивоголовий сенешаль, який супроводив його з непокритою головою. — Боронь боже! Для вашої величності приготовано приміщення нижче, в тій сусідній будові: це ті самі покої, в яких король Жан провів дві ночі перед боєм при Пуатьє.

— Гм, це не віщує мені нічого доброго! — промимрив король. — Але що це за башта, мій давній друже, і чому ти не хочеш, щоб я там мешкав?

— Ні, мій ласкавий государю, — сказав сенешаль, — про цю башту я не знаю нічого поганого, крім того... крім того, що вартіві запевняють, ніби іноді вночі там видно якесь чудне світло і чути якісь дивні звуки... Але в цьому немає нічого незвичайного, бо башта ця була колись державною в'язницею, і тепер про неї багато чого базікають.

Людовік не питав далі, бо ні в кого не було стільки підстав поважати тюремні таємниці, як у нього. Біля дверей призначеного йому приміщення, не такого древнього, як башта, але теж досить старовинного та похмурого, вартував невеликий загін шотландських лучників, яких герцог, незважаючи на свою відмову королю, наказав

поставити тут, щоб солдати перебували ближче до особи свого государя. Відданий лорд Крофорд був на чолі їх.

— Крофорде, мій чесний і відданий Крофорде, — сказав король, — де ти був цілий день? Невже бургундські рицарі такі негостинні, що не виявили належної уваги найхоробрішому й найблагороднішому рицареві, який будь-коли перебував при їхньому дворі? Я не бачив тебе на бенкеті.

— Я відмовився від запрошення, государю, — сказав Крофорд. — Часи змінилися, і я змінився. Минули дні, коли я міг позмагатися за чарою вина з першим-ліпшим бургундцем; тепер якісь чотири пінти вина валять мене з ніг, а мені здалося, що в інтересах вашої величності я повинен був сьогодні своєю тверезістю подати приклад своїм молодцям.

— Ти завжди такий розсудливий, — сказав король, — але сьогодні під твоєю командою мало людей, отож, мабуть, у тебе і менше клопоту? Крім того, в свята можна й не бути таким суворим, як у небезпечний воєнний час.

— Чим менше в мене людей, — сказав Крофорд, — тим більше доводиться дбаїти, щоб вони були готові виконати свій обов'язок. А як скінчиться це свято — веселощами чи битвою, — мабуть, краще знають бог і ваша величність, ніж старий Джон Крофорд.

— Але в тебе немає ніяких підстав боятися небезпеки, — сказав король поквапливо й пошепки.

— Ні, звичайно, — відповів Крофорд, — проте я волів би краще, щоб такі підстави в мене були, бо, як казав старий граф Дуглас, коли передбачаєш небезпеку, то завжди можна їй запобігти. Який буде пароль на цю ніч, коли це завгодно нашій величності?

— Нехай буде "Бургундія", на честь нашого хазяїна і того напою, який так тобі до вподоби, Крофорде.

— Я нічого не маю ні проти герцога, ні проти напою, званого так, — сказав Крофорд, — коли тільки обидва будуть нешкідливі. На добраніч, ваша величність!

— Добра ніч і тобі, мій відданий шотландцю, — сказав король і пройшов до своїх покоїв.

Біля дверей його опочивальні вартував Балафре.

— Ходи за мною сюди, — сказав король, проходячи повз нього, і лучник, мов заведена машина, рушив за своїм паном до його покоїв і став там нерухомий, мовчазний, чекаючи королівських наказів.

— Чи не чув ти чого про того мандрівного паладина, твого племінника? — спитав король. — Ми не мали від нього ніякої звістки відтоді, як він, мов юний рицар, що вирядився в свою першу подорож, сповнену пригодами, надіслав нам двох полонених як перший трофей своєї доблесті.

— Государю, я дещо чув про нього, — сказав Балафре, — і сподіваюся, ваша величність, повірите мені, що коли він і зробив щось неправильно, то не через мою пораду або приклад, бо я ніколи не наважився б скинути з коня когось близького до прославленого дому вашої величності... краще знаючи своє власне становище і...

— Ну, про це вже ти мовчи, — перебив його король. — Твій племінник виконав свій

обов'язок.

— А от щодо виконання обов'язку, то це моя наука, — вів далі Балафре. — "Квентін, — сказав я йому, — що б там не було, пам'ятай, що ти належиш до шотландської гвардії і передусім повинен виконувати свій обов'язок".

— Я гадаю, що в нього був досвідчений учитель, — сказав Людовік, — але хочу, щоб ти відповів на моє перше запитання. Чи давно ти мав про нього якісь відомості? Відійдіть, наново, трошки, — додав він, звертаючись до тих, хто був у кімнаті, — бо це стосується тільки мене особисто.

— Авжеж, коли завгодно вашій величності, — сказав Балафре, — цього самого вечора я бачив форејтора Шарло, якого Квентін надіслав із Льежа чи з якогось єпископського замку поблизу нього, куди він приставив живими й здоровими графинь де Круа.

— Хвала нашій небесній владичиці! — вигукнув король. — Чи певен ти цього? Чи щасливо прибули вони на місце?

— Так, певен, цілком певен, — сказав Балафре. — Цей конюх Шарло має, здається, листи до вашої величності від: графинь де Круа.

— Швидше веди його сюди з листами, — звелів король. — Передай свій аркебуз комусь із цих шахраїв, ну, хоча б Олів'є. Хвала нашій Амбрєнській богоматері! Я вже оправлю сріблом її святий олтар.

Людовік, як це завжди робив у випадку побожності, зняв капелюх, вибрав з начеплених на нього образків своє улюблене зображення божої матері, поклав його на стіл і, ставши навколішки, побожно повторив дану ним обітницю.

Згаданий форејтор Шарло був першим вісником, якого Дорвард послав з Шонвальду. Він увійшов у королівську кімнату з листами. В цих листах графині де Круа досить холодно дякували Людовікові за його гостинність і трохи тепліше за дозвіл покинути французький двір, завдяки чому вони мали змогу щасливо виїхати за межі Франції. Людовік не тільки не образився цим, але від щирого серця реготав, читаючи їх. Потім він із видимою цікавістю спитав Шарло, чи справді щасливо закінчили вони свою подорож і чи не трапилося з ними дорогою якихось пригод. Шарло, придуркуватий хлопець, власне, й обраний королем за таку свою якість супроводити дам, дав досить плутану відповідь, розповівши про сутичку, в якій загинув його товариш гасконець, а більш він нічого й не знав. Тоді король почав докладніш розпитувати, яким саме шляхом прямували вони до Льежа, і, здавалося, дуже зацікавився, коли той пояснив, що, не доїхавши до Намюра, вони, збочивши з прямого шляху, рушили до Льежа лівим, а не правим берегом Маасу, як це було зазначено в маршруті. Звелівши видати Шарло невелику грошову винагороду, Людовік відпустив його, приховавши своє занепокоєння і вдаючи, немовби його розпитування викликане турботою про безпеку графинь де Круа.

Хоча звістка про щасливе закінчення подорожі графинь зовсім не відповідала його улюбленому плану, Людовік, очевидно, був такий задоволений нею, наче його план був успішно завершений. Він зітхнув, як людина, в якої звалився з душі великий тягар, з

побожністю прошепотів подячну молитву, замислено підвів очі до неба й одразу ж взявся обмірковувати нові плани, що були б вдаліші й певніші. Для цього Людовік покликав до себе астролога Марціо Галеотті, який з'явився до нього, як завжди, сповнений власної гідності, але з донкою тінню сумніву на чолі, ніби він не був певен в тому, як його зустріне король. Проте король повітав його ласкавіше, ніж звичайно. Людовік назвав його своїм другом, своїм батьком у науках, дзеркалом, в якому він може бачити далеке майбутнє, і, нарешті, закінчив тим, що надів йому на палець дуже дорогий перстень. Галеотті, хоч і не знав, що саме так піднесло його авторитет в очах короля, але надто добре знав своє ремесло, щоб показати здивування. Він серйозно і скромно вислухав похвалу короля й з гідністю зауважив, що ця похвала цілком стосується благородної науки, яку він студіює, а не його самого, недостойного знаряддя, за допомогою якого вона творить чудеса. На цьому вони розлучилися, дуже задоволені один одним.

Коли астролог вийшов з кімнати, Людовік кинувся в своє крісло, стомлений вкрай, і відпустив решту своїх придворних, крім Олів'є, який підлесливо підійшов до нього своєю нечутною ходою й допоміг роздягтися.

Король, усупереч своїй звичці, був такий мовчазний і покірливий, що ця незвичайна зміна його поведінки приголомшила слугу. В душі наймерзеннішої людини часто тліє іскра доброго почуття: так розбійник залишається вірним своєму отаманові, а пригрітий і влаштований на посаді фаворит інколи відчуває прихильність до государя, який його звеличив. Олів'є Диявол, Олів'є Негідник (або хоч як там його не називали б за його схильність до лихих вчинків) був усе ж таки ще не настільки споріднений із сатаною, щоб не відчути хоч трошечки жалю до свого государя, бачачи його в такому безпорадному становищі, коли, як здавалося, його дальша доля була непевна, а сили вичерпані. Деякий час Олів'є мовчки прислужував йому, як і годилося слугі, але, зрештою, не витримав і звернувся до короля з тією фамільярністю, яку Людовік іноді дозволяв своєму улюбленцеві.

— Чорт забирай, сир, у вас такий вигляд, немовби ви програли бій, але я був при вас цілий день і можу сказати, ніколи ще ви не залишали поле бою з більшою честю.

— Поле бою! — сказав Людовік, подивившись на нього, і додав своїм звичайним в'їдливим тоном — Стонадцять дияволів, друже мій Олів'є! Скажи краще — арену для бою биків, бо ніколи ще, здається, на світі не було такого сліпого, впертого, неприборкного, невгамовного бугая, як мій любий кузен герцог Бургундський, з яким можна порівняти лише мурсійського[228] бика, вирощеного спеціально для бою биків. А втім, ти маєш слухність: я таки добре його поганяв. Однак, Олів'є, потішся разом зі мною, що жоден з моїх планів у Фландрії не мав успіху: ні перший щодо цих мандрівних графинь де Круа, ні другий щодо Льежа. Ти розумієш мене?

— Слово честі, нічого не розумію, государю, — відповів Олів'є. — Я не можу поздоровити вашу Величність з крахом ваших улюблених планів, доки ви не поясните мені причину такої зміни ваших бажань і намірів.

— Власне кажучи, — відповів король, — нема ніякої зміни ні в моїх бажаннях, ні в

намірах. Але, хай йому чорт, мій друже, я сьогодні узнав герцога краще, ніж знав досі. Коли він був графом де Шароме, а я був вигнаним французьким дофіном, — одне слово, за часів старого герцога Філіппа, — ми з ним пиячили, полювали, вешталися разом по світу і зазнали чимало пригод. Я мав тоді на нього великий вплив, бо сильніший розум завжди впливає на слабший. Але відтоді Карл перемінився: став упертий, зухвалий, самовпевнений заперечник догматів, і тепер, гадаючи, що перевага на його боці, він, здається, має намір довести цю справу до кінця. Деякі питання я мусив зовсім обминати, інших торкатися з такою обережністю, паче торкався розпеченого заліза. Коли я тільки натякнув йому, що ці мандрівні графині де Круа дорогою до Льежа (оскільки я відверто признався, що за моїм глибоким переконанням вони поїхали туди) могли потрапити до рук якихось прикордонних розбійників, він так спалахнув, ніби йшлося про якесь святотатство! Не варто повторювати всього, що він мені набалакав з цього приводу. Досить сказати, що я вважав би свою голову пропашою, коли б тієї хвилини прийшла звістка про те, що твій блискучий проект виправити становище твого приятеля Гійома Бородая вигідним одруженням мав цілковитий успіх.

— З дозволу вашої величності, він мені зовсім не приятель, — сказав Олів'є, — так само і проект цей не мій.

— Правильно, Олів'є, — відповів король, — за твоїм проектом треба було не одружити, а поголити такого нареченого. Проте ти бажав для Ізабелли не кращого чоловіка, коли так скромно висував себе на це місце. Як би там не було, Олів'є, щасливий той, кому вона не дістанеться, бо бути повішеним, почетвертованим, пошматованим кінями — ось ті найніжніші бажання, якими мій любий кузен вшанує того, хто матиме нахабство одружитися з молодого графиню, його підданою, без його герцогського дозволу.

— Без сумніву, він так само ревниво ставиться і до свого доброго міста Льежа? — запитав королівський улюбленець.

— Так само, коли не більше, — відказав король, — як ти можеш легко догадатися. Лє коли я вирішив їхати сюди, я надіслав посланців до Льежа з наказом затримати на деякий час заколот, а моїм палким і метушливим друзям Рюсларові й Павійонові припинити й сидіти, як миші в норі, доки не закінчиться наше радісне побачення з моїм кузеном.

— Отже, виходить, ваша величність, — ущипливо сказав Олів'є, — найкраще, чого можна сподіватися від цього побачення, це того, що становище вашої величності не погіршає? Це схоже на байку про журавля, який засунув голову в пащу лисиці і потім дякував своїй щасливій долі за те, що її не відкусили. Проте, ваша величність, ви, здається, ще й тепер дуже дякуєте тому мудрому філософові, який заохочував вас до цієї цікавої гри.

— Нема такої гри, — різко сказав король, — яку можна було б вважати за програну, поки вона не закінчилася; а я не маю підстави гадати, що я її програю. Навпаки, коли не трапиться нічого такого, що могло б розпалити мстиву вдачу цього навіженого, мого улюбленого кузена, я певен перемоги. І, звісно, маю дякувати науці, що допомогла мені

обрати провідником графинь де Круа юнака, гороскоп якого дуже схожий з моїм; він урятував мене від небезпеки хоча б навіть і тим, що не послухався моїх наказів. Адже тільки через його непокірливість їм пощастило уникнути засідки де ля Марка.

— Ваша величність, — сказав Олів'є, — знайде собі чимало охочих служити з умовою, що вони діятимуть за своїм бажанням, а не за вашим наказом.

— Ні, ні, Олів'є, — нетерпляче сказав Людовік. — Поганський поет каже про "Vota dus exaudita malignis"[229], — тобто про бажання, які святі здійснюють у своєму гніві. До таких бажань можна було б віднести і моє, якби Гійомові де ля Марку пощастило викрасти графинь тепер, коли я перебуваю в руках герцога Бургундського. Я це передбачав, і це саме віщував мені Галеотті. Власне, я передбачав не поразку де ля Марка, а те, що подорож шотландського лучника закінчиться щасливо для мене. Так воно й сталося, хоч успіх і не той, якого я сподівався. Але зорі, бач, передрікають лише загальні наслідки і мовчать про засоби, якими їх можна досягти, — отож часто буває якраз зворотне тому, на що ми чекали або чого бажали. Проте чи варто розмовляти з тобою про ці високі тайни, Олів'є, з тобою, який далеко гірший за самого диявола, твого тезка, бо той вірить і трепече, а ти не віриш ні в релігію, ні в науку і будеш таким, поки тебе не спіткає твоя доля, що, як свідчать твій гороскоп і риси обличчя, приведе тебе на шибеницю!

— А коли це і справді станеться, — вимовив Олів'є покірливим голосом, — то тільки тому, що я надто відданий слуга і не гаючись виконую накази мого королівського господаря.

Людовік зайшовся завсідним ущипливим реготом.

— Ти влучно вразив мене своїм списом, Олів'є, і, присягаюся божою матір'ю, маєш рацію, бо я сам спонукав тебе до цього. Але скажи краще, чи не бачиш ти у ставленні цих людей до нас чогось такого, що могло б збудити підозру?

— Государю, — відповів Олів'є, — ваша величність і той учений філософ шукаєте для себе прикмет на небі і в небесних явищах, а я тільки земна тварина, якийсь гад, і дивлюся лише на те, що можу здібати тут, плазуючи по землі. Проте мені здається, тут бракує належної і необхідної уваги до вашої величності, якою звичайно люди оточують бажаного гостя, що за своїм рангом стоїть значно вище від них. Сьогодні ввечері герцог, пославшись на втому, провів вас тільки до двора замку, наказавши своїм придворним провести вас далі до призначених вам покоїв. Ваші покої прибрані покvapливо й недбало; килими повішено криво, на одному, як ви самі можете впевнитися, люди ходять догори ногами, а дерева ростуть догори корінням.

— Дрібниці! Це просто випадково і через покvapливість, — сказав король. — Коли ти бачив, щоб я звертав увагу на такі дрібниці?

Авжеж, вони варті уваги не самі собою, — сказав Олів'є, — а тільки як ступінь поваги до вашої милості, що його слуги спостерегли в герцога, свого пана. Вірте мені, коли б герцог бажав справді, щоб до вас було виявлено належну увагу, то запал його людей зробив би за кілька хвилин те, на що треба було б кілька днів. А коли це було, — додав він, показуючи на глек і таз для умивання, — щоб вашій величності подавали

умиватися інакше, як на сріблі?

— Ну, — сказав король з вимушеною усмішкою, — це останнє зауваження щодо приладдя для бриття стосується вже тебе, Олів'є, і, зокрема, твоїх професіональних обов'язків, а їх ніхто не може заперечувати. Щоправда, коли я був ще тільки втікачем і вигнанцем, мені подавали на золоті з наказу того самого Карла, який вважав срібло надто низьким металом для наслідника французького престолу, хоч тепер він вважає золото занадто дорогим для французького короля! Гаразд, Олів'є, я хочу вже "пати". Все, що було ухвалено, ми виконали. Лишається тільки мужньо закінчити розпочату гру. Я знаю, що мій бургундський кузен, як і всі дикі бугаї, заплющує очі, кидаючись на ворога. Мені треба тільки виждати тієї хвилини, як тому тореадорові, якого я бачив у Бургосі[230], коли сліпа лють Карла віддасть його до моїх рук.

Розділ XXVII ВИБУХ

Стривоженість і страх тепер у всіх,
Аж раптом ген перед очима сяйво
На півдні десь прорвалося з-за хмар.
Томсон. "Літо"

Попередній розділ, що видно з назви, мав з'ясувати читачеві, скерувавши його погляд назад, які були взаємини французького короля й герцога Бургундського, коли Людовік, спонукуваний почасти своєю вірою в астрологію, що обіцяла щасливе закінчення задуманого ним плану, а ще більше, без сумніву, усвідомленням своєї розумової переваги над Карлом, вирішив, хоч це був незвичайний, нічим не обґрунтований і майже зовсім нез'ясовний намір віддатися до рук свого лютого й запеклого ворога. Вчинок тим більш ризикований і небезпечний, що за тих бурхливих часів було вже багато різних прикладів, коли найурочистіші присяги не убезпечували осіб, яким їх давали. Справді, вбивство діда герцога на мосту Монтеро в присутності батька Людовіка під час побачення, коли вони урочисто погодилися між собою жити в мирі й забути заподіяні один одному кривди, було страшним прикладом для герцога, якби він захотів тепер скористатися з нього.

Проте у вдачі Карла, запальній, зарозумілій, нестримній і жорстокій, не було, за винятком випадків люті, віроломства й ницості — пороків, властивих холоднішим натурам. Якщо герцог не бажав віддавати королю пошани більше, ніж того вимагали закони гостинності, то він не виявляв і наміру порушити її священні межі.

Наступного дня після приїзду Людовіка було призначено парад усьому війську герцога Бургундського, такому численному й так добре озброєному, що Карл охоче показував його своєму могутньому суперникові. І справді, коли він, як васал перед своїм сюзереном, запевняв, що король може вважати всю цю армію своєю, посмішка, яка кривила його губи, і гордий блиск очей показували, що все це пустопорожні слова, бо це прекрасне військо скоряється лише його необмеженій волі і за його наказом готове виступити не тільки на Париж, а й будь-якому іншому напрямі. Та найбільше дошкуляло Людовікові те, що він пізнав серед цього блискучого війська багато прапорів французького дворянства, не тільки з Нормандії й Бретані, але й з провінцій,

безпосередньо підпорядкованих його владі. Всі ці незадоволені з різних причин дворяни приєдналися до герцога Бургундського.

Проте, вірний своєму характерові, Людовік удавав, що не помітив цих незадоволених, хоч насправді перебирав у думці різні способи відколоти їх від бургундців і знов переманити на свій бік. Для цього він одразу вирішив наказати Олів'є й іншим своїм агентам вивідати настрій тих утікачів, які були особливо потрібні королю для здійснення його політичних намірів.

Тим часом сам він енергійно, хоч і дуже обережно, намагався прихилити до себе найзначніших сановників та радників герцога, застосовуючи свої звичайні засоби: надмірно уважне ставлення, тонкі лестощі та щедрі подарунки не для того, щоб, як він запевняв, підкупити відданих слуг свого благородного кузена, а для того, щоб ці слуги допомогли зберегти мир між Францією і Бургундією. Така мета була благородна сама по собі і, без сумніву, сприяла добробуту обох країн та їхніх государів.

Увага такого могутнього та мудрого короля була для дворян дуже принадна, лестощі теж зіграли неабияку роль, а подарунки, які, за звичаєм того часу, бургундські дворяни могли приймати без усякого приниження своєї гідності, зробили ще більше. Під час полювання на дикого кабана, коли герцог, як завжди, виявляючи запал, чи то була серйозна справа, чи просто розвага, захопився переслідуванням звіра, Людовік, котрому не заважала присутність Карла, шукав і знаходив нагоду таємно переговорити наодинці з тими його радниками, які вважалися найвпливовішими при бургундському дворі. Між іншим, він не забув ні про д'Емберкура, ні про де Коміна і, розмовляючи з цими двома видатними особами, досить влучно висловив свою хвалу хоробрості першого й літературному хисту другого — майбутнього історика цієї епохи.

Така можливість прихилити до себе симпатії або, якщо читачеві більше до вподоби, підкупити міністрів Карла була, по суті, основною метою, якої прагнув король, виряджаючися в цю подорож, і, коли б її було досягнуто, він задовольнився, якби навіть йому не пощастило домовитися з самим герцогом.

Тоді між Францією і Бургундією були такі близькі відносини, що більшість бургундських дворян мали або хотіли мати у Франції земельні володіння, і тому всі вони були дуже зацікавлені в особистій приязні короля, від якого залежало вирішення цієї справи. Королеві завдяки своїй спритності в інтригах, щедрості до марнотратства, коли це було необхідно для просування його планів, умінню надати своїм пропозиціям і подарункам пристойного вигляду, пощастило спокусити гордість одних зарозумілих вельмож, підпорядкувавши їм корисливим розрахункам, а других справжніх чи вдаваних патріотів запевнити, що він дбає лише про благо Франції і Бургундії; тим часом особисті інтереси всіх цих людей діяли таємно, немов схований механізм машини, і робили на них сильний, хоч і непомітний для сторонніх, вплив. Для кожного Людовік мав наготові принаду і знав, як її треба подати; він засовував подачку в рукав тим, які були надто горді, щоб простягнути по неї руку, і був певен, що його щедрість, наче роса, яка тихо й непомітно зволожує ґрунт, свого часу принесе сіячеві багатий врожай чи то добрих послуг, чи принаймні просто доброзичливості.

Отже, незважаючи на те, що Людовік за допомогою своїх агентів вже давно торував собі шлях до двору герцога Бургундського, щоб в інтересах Франції прихилити придворних Карла, йому самому завдяки заздалегідь зібраним відомостям за кілька годин пощастило зробити значно більше, ніж усім його агентам до цього часу.

Людовікові не вистачало ще однієї людини, прихильністю якої він дуже дорожив. Це був граф де Кревкер. Його твердість, коли він останній раз як посол приїжджав до Плессі, не тільки не роздратовала Людовіка, а, навпаки, була основною причиною бажання короля прихилити його на свій бік. Щоправда, він не дуже зрадив, почувши, що графа на чолі свого загону із сотні пікінерів послано на брабантський кордон, щоб, в разі потреби, подати допомогу єпископові проти Гійома де ля Марка та незадоволених підданих. Але король втішався думкою, що поява такої сили, а також відповідні накази, послані з надійними людьми, напевне мусять запобігти передчасному вибухові в льєжському єпископаті, бо цей бунт, як він передбачав, зробив би його теперішнє становище дуже небезпечним.

Близько полудня весь двір з нагоди полювання обідав у лісі, що було звичайним під час великих полювань. Це особливо було приємно для герцога, який хотів уникнути зайвих формальностей та урочистого церемоніалу, неминучого під час вітання короля. Справа в тому, що знання людської натури, яким так пишався Людовік XI, цього разу зрадило його. Він гадав, що герцог буде надзвичайно улещений його приїздом у Перонну як доказом поблажливості та довір'я свого сюзерена. Але він не зважив на те, що саме ця залежність Бургундського герцогства від французької корони образлива для такого могутнього й багатого государя, як Карл, котрий тільки й мріяв про те, щоб перетворити своє герцогство на незалежне королівство. А присутність Людовіка при бургундському дворі накладала на герцога певні обов'язки, як на васала щодо свого сюзерена, і примушувала виконувати деякі феодалні церемонії і звичаї, що з його гордістю і зарозумілістю здавалися йому принизливими для гідності можновладного государя, яку він за всяку ціну старався підтримувати.

Та коли цей обід на зеленій траві при звуках мисливських рогів і бахканні відкорковуваних барил припускав певну вільність, то з тим більшою урочистістю треба було влаштовувати майбутню вечерю.

Всі необхідні накази були дані заздалегідь, і коли король Людовік повернувся до Перонни, там був уже готовий урочистий бенкет, влаштований з пишністю та бундючністю, як і лишило його багатому й могутньому васалові, котрий володів майже всіма Нідерландами — найбагатшою на той час країною в Європі. На верхньому кінці довгого стола, який угинався під вагою золотого й срібного посуду з найдобірнішими стравами, сидів герцог, а праворуч від нього, на підвищенні, — його царствений гість. Поруч із кріслом хазяїна стояли з одного боку син герцога Гельдернського, що виконував обов'язки головного кравчого, а з другого — блазень Карла ле Глор'є, з яким він ніколи не розлучався, бо, як і більшість людей запальної та грубої вдачі, Карл довів до крайнощів поширену на той час пристрасть до двірських дурнів та блазнів. Він відчував справжню насолоду від проявів їх недоумства та безглуздих вихваток, тоді як

його менш добродушний суперник, що значно переважав його розумом, любив спостерігати недосконалості людської природи в особі її найкращих представників, знаходячи привід для веселощів у "полохливості хоробрих і безумстві мудрих". І справді, якщо вірити оповіданню Брантома[231] про те, ніби двірський блазень, підслухавши одного разу, як Людовік під час свого приступу побожності, каюся в тому, що отруїв брата Генріха, графа Гюєнського, вибовкав це наступного дня за столом перед усім двором, то, зрозуміло, цьому монархові відбило охоту тішитися жартами професійних блазнів на всю решту свого життя.

Але цього разу Людовік не пропустив нагоди виявити увагу улюбленому блазню герцога Карла. Король увесь час звертався до нього, спонукав до жартів і робив це тим охот-ніше, що під удаваним недоумством ле Глор'є помітив незвичайну спостережливість, тоншу, ніж та, якою відзначалися люди його фаху.

Річ у тому, що Тілі, Ветцвейлер, званий ле Глор'є, не належав до звичайних блазнів. Він був високий на зріст, гарний собою, спритний у багатьох фізичних вправах, що, здавалося, суперечило його розумовій убогості, бо навички в будь-якому ділі потребують терпіння й уваги. Він звичайно супроводив герцога всюди — і на полюванні, і на війні. В бою при Монлері, коли Карл, поранений у горло, ризикував потрапити до рук одного французького рицаря, який вже схопив за повід коня, Тіль Ветцвейлер з шаленою люттю кинувся на ворога і, поваливши його, визволив герцога. Мабуть, він побоювався, що його послугу вважатимуть надто серйозною для людини його професії і що через це він наживе ворогів серед тих рицарів та дворян, які полишили свого государя на піклування двірського блазня. В усякому разі, замість того щоб пишатися цим подвигом, він перетворив усе на жарт. Слухаючи його хвастощі, більшість з придворних не мали сумніву, що врятування Карла було такою самою вигадкою, як і інші теревені блазня. Саме через це він і дістав прізвисько ле Глор'є, тобто "хвастовитий", або "уславлений", яке відтоді залишилося за ним назавжди.

Ле Глор'є одягався дуже багато, причому в його вбранні мало було ознак, властивих його станіві. Він не голив голови, навпаки, з-під його ковпака спадали довгі густі кучері, які змішувалися з такою ж густою бородою, і коли б не чудний, дикий блиск очей, його правильне обличчя можна було б назвати вродливим. Верхівка його ковпака тільки певною мірою скидалася на півнячий гребінь — невід'ємну прикмету блазнівського убору. Брязкальце з чорного дерева було, як звичайно, оздоблене блазнівською головою з срібними осячими вухами, але так, що роздивитися це можна було тільки зблизька. Здалеку брязкальце мало вигляд офіційного жезла першого-ліпшого з найвищих урядових осіб при дворі. А взагалі багате вбрання ле Глор'є зовсім не відрізнялося від вбрання придворних. На ковпаку в нього була золота медаль, на грудях ланцюг з того самого металу, а крій його одягу був не безглуздіший за крій одягу будь-якого з молодих знатних джентджиків.

До цієї особи Карл і Людовік часто зверталися під час бенкету і, здавалося, від щирого серця втішалися його блазнівськими відповідями.

— Чиї ці порожні місця? — спитав його Карл.

— Принаймні хоч одне з них повинно за правом спадкоємства належати мені, друже Кдрл, — відповів ле Глор'є.

— Чому ж це так, неробо? — спитав Карл.

— Бо ці місця належать панам д'Емберкуру і де Коміну, а вони так далеко відпустили своїх соколів, що, здається, вже забули про вечерю. А той, хто воліє краще дивитися на журавля в хмарах, ніж тримати синицю в руці, як відомо, — рідня дурню, і, отже, я маю успадкувати це місце як частішу їхнього рухомого майна.

— Ну, це, друже Тіль, досить дурний дотеп, — сказав герцог. — Але дурні чи мудреці, ось ідуть і самі винуватці. — Саме в цю хвилину де Комін і д'Емберкур ввійшли до зали і, привітавши обох госуларів, мовчки посідали на свої місця.

— Що це значить, панове? — вигукнув герцог, звертаючися до них. — Напевне, ваше полювання було або дуже добре, або дуже погане, що ви так спізналися, Пане Філіпп де Комін, ви в поганому настрої? Невже д'Емберкур виграв у вас серйозне парі? Ви ж філософ, вам треба вміти зносити удари фортуни. Присягаюся святим Георгієм Бургундським, і в д'Емберкура вигляд не кращий. Що це, панове? Ви не знайшли ніякої дичини? Чи соколи ваші залетіли кудись? Чи відьма перейшла вам дорогу? Чи "Дикий мисливець"[232] зустрів вас у лісі? Слово честі, ви маєте такий вигляд, немов з'явилися на похорон, а не на бенкет.

Очі всіх присутніх звернулися до д'Емберкура і де Коміна. Обличчя обох були сумні, хоч і той і другий не належали до тих людей, для яких вираз суму та журби був природним. Це не могло не привернути уваги, і сміх та жарти, що лунали за столом після добірного бургундського вина, почали стихати, всі стали розмовляти пошепки, немов чекаючи почути страшну звістку.

— Що означає ваше мовчання, панове? — спитав герцог, підвищуючи свій і так гучний голос. — Краще було б уже залишатися там в болотах, шукаючи чапель або, певніш, сичів, ніж з'являтися в такому настрої на бенкет.

— Ваша милість, — сказав де Комін, — повертаючися з лісу, ми зустріли графа де Кревкера.

— Як? — сказав герцог. — Він уже повернувся з Брабанту? Сподіваюся, там усе гаразд?

— Сам граф зараз доповість вашій високоості, які в нього новини, — сказав д'Емберкур. — Ми почули їх тільки мимохідь.

— Хай йому біс, де ж сам граф? — спитав герцог.

— Він переодягається, щоб з'явитися до вашої високоості, — відповів д'Емберкур.

— Переодягається? Хай його дідько вхопить! — вигукнув нетерпеливий госулар. — Яке мені діло до його вбрання! Ви, либонь, змовилися з ним, щоб звести мене з розуму.

— Одверто кажучи, — відповів де Комін, — він бажає переказати вам свої новини в приватній аудієнції.

— Хай йому біс! Отак, ваша величність, — сказав Карл, звертаючись до Людовіка, — наші радники завжди слугують нам: коли вони вважають, що довідалися про щось важливе для нас, то пиндючаться, як осел під новим сідлом. Гей, хто там! Накажіть,

щоб Кревкер негайно з'явився сюди. Він повертається з льежського кордону, а ми принаймні (він особливо підкреслив це "ми") не маємо ніяких особливих таємниць, яких не могли б розповісти тут прилюдно.

Всі давно бачили, що герцог уже випив стільки вина, що заперечувати йому було б небезпечно. І хоч багато з присутніх розуміли, що зараз не час вислухувати новини або влаштовувати наради, але, знаючи вдачу герцога, не наважувалися втручатися й мовчали, з тривогою очікуючи, що сповістить граф де Кревкер.

Так минуло кілька хвилин. Герцог, ледве стримуючи своє нетерпіння, дивився весь час на двері. Гості сиділи, втупивши очі в тарілки, немов бажаючи приховати свою цікавість та занепокоєний. Тільки Людовік не виявляв свого хвилювання і весело розмовляв, звертаючись то до кравчого, то до блазня.

Нарешті ввійшов Кревкер і одразу був зустрінутий запитаннями свого государя:

— Ну, які новини в Льежі і Брабанті, пане граф? Повідомлення про ваше прибуття прогнало всю веселість від нашого стола. Сподіваємося, ваша присутність знову поверне її нам.

— Пане мій і государю, — відповів граф твердим, але сумним голосом, — новини, які я привіз з собою, такі, що краще було б розповісти їх на нараді, ніж на бенкеті.

— Ну, викладай жвавіш, чоловіче, хоча б це були новини про прибуття самого антихриста! — звелів герцог. — Але я вже можу догадатися про них: льежці знов повстали?

— На жаль, так, папо мій, — відповів Кревкер дуже серйозно.

— От бачиш, — сказав герцог, — я одразу догадався про те, що ти так боявся переказати мені. Отже, ці головорізи знову взялися до зброї. Ну що ж, ця звістка дуже вчасна, бо тепер ми можемо порадитися з нашим государем (тут він уклонився королю Людовікові й кинув на нього погляд, повний шаленої, хоч і стримуваної ненависті), як покарати цих зухвалих бунтівників. Чи є в тебе ще якісь новини? Викладай їх, а потім дай нам відповідь, чому ти не допоміг єпископові.

— Государю мій, мені дуже тяжко розповідати вам дальші новини, а вам буде дуже тяжко їх слухати. Ні я, ні хто інший не може більш подати допомоги шановному прелатові. Гійом де ля Марк, поєднавшись з повсталими льежцями, здобув замок Шонвальд і вбив єпископа в його власній залі.

— У бив! — промовив герцог глухим голосом, який, проте, розлігся з кінця в кінець зали. — Тебе обдурили, Кревкере, якимсь брехливим повідомленням. Це ж неможливо!

— Горе, государю мій! — сказав де Кревкер. — Я довідався про це від одного самовидця, лучника королівської шотландської гвардії, який був там у залі, коли сталося це вбивство з наказу Гійома де ля Марка.

— І який, безумовно, допомагав і заохочував до цього жахливого вчинку! — вигукнув герцог, схопившись з крісла і тупнувши ногою з такою силою, що стілець, який був біля його ніг, розлетівся на тріски. — Зачиняйте двері, панове, ставайте біля вікон, хай ніхто з чужих не ворухнеться на своєму місці під страхом негайної смерті! Гей, панове, мої рицарі, оголіть мечі! — І, повернувшись до Людовіка, Карл схопився за

меч. Але король, не виявляючи ні найменшого страху, не вживаючи ніяких заходів до оборони, сказав:

— Ця сумна звістка потьмарила ваш розум, любий кузене.

— Ні! — вигукнув Карл жахливим голосом. — Вона тільки збудила справедливо обурення, яке я занадто довго приборкував у собі з огляду на нікчемні міркування щодо обставин і місця. Але тепер ти, вбивце свого брата, ти, бунтівнику проти свого батька, тиране своїх підданих, лукавий союзнику, віроломний королю, безчесний чоловіче, ти тепер у моїх руках, і я дякую богові за це!

— Краще подякуйте моєму безумству, — сказав король, — бо коли ми зустрілися з вами за таких обставин при Монлорі, то, здається, ви тоді хотіли опинитися від мене далі, ніж тепер.

Проте герцог усе ще стискав свого меча, хоч і не витягав його з піхов, не наважуючись уразити ворога, який зовсім не чинив опору і не давав найменшого приводу до насилля.

В залі зчинилося загальне замішання. Двері зачинили, і перед ними з наказу герцога стала варта. Але французькі рицарі й дворяни, хоч їх було мало, посхоплювалися з місці, і приготувалися обороняти свого государя. Людовік не обмовився й словом ні з герцогом Орлеанським, ні з Дюнуа, відтоді як вони були визволені з замку Лош, якщо тільки можна було б назвати визволенням те, що їх приєднали до почту короля Людовіка, де з ними поводитися, мов з підозрілими особами, а не людьми, гідними довір'я та поваги. Незважаючи на це, першим голосом на захист короля, який розлігся серед страшенного гамору й шуму в залі, був голос Дюнуа:

— Пане герцог, ви забули, що ви васал Франції і що ми, ваші гості, — французи. Якщо ви підіймаєте руку на нашого монарха, будьте готові витримати всі найгірші наслідки нашого розпачу, бо, вірте мені, перш ніж ми загинемо, ми нап'ємося крові бургундців, як щойно напилися їхнього вина. Сміливіш, герцог Орлеанський! А ви, французькі дворяни, сюди до мене і робіть те, що я робитиму!

Тільки в такі хвилини король бачить, на кого можна, найбільше покластися. Та невелика купка незалежних рицарів і дворян, що супроводили Людовіка, більшість з яких він зневажав і осуджував, зовсім не злякалися численних ворогів і повної смерті, коли б справа дійшла до сутички. Всі вони миттю зібралися навколо Дюнуа і слідом за ним почали прокладати дорогу до того краю стола, де сиділи обидва государі.

Навпаки, жоден з улюбленців і поплічників Людовіка, що були знаряддям його задумів, жоден з тих, кого він витяг з убожества і незаслужено, возвеличив, не приєднався до них, виявивши боягузтво і байдужість. Ніхто з них навіть не поворухнувся на своєму місці, боячися накликати на себе гнів Карла. Вони, очевидно, вирішили не втручатися, яка б доля не спіткала їхнього добродійника.

Першим з тих, хто кинувся на допомогу королеві, був старий лорд Крофорд, який, з дивною для його років спритністю, пробився наперед (слід, проте, сказати, що бургундці, чи то з почуття рицарської честі, чи то керовані таємним бажанням

врятувати Людовіка, дозволили рицарям пройти до протилежного краю стола) І сміливо став поміж герцогом і королем.

Він хвацько зсунув набік шапку, з-під якої вибивалися сиві кучері, його бліде, зморшкувате обличчя спалахнуло, а старі очі заблищали вогнем відваги. Так він стояв, закинувши плащ на одне плече, готовий, в разі потреби, обгорнути ним ліву руку, а правую оголити меч.

— Я бився за його батька і за його діда, — сказав він, — і присягаюся святим Андрієм, хоч що трапиться, не покину його!

Ця подія, на опис якої нам потрібен був деякий час, відбулася з блискавичною швидкістю. Не встиг герцог стати в загрозову позу, як Крофорд уже опинився між ним і Людовіком, а французькі дворяни, миттю згуртувавшись, оточили свого государя.

Герцог Бургундський усе ще не випускав із руки меча й, здавалося, готовий був подати знак до загального нападу, який неминуче закінчився б винищенням слабшої сторони. Але раптом Кревкер кинувся вперед і; крикнув громовим голосом:

— Государю мій, герцог Бургундський, що ви робите! Це ж ваш дім, ви васал короля, Не проливайте ж крові свого гостя — вашого сюзерена, якому ви самі поставили трон у цій залі і який перебуває під вашою охороною! Благаю вас заради честі вашого дому не помщатися за лиходійство ще гіршим лиходійством.

— Геть з дороги, Кревкере! — гукнув герцог. — Нехай здійсниться моя помста! Геть, кажу тобі! Гнів вінценосця страшний, як гнів небесний!

— Тільки тоді, коли, подібно до гніву небесного, він справедливий, — відповів з твердістю Кревкер. — Благаю вас, государю, вгамуйте свій гнів, хоч ви й зазнали страшної образи. А ви, французькі дворяни, згадайте, що всякий ваш опір марний і може тільки спричинитися до небажаного кровопролиття.

— Слушно, — сказав Людовік, спокій якого не зрадив його навіть цієї страшної для нього хвилини; Він добре усвідомлював, що коли дійдеться до сутички, то в запалі станеться багато такого, чого можна уникнути, не вдаючись до крайнощів. — Любий мій кузене герцоги Орлеанський, хоробрий Дюнуа і ти, мій відданий Крофорде, не накликайте на мою голову біди зайвою запальністю. Наш кузен герцог збожеволів від горя, почувши звістку про смерть свого улюбленого друга, шановного єпископа льєжського, яку ми оплакуємо не менш за нього. Старі і, на нещастя, недавні непорозуміння примушують його підозрівати нас у підбурюванні до цього лиходійства, від якого ми самі здригаємося. Коли наш хазяїн має на думці умертвити нас, свого короля й родича, на підставі облудної підозри, то ви не тільки не полегшите, а, навпаки, погіршите нашу долю своїм втручанням. Отже, назад, Крофорде! Навіть тоді, коли б це було моє останнє слово, я наказую тобі, як король... наказує своєму підлеглому, і вимагаю покори. Назад, назад, і коли від тебе цього вимагатимуть, віддай свій меч, Так наказую тобі я, і твоя присяга зобов'язує тебе коритися.

— Правда, правда, государю мій, — сказав Крофорд, відходячи назад і вкладаючи в піхви оголений до половини меч. — Усе це щира правда, але, слово честі, коли б у мене було за плечима сім десятків моїх вірних шотландців замість семи десятків років, я як

слід провчив би цих джэнджиків із золотими ланцюжками та барвистими шапочками з усякими девізами.

Герцог стояв кілька хвилин, потупивши очі долу, потім промовив із гіркою іронією:

— Ти маєш рацію, Кревкере, наша честь вимагає, щоб ми діяли розсудливо. Було б нерозважливо розправлятися з великим королем, нашим шановним та любим гостем, як ми хотіли зробити це в першому приступі гніву. Ми вчинимо так, що вся Європа визнає, справедливість наших дій... Панове французькі дворяни, віддайте вашу зброю моїм рицарям. Ваш государ порушив замирення і не має більше права користуватися його вигодами. Але на знак поваги до вашого почуття честі, а також і до високого сану й роду гостя, я не вимагаю меча в нашого кузена Людовіка.

— Жоден із нас, — відповів Дюнуа, — не віддасть свого меча й не вийде з цієї зали, поки ми не будемо певні того, що ніхто не займе нашого короля.

— І жоден із лучників шотландської гвардії не покладе своєї зброї доти, доки того не накажуть його величність або великий коннетабль, — додав Крофорд.

— Відважний Дюнуа, — сказав Людовік, — і ти, мій відданий Крофорде, ваш запал тільки шкодить мені, а не допомагає. Я далеко більш покладаюся на свою правоту, — вів далі король із достоїнстю, — ніж на ваше невчасне втручання. Віддайте ваші мечі, благородні бургундці, одержавши від вас ці почесні застави, захистять нас з вами краще, ніж ми це можемо зробити самі. Віддайте свої мечі, я вам наказую.

Так цієї страшної хвилини Людовік виявив ту рішучість і самовладання, які тільки й могли врятувати йому життя. Він знав, що, поки не сталася загальна сутичка, всі бургундські рицарі будуть на його боці і намагатимуться стримати лють свого государя. Але коли справа дійде до зброї, — він це теж знав, — то і сам він і його нечисленні оборонці будуть миттю вбиті. І все-таки навіть його найзапекліші вороги не могли не визнати, що в його поведінці цієї миті не було нічого схожого на нищість та боягузтво. Він уникав усього, що могло довести розлюченого герцога до останнього вибуху гніву, але він не робив ні найменшої спроби пом'якшити його і, не виявляючи страху, уважно й зовсім спокійно дивився на свого родича, як мужня людина дивиться на загрозливі жести божевільного, свідома того, що її власна стійкість та спокій можуть загальмувати вибух гніву навіть у шаленця.

Підкоряючися наказові короля, Крофорд кинув свій меч Кревкерові, промовивши:

— Беріть його і радійте разом із чортом! Віддаючи цей меч, його законний власник не безчестить себе, бо йому не дозволили пустити його в хід!

— Стривайте, панове, — сказав герцог, затинаючися, як людина, котру гнів майже позбавив голосу, — залиште мечі при собі; мені досить того, що ви дасте слово не застосовувати їх. А ви, Людовіку де Валуа, вважайте себе моїм полоненим, доки не буде з'ясовано, яку участь ви взяли у вчиненому святотатстві й убивстві. Відведіть його в замок до башти графа Герберта. Нехай із ним підуть шестеро рицарів, ті, кого він сам обере собі. Пане Крофорде, відкличте свою варту з замку; вам, як належить, призначать приміщення в іншому місці. Підніміть усі звідні мости і спустіть усі ґрати, потрійте число вартових біля міських воріт. Відведіть плавучий міст на правий берег

ріки! Накажіть зайняти пости коло замку моїм чорним валлонам[233] і потрійте всіх вартових на всіх постах! Ви, д'Емберкур, подбайте, щоб місто обходили кінні й піші патрулі кожної півгодини протягом ночі й наступного дня, якщо виявиться, що така охорона справді потрібна після світанку, бо ймовірно, нам доведеться несподівано скористатися з неї. Пильнуйте ж Людовіка, коли вам дороге наше життя!

Він раптом скочив з крісла, кинув на короля погляд, сповнений смертельної ненависті, і швидко вийшов із зали.

— Панове, — сказав король, достойно озирнувшись навколо себе, — горо, яке відчуває герцог від смерті свого спільника, зробило його несамовитим. Сподіваюся, ви, як рицарі й дворяни, надто добре знаєте свої обов'язки, щоб брати участь у насильстві над особою його законного государя.

Цієї хвилини на вулицях почулися звуки барабанів і сурмлення рогів, які скликали воїнів.

— Ваша величність, — сказав Кревкер, що був маршалом при герцогському дворі, — ми піддані його високості герцога Бургундського й повинні виконувати свій обов'язок. Наші надії й молитви, паші зусилля не були достатні для того, щоб встановити мир і згоду між вашою величністю і нашим государем. Поки що ми змушені слухатися його наказу. Всі присутні тут рицарі й дворяни вважатимуть за честь подбати про те, щоб благородному герцогові Орлеанському, відважному Дюнуа і хороброму лордові Крофорду було у пас зручно. А сам я виконуватиму обов'язки камергера вашої величності й проведу вас до покоїв не так, як я сам бажав би, пам'ятаючи вашу гостинність у замку Плессі. Вам залишається тільки обрати собі слуг, яких за наказом герцога можна взяти не більше ніж шість.

— Тоді, — сказав король, поглянувши навколо себе і поміркуювавши хвилину, — я бажав би взяти з собою Олів'є Дена, воїна з моєї особистої охорони, званого Балафре, — можете його обеззброїти, коли хочете, Трістана Пустинника з двома його людьми і мого відданого і надійного філософа Марціо Галеотті.

— Бажання вашої величності буде виконано з усією точністю, — сказав граф де Кревкер. — Галеотті, — додав він, — як мене повідомили, само вечеряє з веселою компанією, але ми зараз покличемо його, а інші негайно прибудуть сюди до ваших послуг.

— Ну що ж, тоді рушаймо до нашого нового житла, відведеного нам гостинним кузеном, — сказав король. — Нам відомо, що це житло досить надійне; треба сподіватися, що воно буде не менш безпечним.

— Ви звернули увагу, кого обрав Людовік собі? — прошепотів ле Глор'є графові Кревкеру, виходячи за королем із зали.

— Безумовно, мій веселий куме, — відказав граф. — Хіба ти можеш щось заперечувати проти цього?

— Нічого, зовсім нічого, тільки те, що це чудний вибір! Цирульник-обмовник, найманий шотландський горлоріз, головний кат і два його помічники та ще на додачу обманщик-дурисвіт. Я піду з тобою, Кревкере, подивитися, як ти розміщатимеш цих

мерзотників, щоб повчитися в тебе розподіляти негідників за рангами. Сам чорт навряд чи міг би скликати таку раду й дати їй кращого голову.

Після цього нахабний блазень, якому все дозволялося, взяв фамільярно графа під руку й пішов поруч із ним на чолі великої варти, що повела короля до нового приміщення, виявляючи вдавану повагу до його особи.

Розділ XXVIII НЕПЕВНІСТЬ

Хропе щасливе хлопство на ослоні,

Нема спокою голові в короні.

Шекспір. "Король Генріх IV", ч. II

Сорок озброєних воїнів з оголеними мечами, з палаючими смолоскипами ескортували або, певніш, конвоювали короля Людовіка з ратуші до Пероннського замку, і коли він увійшов в цю похмуру та сумовиту будову, здавалося, немов якийсь голос простогнав йому на вухо напис, що за словами флорентійського поета[234], було вирізьблено на воротах пекла: "Покинь надію, входячи сюди".

Мабуть, цієї хвилини якесь почуття гризоти могло б охопити короля, коли б він згадав про тих нещасних, сотні й навіть тисячі яких він без усякої причини, через найменшу підозру кидав у в'язниці без ніякої надії на визволення, де вони проклинали навіть саме своє життя, але все ж таки хапалися за нього, спонукувані тваринним інстинктом.

Від яскравого полум'я смолоскипів бліде сяйво місяця, що ледве світив з-за хмар, видавалося ще тьмянішим, а червона заграва, оповита димом, осявала старовинні будови, кидаючи похмурі тіні на стіни цього донжону, званого баштою графа Герберта. Це була та сама башта, на яку вчора Людовік дивився, передчуваючи якесь лихо; тепер королю доводилося стати її мешканцем, і жити тут у постійному страху перед насильством, яке під цим таємничим, мовчазним склепінням міг безкарно вчинити над ним у випадку гніву його надто могутній васал.

Страх ще більше стиснув серце короля, коли, проходячи подвір'ям, він побачив кілька трупів, нашвидкуруч прикритих військовими плащами. Він одразу пізнав у цих небіжчиках лучників шотландської гвардії, що, як граф до Кревкер пояснив, не підкорилися наказу покинути пости біля покоїв короля, і між ними й валлонськими охоронцями герцога сталася сутичка, внаслідок чого, перш ніж командири припинили її, з обох сторін загинуло кілька чоловік.

— Мої вірні шотландці, — сказав король Людовік, дивлячися на це сумне видовище, — коли б вам довелося битися сам на сам, уся Фландрія і вся Бургундія на додачу не могли б виставити рівних вам бійців.

— Авжеж, коли це завгодно вашій величності, — сказав Балафре, що йшов позаду короля. — Найшла коса на камінь, нічого не вдієш. Мало є таких, які можуть подолати більш ніж двох супротивників одразу. Я і сам, нічого гріха таїти, не стану битися водночас проти трьох, якщо цього не вимагає обов'язок, — тоді вже, звичайно, не до підрахунків.

— І ти тут, давній знайомий? — сказав король, обертаючися до нього. — Отже, при

мені є ще один відданий слуга.

— І ще один, готовий допомогти вашій величності послугою чи порадою, — прошепотів Олів'є Ден.

— Усі ми віддані вашій величності, — понуро сказав Трістан Пустинник, — бо коли герцог позбавить життя вашу величність, то він нікому з нас не дозволить пережити вас, навіть коли б ми й бажали цього.

— Оце я називаю надійною гарантією відданості, — сказав ле Глор'є, що, як ми вже згадували, з цікавості ув'язався за Кревкером, що супроводжував короля.

Тим часом спішно викликаний сенешаль насилу повертав важеного ключа, відмикаючи ворота величезної готичної вежі, і, нарешті, мусив звернутися по допомогу до одного з воїнів Кревкера. Коли двері відчинили, шестеро людей із смолоскипами пішли попереду, освітлюючи вузький звивистий коридор, денно світло до якого проникало зверху крізь бійниці й заґратовані віконця, пророблені в стінах. Коридор закінчувався такими самими вузькими й надзвичайно крутими сходами з грубо обтесаного каміння. Піднявшись по цих сходах, вони ввійшли через грубі, оббиті залізом двері до так званої великої зали башти. В це просторе похмуре приміщення ледве сочилось денне світло крізь вузькі вікна, що здавалися ще вужчими через значну товщину стін і були схожі скоріше на щілини; коли невелику частину зали осяло червоне полум'я смолоскипів, усі закутки поринули в темряву. Кілька кажанів та лиховісних птахів, збуджених незвичайним світлом, зірвалися з своїх місць і почали кружляти над смолоскипами, щохвилини загрожуючи їх загасити. Старий сенешаль просив короля вибачити, що не встиг прибрати Державну залу, бо наказ герцога був такий несподіваний, а приміщення це вже років двадцять стояло порожнє, та й раніше, за часів короля Карла Простака[235], в ньому, кажуть, рідко хто мешкав.

— Король Карл Простак, — як луна повторив Людовік. — Тепер я знаю історію цієї башти. Тут його вбив зрадник васал Герберт, граф де Вермандуа, — так твердять наші літописи. Я знав, що з Пероннським замком пов'язане якесь старе оповідання, але не міг пригадати, яке саме. Тут було вбито мого попередника!

— Ні, не тут, не зовсім тут, коли завгодно вашій величності, — пояснив старий сенешаль, простуючи з запобігливою покvapливiстю чичероне[236], який показує чужинцям варті уваги місця. — Не в цій залі, а там, у кімнаті на розі, суміжній з опочивальнею вашої величності.

Він швидко відчинив двері в кінці зали, що вели в маленьку опочивальню, які звичайно бувають у таких старовинних будовах; але саме через це кімната була затишніша, ніж велика пустинна-зала. Тут поспіхом приготували дещо для перебування короля. Вздовж стін висіли килими, у каміні з заіржавілими ґратами, який давно вже не топили, палав вогонь, а на підлозі було розстелено сінники для тих, хто мав, за звичаєм того часу, ночувати в одній кімнаті з королем.

— Решта почту розміститься в залі, — не вгавав балакучий старий. — Сподіваюся, ваша величність вибачите, але наказ герцога був такий несподіваний... Ось тепер, коли вашій величності буде завгодно подивитися за ті двері під завісою, ви побачите

витесану в стіні нішу, де саме й було вбито Карла. До неї знизу веде потайний хід, через який пройшли вбивці. У вашої величності, сподіваюся, очі кращі за мої, і ви можете ще побачити криваві плями на дубовій підлозі, хоч з того часу минуло вже п'ять століть.

Не перестаючи балакати, старий нишпорив уздовж стіни, намагаючи потайні двері, про які він казав, щоб відчинити їх, але король зупинив його:

— Стривай, старий, стривай хвилинку, скоро, мабуть, ти матимеш змогу розповісти новіші оповідання і показати свіжішу кров. Пане де Кревкер, що ви гадаєте з цього приводу?

— Я тільки можу відповісти, сир, що в цих покоях ваша величність такий же господар, як і у своєму власному замку в Плессі, а охороняти їх доручено Кревкерові, чиє ім'я ніколи ще не було заплямоване зрадою або вбивством.

— Але що ж базікав той старий про якийсь потайний хід? — спитав Людовік збентеженим голосом і, хапаючи за руку Креккора одпією рукою, іншою показав на потайні двері.

— Це, мабуть, просто приснилося цьому Морне, — відповів Кревкер, — або, може, це одне з старих безпідставних оповідань, пов'язаних з цим місцем. Але ми подивимося зараз самі.

Він уже хотів відчинити двері, коли Людовік зупинив його:

— Ні, Кревкере, ні, ваша честь — для мене достатня запорука. Але що ж зробіть зі мною тепер ваш герцог? Не може ж він тримати мене в'язнем тут. Коротше кажучи, я хочу знати вашу думку Щодо цього, Кревкере.

— Государю мій, — відповів граф, — ви самі бачили, яке враження справила на герцога ця жахлива звістка про вбивство його близького родича й спільника, і вам, мабуть, краще, ніж мені, знати, чи справедлива його підозра, нібито це лиходійство сталося з намови агентів вашої величності. Але герцог — людина благородна, і хоч він дуже запальний, але нездатний на таємне лиходійство. Я не знаю, який він має намір, але те, що він зробіть, він зробіть при денному світлі і перед лицем своїх і ваших підданих. Я можу тільки додати, що ми, його радники, за винятком, мабуть, одного з нас, докладемо всіх зусиль, щоб він доброзичливо, справедливо й великодушно вирішив цю справу.

— Ах, Кревкере, — сказав Людовік, стискуючи йому руку, немов під впливом сумних настирливих спогадів, — щасливий той государ, якого оточують радники, що можуть стримати його пориви нерозумних пристрастей!.. Їхні імена будуть записані золотими літерами на скрижалях історії. Благородний Кревкере, чому доля не послала мені такої людини, як ти?

— Щоб ваша величність поквапилися спекатися її? — зауважив ле Глор'є.

— А, втілена мудрість, ти також тут? — вигукнув Людовік, обернувшись до нього. І одразу змінивши патетичний тон, із яким він звертався до Кревкера, з невимушеною веселістю додав — Отже, й ти прийшов сюди за нами?

— Авжеж, государю, — відповів ле Глор'є, — мудрість у блазнівському вбранні

мусить іти за безумством у порфірі.

— Як це зрозуміти, пане Соломоне? — спитав Людовік. — Чи не бажаєш ти помінятися зі мною ролями?

— Ні, присягаюся всіма святими, тільки цього ще бракує, — відказав ле Глор'є. — Я не погодився б на це, навіть коли б ви дали мені ще п'ятдесят корон на додачу.

— Чому ж це так? Коли б мені довелося вибирати государя, я цілком задовольнився б таким, як ти.

— Авжеж, сір, — сказав ле Глор'є, — тільки коли судити про розум вашої величності з того, куди він вас привів, то хтозна, чи погодився б я мати такого безглуздного блазня?

— Мовчи, неробо! — крикнув граф де Кревкер. — Твій язик занадто вже розгойдався.

— Не займайте його, — сказав король, — я не знаю нічого смішнішого, як глупота розумних людей. Ось тобі, мій друже, візьми цей гаманець із золотом і разом з ним прийми мою пораду — ніколи не бути таким дурнем, щоб вважати себе розумнішим за інших... І прошу, зроби мені таку ласку: розпитай, де там мій астролог Марціо Галеотті, і негайно пошли його до мене.

— Зараз, неодмінно зроблю це, государю мій, — відповів блазень. — Не маю ніякого сумніву, що знайду його в Жана Допльтюра, бо й філософи, так само як і дурні, знають, де можна купити найкращого вина.

— Дозвольте цьому вченому чоловікові вільно входити до мене, пане де Кревкер, — звернувся до нього Людовік.

— Звичайно, ваша величність, — відповів граф, — але, на жаль, мушу додати, що, за даними мені інструкціями, я нікому не можу дозволити виходити з покоїв вашої величності. Бажаю вам доброї ночі, ваша величність, — сказав він за хвилину, — мені треба-піти подивитися, щоб усе було приготовано для зручного розміщення вашого почту в залі.

— Не завдавайте собі стільки клопоту, коли йдеться про них, пане граф, — відповів король, — вони звикли зносити біду й нестатки, і, кажучи одверто, крім Галеотті, мені не треба сьогодні нікого, якщо це не суперечить вашим інструкціям.

— Ви тут масти право робити, що вам завгодно, ваша величність, — зауважив Кревкер. — Такий наказ мого государя.

— Ваш государ, графе де Кревкер, — відповів Людовік, — якого я тепер мушу так само називати й моїм, справедливий і милостивий пан. А мої володіння хоч тепер трохи й обмежені, бо я маю тільки стару залу й опочивальню, проте ще досить просторі для підданих, які залишилися в мене.

Граф де Кревкер попрощався з королем і пішов. Незабаром почулися кроки вартових, які ставали на свої пости, і голоси начальників варті, що віддавали накази. Нарешті настала тиша, і чути було тільки лінивий плескіт Сомми, що котила свої каламутні води попід стінами замку.

— Ідіть собі в залу, друзі мої, — сказав Людовік, звертаючися до своїх придворних,

— тільки не лягайте спати, бо нам ще треба будо облагодити одну важливу справу, й обов'язково сьогодні вночі.

Тим часом як інші пройшли до опочивальні, Олів'є й Трістан вийшли в залу, де залишилися Балафре й два помічники прево. Вони побачили, що ті розпалили вогонь у каміні, який трохи нагрівав і освітлював велику залу, і, загорнувшись в плащі, засмучені сиділи на підлозі. Олів'є й Трістан не придумали нічого кращого, як наслідувати їхній приклад, а через те, що вони раніше не були добрими друзями, то й тепер не мали ні найменшої охоти розмовляти між собою про цю дивну та раптову зміну їхньої долі. Вся компанія сиділа мовчки.

Тим часом їх господар переживав на самоті в своїй відокремленій від усього світу кімнаті такі муки, якими частково можна було б спокутувати страждання, заподіяні людям із його наказу. Він то починав швидко, нервово ходити, то зупинявся, заламуючи руки, — словом, дав повну волю своєму хвилюванню, яке він так майстерно вмів приховувати від усіх. Нарешті, підійшовши до потайних дверей, за якими, як казав старий Морне, був убитий один з його попередників, він дав волю своїм почуттям, безладно й уривчасто промовивши:

— Карл Простак, Карл Простак! А яке ж прізвисько дадуть нащадки Людовікові Одинадцятому, чия кров, очевидно, незабаром освіжить старі плями твоєї крові? Людовік Дурень, Людовік Слентяй, Людовік Безглуздий? Ні, всього цього не досить, щоб висловити всю мою безмежну дурість! Повірити, що ці шибеники, лъєжці, які тільки й живуть думками про бунт, можуть хоч на день залишитися спокійними! Уявити собі, що цей Арденський Вепр приборкає свої дикі інстинкти, свою кровожерну натуру! Сподіватися, що мені вдасться напоумити Карла Бургундського, не вивідавши заздалегідь, чи вплинуть мої розумні докази на цього дикого бугая!.. Дурень, осел, йолоп! Але негідник Марціо не втече від мене! Це він у всьому винен та ще той скажений піп, мерзотник де Балю[237]. Коли тільки мені пощастить вибратися звідси, я зірву з його голови кардинальську шапку разом з його шкірою! Але другий зрадник у моїх руках, а я ще король, і в мене ще вистачить сили, щоб покарати цього шахрая, базікала, нікчемного звіздаря, цього підлого брехуна, через якого я, немов якийсь дурень, попав у пастку! Поеднання сузір'їв! От і маєш поєднання! Він молов такі дурниці, якими можна обдурити хіба тільки тричі пропечену баранячу голову, а я, йолоп, гадав, що розумію його! Тепер стережися, Галеотті! Ми незабаром побачимо, що саме віщували твої сузір'я! Однак треба спершу помолитися...

Над дверима, мабуть, на спогад про вбивство, яке тут сталося, було вирізьблено з каменю грубе розп'яття. Король подивився на цю емблему, готовий стати перед нею навколішки, і раптом зупинився, немов хотів застосувати перед образом принципи світської політики і вважав нерозсудливим підійти до святого, не забезпечивши собі підтримки з боку якогось надійного покровителя. Через це він відступив од розп'яття, як людина, негідна дивитися на нього, зняв капелюх і, вибравши серед інших оздоб образок Клерійської богоматері, став перед ним навколішки й вимовив таку оригінальну молитву, з якої видно, що в своєму грубому марновірстві він вважав

Клерійську і Амбрєнську богоматір за двох різних святих; віддаючи перевагу діві Амбрєнській, він частіше звертав до неї свої обітницї.

— Прєсвята діво Клерійська! — вигукнув він, заламуючи руки і б'ючи себе в груди.
— Благословєнна мати милосердя! Милостива наша заступнице перед всемогутнім, зглянься на мене, грішного! Каюся, я часто нехтував тобою для блаженної сестри твоєї, пречистої діви Амбрєнської. Але я ж король, влада моя велика, багатства необмежені, і коли б навіть їх забракло, я радніше подвою податки на моїх підданих, ніж не віддам належного вам обом. Відчини мені залізні двері, наповни землею глибокі рови, виведи мене з цієї страшної небезпеки, як мати свою дитину! Коли я й подарував твоїй сестрі графство Булонь, хїба я не можу й тобі подарувати якесь інше? Я віддам тобі багатющу провінцію Шампань з усіма її виноградниками, що постачатимуть вино твоїм монастирям. Я обіцяв цю провінцію моему братові Карлу, але ти знаєш, він уже помер, отруєний настоятелем монастиря святого Іоанна, цим підлим Анжелї, якого я, коли тільки буду живий, неодмінно покараю. Я вже давно обіцяв тобі це, але тепер виконаю свою обіцянку, і, коли я припустив цей злочин, повір мені, милостива покровительнице, то лише тому, що не бачив іншого засобу заспокоїти смуту в моему королівстві. Не вважай колишній гріх мій сьогодні мені за провину, але будь, як завжди, моею доброю і милосердною заступницею, до якої доходять мої благання! Пречиста діво, вблагай твого сина, щоб він простив мені мої минулі гріхи і ще один... один зовсім маленький гріх, який я мушу заподїяти сьогодні вночі... А втім, це навіть не гріх, милостива Клерійська діво, — не гріх, а тільки справедлива кара, бо цей негідник найбільший дурисвіт, який будь-коли нашіптував брєхню на вухо своєму государеві; крім того, він схильний до нечестивої грецької єресі. Він негідний твого заступництва, дозвољ мені покарати його самому, і вважай це за мій добрий вчинок, якщо мені пощастить звільнити світ від цього некроманта[238] і відьмака, не вартого твоєї уваги й ласки, — цього пса, смерть якого повинна мати для тебе не більше значення, ніж погасла іскра, що впала із свїчки або відскочила від вогнища. Не звертай уваги на таку дрібницю, милостива й доброзичлива мати діво, згадай краще про те, як допомогти мені в моїй біді. Ось я прикладаю мою королівську печатку до твого святого образу на знак того, що виконаю свою обіцянку щодо Шампанї, й присягаюся, що ніколи більш не звертатимуся до тебе в таких кривавих справах, знаючи, яка ти добра, милосердна та милостива.

Уклавши таку оригінальну умову з пречистою дівою, Людовік прочитав латинською мовою сім покаєнних псалмів і кілька молитов до богоматері. Потім підвівся, цілком певний того, що дістав собі заступництво святої діви, тим більш, як він лукаво подумав, що гріхи, за які він досі просив у неї помилування, були іншого характеру, і, таким чином, богоматір Клерійська не могла вважати його за безнадійного й закорєнілого вбивцю, бо за свої злочини він найчастіше каявся перед іншими святими.

Очистивши так своє сумління або, певніше, вибіливши його, як надмогильний пам'ятник, король просунув голову в двері й покликав до себе Балафре.

— Мій хоробрий воїне, — сказав він йому, — ти вже давно служиш мені вірою й

правдою, але досі що не мав ніякого підвищення на службі. Зараз я перебуваю в такому становищі, що й сам не знаю, чи залишусь живий. Проте я не хочу померти невдячним, не відплативши по заслугі, якщо мені допоможуть, як друзям, так і ворогам. У мене є друг, якого я мушу винагородити, — це ти, є лютий ворог, якого треба покарати, — це віроломний зрадник Марціо Галеотті, бо це він заманив мене в цю пастку й віддав до рук смертельного ворога так спокійно, як різник засуджує на смерть свою жертву.

— Я можу викликати його на поєдинок. Кажуть, що він уміє битися, хоч і схожий на лантух, — відповів Балафре. — А герцог — великий друг усіх, хто володіє мечем; сподіваюся, він не відмовить нам призначити відповідне місце, щоб поквитатися; і коли ваша величність залишитеся живі й будете на троні, то ще побачите самі, що ваш слуга зумів підтримати честь свого государя й помститься на цьому філософові.

— Хвалю твою хоробрість і відданість, — відповів король, — але цей мерзотник — бравий воїн, а я не хочу ризикувати твоїм життям.

— З дозволу вашої величності, який же я був би хоробрий, — заперечив Балафре, — коли б злякався цього супротивника або навіть і вправнішого за нього? На що б я був здатний, коли б, не вміючи ні читати, ні писати, не впорався з таким гладким дурнем, що всеньке своє життя тільки те й робив, що сидів за книгами.

— І все-таки, — зауважив Людовік, — я не хочу ризикувати твоїм життям, Балафре. Я звелів, щоб цей зрадник прийшов до мене, і він зараз буде тут. Тобі треба тільки вибрати підходящу хвилину, підкрастися до нього ближче й проколоти його під п'яте ребро... Ти розумієш мене?

— Але ж, — відповів Балафре, — коли завгодно вашій величності, це не моє ремесло. Я й собаки не можу вбити, якщо вона не кине на мене, або не загавкає, або не дасть мені якогось приводу, або ще щось таке...

— Невже в тебе таке ніжне серце? — вигукнув король. — Хіба ти не завжди буваєш першим у бою і в облозі? Адже ж ти, кажуть, завжди готовий скористатися з усіх насолод і вигод, які дістаються переможцеві з жорстоким серцем і безжалісною рукою!

— Государю мій, — відповів Балафре, — тримаючи меч у руці, я ніколи не відступав перед ворогами вашої величності і не щадив їх. Бій — це інша справа. Тоді небезпека гарячить кров людині так, що, присягаюся святим Андрієм, треба потім години дві, щоб вона заспокоїлася. Це саме я й називаю законним виправданням убивства. Господи, помилуй нас, бідних солдатів, які спершу божеволіють від запалу під час бою, а потім втрачають розум, святкуючи перемогу. Я чув про якийсь легіон, що складався нібито з самих святих. От кому діла по зав'язку — молитися за всіх інших воїнів, замолювати гріхи всіх, хто носить шоломи з перами, куртки з буфами та широкі мечі. Але те, що ваша величність мені пропонуєте, зовсім не солдатська справа, хоч я не заперечуватиму, що справ нам не бракує. Коли астролог, як ви кажете, зрадник, то нехай він і помирає смертю зрадника, а я тут ні при чому. У вашої величності ще є прево з своїми катами — нехай вони з ним і розправляються: це якраз личить їм, а не шотландському дворянинові із порядної родини, який перебуває на службі в короля.

— Твоя правда, — сказав Людовік, — але ти мусиш принаймні охороняти нас і дбати

про те, щоб ніщо не перешкодило виконати мій справедливий вирок.

— Я ладен охороняти вас хоч від усієї Перонни, — відповів Балафре. — Ваша величність може не сумніватися: я зроблю для вас усе, що не суперечить моему сумлінню, а воно, — можу запевнити, — на користь мені й на вигоду вашій величності досить гнучке. Ви, мабуть, знаєте, які мені доводилося облагоджувати справи. Далекі, я скоріше проковтнув би цілу в'язку своїх власних кинджалів, ніж зробив би щось таке для когось іншого, крім вас.

— Ну, тоді нема про що й балакати, — відповів король. — Слухай же, коли Галеотті зайде до мене, ставай біля дверей на чати і ні кого не пускай, — ось, власне, і все, чого мені від тебе треба. Іди і поклич до мене мого військового прево.

Балафре вийшов із опочивальні, і за хвилину перед королем з'явився Трістан Пустинник.

— Здрастуй, куме, — привітав його Людовік. — Що ж ти думаєш про наше становище?

— Становище засуджених на смерть, коли тільки герцог не зглянеться на пас, — відповів прево.

— Зглянеться чи ні, але негідник, що заманив нас у цю пастку, піде на той світ нашим квартирмейстером, щоб улаштувати для нас там квартиру, — сказав король, суворо усміхаючись. — Трістане, ти вже зробив для мене й для правосуддя чимало послуг, але *finis*, або краще сказати, *funis coronat opus*[239] — і ти повинен послужити мені до кінця.

— І послужу, государю, — відповів Трістан. — Я хоч і проста людина, але ніколи не був невдячний. Я виконаю свій обов'язок у цих стінах або в іншому місці, і, поки живий, кожен ваш вирок буде одразу виконано так, немовби ви сиділи на своєму тропі; а там нехай уже розправляються аї мною як завгодно, мені однаково.

— Це саме те, чого я чекав від тебе, куме, — сказав Людовік. — Але чи є в тебе надійні помічники? Зрадник — сильна й спритна людина і, напевне, кликатиме собі на допомогу. Мій шотландець вартуватиме біля дверей, тільки й усього. Навіть і для цього мені довелося його умовляти, вдаючись до жартів та похвал. Олів'є ні до чого не здатний, крім брехні та улещування; правда, він ще великий майстер давати небезпечні поради. І хай йому чорт! Він, мабуть, сам швидше попаде в петлю, ніж зможе накинути її на іншого. Подумай, чи є в тебе люди й засоби, щоб надійно звершити цю справу.

— Зі мною Труазешель і Птіт-Андре, — відповів Трістан, — люди такі досвідчені в своєму ремеслі, що з трьох повісять одного так, що двоє інших і не побачать. Усі ми вирішили жити й померти з вашою величністю, бо знаємо, що, коли вас не буде, з нами розправляться не краще, ніж ми розправлялися з нашим клієнтами. Але, з дозволу вашої величності, з ким саме ми матимемо справу? Я люблю знати це заздалегідь, бо ваша величність не раз лаяли мене за помилки, коли замість справжнього злочинця мені доводилося повісити чесну людину, що не завдала ніякої шкоди вашій величності.

— Цілком правильно, — сказав король. — Отже, знай, Трістане, засуджений — Марціо Галеотті. Ти здивований, але це правда. Негідник брехливими віщуваннями

заманив усіх нас у цю пастку й виказав герцогові Бургундському.

— Ну, це йому не минеться так, — вигукнув Трістан. — Навіть коли б це було останнє діло у моєму житті, я ввіпнуся в цього мерзотника, як оса, а там нехай мене хоч роздушать!

— Я знаю твою відданість, — сказав король, — і те, що ти, як кожна чесна людина, почуваєш задоволення, виконуючи свій обов'язок: чеснота, як кажуть учені, сама себе винагороджує. Іди ж і приготуй своїх жерців, бо жертва наближається до нас.

— Ви наказуєте стратити його у вашій присутності, милостивий государю? — запитав Трістан.

Людовік відхилив його пропозицію, але звелів прево заздалегідь усе приготувати, щоб виконати вирок, коли астролог вийде з його кімнати.

— Я неодмінно хочу, — додав король, — ще раз побачити цього мерзотника. Цікаво подивитися, як він поводитиметься в присутності свого пана, якого він зрадив. Я з насолодою дивитимуся, як свідомість смерті прожене рум'янець із його рожевих щік, як затьмаряться його очі, що так нахабно брехали мені. Ах, чому тут нема й другого зрадника, що підтримував його віщування своїми порадами! Але якщо я лишуся живий, бережіть вашу мантию, кардинале де ля Балю! Сам римський папа не врятує вас, присягаюся апостолом Петром та Клерійською богоматір'ю, яка є втіленням милосердя. Ну, чого ж ти баришся? Іди готуй своїх хлопців, негідник кожної хвилини може з'явитися сюди. Благаю небо, щоб жодна підозра не спала йому на думку і він не відмовився прийти. Ото була б невдача! Іди, Трістане. Здається, раніше ти не мав звички баритися, готуючися до виконання моїх наказів.

— Навпаки, як ваша величність часто самі казали, я завжди надто квапився, і це іноді спричинялося до помилок: мені доводилося вішати одного замість другого. Я навіть проситиму вашу величність, коли ви прощатиметесь з Галеотті, подати мені якийсь знак, чи починати справу. Я пам'ятаю випадки, коли вашій величності завгодно було скасувати вирок, і потім мене винуватили за поспішність.

— Ач яка підозрілива людина! — вигукнув король. — Кажу тобі, цього разу я вже не скасую свого вироку! Ну, щоб покінчити з цим, нехай вже буде так. Пам'ятай, коли я, прощаючися, скажу йому: "Над нами є небо!" — ти роби свою справу; коли ж я скажу: "Іди з миром!" — це означатиме, що я змінив свій намір. Зрозумів тепер?

— У мене тупа голова, государю, в усьому, що не стосується мого ремесла, — відповів Трістан Пустинник. — Дозвольте мені повторити. Коли ви скажете: "Іди з миром!" — це означатиме, що я мушу робити свою справу?

— Ні, дурню, ні, — розсердився Людовік, — тоді нехай і йде з миром, а ось коли я скажу: "Над нами є небо!" — тоді підтягни його повище до зірок, з якими він так любить розмовляти.

— Я сподіваюся, що ми знайдемо тут усе потрібне, — зауважив прево. — А коли не знайдемо...

— Ну, тоді придуши його, і квит, — порадив король, похмуро усміхаючись.

— А труп... — спитав прево, — куди подіти його тіло?

— Стривай, зараз поміркуємо, — мовив король. — Вікна в залі надто вузькі, але, мабуть, оцей отвір досить широкий. Скинемо тіло в Сомму і приколемо папірець йому на груди з таким написом: "Пропустіть без мита: королівське правосуддя". А там нехай уже солдати герцога виловлюють його, коли мають охоту.

Військовий прево вийшов з кімнати короля і покликав обох своїх помічників в куток великої зали на нараду. Труазешель узяв туди один смолоскип, щоб було видніше, і всі троє почали радитися пошепки, хоч навряд чи хто міг підслухати їх, бо Олів'є був заглиблений в свої думки, а Балафре міцно спав.

— Друзі мої, — сказав прево своїм катам, — ви, мабуть, гадали, що ми вже не матимемо нагоди показати своє вміння, бо самі станемо іграшкою в руках інших. Підбадьортесь! Наш милостивий король ще раз дає нам змогу відзначитися, і ми повинні відважно виконати свій обов'язок як люди, що залишають про себе пам'ять в історії.

— Ого, я догадуюся, що то за справа, — сказав Труазешель. — Наш покровитель, як римські цезарі, коли їм доводилося пошитися в дурні, або, по-нашому, стати на перший щабель шибениці, шукає досвідчених людей серед своїх виконавців правосуддя, щоб його священну особу не мучили невмілі руки якогось новачка або халтурника в нашому ремеслі. Прекрасний звичай для єретиків! Але я, як добрий католик... либонь, не знаю, чи наважуся накласти руку на нашого найхристияннішого короля.

— Досить, брате, ти надто вразливий, — заперечив Птіт-Андре. — Коли сам король наказує виконати над ним вирок, то я не знаю, чому б нам його не послухатися. Хто живе в Римі, той має слухатися папи! Люди прево мусять коритися своєму панові, а він — королеві.

— Тихше, ви, негідники, — гримнув військовий прево. — Йдеться не про особу його величності, а тільки про того грецького єретика й магометанського чаклуна Марціо Галеотті.

— Галеотті? — вигукнув Птіт-Андре. — Ну що ж, річ цілком природна. Я, здається, не знав жодного фокусника, який, танцюючи на туго натягнутому канаті, не закінчив би свого життя, повиснувши на одному з його кінців, — стриб, і все.

— Я шкодую тільки, — сказав Труазешель, підвівши очі догори, — що бідолаха мусить померти без сповіді.

— Мовчи! Мовчи! — відповів прево. — Він же єретик і чорнокнижник... Цілий собор попів не міг би наставити його на істинну путь і врятувати від долі, яку він заслужив. А втім, якщо йому заманеться сповідатися, так у тебе ж є хист, Труазешелю, ти й можеш бути йому за духовного отця. Але, от що далеко важливіше, боюся, що вам доведеться пустити в хід кинджали, друзі мої, бо в нас немає під рукою потрібних засобів і знарядь нашого ремесла.

— Ну, боронь, богоматір Паризька, — вигукнув Труазешель, — щоб наказ короля застукав мене зненацька. Я маю завжди при собі мотуз святого Франціска, обвитий чотири рази круг тіла, з готовим зашморгом. Недарма ж я належу до його братії, і мені дозволено носити їхній каптур, коли я перебуваю in extremis[240], хвала богові й

панотцям із Сомюрського абатства.

— А щодо мене, — сказав Птіт-Андре, — то в моїх саковках завжди знайдеться болт з блоком і міцний гвинт, щоб закріпити його, де мені забажається, коли б довелося виконувати вирок в такому місці, де нема дерев або де гілля росте надто високо від землі. Це дуже до речі.

— Чудово! Отже, все, що нам потрібно, є, — сказав військовий прево. — Лишається тільки пригвинтити блок до тієї бантини над дверима і прилагодити там мотуз. Я підведу того молодця до цього місця і забалакаю його, а ви хутко накинете йому на шию зашморг, і тоді...

— І тоді ми смикнемо мотуз, — сказав Птіт-Андре, — раз, два — і наш астролог опиниться, на небі або принаймні його ноги вже не торкатимуться землі.

— А чи не погодяться ті пани, — спитав Труазешель, подивившись н сторону каміна, — допомогти нам у виконанні наших обов'язків і зробити першу спробу в нашій професії?

— Гм! Навряд... — відповів прево. — Цирульник здатний тільки на те, щоб чужими руками жар загрібати; а щодо шотландця, то пін вартуватиме біля дверей, поки ми облагодуватимемо по діло. Йому не вистачить ні кмітливості, ні спритності, щоб узяти в ньому діяльнішу участь: кожному своє.

З дивовижною спритністю і навіть із якоюсь професійною насолодою, що приглушала усвідомлення небезпеки їх власного непевного становища, ці гідні помічники прево приладнали все знаряддя для виконання вироку, виголошеного над Галеотті полоненим монархом, радіючи, що завершать славним подвигом своє не менш славне життя. Трістан Пустинник із явним задоволенням стежив за їхніми готуваннями. Олів'є не звертав ніякої уваги на те, що відбувалося навколо нього. А Людовік Лезлі, прокинувшись від шуму, дивився на все це, як на справу, що його не обходить, і він не несе за неї відповідальності[241].

Розділ XXIX ВЗАЄМООБВИНУВАЧЕННЯ

Твій час ще не минув, і біс тобі
Продовжує служити. Він веде,
Як поводити сліпого, манівцями,
Тримаючи за руку, проводжав,
Обходячи вибоїни та пні,
В безодню геть, щоб кинути туди.
Стара комедія

Підкоряючись наказу Людовіка або, певніш, виконуючи його прохання, бо король перебував у такому становищі, коли він, будучи монархом, міг лише просити, ле Глор'є пішов шукати Марцію Галеотті, що для блазня не становило великих труднощів.

Він одразу попрямував до найкращої пероннської таверни, де сам він був далеко не випадковим відвідувачем, як великий прихильник тих напоїв, що ставили розум усіх інших людей на один рівень із його власним.

Він знайшов або, певніше, побачив астролога в кутку пивної зали, або, як її звуть

німці та фламандці, Stube чи stoof[242], з огляду на її найважливішу прикрасу. Астролог, сидячи за столом, захопився розмовою з якоюсь жінкою в чудному чи то мавританському, чи то азіатському вбранні. Побачивши ле Глор'є, жінка встала, готова відійти.

— Це надійні новини, на які ви сміливо можете звіритися, — сказала незнайомка Галеотті і з цими словами зникла у натовпі відвідувачів, що гуртками сиділи навколо окремих столів.

— Ну, кузене філософ, — сказав блазень, підходячи до Галеотті, — само небо, здається, піклується про тебе. Не встиг відійти од тебе один вартовий; як воно посилає йому на зміну другого. Не встигла тебе покинути одна дурна голова, як з'являється друга, щоб повести тебе до покоїв Людовіка Французького.

— Тебе послав король? — спитав Марціо, недовіжливо поглядаючи на нього, бо з першого погляду пізнав у ньому блазня, хоч у вбранні ле Глор'є, як ми вже зазначали, не було нічого, що вказувало б на це.

— Авжеж, пане! — відповів ле Глор'є. — І вам краще, ніж кому іншому, відомо, що коли Могутність посилає Дурість шукати Мудрість, то це надійна ознака того, на яку саме ногу кульгає хворий.

— А що, коли я відмовлюся піти на такий пізній виклик, та ще переказаний таким посланцем? — спитав Галеотті.

— В такому разі, щоб не завдавати клопоту вашій особі, ми понесемо нас на руках, — сказав ле Глор'є. — Тут біля дверей у мене наготові десяток бургундських молодців, яких Кревкер дав мені саме на цей випадок. Ви повинні знати, що ми з моїм другом Карлом Бургундським ще не відібрали в нашого кузена Людовіка його корони, яку він, як осел, віддав нам. Щоправда, ми її трохи підпиляли й підрізали, але все ж таки вона з чистого золота, хоч тепер не більша від зернятка. Одним словом, Людовік, як і раніш, володар над своїми підданими, так само і над вами. Найхристиянніший король зараз у башті Пероннського замку, і ви, його вірний слуга, мусите негайно туди з'явитися.

— Ступай, я йду вслід за тобою, — сказав Галеотті і попрямував за блазнем, бо іншого виходу в нього не було.

— Авжеж, пане, — промовив блазень дорогою до замку, — ви добре зробили, бо ми змушені поводитися з нашим кузеном, як з голодним левом у клітці, якому іноді треба кинути теля, щоб було над чим попрацювати його старим зубам.

— Чи не хочеш ти сказати цим, що в короля є якийсь намір проти мене? — запитав Галеотті.

— Вам це краще знати, — відповів блазень. — Ніч хоч і темна, але я певен, що ви й крізь хмари можете побачити зорі, а я зовсім не розуміюся на цьому. Знаю тільки, що мати завжди радила мені обережніш підходити до пацюка, що попав у пастку, бо саме в такі хвилини пацюки нібито дуже схильні кусатися.

Астролог більше ні про що не питав, однак ле Глор'є, за властивою всім блазням звичкою, не вгавав, жартуючи всю дорогу, аж поки вони дійшли до воріт замку, де він

передав вартовим цю вчену людину. Звідси, переходячи від вартового до вартового, Галеотті потрапив, нарешті, до башти Герберта.

Натяки блазня не пройшли повз увагу Марціо Галеотті, і незабаром вони нібито знайшли собі підтвердження в погляді й поведженні Трістана, який, коли звернувся до астролога й привів його до опочивальні короля, виявляв у своїх словах і рухах щось притаєне та лиховісне. Астролог умів так само уважно спостерігати все, що відбувалося навколо нього на землі, як і рух небесних тіл; від його проникливого погляду не сховався і блок з мотузом, що злегка гойдався вгорі, — видно, роботу щойно покvapливо припинили, як тільки він несподівано прийшов. Зрозумівши, в чому справа, він вирішив ужити всіх заходів, щоб урятуватися від небезпеки, а коли б це йому не пощастило, мужньо обороняти своє життя від усякого, хто нападе на нього.

З рішучістю, яка виявлялася і в його ході і в погляді, Марціо ввійшов до короля зовсім, як здавалося, не збентежений ні тим, що його віщування не здійснилися, ні тим, що монарх був розгніваний на нього, ні можливими наслідками цього гніву.

— Нехай усі доброзичливі планети будуть прихильні до вашої величності, — сказав Галеотті, привітавши короля поклоном майже так, як це роблять на Сході. — Нехай усяке лихе сузір'я не матиме впливу на мого царственото володаря!

— Однак досить тобі роззирнутися довкола, — відповів король, — згадати, де міститься ця кімната і як її охороняють, щоб твоя мудрість впевнилася, що мої доброзичливі зорі зрадили мене, а всі лихі поєднання планет уже виявляють свій найгірший вплив на мене. І тобі не соромно, Марціо Галеотті, бачити мене тут як бранця, знаючи, чиї поради спричинилися до цього?

— А тобі не соромно, государю мій, — заперечив філософ, — тобі, що зробив уже такі великі успіхи в нашій науці, тобі, з твоїм гострим розумом, з твоєю непохитною волею, — хіба не соромно занепадати духом, зазнавши першого удару долі, і тікати з поля бою, мов боягуз, що зачув брязкіт зброї? Хіба не ти палав бажанням збагнути таємниці, які ставлять людину вище від земних турбот, нещастя й горя? Хіба не ти мріяв про стан, якого можна досягти, тільки змагаючись у твердості духу з древніми стоїками? Невже перший удар блискавки примусив тебе занепасти духом і забути про ту славу винагороду, якої ти так пристрасно прагнув? Невже ти збочиш з обраного шляху, мов полохливий кінь, переляканий привидами?

— Привиди! Де твій сором? — вигукнув гнівно король. — Хіба ця тюрма — не сама дійсність? Хіба варта, яку розставив мій запеклий ворог Бургундія, не брязкає за воротами своєю зброєю? Це все привиди? Зраднику! Невже, на твою думку, може бути щось гірше за це ув'язнення, втрату трону і безпеку для мого життя? Ну, кажи — що?

— Неуцтво, брате мій, неуцтво й марновірство, — відповів мудрець дуже твердо, — ось єдино справжнє нещастя. Вір мені, навіть сам король у розквіті своєї могутності й слави, коли він тільки осліплений неосвіченістю й марновірством, менш вільний, ніж мудрець, закутий у важкі кайдани і кинутий у в'язницю. До цього справжнього і єдиного щастя я покликаний показати тобі путь, коли ти тільки схочеш мене слухати.

— Ось яка твоя філософська воля, яку ти мені обіцяв раніш, — сумно промовив

король. — Бажав би я, щоб ти ще там, у мене в Плессі, сказав мені, що влада, яку ти щедро обіцяв мені, буде владою над моїми власними пристрастями; що успіх, в якому ти переконав мене, означає мої успіхи у філософській науці і що мені належало стати таким ученим і мудрим, як італійський бродяга й шахрай. Звичайно, тоді я міг досягти цієї духовної досконалості не такою дорогою ціною, як втрата найпрекраснішої в усьому християнському світі корони та ув'язнення в пероннській тюрмі. Геть! Забирайся звідси і не думай, що ти уникнеш кари, зраднику: над нами є небо!

— Я не можу отак собі піти і полишити тебе твоїй долі, — відказав Марціо, — не спробувавши виправдати перед твоїми потьмареними гнівом очима своєї доброї слави, бо вона ясніша від найблискупіших діамантів твоєї корони й дивуватиме світ і тоді, коли весь рід Капетів розсиплеться на порошок, давно забутий в склепах Сен-Дені.

— Кажі, — промовив Людовік, — але твоє нахабство не може змінити моїх намірів чи моєї думки. Може, я востаннє вимовляю такий вирок, як король, але не хочу засуджувати тебе, не вислухавши. Кажі, і найкраще, що ти можеш зробити, це сказати правду. Скажи мені, що я обдурений, що ти шахрай, що твоя наука — це тільки забобони і що ясні зорі впливають на долю не більш, ніж їхнє відображення на поверхні ріки впливає на її течію.

— А що тобі відомо про таємничий вплив цих небесних світил? — сміливо заперечив астролог. — Ти кажеш, що вони не мають влади над течією ріки. Але хіба ти не знаєш, що найслабша з планет, Місяць (найслабша, бо вона найближча до нашої мізерної Землі), впливає не тільки на таку нікчемну річку, як Сомма, але й на великий океан, припливи й відпливи якого залежать від місячних фаз. Океан скоряється кожному руху Місяця, наче раб, що чекає на кивок султана. А тепер, Людовік де Валуа, скажи і ти мені, хіба ти не схожий на безумного мандрівника, який лає свого стерничого тільки через те, що йому не пощастило довести корабель до пристані, не зазнавши випадково грізної сили вітрів і течій? Я міг, звичайно, передректи щасливе завершення твого задуму, але тільки саме небо могло щасливо привести тебе до мети. Коли твоя путь небезпечна й важка, хіба від мене залежало зробити її легкою і приємною? Де ж твоя мудрість, яка ще вчора підказала б тобі, що доля часто влаштовує все на краще, хоч і чинить нібито всупереч нашим сподіванням?

— Ти мені нагадав, — жваво відповів Людовік, — про ще один твій обман. Ти пророкував мені, що юний шотландець виконає покладене на нього доручення щасливо, мені на користь і на честь. А ти знаєш, чим воно закінчилося: ніщо не могло завдати мені такого смертельного удару, як те враження, яке справили наслідки цієї справи на скаженого бургундського бугая. Твоє пророцтво, як виявилось, очевидна брехня. Ти вже тут не відкрутишся; тобі не вдасться звинуватити мене в тому, що я не виждав сприятливої течії, хоч ти хотів би, щоб я, мов той дурень, сидів на березі річки і очікував, коли вона нарешті вся спливе. Ні, тут уже твоє мистецтво зрадило тебе. Ти необачно висловив цілком певне пророцтво, що, як виявилось, було брехливим від початку й до кінця.

— Яке підтвердиться на ділі і стане істиною, — сміливо заперечив астролог. — Я не

бажав би здобути більшої перемоги мого мистецтва над неуцтвом, ніж та, яку мені принесе це моє віщування та його здійснення. Я казав тобі, що юнак правильно виконає покладене на нього чесне доручення, а хіба він його не виконав? Я казав, що він надто совісний, щоб брати участь в якійсь безчесній справі. Хіба не так було? Коли ти маєш сумнів, розпитай цигана Хайреддіна Маґрібіна.

Тут король густо почервонів від сорому і гніву.

— Я казав тобі, — вів далі Галеотті, — що поєднання сузір'їв загрожує небезпекою тому, хто вирудається в путь. А хіба дорога того шотландця була безпечна? Я ще казав тобі, що подорож його матиме щасливі наслідки для того, хто його послав. Незабаром ти побачиш, що так воно й буде.

— Так воно й буде? — вигукнув король. — Оце те, що ти мені віщував, — полон і безчестя?

— Ні, це ще не все, — відповів астролог. — Це ще не кінець, і незабаром ти сам визнаєш, що все залежало від того, як цей юнак виконав твоє доручення.

— Ну, це вже занадто, це занадто велике нахабство! — сказав обурено король. — Ти не тільки брешеш, а ще й глузуєш з мене! Геть звідси! Але не думай, що твоя зрада залишиться непокараною — над нами є небо!

Галеотті повернувся до дверей, щоб іти.

— Зачекай хвилину, — сказав Людовік. — Ти сміливо наполягаєш на своєму обмані. Відповідай мені ще на одне запитання і подумай, перш ніж відповідатимеш: чи може твоя мнима наука провістити тобі час твоєї власної смерті?

— Вона залежить від долі іншої людини, — відповів Галеотті.

— Поясни краще, я тебе не розумію, — відказав Людовік.

— Отже, знай, королю Людовіку, єдине, що я можу стверджувати з певністю щодо моєї власної смерті, — промовив Марціо, — це те, що я помру на двадцять чотири години раніше від тебе!

— Як? Що ти кажеш? — вражено вигукнув Людовік. — Стривай, почекай ще хвилину... Ти кажеш, що моя смерть настане так швидко після твоєї?

— Рівно через двадцять чотири години, — з певністю повторив Галеотті, — якщо тільки є хоч крапля правди в цих ясних розумних світилах, які промовляють нам без слів. Бажаю вашій величності доброї ночі.

— Стривай, стривай! Не йди, — крикнув король, беручи його за руку й відтягаючи від дверей. — Марціо Галеотті, я був до тебе добрим, я збагатив тебе, зробив своїм другом, товаришем, учителем. Благаю тебе, будь щирий зі мною. Коли є хоч краплина істини в твоїй науці, скажи мені, чи правда, що ця справа з шотландцем скінчиться добром для мене? І невже твоя і моя смерть так дуже, дуже щільно пов'язані між собою? Признайся, Марціо, що це звичайна хитрість з твого боку. Прошу тебе, признайся, і ти побачиш, що тобі не доведеться шкодувати. Я вже старий, тепер я в полоні, завтра, мабуть, позбавлюся свого трону. Для людини в моєму становищі істина дорожча за ціле королівство, і від тебе, любий Марціо, я чекаю цього скарбу — істини.

— Я вже кинув її до ніг вашої величності, — відповів Галеотті, — ризкуючи тим, що

ви в шаленому гніві своєму пошматуєте мене, як лютий звір.

— Це я, Галеотті, пошматую тебе? — сумно вимовив Людовік. — Як ти помиляєшся! Хіба я не бранець, хіба я не мушу бути особливо терпеливим, бо мій гнів може тільки показати мою безпорадність? Скажи мені щиро й відверто: ти хотів мене обдурити? Чи твоя наука не вигадка, і ти сказав мені правду?

— Нехай ваша величність простить мені, — промовив Марціо Галеотті, — коли я відповім, що час лише, час і перебіг подій можуть здолати недовір'я. Як людина, що користалася цілковитим довір'ям за столом нарад славнозвісного переможця Матвія Корвіна, короля Угорщини, і в кабінеті самого імператора, мені не личить повторювати запевнення в істинності моїх слів. Якщо ви не хочете мені вірити, я можу лише послатися на хід подій. Два-три дні терпіння доведуть, чи правдиве було моє віщування щодо молодого шотландця. І нехай мене колесують, розтрощать руки й ноги, коли ваша величність не матиме для себе користі, причому неабиякої, від безстрашної поведінки цього Квентіна Дорварда. Але якщо мені судилося померти, вашій величності слід було б знайти собі десь сповідника: бо від тієї хвилини, як я помру, вам залишиться рівно двадцять чотири години на сповідь і спокуту.

Людовік, проводячи Галеотті до дверей, все ще тримав його за рукав і, коли двері відчинилися, голосно вимовив:

— Завтра ми Ще поговоримо докладніше. Іди з миром, учений батьку! Іди з миром, іди з миром!

Він тричі повторив останні слова і, щоб військовий право не помилився, провів астролога через усю залу, не випускаючи його рукава, немов боявся, що в нього вирвуть із рук астролога й стратять перед його очима. Він доти не розтуляв руки, поки не повторив ще кілька разів рятівну фразу: "Іди з миром", і навіть подав таємний знак військовому прево, щоб той не смів торкатися астролога.

Так таємно зібрані відомості, сміливість і самовладання врятували Галеотті від найнеминучішої загибелі; а Людовік, найпроникливіший і наймстивіший із монархів того часу, був обдурений через своє марновірство та страх смерті, перед якою він тремтів, знаючи, скільки тяжких злочинів лежить на його совісті.

Проте відмова від задуманої помсти дуже засмутила короля. Не менше від нього сумували і його віддані слуги, яким він доручив виконати спій вирок, Тільки Балафре поставився до справи байдуже. І коли Людовік подав знак помилування, чесний шотландець покинув свій пост біля дверей і за хвилину вже хропів.

А військовий прево, коли всі налаштувалися відпочивати у великій залі, після того як король зайшов до своєї опочивальні, все ще дивився на ставну постать астролога, як собака дивиться на шматок м'яса, вирваний кухарем із її зубів. Тим часом його достойні помічники обговорювали подію, перекидаючися між собою уривчастими фразами.

— Бідний засліплений чорнокнижник, — з удавано побожним співчуттям прошепотів Труазешель своєму товаришеві Птіт-Андре. — Як було пропустити таку чудову нагоду померти від мотуза святого Франціска і спокутувати хоча б частки своє мерзенне чаклунство! А я ще збирався затягнути на ньому зашморг, щоб вигнати

нечестивого з його грішного тіла.

— А я, — відповів Птіт-Андре, — теж пропустив рідкісну нагоду перевірити, чи може цей шнур витримати семипудову вагу. А це було б славне випробування для мотуза, і старий веселун міг би померти такою легкою смертю.

Тим часом як точилася ця розмова, Марціо, що сів з протилежного боку величезного кам'яного каміна, перед яким Розташувалися співрозмовники, з свого місця поглядав на них недовірливо. Передусім астролог сунув руку за пазуху і впевнився в тому, що рукоятку його обоюдогострого кинджала, з яким він ніколи не розлучався, зручно було схопити. Як ми згадували раніше, Галеотті, що вже на той час погладшав, був ще дуже сильний, спритний і майстерно володів зброєю. Упевнившись, що його надійний інструмент під рукою, астролог вийняв із кишені сувій пергаменту, вкритого грецькими літерами та розписаного кабалістичними значками, і підкинув дров у вогнище — обличчя присутніх, які сиділи або лежали навколо, освітилися яскравим полум'ям. Шотландець спав тяжким глибоким сном, і його нерухоме обличчя здавалося вилитим з бронзи. Поруч видно було бліде, збентежене лице Олів'є, який то ніби дрімав, то раптом з душевною мукою підводив голову, немов пробуджувався від якогось далекого шуму. Незадоволений і лютий прево з обличчям бульдога усім своїм суворим виглядом, здавалося, показував:

Обдурений в своїй надії,

Про вбивство ще брудні плекає мрії.

На задньому плані картину доповнювало лицемірне обличчя Труазешеля із зведеними до неба очима, немов він читав у думці молитву, а трохи далі — лиховісна фізіономія Птіт-Андре, що бавився перед сном, перекривляючи свого товариша.

Серед цих підлих лиховісних облич велична постать, вродливе і владне лице астролога вирізнялися особливо яскраво. Він був схожий на стародавнього мага, який попав до розбійницького кубла і збирається викликати духів, щоб вони визволили його. І справді, коли б він навіть виділявся тільки своєю гарною, хвилястою бородою, що звисала над таємничим сувоєм, який він тримав у руці, то й тоді не можна було б не пошкодувати, що таку благородну оздобу подаровано тому, хто використовує усі свої здібності й знання, всі переваги красномовства та величної зовнішності задля дрібних крутійств, обману та шарлатанства.

Так проминула ніч у Гербертовій башті Пероннського замку.

Коли перше проміння світанку проникло в старовинну готичну кімнату, король покликав Олів'є. Цирульник побачив свого пана в халаті і був вражений зміною, яка сталася в його зовнішності за одну ніч смертельної тривоги. Олів'є вже збирався висловити своє занепокоєння, але Людовік заговорив сам. З нервовою покvapливiстю король почав розповідати своєму вірному слугі про всі хитрощі, з допомогою яких раніш намагався прихилити до себе друзів при бургундському дворі, і, нарешті, доручив Олів'є продовжувати почату справу, коли йому дозволять виходити з замку. Ніколи ще, здавалося, цей лукавий прибічник Людовіка не був так уражений дивовижною ясністю розуму свого володаря і його глибоким знанням тих таємних

пружин, що керують людьми та їхніми вчинками, як під час цієї вікопомної розмови.

За дві години після того Олів'є випросив дозвіл у графа Кревкера вийти з замку і пішов виконувати доручення короля. Тим часом Людовік покликав до себе астролога, до якого, в нього знову з'явилася довіра, і почав радитися з ним. Наприкінці цієї довгої розмови до Людовіка, здавалося, повернулися його колишня бадьорість і впевненість. Потім він одягся, і коли Кревкер прийшов до нього вранці, щоб повітати його, він вислухав бургундського графа з таким спокоєм, якому той не міг не дивуватися, знаючи вже, що герцог провів кілька годин у настрої, котрий нічого доброго не віщував королеві.

Розділ XXX НЕПЕВНІСТЬ

Ухвали в нас хитаються, мов човен,

Що бореться завзято з течією.

Стара комедія

Якщо Людовік провів дуже тривожну, сповнену хвилювань ніч, то герцог Бургундський, який не тільки не вмів панувати над своїми пристрастями, а, навпаки, дозволяв їм вільно й безперешкодно керувати собою, протягом ночі був схвилюваний далеко більше.

За звичаєм того часу, в опочивальні герцога чергували два улюблених його придворних д'Емберкур і де Комін, яким були приготовані ліжка майже поруч із постіллю Карла. Ніколи ще їхня присутність при ньому не була така потрібна йому, як цієї ночі, коли, шматований горем і гнівом, він мусив боротися з жагою помсти, бо почуття честі заборонило йому помститися на Людовіку в теперішньому його становищі; розум герцога нагадував вибухлий вулкан, що викидає назовні гірські породи, перемішані та переплавлені в одну вогняну масу.

Він відмовився роздягнутися, не схотів лягти в ліжко і провів цілу ніч у шаленій несамовитості. Інколи його швидка, нервова розмова ставала такою заплутаною і незрозумілою, що обидва придворні починали вже побоюватися за його розум. Він то починав вихвалити відвагу і добрість замордованого єпископа Льежського, то згадував їхню дружбу, взаємну любов та довіру і, нарешті, охоплений розпачем, звалився на постіль, задихаючися від плачу, який він намагався стримати. Але за хвилину він був уже на ногах, заповнений новим нестримним шаленством. Він бігав по кімнаті, вигукуючи якісь недоладні погрози і ще недоладніші присяги про помсту, тупав за своєю звичкою ногами і закликав святого Георгія, святого Андрія і всіх інших святих, яких особливо шанував, бути свідками того, що він помститься кривавою помстою на де ля Марку, льежських городянах і на тому, хто є первопричиною всіх цих злочинів. Остання загроза, очевидно, стосувалася Людовіка, й була хвилина, коли Карл уже твердо вирішив послати по герцога Нормандського, брата французького короля, щоб присилити полоненого монарха відмовитися чи то від престолу, чи то від деяких найцінніших своїх володінь та привілеїв на користь свого запеклого ворога.

Так минув день і ще одна ніч в таких самих бурхливих та гарячкових роздумуваннях, або, певніше, — короткочасних вибухах гніву. Герцог майже нічого не

їв і не пив, не переодягався і поводився, як людина, що через шалену лють от-от стратить розум. Проте потроху він заспокоївся і почав радитися з своїми придворними радниками. Багато чого було запропоновано й обговорювалося на цих нарадах, але, звичайно, нічого не було вирішено остаточно. Де Комін у своїх мемуарах стверджує, що була хвилина, коли посланець сидів уже на коні й готовий був їхати до герцога Нормандського. Коли б посланця вирядили, то в'язниця французького короля напевно була б для нього, як це ставалося в таких випадках, останньою зупинкою на його короткому шляху до могили.

Час від часу, зовсім знесилівши від припадків люті, Карл сидів, втупивши очі в одну точку і не рухаючись, як людина, що обмірковує якусь одчайдушну справу, але ще не може зважитися на неї. Без сумніву, в той час досить було найменшого натяку когось з придворних, щоб спонукати герцога на який завгодно шалений вчинок. Але бургундські вельможі, зважаючи на загальновизнану тоді недоторканність особи короля, свого верховного, феодального володаря, шануючи громадську думку й бажаючи оборонити честь свого герцога, який заприсягався не скривдити Людовіка, коли той віддався з своєї волі під його владу, майже одностайно радили поводитися з королем якомога делікатніше. Доводи, які д'Емберкур і де Комін наважувалися іноді боязко висловлювати герцогові в бурхливі години їхніх нічних розмов, сміливіш повторювали де Кревкер та інші близькі в спокійніші ранкові години. Можливо, що не всі, хто заступався за короля, діяли безкорисливо. Багато, як уже було згадано, на власному досвіді познайомилися з його щедрістю, інші мали у Франції або володіння, або особисті інтереси, що ставили їх певною мірою в залежність від короля. Що б там не було, великі лантухи з грішми, які привіз із собою король до Перонпи на чотирьох віслюках, зробилися далеко легші протягом того часу, поки тривали ці переговори.

На третій день на нараду прибув у всеозброєнні свого італійського розуму граф Кампо-Бассо, і, на щастя Людовіка, він прибув уже тоді, коли лють Карла трохи вщухла. Одразу було скликано офіційну загальну нараду для розгляду заходів, які слід було вжити в такому незвичайному випадку.

На цій нараді Кампо-Бассо висловив свою думку у формі повчальної байки про Подорожнього, Гадюку і Лисицю. Він нагадав герцогові про пораду Лисиці Подорожньому роздушити свого смертельного ворога, якого випадок віддав до його рук. Де Комін, побачивши, як зблиснули очі герцога при цих словах, бо його власна нестримна вдача вже неодноразово навіювала йому таку ж думку, виступив із запереченнями. Він сказав, що Людовік міг і не брати безпосередньої участі в шонвальдському злочині, що король, дуже ймовірно, зможе спростувати таке обвинувачення і, можливо, погодиться винагородити і герцога, і його союзників за всі ті збитки, до яких спричинилися його інтриги на території їхніх володінь, що, нарешті, всяке насильство над особою короля може мати як для Франції, так і для Бургундії багато згубних наслідків і серед них найстрашніший той, що англійці можуть скористатися я заворушень та міжусобних чвар, щоб відвоювати собі Нормандію та Гюєни і поновити ті жахливі війни, які завершилися з великими труднощами лише

завдяки об'єднанню Франції та Бургундії в боротьбі проти спільного ворога. Де Комін закінчив свою заяву, сказавши, що зовсім не має на увазі обстоювати цілком і безумовно волю для Людовіка, але що єдина користь, яку герцог, на його думку, може мати для себе з цієї справи, — це примусити Людовіка укласти чесну й рівноправну угоду між обома країнами, внаслідок якої королеві було б дуже важко не виконати обіцянок чи порушити в майбутньому внутрішній мир у Бургундії.

Д'Емберкур, Кревкер і багато інших, з свого боку, одверто висловлювалися проти жорстоких заходів, запропонованих Кампо-Бассо, вважаючи, що угода могла дати Бургундії і більше вигід і більше честі, ніж вчинок, який запламує її через порушення присяги та гостинності.

Герцог слухав усі ці докази, не підводячи очей і грізно насупивши брови. Коли ж, нарешті, де Кревкер почав запевняти, що Людовік не тільки не брав участі в жахливому шонвальдському злочині, але навіть і не знав про нього, Карл підвів голову й, кинувши на свого радника суворий погляд, гукнув:

— Так от як, Кревкере! Мабуть, і тебе улестили дзвоном французького золота! Мені здається, що воно так гучно брязкає в мене на нараді, як дзвони в Сен-Дені. Хто наважиться стверджувати, що не Людовік винен у повстанні льежців?

— Ваша високість, — заперечив де Кревкер, — рука моя більше звикла тримати зброю, ніж золото, і я не виправдую Людовіка за всі чвари у Фландрії. Недавно в присутності всього його двору я сам обвинуватив його в порушенні присяги і кинув йому виклик від вашого імені. Але, хоч його інтриги, без сумніву, і спричинилися до того повстання, я все ж таки певен, що в убивстві єпископа він не винен, бо мені відомо, що один із його посланців прилюдно виступав проти цього лиходійства. Коли вашій високості завгодно, я можу привести цю людину.

— Чи завгодно мені! — вигукнув герцог. — Присягаюся святим Георгієм, як ти можеш мати сумнів, що ми не бажаємо діяти справедливо? Навіть у хвилини найсильнішого нашого гніву ми залишаємося правдивим і справедливим суддею. Ми особисто побачимося з королем Франції і пред'явимо йому обвинувачення в тій кривді, яку він нам заподіяв, і ми особисто встановимо відшкодування, котрі ми вимагаємо і сподіваємося одержати від нього. Коли виявиться, що він не винен у вбивстві, йому неважко буде виправдатися переді мною у всіх інших злочинах. Коли ж він винен, то ув'язнення в монастирі та каяття будуть для нього заслуженим і милостивим вироком. Хто, — додав він, усе дужче запалюючися, — хто наважиться гудити таку помірну і разом із тим конче потрібну кару? Веди сюди твого свідка, ми будемо в замку за годину до півдня. Ми розробимо параграфи угоди, і горе йому, коли він не погодиться з ними! Все інше залежатиме від зізнань та свідчень. Засідання закрито, можете розійтися! Мені треба ще переодягтися, бо навряд чи буде пристойно з'явитися в такому вбранні перед моїм найласкавішим сюзереном!

Герцог вимовив ці слова з особливою гіркою іронією, підвівся і вийшов із зали.

— Тепер безпека Людовіка і, що важливіше, честь Бургундії залежить від того, як випадуть кості, — сказав д'Емберкур Кревкерові і де Коміну. — Швидше йди до замку,

де Коміне. У тебе язик краще підвішено, ніж у Кревкера чи в мене. Попередь Людовіка про наближення бурі, щоб він знав, як йому поводитися. Сподіваюся, цей шотландський лучник не скаже нічого такого, що могло б пошкодити королю. Адже, хто знає, яке могло бути таємне доручення, довірене йому королем?

— Цей юнак досить сміливий, — сказав граф, — і, крім того, розумний і кмітливий не за віком. У розмові зі мною він був дуже стриманий щодо оцінки вдачі короля та намірів пана, якому він служить. Гадаю, що він буде так само стриманий і в присутності герцога. Я зараз піду покличу його і графиню Ізабеллу.

— Як! Графиня? Ви ж казали, що залишили її в монастирі святої Брігітти?

— Так воно й було, — відповів граф, — але я мусив викликати її звідти з наказу герцога. А як вона почуває себе ще надто слабою, її довелося нести на ношах. Вона дуже занепокоєна як непевністю долі своєї родички, графині Амеліни, так і темрявою, що огорнула її власну долю. Адже вона провинилась, порушивши феодальні закони і самовільно вийшовши з-під опіки свого сюзерена. А герцог Карл не така людина, щоб байдуже дивитися на того, хто навіть і в якійсь дрібничці зачіпає його права повновладного государя.

Звістка про те, що молода графиня перебуває в герцога Бургундського, стала для Людовіка новим джерелом його душевних мук. Король знав, що варто їй розповісти герцогові про інтриги, які примусили її з графинею Амеліною шукати притулку при його дворі, і проти нього впливуть докази, які він думав приховати, стративши Захмета Магрібіна. Він, звичайно, добре розумів, як може йому пошкодити цей новий доказ зазіхань на права герцога Бургундського, котрий скористається з такого приводу повною мірою саме тепер, коли його полонений перебуває в такому скрутному становищі.

Людовік із цілковитою щирістю переказав свої думки де Коміну, проникливість і політичний такт якого були йому далеко більш до вподоби, ніж рицарська одверта вдача Кревкера і феодальна зарозумілість д'Емберкура.

— Справді, любий де Комін, цих закутих у панцири воїнів з їх алебардами і протазанами ніколи не слід було б пускати далі передпокоїв, — сказав Людовік своєму майбутньому історикові. — Під час війни, звичайно, без них не можна обійтися. Але той монарх, котрий думає, що їхні голови придатні на щось інше, крім того, як бути ковадлами для мечів та палиць своїх ворогів, схожий на дурня, який подарував своїй коханій собачий нашийник замість намиста. Тільки таких людей, як ти, Філіппе, людей з гострим поглядом, що не ковзає по поверхні, а проникає в глиб речей, слід було б пускати на нараду до королів — та й хіба тільки пускати! їм слід би показувати найбільші глибини нашої душі.

Де Комін, людина великого розуму, був, звичайно, улещений хвалою наймудрішого з європейських монархів і не міг настільки приховати свого внутрішнього задоволення, щоб Людовік не помітив, яке враження він справив своєю промовою.

— Як би я бажав, — вів далі Людовік, — мати такого слугу або, певніш, бути гідним такого слуги! Звичайно, тоді я не опинився б у теперішньому становищі. А втім, я не

став би нарікати на нього, коли б міг знайти засіб користатися послугами такого досвідченого державного діяча.

Де Комін відповів, що він завжди готовий служити в міру своїх сил і здібностей його найхристияннішій величності, коли це тільки не суперечитиме його вірності своєму законному государеві, герцогові Карлу Бургундському.

— Ні, я не з тих людей, що можуть підкупити твою відданість герцогові! — з удаваним жахом вигукнув Людовік. — Хіба я не потерпаю зараз тільки через те, що надто віддався на вірність свого васала? А хіба феодальна вірність може бути для когось священнішою, ніж для мене, чия доля зараз цілком залежить саме від додержання цієї вірності? Ні, Філіппе де Комін, служи й далі Кардові Бургундському, і ти зробиш йому немало послугу, замиривши його з королем Людовіком. Ти зробив велику послугу обом нам, і принаймні один із нас може подякувати тобі. Я чув, що та платня, яку ти одержуєш при тутешньому дворі, не більша від платні начальника сокольників. Ось як цінують наймудрішого в усій Європі радника! Його зрівнюють з людиною або навіть ставлять нижче від людини, обов'язок якої годувати хижих птахів! Але Франція має багато земель, а французький король — багато золота. Отже, дозволь мені, друже мій, виправити цю кричущу несправедливість. Засоби для цього — недалеко, тут у мене напихваті. Дозволь же мені скористатися ними!

Кажучи так, король дістав туго набитий гаманець із грошима, але де Комін, делікатніший щодо цього від більшості придворних того часу, відхилив подарунок, сказавши, що вважає себе цілком задовленим щедрістю свого законного государя, і запевнивши Людовіка в тому, що ніякі подарунки не можуть збільшити його щирого бажання служити його величності.

— Ну й дивна ти людина! — вигукнув Людовік. — Тоді дозволь, я обійму тебе, єдиного в наше століття розумного й непідкупного вельможу. Мудрість дорожча за золото, і, вір мені, Філіппе, що я більше покладаюся на тебе, ніж на тих, хто взяв мої подарунки. Я знаю, що ти порадиш герцогові не зловживати цією нагодою, яку моя власна нерозумність дала йому в руки.

— Зловживати, звичайно, ні, але скористатися з неї — без всякого сумніву, — відповів літописець.

— Авжеж, але якою мірою? — заперечив Людовік. — Я ще не втратив розуму і не сподіваюся, що мені пощастить вийти звідси, не сплативши викупу, але нехай це буде викуп справедливий, бо я завжди підкоряюся голосові розуму, будь то в Парижі, в Плессі чи в Перонні.

— Так, але, з дозволу вашої величності, я мушу зауважити, що і в Парижі, і в Плессі голос розуму лунав так тихо, що не завжди досягав вух вашої величності, тим часом як у Перонні він позичив собі сурму, і тепер лунає велично й владно, як сама Неминуність.

— Я бачу, тобі до вподоби образні вирази, — відповів Людовік, який не міг стримати своєї досади, — а я людина проста й невигадлива, пане де Комін. Облиш, будь ласка, свою риторику і кажи просто — чого бажає від мене ваш герцог?

— Мені не доручено тлумачити волю мого герцога, государю, — сказав де Комін. —

Незабаром сам герцог висловить свою волю, але, мені здається, в нього є деякі пропозиції, до яких ви мусите бути готові, ваша величність. Як от, наприклад, остаточна віддача міст на Соммі.

— Я так і знав, — сказав Людовік.

— Напевне, вам доведеться зректися лъєжців і Гійома де ля Марка.

— Зрікаюся їх з такою ж охотою, як пекла і сатани, — промовив Людовік.

— Від вас можуть зажадати, як запоруку, деяких фортець або міст для гарантії, що Франція не заохочуватиме фламандців до нових заколотів.

— Це вже щось нове, — сказав король, — щоб васал вимагав гарантій від свого сюзерена. Однак кажи далі!

— Від вас можуть ще вимагати, щоб ви віддали пристойні і незалежні володіння своєму уславленому братові, другові й спільникові мого государя, — наприклад, Нормандію або Шампань. Герцог дуже любить родину вашого батька, государю мій.

— Так любить, що, хай йому чорт, бажав би зробити всіх його дітей королями! — вигукнув Людовік. — Ну що, вже вичерпався запас твоїх догадок?

— Ні, ще не зовсім, — відповів радник. — Від вас можуть ще вимагати, щоб ваша величність не пригнічували герцога Бретонського, як це іноді траплялося, і визнали б надалі за ним і за іншими вашими васалами право вибивати монету, зватися герцогами й государями з божої ласки...

— Коротше кажучи, зробити стільки королів, скільки в мене васалів. Пане Філішіе, невже ти хочеш, щоб я зробився братовбивцею? Ти добре пам'ятаєш мого брата Карла; ледве він став герцогом де Гюєнн, як уже помер. А що ж залишиться нащадкові та представникові Карла Великого після того, як він віддасть ці багаті провінції, крім права коронуватися в Реймсі й обідати під високим балдахіном?

— Ми наполовину зменшимо й ці турботи вашої величності, давши вам товариша у вашій самотній величі, — сказав Філіпп де Комін. — Герцог Бургундський, хоч і не претендує тепер на титул незалежного короля, проте бажав би позбутися деяких ганебних для нього знаків залежності від французької корони, що були обов'язкові для нього. Він має намір оздобити свою герцогську корону імперською дугою, а зверху ще зображенням земної кулі на знак того, що його володіння незалежні.

— Та як сміє герцог Бургундський, відданий васал Франції, — вигукнув Людовік, скочивши схвильований з місця, — як він сміє ставити своєму сюзеренові такі вимоги, за які, за всіма європейськими законами, його володіння мають бути конфісковані?

— Зважаючи на теперішнє становище, було б дуже важко викопати вирок про конфіскацію, — спокійно відповів де Комін. — Ваша величність добро знає, що феодальних законів ніде, навіть у Священній Германській імперії, давно вже не додержуються точно і що государі й васали намагаються полюбовно улагоджувати свої взаємини. Таємні втручання вашої величності до справ васалів герцога у Фландрії теж можуть служити виправданням поведінки мого государя, коли б він навіть наполягав на визнанні своєї незалежності, щоб припинити в майбутньому втручання Франції в свої справи.

— Коміне, Коміне, — вимовив Людовік, схвильовано походжаючи по кімнаті. — Яка це жахлива для мене наука! Недурно кажуть: "Vae victis"[243]. Я просто не можу йняти віри, щоб герцог наполягав на всіх цих важких умовах.

— Коли це завгодно вашій величності, я просто хотів попередити вас.

— Але поміркованість, де Коміне, поміркованість навіть у самому успіху, — ніхто, мабуть, не розуміє цього краще за тебе, — потрібна для того, хто бажає закріпити за собою всі його вигоди.

— Але коли завгодно вашій величності, переваги поміркованості вихваляє тільки та сторона, яка програла. Той, хто виграв, керується виключно бажанням не прогавити щасливу нагоду.

— Гаразд, я ще подумаю про це, — сказав король, — але сподіваюся принаймні, що це вже всі безумні вимоги вашого герцога? Далі вже нікуди йти. Чи є ще щось? Бачу по твоїх очах, що є. Мого бажає герцог, якщо не моєї корони? Але вона й так утратить увесь свій блиск, коли я погоджуся на ваші вимоги.

— Ваша величність, — відповів де Комін, — те, що мені залишається ще сказати, почасти або, певніш, великою мірою залежить від самого герцога; проте він бажав би мати ще ухвалу вашої величності, бо ця справа стосується безпосередньо вас, государю...

— Хай йому чорт, що ж це таке? — нетерпеливо вигукнув король. — Кажи, пане Філіпп, яким ще безчестям він хоче заплямувати моє ім'я?

— Тут уже не йдеться про безчестя, государю. Йдеться тільки про те, що ваш брат у перших, герцог Орлеанський...

— А, оу що! — перебив його Людовік, але Комін продовжував говорити, не звернувши уваги на його вигук:

— Герцог Орлеанський кохає графиню Ізабеллу де Круа, і герцог Карл, який цілком схвалює такий шлюб, бажає мати також вашу ухвалу щодо цього одруження і вашу згоду — надати цьому благородному подружжю такого земельного наділу, який разом із маєтками графині міг би вважатися гідною спадщиною для сина Франції.

— Ну, цього ніколи не буде, ніколи! — крикнув Людовік, не маючи сил погамувати хвилювання, яке він досі ледве стримував. Він скочив з місця і гарячково заходив туди й сюди. Від його звичайного самовладання не лишилося й сліду. — Ніколи, ніколи! Нехай принесуть ножиці і пострижуть мене, немов сільського дурня, на якого я тепер так схожий!.. Нехай ув'язнять мене в монастирі... покладуть у труну... нехай виколять мені очі розпеченим залізом... зарубають сокирою або отруять болиголовом... нехай роблять зі мною що завгодно, але я не дозволю герцогові Орлеанському порушити слово, дане моїй дочці. Він ні з ким не одружиться, поки вона жива!

— Перш ніж так рішуче заперечувати цей шлюб, вашій величності слід було б зважити, чи є у вас змога не допустити цього, — сказав де Комін. — Кожна розсудлива людина не буде підпирати плечима скелю, яка падає.

— Так, але людина мужньої вдачі може знайти для себе під нею могилу, — відповів Людовік. — Згадай тільки, де Коміне, адже цей шлюб — загибель, руйнація мого

королівства. Адже ж у мене тільки один син, слаба дитина, і після нього герцог Орлеанський — найближчий мій наслідник. Сама церква погодилася на його одруження з Жанною, і цей шлюб щасливо поєднає інтереси обох ліній мого дому. Пригадай, що цей шлюб був улюбленою мрією всього мого життя. Я обміркував його з усіх боків, я мріяв про нього вдень і вночі, я воював задля нього, грішив задля нього... Ні, Філіппе де Комін, я не можу від нього відмовитися. Ти тільки уяви собі, друже, і тобі стане шкода мене. Певен, що твій розум швидко знайде щось інше замість цієї жертви — якесь ягнятко для заклання; я готовий усім пожертвувати, але не цим своїм наміром, що дорогий для мене, як для праотця Авраама його рідний син[244]. Філіппе, зглянься на мене! Ти принаймні мусиш знати, що для людини, обдарованої проникливим розумом, здатним передбачити майбутнє, руйнація плану, старанно й довго опрацьовуваного, — незрівнянно більше лиха; ніж скороминуще горе звичайних людей, які прагнуть задовольнити лише швидкоплинну пристрасть. Ти вмієш співчувати глибшій, справжній скорботі зрадженого розуму та розчарованої проникливості — хіба ти не співчуваєш мені?

— Я співчуваю вам, государю, але мій обов'язок перед моїм государем...

— Не кажи мені про нього! Не згадуй його імені! — вигукнув Людовік із щирим чи вдаваним обуренням, що примусило його, здавалося, забути на хвилину звичайну свою стриманість і обережність у словах. — Карл Бургундський не вартий твоєї прихильності, коли він наважується ображати й лупцювати наймудрішого й найвідданішого з своїх васалів, називаючи його на глузд: "Побитою чоботом макітрою"[245].

Незважаючи на весь свій розум, Філіпп де Комін був людиною дуже образливою. Слова короля, вимовлені наче в пориві гніву, коли вже було не до церемоній, вразили його так, що він тільки й міг сказати:

— "Побита чоботом макітра"! Просто не можу повірити, щоб мій пан герцог так називав свого відданого слугу, який був при ньому відтоді, коли він уперше сів на скакуна, та ще й у присутності чужоземного монарха! Це неможливо!

Людовік одразу побачив, яке він справив враження. Не висловлюючи ні свого співчуття, яке було б образливим за таких обставин, ні своєї прихильності до Філіппа де Комі-на, яка могла б здатися нещирою, він сказав просто й водночас з гідністю:

— Моє нещастя, здається, примусило мене забути пристойність, бо інакше я ніколи не наважився б згадати те, що тобі було б неприємно почути. Але ти докоряв мені, що я кажу неймовірні речі, і зачепив мою честь. Отже, щоб спростувати таке обвинувачення, я мушу пояснити, як саме і за яких обставин герцог, сміючися до сліз, розповів мені, що стало приводом для цього прізвиська, яке я не хочу повторювати, щоб не ображати твого слуху. Як розповідав герцог, це було так. Одного разу, коли ви з ним повернулися з полювання, він зажадав, щоб ти стягнув з нього чоботи. Побачивши з виразу твого обличчя, що ти ображений таким ставленням, герцог наказав тобі сісти і сам учинив тобі таку ж послугу. Зробивши так, він страшенно розлютився на тебе і, ледве стягнувши з тебе один чобіт, одразу почав ним безжально бити тебе по голові,

доки з неї не полилася кров, викрикуючи та нарікаючи на зухвальство підданого, який погодився прийняти таку послугу від самого свого сюзерена. Відтоді він і його улюблений блазень ле Глор'є інакше й не звать тебе, як цим ганебним та непристойним прізвиськом "Побита чоботом макітра", що дає герцогові привід для його жартів і дотепів.

Кажучи це, Людовік дістав подвійну втіху: по-перше, він за живе зачепив свого співрозмовника, а король любив отак потішитися навіть тоді, коли не мав наміру, як оце й зараз, поквитатися; по-друге, він знайшов у характері де Коміна дошкульне місце, з якого згодом міг скористатися, щоб перетягти його на свій бік. Однак, хоч царедворець затаїв проти свого государя глибоку образу, яка згодом примусила його перемінити посаду при бургундському дворі на службу королеві Людовіку, він поки що обмежився тільки висловленням своїх дружніх почуттів до Франції, котрі, як він добре знав, король зуміє належним чином витлумачити. І хоч було б несправедливим зганьбити пам'ять славного історика припущенням, що саме цей випадок спричинився до його переходу від герцога до короля, але можна сказати з певністю, що тепер він був далеко прихильніший до Людовіка, ніж тоді, коли ввійшов у його кімнату.

Він присилював себе засміятися з розповіді Людовіка і сказав:

— Я ніколи не міг подумати, що герцог так довго пам'ятає таку дрібницю і вважає її вартою того, щоб переказувати. Щось подібне до цього випадку з чобітьми і справді було, адже ваша величність знає пристрасть герцога до грубих дотепів і жартів. Але оповідання дуже перебільшене, і не варто про це говорити...

— Справді не варто, — охоче погодився король, — чи не соромно на таку дрібницю гайнувати час. Отже, до діла, пане Філіппе! Сподіваюся, ти настільки француз, що можеш подати мені добру пораду в моєму скрутному становищі. Я певен, що нитка до цього лабіринта в твоїх руках. Допоможи ж мені...

— І я, і всі мої поради до послуг вашої величності, — відповів де Комін, — але ще раз наголошую: коли це не суперечить моїм обов'язкам щодо мого государя.

Це було майже буквальним повторенням сказаного раніше, але проникливий Людовік одразу відчув у словах свого співбесідника інший зміст. Він бачив, що тепер той підкреслює обіцянку дати корисну пораду, а про обов'язки згадує тільки для годиться. Отож король сів у крісло, запросив де Коміна сідати поряд і прислухався до слів цього державного мужа так, наче це був сам оракул. Де Комін говорив тихо, але виразно, повільно вимовляючи слова, ніби для того, щоб Людовік міг достойно оцінити їх і зважити.

— Хоч як це сумно, — мовив він, — але вимоги щойно переказані вашій величності, найскромніші з усіх тих, які на нараді висловлювали люди, ворожі вашій величності. Мені, звичайно, можна не нагадувати вашій величності, що наш герцог полюбляє рішучі поради, бо йому більш до вподоби негайні та небезпечні заходи, він віддає їм перевагу перед безпечними, але водночас і обхідними.

— Авжеж! Я сам бачив, — потвердив король, — як він одного разу з небезпекою для життя переплив річку, хоч не далі як за двісті туазів від нього був міст.

— Правильно, государю! А той, хто піддає небезпеці своє життя задля вдоволення скороминущої примхи, може знехтувати нагоду збільшити свої права та володіння, аби тільки вчинити по-своєму.

— Ти маєш рацію, — сказав Людовік. — Для дурня зовнішні ознаки влади дорожчі за саму владу. Карл Бургундський саме такий. Але, друже мій де Комін, який з цього висновок?

— Ось який, государю, — відповів бургундець. — Вашій величності, звичайно, доводилося бачити, як досвідчений рибалка, спіймавши велику рибу, витягає її на берег на тонкій волосіні. Ця волосінь неодмінно перервалася б, хоча б вона була вдесятеро товща, коли б рибалка одразу потягнув, замість того щоб дати рибі змогу вільно смикати її й борсатися до виснаження. Так і ви, государю, поступіться чимось герцогові в його вимогах, що для нього пов'язані із справою честі й відплати. Тоді вам пощастить відхилити ті вимоги, на які я вам натякав і які, — мушу відверто сказати вашій величності, — мають на меті якнайбільше послабити Францію. Декотрі з них можуть вислизнути з його пам'яті та уваги, а згодом, коли їх відкладуть на наступні наради та дальші обговорення, про них, мабуть, і зовсім забудуть.

— Розумію тебе, мій любий пане. Філіппе, — сказав король, — але повернімося до нашої справи. Отже, якими саме з своїх визначних пропозицій герцог так дорожить, що найменше заперечення їх може зробити його несамовитим та неблаганним?

— З вашого дозволу, государю, всі для нього однакові, разом і кожна зокрема, коли ви заперечуватимете йому. Саме цього й слід уникати вашій величності. Отже, як той рибалка, ви весь час маєте бути на сторожі, щоб своєчасно послабити волосінь, коли герцог почне лютувати. Ця лют, яка вже напівугамувалася, нарешті вичерпається сама собою, і тоді вашій величності вже не важко буде з ним упоратися.

— А проте, — задумливо зауважив Людовік, — усе ж таки повинно бути у вимогах мого любого кузена щось таке, що найбільше для нього варте. Чи не можеш ти мені на це натякнути, Філіппе?

— Найдрібніша з вимог герцога може перетворитися на найважливішу, коли тільки ваша величність заперечуватиме йому, — відповів де Комін. — Одне тільки можу сказати з певністю, государю: всяка згода буде неможливою, доки ви не відмовитесь од льежців і де ля Марка.

— Я вже сказав, що відмовлюся од них, — відказав Людовік, — та на краще вони і не заслужили. Мерзотники! Підняти повстання тоді, коли воно мені може коштувати життя!

— Той, хто підносить запалений гніт до пороху, мусить чекати вибуху, — заперечні" історик. — Але герцог Карл чекає не тільки на вашу обіцянку відмовитися од них, государю. Ви повинні знати, — що він вимагатиме ще вашої допомоги для придушення бунту й вашої присутності при покаранні винних.

— Навряд чи це відповідатиме нашій гідності, де Комін, — зауважив король.

— Але відмова від цього навряд чи відповідатиме інтересам безпеки вашої величності, — відповів де Комін. — Герцог вирішив раз назавжди довести цим

фламандцям, що їм нема чого сподіватися підтримки Франції в їхніх заколотницьких намірах і що ніяко втручання не врятує їх від заслуженого гніву та помсти Бургундії.

— Я хочу бути відвертим з тобою, пане Філіппе, — промовив Людовік. — Чи не здається тобі, що коли б нам пощастило виграти час, то ці льежські свинарі змогли б, чого доброго, дати добру відсіч герцогові Карлу? Адже цих шахраїв дуже багато й вони завзяті. Хіба вони не зможуть оборонити своє місто від нього?

— З допомогою тисячі французьких лучників, яких ваша величність обіцяли їм, може б, вони й зробили щось. Однак...

— Кому я обіцяв їх? — вигукнув король. — Це наклеп! Добрий пане Філіппе, ви дуже помиляєтеся, коли кажете про мене таке.

— Однак без вашої допомоги, — вів далі де Комін, не звертаючи уваги на слова короля, — а ваша величність навряд чи вважатиме зручним допомагати їм зараз, вони не зможуть оборонити своє місто, в мурах якого ще не полагоджено проломини, пробиті герцогом Карлом після Сен-Тронського бою. Рицарі Ено, Брабанту і Бургундії, гадаю, легко зможуть пройти в них чоловік по двадцять в ряд.

— От ще нерозважливі йолопи! — вилаявся король. — Коли вони самі не подбали про свою безпеку, то й не заслуговують на моє заступництво. Ну, кажи далі, я не сперечатимуся щодо цього.

— Я боюся, що наступний пункт може ще менш сподобатися вашій величності, — сказав де Комін.

— А! Ти маєш на увазі знов цей пекельний шлюб, — відповів король. — Ну, я аж ніяк не можу погодитися, щоб герцог Орлеанський порушив присягу, дану моїй дочці Жанні. Це означало б позбавити французького престолу не тільки мене, а й моїх нащадків, бо ця ніжна квіточка — мій дофін — гадаю, не дасть насіння. Про цей шлюб я мріяв вдень і вночі. Ні, пане Філіппе, я не можу від нього відмовитися! Крім того, не людському було б вимагати від мене, щоб я своїми власними руками зруйнував мій улюблений план і щастя двох молодих, які призначені одне для одного.

— Хіба їхня взаємна прихильність така велика? — спитав де Комін.

— Принаймні за одного з них я ручуся, — відповів король, — і саме за ту, чие щастя мені найдорожче. Але ти усміхаєшся, пане Філіппе, ти не віриш у силу кохання?

— Ні, навпаки, — сказав де Комін, — коли це завгодно вашій величності. В цій справі я такий скептик, що хотів би спитати, чи не з більшою охотою ваша величність дасть згоду на задуманий герцогом шлюб, коли я ручуся, що графиня Ізабелла де Круа кохає іншого і напевне ніколи не погодиться на такий шлюб.

— Мій любий і дорогий друже, — зітхнув Людовік, — з якої могили ти витяг для мене таку втіху? Кохає іншого! Ну й що ж, хіба це обходить мене? Сказати правду, коли б герцог Орлеанський навіть ненавидів мою дочку Жанну, він однаково мусив би одружитися з нею. Отже, розміркуй собі, чи є якась можливість, щоб ця жінка, та ще під таким тиском, відмовила йому, сину Франції? Ні, Філіппе, ні! Годі й сподіватися, щоб вона могла чинити опір такому впертому коханцеві. *Varium et mutabile*[246], — як сказав, поет[247].

— Ваша величність недооцінює вперту вдачу цієї молодой особи. Недарма вона походить із такої владної і впертої родини, як родина де Круа. А я довідався від Кревкера, що вона спалахнула романтичним коханням до того молодого зброєносця, який супроводив її і зробив їй дорогою чимало послуг.

— Чи ж це не лучник моєї гвардії, Квентін Дорвард? — сказав король.

— Той самий, я гадаю, — промовив де Комін. — Його забрали в полон разом із графинею, коли вони подорожували майже вдвох.

— Ну слава богові, і святій діві, і святому Мартінові, і святому Юліанові, нехай благословенні будуть їхні імена, — сказав король. — Хвала й честь ученому Галеотті, який прочитав у поєднанні сузір'їв, що доля цього юнака щільно пов'язана з моєю. Коли молода графиня так покохала його, що відмовиться коритися герцогові 1 бургундському, доведеться визнати, що цей Квентін справді зробив для мене велику послугу...

— З того, що каже Кревкер, можна гадати, що ця панянка не поступиться нічим, хоч би як того домагався герцог Карл. Нарешті, і сам благородний герцог безвідносно до того, на що вашій величності завгодно було натякнути у формі припущення, навряд чи залюбки відмовиться од своєї принадної кухні, з якою він так давно заручений.

— Гм! — відповів король. — Але ти ніколи не бачив моєї дочки Жанни. Це сова, справжня сова на вигляд! Навіть мені самому соромно, що вона в мене така. Проте справа не в цьому. Аби тільки він був досить розважливий і одружився з нею, а там нехай уже гуляє й задивляється на найперших красунь Франції. Я це йому заздалегідь дозволяю. Ну, Коміне, тепер ти розгорнув передо мною всю карту герцогських вимог?

— Я перелічив вам, сир, усі ті пункти, на які герцог найбільш наполягатиме. Але вашій величності відомо, що настрої герцога схожий на навальний гірський потік, який тільки тоді буває спокійний, коли не зустрічає перешкод. Неможливо передбачити всього, що може викликати його люті. Коли проти вас несподівано з'являться нові обвинувачення, — пробачте мені на слові, бо в нас так мало часу, щоб вибирати слова, — нібито ваша величність змовилися з лжежцями і Гійомом де ля Марком, то це могло б мати найгірші наслідки. До речі, до нас дійшли якісь чудернацькі чутки: кажуть, нібито де ля Марк одружився з графинею Амеліною, старшою в родині де Круа.

— Ця стара дурка так мріяла про одруження, що готова була побратися із самим чортом. Мене більш дивує, що цей звір де ля Марк вирішив одружитися з нею.

— Є ще чутки, — вів далі де Комін, — що до Перонни їде посол де ля Марка. Уже тільки це могло б спричинитися до шаленства герцога. Сподіваюся, що в нього не може бути ніяких листів від вашої величності.

— Листів до Арденського Вепра? — сказав король. — Ні, ні, пане Філіппе, я не такий уже дурень, щоб кидати перла перед свиньми. Ті незначні зносини, які я підтримував із цим звіром, завжди велися тільки на словах, для передачі яких я завжди використовував таких низько народжених рабів і волоцюг, що їх свідчення не мали б значення на суді, навіть коли б ішлося про крадіжку якоїсь поганої квочки.

— Тоді я можу тільки порадити вашій величності, — сказав де Комін, підводячись,

щоб попроситися, — бути весь час наготові, діяти залежно від обставин, а головне, нізащо не розмовляти з герцогом таким тоном, який більше відповідає вашому високому сапові, ніж теперішньому вашому становищу.

— Коли моя гідність почне недоречно нагадувати про себе, — хоч це вона рідко робить, коли "йдеться про щось важливіше, — в мене є принаймні один надійний засіб проти цього, досить мені тільки згадати одну лиховісну кімнату, сеньйоре Філіппе, і подумати, як помер Карл Простак, щоб одразу охолонути, як після купання в крижаній воді. Невже, любий друже й напутнику, тобі вже час іти? Прощай, сеньйоре Філіппе! Настане час, коли тобі набридне читати лекції політичної мудрості цьому бургундському бугаєві, який не здатен зрозуміти найпростішого твого доводу; тоді, якщо Людовік де Валуа буде ще живий, згадай, що в тебе є відданий друг при французькому дворі. Ще раз кажу тобі, що я вважав би за справжнє благословення для свого королівства, коли б мені пощастило заручитися порадами людини, що поєднує глибоко розуміння державних справ з сумлінням, здатним відрізнити добро від зла. Хай простять мені милостивий бог, і пресвята божа матір, і святий Мартін! Олів'є і де Балю мають серця, як камінь, і все моє життя отруїла гризота й каяття в тих злочинах, які вони приневолити мене вчинити! Тільки ти, пане Філіппе, обдарований мудрістю стародавніх мудреців, тільки ти міг би навчити мене бути великим, залишаючися чесним.

— Важке завдання, і не багатьом пощастило його виконати, але не неможливе для государя з твердою волею, — сказав історик. — А поки що, государю, будьте готові до того, що герцог от-от з'явиться. Прощайте!

Людовік довго дивився вслід Філіппові, коли той вийшов з кімнати, і, нарешті, промовив, гірко посміхнувшись:

— Він патякав тут про рибалку, а сам, мов той лосось, попався на гачок! Вдає з себе доброчесного, бо відмовився від хабара, а сам так легко піддався моїм лестошам, обіцянкам, зрадів можливості помститися за своє ображене марнолюбство! Що ж, відмовившись від грошей, він став тільки біднішим, але не чеснішим. І все ж таки він має бути моїм, бо він найрозумніший серед придворних. А тепер почнемо інше, важче полювання. Зараз доведеться зустріти цього левіафана[248] Карла, який припливе сюди, розтинаючи своїм черевом пучину. Доведеться мені, як то роблять з переляку моряки, кинути йому бочку — хай побавиться. Але, можливо, настане ще день, коли я всаджу гарпун у його черево.

Розділ XXXI ПОБАЧЕННЯ

Ти, воїне, пильнуй невпинно правди,

Ти ж, дівчино, додержуй обіцянки.

Політика стара нехай, як схоче,

Сама брехні блукає лабіринтом.

Будь чистою, немов ранкове небо

До того, як пару підніме сонце.

"Суд"

Протягом усього цього незабутнього ранку перед новою зустріччю обох государів у Пероннському замку Олів'є Ден клопотавсь і метушився. Він намагався різними обіцянками й подарунками завербувати своєму государеві нових прихильників, щоб, коли гнів герцога спалахне, всі навколо нього були б зацікавлені загасити, а не роздмухувати його. Мов тінь, прошмигував він від намету до намету, від будинку до будинку, всюди вербуючи нових друзів за допомогою нечестивого Маммони[249], але не задля тієї мети, про яку сказано в апостола.

Як колись було охарактеризовано іншого політичного агента: "Його рука побувала у всіх руках, а його губи — коло вуха кожного". Отже, з різних причин, на які ми вже натякали, він здобув прихильність багатьох бургундських дворян, із яких одні сподівалися чогось, іцші побоювалися Франції, а багато хто гадали, що, коли владу Людовіка буде послаблено, їхній герцог стане безпощадним деспотом, до чого він завжди прагнув.

Там, де Олів'є не міг покластися на свої сили, він звертався по допомогу до інших відданих слуг короля. Так він дістав дозвіл графа де Кревкера на побачення лорда Крофорда та Балафре з Квентіном Дорвардом, який після свого приїзду до Перонни перебував тут, так би мовити, в почесному ув'язненні. Як привід для побачення було виставлено приватні справи, але, мабуть, і сам де Кревкер, боячися, щоб невгамовний гнів герцога Карла не спонукав його до безчесного насильства над особою Людовіка, був не від того, аби дати Крофордові нагоду висловити деякі поради молодому лучникові, що були б корисні для короля.

Зустріч земляків була сердечна і навіть зворушлива.

— Ну й чудний ти, хлопче, промовив Крофорд, гладячи Дорварда по голові, як ніжний дід гладить свого внука. — Щастить тобі, немов ти народився в сорочці.

— Це тільки через те, що він таким молодим попав на посаду лучника, — сказав Балафре. — Ось про мене, наприклад, ніколи так багато не говорили, любий племіннику, бо мені вже було двадцять п'ять років, коли я, нарешті, став *hors de page*[250].

— Яким же потворним високогірним опудалом ти був серед пажів, Людовіку, — сказав старий командир, — з твоєю великою, немов пекарська лопата, бородою, та спиною, наче в старого Уоллеа Уайта[251].

— Боюся, що мепі недовго залишилося носити почесне ім'я лучника, — сказав Квентін, опутивши очі. — Я маю намір відмовитися від посади лучника шотландської гвардії. Балафре остовпів від подиву, а на обличчі лорда Крофорда з'явилося явне незадоволення.

— Залишити таку посаду! — вигукнув, нарешті, Балафе, опам'ятавшись. — Посаду в шотландській гвардії? Чи ви були коли таке? Я б не бажав бути і самим коннетаблем Франції!

— Замовкни, Людовіку! — перебив його Крофорд. — Цей хлопець краще від нас, старих, розуміє, як тримати ніс за вітром. Мабуть, його подорож дала йому нагоду почути багато цікавих байок про короля Людовіка, і тепер він став бургундцем, щоб

мати від цього ї собі крихту користі, переказавши всі ці байки герцогові Карлу.

— Коли б я цьому повірив, — сказав Балафре, — то я своєю рукою перерізав би йому горло, навіть якщо б він п'ятдесят разів був сином моєї рідної сестри!

— Але я сподіваюся, дядечку, що ви спершу запитаете, чи заслужив я на це? — промовив Квентін. — А ви, пане мій, знайте, що я не базікаю і що ні допит, ні тортури не примусять мене сказати жодного слова з того, що мені довелося почути, коли я був у короля Людовіка на службі і що могло б бути йому на шкоду. Я заприсягся мовчати. Але я б не хотів далі залишатися на службі, де, крім небезпек у чесному бою з ворогами, мені весь час доводиться попадати в якісь засідки, влаштовані моїми ж друзями.

— Ну, коли йому так не подобаються засідки, то боюся, пане начальнику, що він для нас пропаща людина, — сказав недогадливий Балафре, сумно дивлячися на лорда Крофорда. — Мені особисто доводилося попадати разів із тридцять у різні засідки та принаймні вдвічі більше від цього самому сидіти в засідках, бо це найулюбленіший засіб воювати в нашого короля.

— Твоя правда, Людовіку, — відповів лорд Крофорд. — Але помовчи хоч трохи, бо я, здається, краще розумію, в чому тут справа.

— Нехай вам божа мати допоможе зрозуміти все, пане мій, — відповів Людовік, — бо в мене аж душа перевертається, коли я подумаю, що син моєї сестри може боятися засідок.

— Юначе, я трохи догадуюся, — сказав Крофорд, — що саме було з тобою. Мабуть, під час подорожі ти зіткнувся з якоюсь зрадою і тепер гадаєш, що саме король приклав до цього руку.

— Так, мені справді загрожувала зрада, коли я виконував доручення короля, — відповів Квентін. — Проте, на щастя, я не піддався їй. Чи винен у цьому король, чи ні, то не моя справа. Нехай про це знає бог і сумління короля. Але король нагодував мене, коли я був голодний, прихистив, коли в мене не було притулку, і не мені, особливо тепер, коли він у біді, виступати з обвинуваченнями проти нього, які до того ж можуть бути несправедливими, бо я чув про все це лише від найнегідніших людей.

— Хлопче мій любий, дитино моя! — вигукнув Крофорд, обіймаючи його. — Ти справжній шотланець до самих кісток! Така людина забуде всі чвари, які могли бути між нею та її другом, і не помститься на ньому, коли цей друг у біді, а, навпаки, пам'ятатиме тільки те добро, яке той зробив для нього.

— Коли вже пан Крофорд обняв мого племінника, — сказав Людовік Лезлі, — то і я хочу обняти його, хоч йому слід знати, що солдат повинен уміти так битися в засідках, як піп читати молитовник.

— Мовчи, Людовіку! — сказав Крофорд. — Ти просто осел, друже мій, і не розумієш, якого чудового племінника послало тобі небо. А тепер скажи мені, Квентіне, чи знав король про цей твій благородний християнський і мужній намір? Бо йому тепер у такій скруті дуже важливо знати, на кого саме він може звіритися. Ах, чому він не забрав із собою всіх своїх відданих шотландців! Але нехай буде так, як богові завгодно. Отже, чи

знає король про твій намір?

— Напевно не можу сказати, пане мій, — відповів Квентін. — Я казав астрологові Марціо Галеотті, що й словом не обмовлюся герцогові про те, що могло б пошкодити королю перед герцогом Бургундським. Що ж до дальших подробиць, то їх, мабуть, з вашого дозволу, не треба переказувати навіть вашій милості. Ну, а перед філософом я мав ще менше охоти вивертати назовні свою душу.

— Еге-ге! — відповів Крофорд. — Справді, Олів'є розповідав мені, що Галеотті вчора досить сміливо пророкував королю те, як ти поводитимешся надалі, і я дуже радий, що цього разу його пророкування мали більш надійне джерело, ніж мова зірок.

— Він пророкував! — вигукнув Балафре, сміючись. — Але зорі, мабуть, ніколи не казали йому, що чесний Людовік Лезлі допомагає одній гарненькій дівчині витратити дукати, які, власне, астролог кладе до її кишені.

— Мовчи, Людовіку! — сказав командир, — мовчи, бестіє! Якщо ти не поважаєш моєї сивини, бо я і сам свого часу любив порозкошувати, то зглянься хоч на молодість і невинність цього хлопця і не присиль його слухати такі непристойності.

— Ваша високість може говорити, що вам завгодно, — відповів Людовік Лезлі, — але, слово честі, наш ясновидець Сондерс Саплдждо, міський швець з Глен-Гулакїна, вартий цього Галеотті, Галліопотті, чи як там його звать. Сондерс пророкував, що всі діти моєї сестри помруть, і пророкував це в день народження наймолодшого з них, оцього самого Квентіна. Звичайно, колись і він помре, і тоді віщування шевця, на жаль, справдяться: з усієї родини він тепер один ще живий. Той самий Сондерс одного разу віщував мені, що я розбагатію, одружившись, що напевно колись так і буде, хоч тепер я ще не одружився, і коли це і як станеться, не знаю, а Квентін ще молодий, йому женитися ще рано. І ще Сондерс віщував мені...

— Ну, досить уже, — сказав лорд Крофорд. — Якщо й друге віщування таке доречне, то краще вже мовчи. Час уже прощатися з твоїм племінником та помолитися пречистій діві, щоб вона допомогла йому залишитися таким само твердим у своїх добрих намірах, яким він і був досі, бо тут необережно вимовлене слово може наробити стільки шкоди, що й паризький парламент не виправить. Благословляю тебе, дитино моя, і слухай мене: не кидай тепер служби в нашому корпусі, бо незабаром нам доведеться битися серед білого дня і без ніяких засідок.

— І моє благословення нехай буде над тобою, — сказав Людовік Лезлі. — Коли тобою задоволений наш благородний командир, то і я також задоволений.

— Стривайте, пане мій, — сказав Квентін, звертаючись до Крофорда і відводячи його вбік. — Я мушу попередити вас, що, крім мене, на світі є ще одна особа, яка знає обставини, які для безпечності короля Людовіка важливо зберегти в таємниці. Але особа ця не служить королю, не залежить від нього, на відміну від мене, його солдата, що завдячує йому ласкою. Може, вона вважає мовчання не обов'язковим для себе...

— Вона? Хіба тут ідеться про жінку? — вигукнув старий лорд. — Ну, нехай тоді небо зглянеться над нами. Ми пропащі!

— Ні, пане мій, не думайте так, — промовив Дорвард. — Вам слід тільки

використати весь свій вплив на де Кревкера, щоб той дозволив мені побачитися з графинею Ізабеллою де Круа, якій відома моя таємниця, і я не маю сумніву, що мені пощастить умовити її мовчати, як мовчатиму і я про все те, що могло б підбурити герцога проти короля Людовіка.

Старий воїн довго роздумував, то дивлячися на стелю, то опускаючи очі долу, то здивовано похитуючи головою, і, нарешті, сказав:

— Слово честі, тут є щось таке, чого я не розумію. Графиня Ізабелла де Круа! Побачення з особою такого високого походження, особою, що володіє такими великими маєтками! І ти, звичайний шотландський юнак, ти переконаний, що вона тебе послухає? Або ти вже занадто самовпевнений, або, мій друже, ти не гаяв марно часу, коли подорожував. Але — присягаюся хрестом святого Андрія — я подбаю про те, щоб прихилити до тебе де Кревкера. Адже й він побоюється, що герцога Карла можуть викликати на якийсь непоправний вчинок проти короля. Я думаю, він погодиться зі мною і задовольнить твоє прохання. Але, слово честі, — чудне твоє прохання, дуже чудне!

Сказавши це, старий лорд Крофорд знизав плечима і вийшов із кімнати в супроводі Людовіка Лезлі, який, дивлячися на свого начальника, старався, хоч і не розуміючи причини його зачудування, прибрати такого самого таємничого та серйозного вигляду, що й лорд Крофорд.

За кілька хвилин лорд Крофорд повернувся, але вже сам, без свого помічника Балафре. На цей раз старий був у досить чудному настрої. Він сміявся та хихотів так, що його суворе й поважне обличчя набирало зовсім незвичайного для нього виразу. Водночас він хитав головою, немов бачачи перед собою то, чого віп не схвалює, але вважає за надто кумедне.

— Ну, земляче, — сказав він, — ти, мабуть, не телепень і ніколи не сплхуєш перед гарненькою жінкою! Кревкер проковтнув твою пропозицію, немов склянку оцту. Пін присягався всіма бургундськими святими, що коли б не йшлося про честь двох госуларів і долю двох країн, ти не побачив би графині Ізабелли, як своїх вух. Коли б я не знав, що в нього є красуня жінка, то гадав би, що сам він готовий зламати спис на честь чарівної графині. Проте, мабуть, він мав на увазі інтереси свого племінника графа Етьєна. Графиня! Скажи, будь ласка, як ти високо залетів. Ну, ходімо. Пам'ятай тільки, що побачення ваше буде коротке. Ти ж і сам не гаятимеш часу. Хо-хо-хо! Присягаюся честю, я не можу тебе вилаяти як слід, бо так хочеться сміятися!

Почервонілий, збентежений грубуватими жартами старого воїна, розсерджений тим, що всі старі й досвідчені люди вважають його кохання за щось смішне й безглузде, Дорвард мовчки пішов за Крофордом до монастиря святої Урсули, де перебувала Ізабелла. Тут, у передпокої, на них чекав де Кревкер.

— Отже, юний рицарю, — мовив невдоволеним тоном граф, звертаючися до Дорварда, — виявляється, що тобі треба ще раз побачити супутницю твоєї романтичної подорожі?

— Так, пане граф, — твердо відповів Квентін. — І, що найважливіше, я повинен

переговорити з нею віч-на-віч, — додав він рішуче.

— Ні, цього ніколи не буде, — сказав граф де Кревкер. — Пане Крофорд, запрошую вас бути свідком. Молода дівчина, дочка мого давнього друга і товариша по зброї, найбагатша наслідниця у всій Бургундії, призналася мені в якійсь недоладній... Ну, що Це я, справді. Коротше кажучи, вона просто з глузду з'їхала, а цей хлопець — самовпевнений гульвіса... Словом, вони не повинні бачитися без свідків.

— Тоді я жодного слова не вимовлю графині у вашій присутності, — заявив зраділий Квентін. — І хоч який я самовпевнений, ви зараз сказали мені таке, про що я сам не смів навіть мріяти.

— Правильно сказано, друже, — зауважив Крофорд, — ви вчинили дуже необачно, графе. Ви тільки-но зверталися до мене, щоб я дав пораду. То дивіться: тут, у передпокої, — надійні залізні ґрати; звіртеся на них, і нехай собі балакають про що хочуть. Ну, що ви за людина! Невже життя короля й тисячі інших людей не варте того, щоб дозволити двом дітям пошепотітися якихось п'ять хвилин!

Кажучи так, Крофорд майже силоміць вивів де Кревкера з кімнати, який, виходячи, кинув грізний погляд на молодого шотландця.

За хвилину до передпокою з того боку ґрат увійшла графиня Ізабелла і, побачивши Квентіна самого в кімнаті, нерішуче зупинилася, опустивши очі.

— Зрештою, чому мені бути невдячною лише тому, що інші безпідставно підозріливі? — вимовила вона. — Друже мій, мій рятівнику! Я маю право так назвати вас, бо весь час мене оточувала зрада! Мій єдиний, мій відданий друже!

Сказавши це, вона подала юнакові руку крізь ґрати, і він покрив її поцілунками і сльозами. Вона не віднімала руки, а тільки сказала йому у відповідь:

— Коли б це не було наше останнє побачення, Дорварде, я ніколи не дозволила б вам такого безумства.

Якщо ми нагадаємо, від скількох небезпек захистив її Квентін і що він насправді був її єдиним відданим і щирим другом, то мої прекрасні читачки, навіть коли серед них є графині та багаті спадкоємиці, пробачать їй таку поблажливість.

Але графиня, нарешті, визволила свою руку і, відступивши трохи від ґрат, дуже схвильовано спитала Дорварда, що він хотів у неї просити.

— Старий шотландський лорд, який щойно приходив сюди із моїм родичем де Кревкером, сказав мені, що ви маєте якесь прохання до мене. Нехай тільки воно не виходить за межі розумного! — застерегла вона. — Якщо нещасна Ізабелла зможе виконати його, не порушуючи свого обов'язку й честі, будьте певні, що вона його виконає. Тільки прошу вас, — додала вона, боязко озираючися, — не кажіть нічого, що могло б пошкодити нам обом, коли нас хто почує!

— Не турбуйтеся про це, благородна панно, — сумно відповів Квентін. — Не тут я можу забути ту відстань, якою доля відокремила нас одне від одного, і, повірте, я ніколи не накличу на вас гнів ваших гордовитих родичів, бо ви запалили найвідданішим коханням того, хто не такий багатий і могутній, як вони, але не менш благородний. Нехай це кохання мине, як сон, нехай забудеться усіма, крім того, кому цей сон, навіть

такий короткочасний, навіки замінить дійсність!..

— Мовчіть, мовчіть, благаю вас, Квентіне, — мовила Ізабелла. — Жодного слова про це! Скажіть краще, чого ви від мене бажаєте?

— Помилювання людині, яка заради своїх егоїстичних планів поводитися з вами, як ворог, — відповів Квентін.

— Я думаю, що можу простити всіх своїх ворогів, — промовила Ізабелла. — Але, ах, Дорварде, від яких небезпек урятувала мене ваша мужність та самовладання! Ця жахлива скривавлена зала, цей нещасний єпископ! Адже до вчорашнього дня я не знала і про половину всіх тих страхіть, мимовільним свідком яких мені довелося бути.

— Не думайте більше про них, — перебив її Квентін, побачивши, що обличчя дівчини, яке під час їхньої розмови було почервоніло, тепер укрилося смертельною блідістю. — Не оглядайтеся назад, дивіться постійно вперед, як конче потрібно робити тим, хто йде шляхом небезпек. Вислухайте мене, будь ласка. Ви більш, ніж будь-хто інший, маєте право вважати короля Людовіка тим, ким він є насправді — лукавим політиканом. Але коли ви тепер скажете, що він підбив вас утекти від герцога або, ще більше того, що він хотів передати вас до рук до ля Марка, це коштуватиме йому життя, коли не корони і, в усякому разі, викличе криваву війну між Францією і Бургундією.

— Це лихо не станеться через мене, коли тільки йому можна запобігти, — сказала графиня Ізабелла. — А втім, коли б я навіть і жадала помсти, вашого прохання було б досить для мене, щоб відмовитися од неї. Хіба я можу довше пам'ятати кривди, які мені заподіяв король Людовік, ніж ваші неоціненні послуги? Але що ж мені робити, що казати, коли мене покличуть до герцога Бургундського? Я муситиму або мовчати, або розповісти всю правду. Мовчати — значить прогнівити його своєю непокірливістю; брехати... ви, мабуть, і самі не захочете, щоб я брехала.

— Звичайно, ні! — відповів Дорвард. — Нехай тільки ваші свідчення про Людовіка не перейдуть за межі того, що ви самі безпосередньо знаєте. Коли ж вам доведеться згадати про щось таке, що ви чули тільки з чужих уст, хоча б воно й здавалося дуже ймовірним, вважайте все це лише за чутки, не більше, і не кажіть, що самі ймете їм віри і надаєте значення, хоча б це навіть так і було. Не може бургундська рада відмовити монархові в тій справедливості, якою в моїй країні користується особа навіть найнижчого стану, коли їй пред'явлено обвинувачення. Вони змушені будуть визнати його невинним, коли не матимуть проти нього певних та достатніх доказів, що доводили б його вину. Отже, все, про що ви повідомите як про чутки, вірогідність котрих не можете ствердити, їм треба буде ще доводити свідченнями інших осіб.

— Здається, я вже зрозуміла вас, — відповіла графиня Ізабелла.

— Я з'ясую вам це ще докладніше, — сказав Квентін і почав пояснювати свою думку прикладами. Він ще говорив, коли задзвонив монастирський дзвін.

— Це знак, що ми мусимо розлучитися, — вимовила Ізабелла, — і розлучитися назавжди! Не забувайте мене, Дорварде, а я ніколи не забуду вас. Послуги, які ви мені зробили...

Більше вона не могла говорити і мовчки знову подала йому руку, яку він знову

притиснув до своїх губ. І тут — далекі не знаю, як само це сталося, — але намагаючися вирвати руку, графиня так близько підійшла до ґрат, що Квентін насмілювався відбити на її губах свій прощальний поцілунок. Молода графиня не відштовхнула його, може, через те, що не встигла, бо майже тієї миті до вітальні вбігли Кревкер і Крофорд, які підглядали крізь щілину за тим, що тут відбувалося. Кревкер був у край розлючений, а Крофорд щиро реготав, намагаючися стримати графа.

— Ідіть до своєї кімнати, панно, ідіть до кімнати! Ви заслужили того, щоб вас засадити в келію на хліб і воду! — вигукнув гнівно граф, звертаючися до Ізабелли, яка, накинувши на себе серпанок, поквапливо вийшла. — А ти, красеню... просто нахаба! Стривай, ще настало час, коли інтереси королів і королівств не залежатимуть від таких, як ти, і тоді знатимеш, яка кара спіткає тебе за те, що ти осмілювся підняти свої жебрацькі очі на...

— Тихше, тихше, пане граф, — сказав старий лорд. — Ви надто багато собі дозволяєте. А ти, Квентіне, мовчи, я тобі наказую! Іди до свого покою! Дозвольте, пане граф де Кревкер, вам зауважити тепер, коли він нас уже не чує, що ваше поводження з ним дуже недоречне: Квентін Дорвард такий самий дворянин, як і король, тільки, як кажуть іспанці, бідніший за короля... За походженням своїм він такий самий благородний як і я, а я свій рід високо ставлю. Годі, годі, друже, вам не слід було б нам погрожувати!

— Ах, пане, пане, — відказав Кревкер нетерпляче, — нахабство цих чужоземних наймитів згадується навіть у прислів'ях, а вам, їхньому командирові, слід було б стримувати їх, а не заохочувати...

— Пане граф, — відповів Крофорд, — я п'ятдесят років команду своїми шотландцями, і досі мені не доводилося звертатися по пораду ні до французів, ні до бургундців, сподіваюсь, що, з вашого дозволу, я й надалі якось зможу обійтися без цих порад.

— Гаразд, гаразд, пане, — відповів де Кревкер. — Я зовсім не хотів вас образити. Ваше звання і ваші роки дають вам право на те, щоб ви могли так висловлюватися. А щодо цих молодих людей, я готовий вибачити їм забути минуле, але я подбаю, щоб вони більш піколи не побачилися. Присягаюся в цьому!

— Не присягайтеся в цьому, і особливо — всіма святими, пане де Кревкер, — сміючись, заперечив старий лорд, — гора з горою і то, кажуть, сходиться, а чому не зустрітися грішним людям, у яких є ноги, і життя, і кохання, яке їх штовхає одне до одного? Той поцілунок, Кревкере, був досить ніжний — це поганий знак.

— Ви знову хочете розсердити мене, — сказав Кревкер, — але цього разу вам не пощастить. Чуєте, дзвін закликає на нараду. Страшна буде ця нарада, і лише бог знає, чим вона закінчиться.

— Я можу заздалегідь сказати тільки одне, — відповів Крофорд. — Коли допустять якесь насильство над особою короля, то він не загине самотнім і невідомцем, хоч у нього тут мало друзів і дуже багато ворогів. Шкода тільки, що він суворо заборонив мені вжити заходів, коли б таке сталося.

— Пане Крофорд, — сказав бургундець, — вживати заздалегідь заходів проти деякого лиха — це значить спричинити лихо. Підкоряйтеся тільки наказам короля, не будьте надто запальні і ви побачите, що цей день закінчиться щасливіш, ніж ви думаєте.

Розділ XXXII СЛІДСТВО

Коли б душа любов твою відчула,
Мені була б ця чемність не потрібна,
Вставай же, встань, бо серце наверху,
Хоч ти внизу навколішках стоїш.
Шекспір. "Король Річард II"

Після перших ударів дзвону, що мав скликати численну бургундську знать на параді разом із дуже небагатьма французькими вельможами, які на той час були в Перонні, герцог Карл у супроводі частини своїх охоронців, озброєних алебардами і протазанами, ввійшов до зали Гербертової башти в Пероннському замку. Король Людовік, що вже чекав на нього, встав з свого місця, ступив два кроки назустріч герцогові й зупинився, чекаючи його наближення, з виглядом величної достоїнності, яку він, незважаючи на свій непоказний одяг та прості манери, дуже добре вмів удавати в потрібну мить. Спокій короля в таку рішучу хвилину, звичайно, справив велике враження на його супротивника. Різка та покvapлива хода герцога враз змінилася, і він підійшов до свого верховного государя, як і годилося великому васалові. Напевно, він заздалегідь поклав собі додержувати в поведженні з королем етикету, який личив його високому санові. Але присутні розуміли, що, поводячися так, Карл ледве стримував шал своєї бурхливої вдачі й насилу приборкував почуття досади й жаги помсти, які кипіли в його грудях. Отже, хоч він і присилював себе виконувати всі правила етикету, проте весь час мінився на лиці, говорив хрипким, уривчастим голосом, насуплював брови і закушував губи до крові; руки й ноги його тремтіли, немов він хотів скинути ланцюги, якими їх було скуто. Коротше кажучи, кожен погляд, кожен рух цього государя, найзапальнішого з усіх, що будь-коли жили на світі, свідчили про ту страшенну бурю, яка цієї хвилини шаленіла в його грудях.

Король цілком спокійними очима спостерігав цю боротьбу пристрастей, бо, хоч погляд герцога й обдавав його жахом смерті, що лякала його, як і кожную грішну й смертну людину, проте він, мов відважний стерничий, твердо вирішив не піддаватися власному страху і боротися до останньої хвилини, не випускаючи з рук стерна, доки буде хоч найменша надія врятувати корабель умілим лавіруванням. Тому, коли герцог вимовив кілька уривчастих слів, вибачаючися за незручне помешкання, призначене Людовікові, король, усміхаючися, відповів, що башта Герберта була для нього досі приємнішим притулком, ніж для одного з його попередників.

— Так вам уже розповіли цей переказ? — спитав Карл. — Його справді тут убили, але тільки тому, що він не схотів узяти постриг і закінчити свої дні в монастирі.

— Тоді не можна не визнати, що він вчинив, як безумець, — удавано байдуже зауважив Людовік, — бо він помер смертю мученика і водночас позбавився можливості

стати святим.

— Я прийшов сюди, — вів далі герцог, — просити вашу величність бути присутнім на нашій нараді, де обговорюватимуться питання, — що однаково стосуються і Франції, і Бургундії. Ми можемо одразу піти, коли вашій величності буде завгодно...

— Годі, любий кузене, — відповів Людовік, — вам не слід так далеко заходити в своїй чемності й просити там, де ви сміло можете наказувати. На нараду то на нараду, коли таке бажання вашої високості. Щоправда, почет у нас не досить блискучий, — додав він, поглянувши на своїх французів, які готові були супроводити його, — але ви сяятимете за пас обох.

Із Туазон д'Ором на чолі, старшим герольдом Бургундії, Людовік і Карл вийшли з башти графа Герберта і пройшли до внутрішнього двору замку, де, як відразу помітив Людовік, було повно охоронців герцога та солдатів у розкішних убраннях, озброєних і вишикуваних, мов на параді. Перейшовши двір, вони ввійшли до зали парад, яка була розташована в далеко пізніше побудованій частині замку порівняно до тієї, до Людовік перебував під вартою. Тут поспіхом було зроблено деякі приготування до урочистого засідання. Під розкішним гаптованим балдахіном стояли два трони, причому трон, призначений королю, був двома східцями вищий від трону герцога. Близько двадцяти найблагородніших вельмож розташувалися в належному порядку з обох боків тронів так, що коли государі посідали на свої місця, то особа, над якою збиралися вчинити суд і для цього скликали нараду, опинилася немовби на місці голови цих блискучих зборів.

Мабуть, щоб відразу загладити цю різючу невідповідність і непорозуміння, яке вона могла викликати, герцог Карл, ледь уклонившись королівському тронові, незграбно відкрив засідання такими словами:

— Мої вірні васали й радники! Ви знаєте, які страшенні розрухи завжди відбувалися і ще тепер відбуваються в наших володіннях унаслідок безперервних повстань васалів проти їхніх сюзеренів. Тепер ми маємо жахливі докази того, до яких потворних розмірів зросло це лихо за наших часів. Графиня Ізабелла де Круа і її родичка графиня Амеліна, нехтуючи правилами пристойності, втекли з Бургундії й віддалися під заступництво чужоземної держави. Цим вони порушили дану ними присягу відданості і залишили свої володіння без хазяїв, через що, за законом, ми мусили їх конфіскувати. Ще жахливіший та сумніший приклад ми бачимо в блюзнірському та звірячому вбивстві нашого улюбленого брата й спільника, єпископа Льежського, і в новому заколоті льежців, яких після останнього повстання ми покарали надто милостиво.

Ми маємо всі підстави гадати, що ці сумні події сталися не тільки внаслідок непокірливості та безумства цих жінок і зухвальства льежських городян, але й через втручання могутнього сусіда, від якого, коли добрі діда заслуговують на відповідну винагороду, Бургундія не могла сподіватися нічого, крім щирої приязні. І якщо все це справдиться, — додав герцог, зціпивши зуби і шалено тупнувши ногою, — я не знаю, які міркування можуть завадити нам, коли влада в наших руках, раз і назавжди покласти край цьому потокові лиха, знищивши його джерело, з якого щоразу на нас виливаються

все нові й нові нещастя.

Герцог почав свою промову досить спокійно, але чим далі він говорив, тим більше розпалювався, а останню фразу закінчив таким погрозовим тоном, що всі присутні здригнулися, а обличчя короля дуже зблідло. Однак наступної хвилини, закликавши на допомогу все своє самовладання, Людовік теж звернувся до зборів з промовою так рішуче й спокійно, що герцог, незважаючи на бажання зупинити або перебити його, не міг знайти для того пристойного приводу.

— Дворяни Франції і Бургундії, — почав Людовік, — рицарі Святого Духа та Золотого Руна[252], коли вже король змушений обороняти свої права сам, як обвинувачена особа, він не може бажати для себе кращих свідків, ніж цвіт дворянства, слава й гордість рицарства. Наш любий кузен, герцог Бургундський, зовсім не з'ясував суті справи, бо з ввічливості чи з люб'язності висловлювався дуже туманно й неясно. У мене немає причин додержувати такої делікатності, та й становище моє не дає мені такої можливості, тому прошу вашого дозволу висловлюватися далеко точніше. Панове дворяни й рицарі! Це нас, нас, свого законного сюзерена, спільника й родича, герцог Карл, ясний розум і прекрасна вдача якого потьмарені важкою втратою, обвинувачує в тому, що ми нібито намовляли його васалів не підкорятися йому, підбивали лъєжців до заколоту і допомагали цьому розбійникові Гійому де ля Марку в його жорстокому та блюзнірському лиходійстві. Дворяни Франції й Бургундії! Вже саме становище, в якому я тепер перебуваю, може цілком виправдати мене, бо воно само собою суперечить обвинуваченню. Припускаючи, що в мене в голові є хоч краплина здорового глузду, ви хіба можете уявити, щоб я з своєї доброї волі віддався до рук герцога Бургундського, коли б справді гадав зрадити його, що не могло залишитися не викритим, а коли б було викрито, то неодмінно поставило мене туди, де тепер я стою, залежний під влади справедливого, але розлюченого государя? Безумство людини, яка бажає відпочити на порохівій бочці, до якої вона сама піднесла запалений гніт, було б мудрістю порівняно до мого вчинку. Я зовсім не маю сумніву, що серед винних у тому злочині в Шонвальді були такі негідники, які використали моє ім'я. Але невже справедливо вважати мене винним за те зловживання? Коли дві навіжені жінки, спонукувані якимись романічними причинами, наважилися шукати притулку для себе при моєму дворі, хіба з цього можна зробити висновок, що вони діяли з моєї намови? Коли ви ближче познайомитеся із справою, то вповийтеся, що честь моя не дозволяла мені силоміць повернути їх до Бургундії, бо, гадаю, панове, жоден з рицарів обох наших священних орденів не вчинив би такого. Але по суті я зробив майже те саме, віддавши їх під заступництво високоповажного духовного батька, котрий тепер як святий мученик перебуває на небі. — Ці слова Людовік вимовив схвильовано, притуляючи до очей хусточку. — Я передав їх із рук на руки, я сказав би, членові моєї власної родини і ще ближче спорідненому з родиною герцога Бургундського, людині, якій її високе становище в церкві і численні чесноти давали цілковите право бути оборонцем двох нещасних жінок і посередником поміж ними і їхнім законним сюзереном. Таким чином, єдина обставина, що, здається, могла б серед усіх покvapливо висловлених моїм

бургундським братом закидів збудити в нього недостойні підозри проти мене, насправді пояснюється як обумовлена цілком недвозначними та благородними причинами. Більше того: нема ні зернини істини в усіх доводах, якими можна було б підтримати ганебні обвинувачення, що змусили мого брата змінити його дружні погляди на того, хто прийшов сюди з повною довірою до його дружніх почуттів, і перетворити святкову залу на залу суду, а його гостинні покої — на в'язницю.

— Ваша величність, ваша величність! — вигукнув Карл, коли король закінчив свою промову. — Вашу присутність тут, у залі, в таку хвилину, що, на жаль для нас, збіглася із здійсненням ваших задумів, я пояснюю тільки тим, що люди, які звикли весь час обдурювати своїх близьких, можуть і самі потрапити у пастку, поставлену на інших. Адже іноді й порохових діл майстер падає мертвим від вибуху закопаної ним самим у землю бочки з порохом... Що ж до остаточного вироку, то нехай він залежить від ходу цього урочистого слідства. Приведіть сюди графиню Ізабеллу де Круа!

Коли дівчина ввійшла в залу, підтримувана з одного боку графинею де Кревкер, яка діяла з наказу свого чоловіка, а з другого — настоятелькою монастиря святої Урсули, Карл вигукнув, звертаючися до неї з своєю звичайною різкістю:

— Нарешті, люба графине! Невже це ви? Ви, здається, ледве дихали, коли відповідали на мою справедливу вимогу, а згодом знайшли в собі досить сили, щоб утекти від нас так далеко, як ніколи ще не тікала лань від мисливця. Ну, що ж ви думаєте, чудова дівчино, про все те, що ви накоїли? Мабуть, ви дуже задоволені тим, що через вас посварилися два великі государі і що ви ледве не спричинилися до війни, яку дві могутні держави трохи не оголосили одна одній через ваше дитяче личко?

Присутність багатьох людей та грубе ставлення герцога так приголомшили бідну дівчину, що вона зовсім забула про свій намір кинутися до ніг гнівного володаря й благати його взяти все її майно, а їй дозволити вступити в монастир. Вона стояла нерухомо, мов перелякане, застигнуте бурею дівча, яке чує перекоти грому з усіх боків і боїться, що кожен новий удар вразить її на смерть. Але тут визнала за потрібне втрутитися графиня де Кревкер, жінка, що славилася розумом, гідним її високого роду, і вродою, яка не змарніла навіть і в її зрілий вік.

— Государю мій, — почала вона, — дозвольте вам зауважити, що моя юна родичка перебуває під моїм заступництвом. Мені краще знати, як треба поводитися з жінками, і коли ваша високість не заспокоїтеся і не знайдете пристойнішого тону для розмови, ми негайно вийдемо звідси.

Герцог голосно зареготав.

— Ого, Кревкере! — вигукнув він. — Твоя лагідність зробила з твоєї графині войовничу дружину. Але це вже не моя справа. Дайте стілець оцій невинній дівчині, на яку я зовсім не гніваюся, але й висловлюю їй свою найвищу милість і шанування. Сідайте, панно, і розкажіть нам, що це з вами сталося, що ви втекли з своєї батьківщини і почали мандрувати по світу, мов якась авантюристка?

Дуже збентежена, затинаячися на кожному слові, графиня Ізабелла призналася, що твердо вирішила не давати своєї згоди на шлюб, запропонований їй герцогам

Бургундським, і сподівалася знайти підтримку при французькому дворі.

— Ага, підтримку французького короля! — перебив її Карл. — Ну й, звичайно, ви заздалегідь були певні того, що вона вам забезпечена.

— Так, я гадала, що можу розраховувати на неї, — відповіла графиня Ізабелла, — бо інакше, звичайно, я не наважилася б на такий рішучий вчинок. — Тут Карл поглянув на Людовіка, і на його устах з'явилася гірка усмішка, проте король витримав її зовсім спокійно, тільки губи йому трохи зблідли. — Всі відомості щодо намірів короля Людовіка, — розповідала далі Ізабелла, хвилину помовчавши, — мені переказувала моя нещасна тітка, графиня Амеліна, а вона дізнавалася про них від людей, які не заслуговували на довір'я, як згодом виявилось, були мерзенними зрадниками та безчесними негідниками.

Потім молода графиня небагатослівно розповіла, як вона довідалася про зраду Марти й цигана Хайреддіна Магрібіна, і додала:

— Я не маю ніякого сумніву в тому, що й старший із братів Магрібінів, на ім'я Захмет, який подав нам першу пораду втекти, був здатний на всяку підлоту і міг сам вигадати, нібито він агент короля Людовіка.

Трохи помовчавши, графиня розповідала далі, дуже стисло переказавши все, що сталося з нею, починаючи від її втечі з Бургундії разом із тіткою аж до облоги Шонвальду та кінчаючи тим, як вона віддалася на милість графа Кревкера. Коли вона закінчила своє коротке, уривчасте оповідання, в залі панувала глибока тиша. Герцог сидів, втупивши чорні очі в підлогу, як людина, що шукає приводу дати волю своїй люті, і, не знаходячи нічого, що могло б її виправдати в його власних очах, ще більше лютує.

— Кріт копає свої ходи у нас під ногами, — сказав він, нарешті, підвівши очі, — хоч ми й не можемо з певністю простежити його рухів. Але я бажав би, щоб король Людовік пояснив нам, чому саме він пригостив при своєму дворі цих дам, якщо вони не прибули туди за його власним запрошенням.

— Моє вітання не було надто приязне, любий кузене, — відповів король. — Щоправда, із співчуття я пригостив цих дам, але скористався з першої ж нагоди, щоб випроводити їх до покійного незабутнього єпископа, вашого спільника, який був би — нехай господь розгрішить його! — кращим суддею, ніж я або всякий інший світський володар, бо він знав, як пов'язати заступництво, що в ньому не можна відмовити втікачам, з обов'язками короля щодо його спільника, з володінь котрого вони втекли. Я сміливо можу запитати цю дівчину, чи привітно я зустрів їх і чи не довелося їм жалкувати, що вони обрали саме мій двір своїм притулком.

— Про привітну зустріч там не могло бути й мови, — відповіла молода графиня, — через це в мене відразу виник сумнів, чи справді ваша величність запрошували нас до себе, як нас запевняли ті, що називали себе вашими агентами. Коли припустити, що ці непевні люди діяли з вашого доручення, важко було б погодити ставлення вашої величності з тим, чого ми могли сподіватися від короля, рицаря й дворянина.

Сказавши це, графиня кинула на короля погляд, повний докору, але груди

Людовіка були захищені надійною бронею проти такої артилерії. Цей погляд анітрохи його не збентежив. Навпаки, король переможно подивився на присутніх, розводячи руками, немов запрошуючи всіх бути свідками, що слова графині — найкращий доказ його невинності. Незважаючи на це, герцог Бургундський, з свого боку, поглянув на короля так, щоб усім було ясно, що він зовсім ще не задоволений, хоч і змушений поки що мовчати.

— Дозвольте опитати вас, чудова панно, — сказав він, звернувшись до молодой графині, — чому у вашому оповіданні ви ні словом не натякнули на деякі любовні пригоди? Еге, панно, ви вже червонієте? Ви нічого не сказали про деяких лісових рицарів, що ледве не стали на перешкоді вашій дальшій подорожі. Як бачите, і ми чули про щось, і, мабуть, нам пощастить зробити з цього свої висновки. Як ви гадаєте, ваша величність, чи не краще нам буде, перш ніж ця нова мандрівна Єлена Троянська[253], або Круанська, пересварить усіх королів, — чи не краще, кажу я, видати її заміж?

Хоч Людовік і знав, що після цього він почує неприємну для нього пропозицію, але зовсім спокійно дав свою безмовну ухвалу на сказане Карлом. Проте тут уже сама Ізабелла, побачивши, яка небезпека загрожує їй, покликала собі на допомогу всю свою мужність. Вона відпустила руку графині де Кревкер, на яку досі спиралася, і хоч боязко, але з достоїнністю вийшовши наперед та ставши перед герцогом навколішки, сказала:

— Благородний герцоге Бургундський, мій володарю і государю! Я признаюся в своїй провині, — в тому, що залишила ваші володіння без вашого ласкавого дозволу, — і готова до всякої кари, яку вам буде завгодно накласти на мене. Я віддаю вам мої землі й замки і прошу у вас тільки однієї ласки: заради мого покійного батька залиште останній представниці роду де Круа з усього її багатства лише стільки, щоб дати змогу їй закінчити своє життя в монастирі.

— Ну, якої ви думки, ваша величність, щодо прохання цієї юної графині? — спитав герцог, звертаючися до Людовіка.

— Гадаю, що це побожний рух її душі, навіяний пебом, якому ніхто не має права перешкоджати, — відповів король.

— "Скромні й смиренні будуть звеличені", — зауважив Карл. — Встаньте, графине де Круа, і знайте, що ми піклуємося вами більше, ніж ви про те гадаєте. Ми не маємо ні наміру конфіскувати ваші маєтки, ні принизити вашу честь, але, навпаки, дбаємо, щоб побільшити їх.

— Ой лихо, ваша високість, — відказала Ізабелла, усе ще стоячи навколішках, — ласки вашої я боюся більше, ніж вашого гніву, бо вона присилює мене...

— Присягаюся святим Георгієм Бургундським, вона знову своєї! — вигукнув герцог Карл. — Невже на кожному кроці нашої волі чинитимуть опір, а наші накази заперечуватимуть? Встаньте, моє маляточко, встаньте, кажу вам, і йдіть собі звідси. На дозвіллі ми обговоримо вашу справу, і на цей раз ми так улаштуємо справи, що, хай сам диявол буде мені за свідка, ви або послухаетесь нас, або нарікатимете самі на себе!

Але, незважаючи на таку сувору відповідь, Ізабелла залишилася на своєму місці і,

мабуть, своєю впертістю остаточно розгнівала б герцога, коли б графиня де Кревкер, яка краще за свою молоду родичку знала вдачу Карла, не підняла її й не повела з зали.

Після Ізабелли на допит викликали Дорварда. Він з'явився перед королем і герцогом із спокійною достойністю, але без зайвої самовпевненості, як личить добре вихованому юнакові з порядної родини, котрий вміє поводитися в усякому товаристві і, віддаючи вищим належну повагу, не дозволить собі розгубитися перед ними. Дядько Квентіна дав йому все потрібне, щоб він міг прибути на урочисте зібрання в повній формі лучника шотландської гвардії, і вродливе обличчя, ставна постать юнака ще більше виграли від цього блискучого вбрання. Молодість Дорварда також прихилила до нього всіх присутніх, бо ніхто не міг припустити думки, що обережний Людовік наважився вибрати такого хлопця для виконання своїх політичних намірів. Отже, король як у цьому, так і в інших випадках мав незаперечну користь від свого своєрідного вибору агентів, стан та вік яких, здавалося, були найменше придатними для цього вибору. З наказу герцога, ухваленого та підтвердженого Людовіком, Квентін Дорвард почав розповідати про свою подорож із графинями де Круа до льєжського єпископату, згадавши про інструкції, дані йому Людовіком, приставити дам у безпечності до єпископського замку.

— І ти щасливо виконав мій наказ? — спитав король.

— Так, государю, — відповів шотландець.

— Ти забув згадати про одну обставину, — зауважив герцог. — У лісі на тебе напали два мандрівні рицарі.

— Не личить мені згадувати про такий випадок, — заперечив юнак, скромно почервонівши.

— Але мені личить не забувати про нього, — сказав герцог Орлеанський. — Ти мужньо виконав свій обов'язок і так відважно обороняв дам, що я довго цього не забуду. Заходь до мене, лучнику, коли будеш вільний, і ти побачиш, що я пам'ятаю твою відвагу, яка — я радий бачити це — дорівнює твоїй скромності.

— І до мене заходь, — сказав Дюнуа, — я подарую тобі шолом, бо я, здається, винний тобі його.

Квентін глибоко вклонився обом рицарям, і герцог знову почав допитувати його. З наказу герцога Квентін передав йому писаний маршрут своєї подорожі.

— Чи точно ти виконав ці інструкції? — спитав герцог.

— Ні, не зовсім, з дозволу вашої високості, — відповів Квентін. — За цими інструкціями, як ви можете бачити, мені було наказано переїхати через Маас близько Намюра, а я поїхав лівим берегом, бо це була безпечніша й коротша путь до Льєжа.

— А чому ти дозволив собі зробити таку зміну? — сказав герцог.

— Бо я почав підозрювати мого провідника в зраді, — відповів Квентін.

— Тепер слухай уважно, що я тебе спитаю, — сказав герцог. — Відповідай правдиво на всі мої запитання і не бійся нічиєї помсти. Але коли я побачу, що ти в своїх відповідях вагаєшся або ухиляєшся від істини, я накажу повісити тебе на залізному ланцюгу на самій верхівці дзвіниці на базарному майдані, і ти висітимеш там не одну

годину, бажаючи собі смерті, поки вона не прийде визволити тебе!

Після цього в залі запанувала тиша. Нарешті, вважаючи, напевне, що він дав Квентінові досить часу на міркування, герцог запитав юнака, хто був його провідник, ким він був призначений і чому його поведінка видалася Дорвардові підозрілою. На перше з цих запитань Квентін Дорвард відповів, що провідником його був циган Хайреддін Магрібін; на друге відповів, що призначив його провідником Трістан Пустинник; на третє розказав, що відбулося у францісканському монастирі поблизу Намюра: як цигана вигнали з святої обителі, як він простежив за ним і підслухав його розмову з ландскнехтом де ля Марка, з якої довідався, що вони збираються напасти на дам, яких він охороняв.

— Тепер слухай мене, — сказав герцог, — і ще раз пам'ятай, що твоє життя залежить від твоєї правдивості. Чи не казали ці негідники чогось про те, що король, оцей самий король Людовік Французький, доручив їм учинити напад і викрасти дам?

— Коли б навіть ці мерзотники і казали таке, — відповів Квентін, — я не міг би йняти їм віри, бо чув зовсім протилежний наказ із уст самого короля.

Людовік, який дуже уважно слухав Квентіна, почувши таку відповідь Дорварда, глибоко зітхнув, як людина, з душі якої скотився важкий тягар.

Герцог став ще більше збентеженим і роздратованим. Повертаючися до обвинувачення короля, він ще наполегливіше почав розпитувати Квентіна, чи не можна було зрозуміти з тієї розмови, що план викрадення ухвалено королем Людовіком.

— Я повторюю, що не чув нічого, що могло б мені дати привід так гадати, — твердо відповів юнак (хоч був певен, що король причетний до зради Хайреддіна), — а коли б я й чув щось схоже на це, то, повторюю, я не міг би повірити жодному слову, діставши протилежні інструкції від самого короля.

— Ти надійний посланець, — гірко усміхаючися, зауважив герцог, — але я можу сказати, що, виконуючи королівський наказ, ти зовсім не виправдав надій короля і міг би накласти за це головою, коли б далші події не зробили з твоєї собачої відданості щось схоже на добру послугу.

— Я не розумію вас, ваша високість, — відповів Квентін Дорвард. — Усе, що мені відомо, це, що мій государ Людовік доручив мені охороняти графинь і що я намагався виконати його наказ у міру моїх сил і здібностей як під час подорожі, так і під час кривавих подій у Шонвальді. Я вважав для себе почесним доручення короля і виконав його, наскільки був здатний, з честю. Коли б вопо мало інший зміст, воно не личило б людині мого імені та мого племені.

— *Fier comme un Ecossais*[254], — сказав Карл, якого, здавалося, хоч і розчарували відповіді Дорварда, але він був настільки справедливий, що не розсердився на юнака за сміливість. — Проте слухай мене, лучнику! За чиїми інструкціями ти діяв, коли, як дехто з нещасних утікачів із Шонвальду сповістив нас, походжав по вулицях Льежа на чолі підлих бунтівників, що після цього вбили свого законного государя та духовного батька? А яку промову ти виголосив там уже після вбивства єпископа, називаючи себе

посланцем Людовіка і претендуючи на керівництво цими негідниками, які щойно вчинили такий великий злочин?

— Государю мій, — відповів Квентін, — я можу довести свідченнями надійних осіб, що під час мого перебування в місті Льежі я й не думав удавати з себе французького посланця, але таку роль проти моєї волі мені надав нерозсудливий натовп, що не схотів слухати мене, хоч я й заперечував. Усе це я переказав придворним єпископа, як тільки мені пощастило втекти з міста, і тоді саме я порадив їм готуватися до оборони. Коли б вони послухали мене, можливо, уникли б усіх страхіть наступної ночі. Правда, я в критичну хвилину скористався з того, що мене оголосили посланцем короля, щоб урятувати графиню Ізабеллу де Круа, врятуватися самому і запобігти в міру можливості дальшому кровопролиттю після вбивства єпископа. Ще раз кажу, я готовий присягтися, що не мав ніяких доручень від французького короля до городян Льежа і ніяких інструкцій заохочувати їх до заколоту і що, використовуючи помилку льежців, я зробив, як людина, що, рятуючися сама і рятуючи інших, підіймає для захисту перший-ліпший щит, чиї б девізи не були написані на ньому.

— І тут не можна не визнати, — втрутився граф де Кревкер, який більше не міг мовчати, — що мій юний співбрат по зброї та полонений діяв згідно з законами справедливості та здорового глузду і такий його вчинок не може бути обвинуваченням проти короля Людовіка.

Серед присутніх сановників та рицарів пройшов шепіт ухвали, який радісно відбився у вухах короля, але образив Карла. Він грізно подивився навколо себе, і, напевно, почуття, так одностайно виражені більшістю його найвищих васалів та наймудріших радників, не перешкодили б йому ще раз показати свою деспотичну вдачу, коли б цієї хвилини де Комін, який передбачав небезпеку, несподівано не оголосив про прибуття до Перонни герольда від міста Льежа.

— Герольд від ткачів і цвяхарів! — вигукнув герцог. — Але все одно ведіть його негайно сюди! Присягаюся матір'ю божою, я довідаюся від цього герольда про наміри і сподіванки тих, хто його послав. В усякому разі, довідаюся від нього більше, ніж мені бажав розповісти цей юний франко-шотландський воїн.

Розділ XXXIII ГЕРОЛЬД

Аріель. Ген, слухай, як ревуть!

Просперо. Оце нам буде полювання!

Шекспір. "Буря"

Присутні в залі потіснилися, щоб дати місце послові, бо всім дуже кортіло подивитися на герольда, якого бунтівники-льежці наважилися відрядити до такого зарозумілого й гоноровитого государя, як герцог Бургундський, до того ж переповненого обуренням проти них. Не слід забувати, що того часу герольдів посилали тільки від одного монарха до другого, та й то лише в особливо урочистих випадках. Усі ж інші дворяни посилали із своїми листами тільки вісників, що за своїм станом були далеко нижчі за герольдів. Варто зауважити, що Людовік XI, який взагалі глузував з усього, що не могло зміцнити його владу або дати істотної користі, дуже

зневажливо ставився до герольдів і до геральдики, до всієї "цієї червоної, блакитної та зеленої мішури", якій його суперник Карл, маючи зовсім іншу вдачу, навпаки, надавав великої ваги і намагався додержувати всіх дрібниць геральдичного етикету.

Герольд, якого, нарешті, провели перед очі обох монархів, був одягнений у мантию, вишивану гербами його володаря, серед яких вирізнялася багато разів повторювана вепрова голова, дуже недоладна, на думку присутніх там знавців геральдики. Усе його досить строкате вбрання було вкрите позументами, вишивками й іншими оздобами, а довжелезне перо на капелюсі стриміло так хвацько, ніби призначалося для того, щоб обмітати стелю. Коротше кажучи, вбрання його було карикатурою на розкішні убори герольдів. Вепрова голова повторювалася не тільки на кожній окремій частині одягу, але навіть і капелюх його мав форму цієї голови з висунутим язиком і кривавими іклами або, висловлюючись мовою геральдики, скидався на "язикату й зубату пащу". Щодо самого посланця, то з першого погляду в ньому вражала якась мішанина боязкості й удаваної зухвалості, немов він усвідомлював, що пішов на ризиковану справу й лише нахабством може убезпечити себе. Так само боязко й зухвало він уклонився, повітавши обох госуларів, що було вже зовсім чудне для герольда, людини, звичної до високого товариства.

— Хто ти такий, ім'ям диявола? — таким привітанням Карл Сміливий зустрів незвичайного посла.

— Я Рудий Вепр, — відповів герольд, — зброєносець Гійома де ля Марка, милістю божою і призначенням капітулу[255] найвельможнішого єпископа Льежського.

— Як? — гнівно вигукнув Карл, але одразу ж стримався і подав герольдові знак говорити далі.

— І, за правом його дружини, благородної графині Амеліни де Круа, — графа де Круа, пана де Бракемона.

Герцог Карл, вражений зухвалістю, з якою в його присутності наважувалися вимовляти ці титули, здавалося, не міг нічого сказати, а герольд, підбадьорившись його мовчанням, вів далі:

— *Annuntio vobis gaudium magnum*[256], — сказав він. — Доводжу до вашого відома, герцог Бургундський і графе Фламандський, від імені мого пана, що, чекаючи дозволу найсвятішого папи римського, він до призначення підхожого кандидата *ad sacra*[257] має намір приступити до виконання обов'язків єпископа Льежського і підтримувати свої права як граф де Круа.

Кожного разу, коли герольд зупинявся, герцог Бургундський тільки вигукував: "Ого!" — тоном людини, вкрай враженої і розгніваної, яка, проте, поклала собі вислухати все до кінця, перш ніж дати відповідь. Цього разу, на превеликий подив усіх присутніх, він стримався навіть від властивої йому різкої жестикуляції і сидів нерухомо, кусаючи ніготь великого пальця, — звичайна поза, коли він зосереджував на чомусь увагу. Він опустил очі, немов боявся підвести їх, щоб не вибухнути гнівом, який клекотів у його грудях. Тим часом Рудий Вепр сміливо викладав суть своїх доручень.

— Отже, від імені могутнього госуларя-єпископа Льежського і графа де Круа я

вимагаю, щоб ви, герцоге Карл, відмовилися од усіх прав на вільне імперське місто Льеж, яке ви захопили силоміць і беззаконно пригнічували разом із померлим Людовіком де Бурбоном, його недостойним єпископом.

— Ось воно що! — знову вигукнув герцог.

— Щоб ви повернули муніципалітетові його прапори, які захопили, всіх разом тридцять шість, замурували проломини в мурах, полагодили незаконно зруйновані вами бастіони і визнали б мого государя Гійома де ля Марка єпископом Льежським, законно й вільно обраним капітулом каноників, як зазначено в цьому протоколі.

— Ну, вже закінчив? — спитав герцог.

— Ще, — відповів посол. — Крім того, я вимагаю від вашої високості ім'ям вищеназваного високоблагородного та вельмишановного государя, єпископа й графа, щоб ви негайно зняли з Бракемонтського замку й інших замків графства де Круа гарнізони, які там було розміщено або від імені вашої милості, або від імені Ізабелли, яка називає себе графинею де Круа, або від когось іншого, поки імперський сейм не вирішить: вищезгадані володіння належать дочці покійного графа де Круа чи його сестрі, моїй благородній пані, графині Амеліні, якій вони повинні належати з більшим правом, ніж дочці, згідно з *ius emphyteusis*[258].

— Твій пан дуже освічений, — насмішкувато зауважив герцог.

— Крім того, — вів далі герольд, — благородний та вельмишановний граф висловлює згоду, коли всі суперечки поміж Льежем і Бургундією буде владжено, призначити графині Ізабеллі земельний наділ, що відповідатиме її стану.

— Який він щедрий і розсудливий, — зауважив герцог тим самим тоном.

— Присягаюся своїм блазнівським ковпаком, — пошепки сказав ле Глор'є Кревкерові, — я краще волів би опинитися в шкурі нещасної корови, що конає від чуми, ніж у гаптованому вбранні цього дурня! Він, немов п'яниця, спорожняє пляшку за пляшкою, не звертаючи уваги на довгий рахунок, який дедалі збільшується за прилавком трактирника.

— Ти вже закінчив? — спитав знову герцог герольда.

— Ще одне слово, — відповів Рудий Вепр, — від імені мого благородного й вельмишановного государя, який поважає свого достойного й відданого спільника, найхристияннішого короля...

— Ага! — вигукнув Карл, швидко випроставшись і зовсім іншим тоном, ніж досі. Але одразу стримав себе і почав уважно слухати.

— ... священну особу якого, ходять чутки, ви, Карле Бургундський, тримаєте в ув'язненні, забувши свої обов'язки васала французької корони та правила честі, що їх додержують усі християнські государі. На цій підставі мій благородний і вельмишановний володар наказує вам через мене негайно звільнити його королівського спільника або прийняти від мене виклик, який він доручив мені передати вам.

— Ну, закінчив, нарешті? — спитав герцог.

— Закінчив, — відповів герольд, — і чекаю відповіді вашої милості. Сподіваюся, вона

буде така, що можна буде запобігти пролиттю християнської крові...

— Тепер, присягаюся святим Георгієм Бургундським, — почав був герцог, але, перш ніж він устиг вимовити хоч слово, Людовік устав з свого місця і заговорив з такою гідністю і таким владним голосом, що Карл не наважився його перебити.

— З вашого дозволу, любий кузене мій герцоге Бургундський, — вимовив король, — я вимагаю права першим відповісти цьому нахабі. Слухай ти, негіднику, герольде, чи хто б ти не був, перекажи цьому розбійникові і вбивці Гійому де ля Маркові, що французький король незабаром буде під мурами Льежа, щоб помститися за блюзнірське вбивство свого улюбленого родича Людовіка де Бурбона, і що він має намір повісити живцем де ля Марка за ту зухвалість, з якою він наважується звати себе спільником короля і вкладати його царствене ім'я в уста мерзотника-посла!

— Додай і від мене, — сказав Карл, — усе, що тільки государ може сказати грабіжникові і вбивці. І забирайся геть звідси. Або ні, стривай! Ніколи ще жоден герольд не покидав бургундського двору, не вихваляючи його щедрості. Відшмагати його так, щоб з нього шкіра злізла!

— Ні, так не можна! Ваша високість забуває, що він посол, — сказали де Кревкер і д'Емберкур, — і особа його недоторканна.

— Невже ви, панове, такі простаки, — відповів герцог, — що вірите, нібито вбрання робить герольда? Хіба ця строкатість не переконує вас, що це не більш як дурисвіт? Покликати сюди Туазона д'Ора, і нехай поставить йому кілька запитань в нашій присутності.

При цих словах посол Арденського Вепра сплотнів, як смерть, незважаючи на все своє зухвальство і на товстий шар рум'ян, які вкривали його щоки. Туазон д'Ор, старший герольд при бургундському дворі й великий знавець своєї справи, урочисто вийшов наперед, що відповідало такому випадкові та високому його станові, й запитав свого вдаваного колегу, де саме він вивчав науку, знавцем якої вважає себе.

— Я вивчав геральдику в Ратізбоннській геральдичній колегії, — відповів Рудий Вепр, — і маю від її вченої братії диплом герольда.

— Ви не могли її почерпнути з чистішого джерела, — сказав Туазон д'Ор, поклонившись ще нижче, ніж він уклонявся до того, — і коли я, з наказу його високості герцога, наважуся поставити вам кілька запитань щодо таємниць нашої високої науки, то роблю це не для того, щоб навчати вас, а сподіваючися самому дістати від вас дорогоцінні відомості...

— Досить церемоній, — нетерпляче перебив його герцог. — Спитай його щось із твоєї науки, щоб ми могли довідатися про його знання!

— Несправедливо питати учня високоповажної Ратізбоннської геральдичної колегії, чи він розуміється на звичайних термінах геральдики, — сказав Туазон д'Ор. — Але я можу без усякої образи для мого колеги Рудого Вепра запитати його, чи він обізнаний із таємничішими та недоступнішими для сторонніх термінами нашої науки, за допомогою яких освічені люди можуть порозумітися між собою, сказати б, емблематично або алегорично; ці терміни невідомі людям, не втаємниченим у нашу

високу науку, і є її найпершими елементами.

— Я розумію як ті, так і інші вирази науки про герби, — зухвало відповів Рудий Вепр, — але, можливо, наші німецькі терміни не такі, як тут у вас у Фландрії.

— Ой леле, що ви кажете! — прохопилося з уст Туазона д'Ора, — наша благородна наука, яка по праву називається справжнім прапором дворянства та славою рицарства, однакова в усіх християнських країнах, більше того, її визнають і вивчають навіть сарацини та маври. Отже, я наважуся попросити вас описати мені який завгодно герб у небесних термінах, тобто використовуючи назви планет.

— Описуйте його самі, коли маєте охоту, — буркнув Рудий Вепр, — а я не хочу робити всякі фокуси за вашим наказом, немов якась дресирована мавпа.

— Покажи йому якийсь герб, нехай опише його, як уміє, — сказав герцог. — А коли він цього не зможе зробити, я обіцяю написати на його спині всі ці геральдичні червоні, сині й чорні смуги.

— Ось сувій, — сказав бургундський герольд, витягаючи з кишені шматок пергаменту, — на якому я, в міру своїх скромних сил, накреслив старовинний герб. Я просив би вас, коли ви справді належите до членів шановної Ратізбоннської колегії, витлумачити його в належних термінах.

Ле Глор'є, який, здавалося, дуже розважався, стежачи за цим іспитом, протиснувся ближче до обох герольдів.

— Я хочу допомогти тобі, мій друже, — сказав він Рудому Вепрові, коли той безпорадно роздивлявся сувій. — Ось тут, милостиві мої государі, намальовано кішку, яка заглядає у вікно молочної крамниці.

Цей жарт викликав сміх, що було до певної міри на руку Рудому Вепрові, бо це змусило Туазона д'Ора, обуреного перекрученим тлумаченням його малюнка, поспішно пояснити, що накреслений тут герб запровадив у себе Хільдеберт, король Франції, після того як забрав у полон Гандемара, короля Бургундії, і що на ньому зображено барса або тигрову кішку, емблему полоненого государя, за ґратами, або, як Туазон д'Ор описав це технічними термінами: "Чорне поле, істота на золотому, перетята червоними смугами навхрест, прикута до другого поля".

— Присягаюся своїм брязкальцем, — вигукнув ле Глор'є, — якщо кішка зображує Бургундію, то вона сьогодні не за ґратами, а перед ґратами.

— Правильно сказано, друже мій, — зауважив Людовік, сміючися, тим часом як усі присутні і навіть сам Карл були стурбовані цим недвозначним жартом. — Я винен тобі золотий за те, що ти перетворив сумне на веселе, чим, сподіваюся, все це й скінчиться.

— Мовчи, ле Глор'є, — grimнув на нього герцог, — а ви, Туазон д'Ор надто вчені, щоб вас можна було зрозуміти. Відійдіть. Гей, ви, підведіть сюди цього негідника. Слухай, бестіє, — звернувся він до герольда своїм найбрутальнішим тоном, — чи знаєш ти різницю поміж золотом і сріблом у чомусь іншому, крім монет?

— Згляньтеся на мене, ваша високість. Ваша величність, скажіть за мене хоч слово!

— Кажи сам за себе, — перебив його герцог, — відповідай одним словом — герольд ти чи ні?

— Тільки на цей випадок, — признався викритий посол.

— Присягаюся святим Георгієм Бургундським, — вигукнув Карл, поглянувши на Людовіка скося, — ми не знаємо жодного государя, жодного дворянина, який наважився б так зганьбити благородну науку — основу королівської і дворянської достоїнності, — нікого, за винятком короля, який послав до Едуарда Англійського слугу, переодягненого герольдом.

— Така військова хитрість, — удавано сміючись, сказав Людовік, — могла б бути виправдана тільки при дворі, де немає герольдів, а справа досить спішна і не терпить зволікання. Але тільки той, у кого розуму не більше, ніж у дикого вепра, може подумати, що такий маневр, яким можна було обдурити тупоголових остров'ян, не буде викрито при освіченому бургундському дворі.

— Все одно, хто б його не послав, він повернеться додому не інакше, як скуштувавши батогів, — похмуро вимовив герцог. — Гей, тягніть його на базарний майдан і відшмагайте віжками та канчуками так, щоб мантия його перетворилася на лахміття. Гей, гата, на Рудого Вепра! Гей, тю-гу! Кусь!

Чотири чи п'ять великих собак, схожих на тих, що намальовані на мисливських картинах Рубенса і Снейдерса[259], почувши знайомі звуки, голосно загавкали, немов справді побачили дикого кабана.

— Присягаюся святим розп'яттям! — сказав король Людовік, намагаючися догодити своєму суворому родичеві. — Вже коли осел вирядився в кабанячу шкуру, я, пустив би собак, щоб вони стягли її з нього!

— Правильно, правильно! — вигукнув Карл, якому ця пропозиція припала до серця. — Так ми й зробимо. Гей, пустіть собак! Кусь, кусь, Тальботе! Сюди, Бомоне! Ми поженемо його від дверей замку до східних воріт.

— Сподіваюся, що ви, принаймні за мисливськими законами, дасте мені фори, як справжньому звірові, — почав благодати нещасний герольд, намагаючися зберегти самовладання.

— Ти тільки гадина і, за мисливськими законами, не маєш права ні на які пільги, — відповів герцог. — Але нехай уже буде так, я накажу дати тобі шістдесят туазів уперед, хоча б заради твоєї дивовижної зухвалості. Гей, швидше, панове, ходімо поглянемо на лови!

Засідання ради несподівано припинилося; усі поспішили не менш поквапливо, ніж обидва государі, розважитися "гуманною" забавою, придуманою Людовіком.

Рудий Вепр, як виявилось, чудовий бігун. Окрилений жахом, чуючи близько за спиною з десяток лютих догів, підбадьорюваних мисливськими рогами та веселими криками мисливців, він летів, мов вихор, і коли б не його герольдська мантия (найгірший з усіх одягів для бігуна), можливо, йому пощастило б урятуватися. Двічі він спритно вивернувся від собак, заслуживши цим похвалу глядачів. Але жодному з них, навіть самому Карлові, ці лови не припали так до вподоби, як Людовікові, який, почасти з політичних міркувань, почасти тому, що; завжди любив дивитися на людські страждання, коли вони набували комічної форми, реготав до сліз. Він схопився навіть

за горностаєву мантию свого ворога, немовби змагаючи від сміху, а герцог, не менш від нього захоплений цікавим видовищем, поклав йому руку на плече, виказуючи цим довір'я та приязнь, що різко суперечило тим взаєминам, які встановилися між ними останніми днями. Зрештою настала хвилина, коли швидкі ноги самозваного герольда вже не могли врятувати його від зубів переслідувачів; собаки кинулися на нього, повалили на землю і неодмінно перегризли б горло, коли б герцог не крикнув:

— Тубо, тубо! Гей, заберіть собак! Він так добре біг, хоч і не втік, що ми даруємо йому життя.

Кілька псарів кинулися виконувати наказ герцога. За хвилину частина собак була уже на шворі, і люди побігли за рештою, яка розбіглася по вулицях, переможно роздираючи останні лахміття строкатих тканин та вишивок герольдської мантиї, яку лихोї години надяг цей безталанний посол.

Саме тоді, коли герцог був надто захоплений усім, що відбувається перед його очима, і не бачив того, що в нього було за спиною, Олів'є Ден підкрався до короля й прошепотів йому на вухо:

— Це ж циган Хайреддін Магрібін. Треба не допустити його розмови з герцогом.

— Він мусить померти, — пошепки відповів йому Людовік. — Мертві нічого нікому не розповідають.

За хвилину після того Трістан Пустинник, якому Олів'є щось сказав, вийшов наперед і, низько вклонившись королеві й герцогові, промовив своїм звичайним грубим голосом:

— З дозволу вашої величності й вашої високості, ця дичина по праву належить мені. Цей негідник відмічений моїм тавром: на плечі в нього королівська лілія, як ви самі можете впевнитися. Це відомий розбійник, який убивав підданих його величності, грабував церкви, безчестив дівчат, стріляв дичину у королівських парках.

— Досить, досить! — перебив його герцог. — Він за всіма правилами належить моему королівському кузену. Що ваша величність учинить з ним?

— Коли ви віддали його до моїх рук, — відповів король, — я прочитаю йому лекцію з геральдики, в якій він зовсім невіглас, у чому всі ми пересвідчилися. Я з'ясую йому на практиці значення хреста з підвішеним до нього зашморгом.

— Не того хреста, який висить, а того, на якому висять? Гаразд, нехай він засвоїть цю лекцію під керівництвом вашого кума Трістана, адже ж той щодо цього справжній професор, — додав герцог, як завжди, різко засміявшись, задоволений дотепом.

Людовік так щиро вторував йому, що Карл не міг утриматися і, лагідно поглянувши на нього, сказав:

— Ах, Людовіку, Людовіку, який ти веселий співрозмовник. Коли б бог зробив тебе таким самим чесним королем! Я досі не можу забути того часу, коли ми розважалися разом із тобою.

— Від вас цілком залежить повернути той час, — відповів Людовік. — Я готовий погодитися на всі ваші умови, які тільки ви можете поставити мені в моєму теперішньому становищі, не зробивши мене посміховищем, а себе притчею во язицех

усього християнського світу, і присягаюся над цією священною реліквією, яку я завжди ношу при собі, додержувати їх. Це — уламок святого хреста.

Кажучи так, він дістав з-за пазухи маленький золотий ковчезок на золотому ланцюжку, який він носив на грудях, приклався до нього й промовив:

— Ніколи ще над ним ніхто безкарно не давав неправдивої присяги. Справедлива рука провидіння завжди карала такий гріх протягом одного року.

— І проте над цією самою святинею ви присягалися мені в приязні, виїжджаючи з Бургундії, а потім підіслали до мене вашого прибічника Рюбампре, доручивши йому вбити мене або викрасти, — відповів герцог.

— Охота вам, любий кузене, згадувати давно минулі прикroщі? — відказав Людовік. — До того ж даю вам слово, ви помиляєтеся. Тоді я присягався не над цією реліквією, то був інший уламок животворного хреста, присланий мені турецьким султаном, який, мабуть, втратив частину своєї божественної сили через довге перебування в цього нечестивого. Хіба тоді менш як за рік не спалахнула війна з "союзом суспільного блага", хіба бургундське військо у спілці з усіма великими васалами Франції не отаборилося в Сен-Дені і хіба я не був змушений віддати Нормандію братові? Ні, боронь боже, щоб я ще колись давав брехливі присяги!

— Гаразд, гаразд, — відповів герцог. — Я й сам гадаю, що ви вже навчилися відтоді додержувати свого слова. А тепер скажіть мені одверто: чи виконаєте ви свою обіцянку і поїдете разом зі мною воювати з лъжцями й де ля Марком?

— Я вирушу на них з усіма васалами Франції і під розгорненою орифламою! — вигукнув Людовік.

— Ну, це вже занадто й навіть нерозважливо, — відповів герцог. — Досить буде присутності вашої шотландської гвардії та двох сотень ваших добірних описів, щоб довести, що ви дієте з своєї доброї волі. Надто велика армія могла б...

— Могла б справді зробити мене вільним, хочете ви сказати? — докінчив король. — Нехай буде так, визначте самі число мого війська.

— Ну, і щоб раз назавжди усунути прекрасну причину непорозумінь між нами, ви дасте згоду на шлюб графині Ізабелли де Круа з герцогом Орлеанським?

— Любий кузене, — відповів король, — ви доводите мою поступливість до краю. Адже ж герцог — наречений моєї дочки Жанни. Будьте великодушні, не наполягайте на цій вимозі, поговорімо краще про міста на Соммі.

— Моя рада обговорить це питання з вашою величністю. Я ж, з свого боку, — сказав герцог, — зовсім не піклуюся про збільшення своїх володінь, а тільки про відшкодування за заповідані кривди. Ви самі втрутилися до справ моїх васалів, вашій королівській милості було завгодно подбати про одруження нашої підопічної. Ось тепер і одружіть її, ваша величість, з одним із членів своєї королівської родини, бо інакше всі переговори між нами буде припинено.

— Коли б я сказав, що роблю це залюбки, мені ніхто не повірив би, — відповів Людовік. — Отже, любий кузене, судіть самі, яке велике моє бажання догодити вам, що я не маю нічого проти цього шлюбу, коли його дозволить папа й коли обидві сторони

дадуть свою згоду.

— Ну, а все інше улагодять наші міністри, — закінчив герцог. — Отже, ми знову друзі й брати!

— Хвала богіві, — сказав Людовік, — який, тримаючи в своїй руці серця государів, із своєї милості схиляє їх до миру та поблажливості й не допускає до пролиття людської крові. Олів'є, — додав він пошепки, звертаючися до свого улюбленця, який постійно крутився коло нього, чекаючи його наказів, немов помічник біля чаклуна, — слухай-но, скажи Трістанові, щоб він швидше кінчав із цим бродягою циганом...

Розділ XXXIV СТРАТА

Візьму тебе з собою в гай зелений,

Нехай собі ти знайдеш деревину.

Стара балада

— Тепер хвала богіві, який дав нам можливість сміятися та інших смішити, і сором дурному буркотунові, що зневажає посаду блазня! Простий жарт, причому не найдотепніший, — хоч, мабуть, і не найгірший, коли розважив двох государів, — мав більше значення, ніж тисяча всяких державних доводів для того, щоб запобігти війні між Францією та Бургундією.

Так сказав ле Глор'є, коли після замирення двох государів, про яке ми докладно розповідали в останньому розділі, бургундську варту було виведено з Пероннського замку, короля випущено з лиховісної башти графа Герберта, і, на велику радість французів та бургундців, між герцогом Карлом та його сюзереном поновилася принаймні зовнішня форма дружби й довір'я. Проте Людовік, хоч з ним і поводитися, додержуючи належних церемоній, усвідомлював, що він усе ще викликає до себе підозру. Однак будучи розважливим, він удавав, ніби не помічає цього і почувається якнайкраще.

Тим часом, як це буває в таких випадках, поки головні дійові особи щасливо розв'язували свої суперечки, одна з другорядних осіб, заплутана в їхніх інтригах, з усією гіркотою відчувала на собі правдивість відомого політичного закону: великі пани, що для облагодження своїх справ користуються послугами злочинних елементів, згодом віддячують їм тим, що покидають їх напризволяще, як тільки вони стають не потрібні.

Такою жертвою в даному разі був Хайреддін Магрібін, якого слуги герцога передали королівському прево, а той передав своїм вірним помічникам Труазешелеві і Птіт-Андре, наказавши їм покінчити з ним якнайшвидше. Вони йшли обабіч нього — один із них немовби виконував роль Аллегро, а другий — роль Пенсерозо[260], а за ними посувалася нечисленна варта та натовп гультяїв. Так вони вели його (якщо вдатися до сучасного нам порівняння, наче Гарріка[261] поміж трагедією та комедією) до сусіднього лісу, де, щоб уникнути зайвого клопоту та всіх належних церемоній, вирішили повісити його на першому-ліпшому дереві.

Вони шукали недовго і скоро побачили дуб, який, за жартівливим виразом Птіт-Андре, був цілком гідний такого жолудя. Залишивши нещасного злочинця під

достатньою охороною на табуретці, кати почали свої імпровізовані приготування до кінцевої розв'язки. Цієї хвилини Хайреддін, який пильно придивлявся до натовпу, зустрівся поглядом з Квентіном Дорвардом, що, як йому здалося, пізнав свого провідника-зрадника у викритому обманщику й пішов за натовпом, щоб бути свідком страти й упевнитися, чи він не помилився в своєму здогаді.

Коли кати сказали засудженому, що все вже готове, він зовсім спокійно попросив зробити йому останню ласку.

— Все, що завгодно, сину мій, коли це не суперечить нашим обов'язкам, — сказав Труазешель.

— Інакше кажучи, ви ладні подарувати мені все, крім життя? — спитав Хайреддін.

— Саме так, — відповів Труазешель, — і навіть більш від того, бо ти, очевидно, вирішив вшанувати наше ремесло і гідно померти, без зайвих кривлянь; я навіть готовий подарувати тобі ще десять хвилин, хоч нам і наказано не гаяти часу.

— Які ви великодушні, добродії, — мовив Хайреддін.

— Ще б пак! — відповів Птіт-Андре. — Ми навіть ризикуємо дістати прочухана за таку поблажливість. Ну, нічого вже не вдієш. Я був би радий віддати своє життя за такого веселуна, за такого спритного, вправного, стійкого молодця, який до того ж збирається спокійно зробити останній стрибок, як і личить кожній чесній людині.

— А коли тобі потрібний сповідник... — сказав Труазешель.

— Або склянка вина... — додав його веселий товариш.

— Або покайний псалом... — сказала Трагедія.

— Або весела пісенька... — сказала Комедія.

— Нічого мені цього не треба, мої добрі співчутливі друзі, — відповів циган. — Я просив би лише подарувати мені кілька хвилин, щоб переговорити з отим молодим лучником шотландської гвардії.

Кати вагалися; але Труазешель згадав, що Квентін Дорвард через різні обставини останнім часом користувався ласкою їхнього пана короля Людовіка, і дав свій дозвіл на розмову.

Коли Квентін підійшов на їхній поклик до засудженого злочинця, то здригнувся від жалю, побачивши його, хоч і знав, що той справедливо заслужив на такий вирок. Лахміття його блискучого герольдського вбрання, пошматованого зубами собак та подертого руками двоногих, що врятували його від лютої четвероногих, щоб відвести на шибеницю, надавало йому кумедного й жалюгідного вигляду. На його обличчі ще залишилися рум'яна і шматки фальшивої бороди, яку він причепив, щоб його не пізнали; смертельна блідість вкривала його щоки й губи, але в бистрому погляді блискучих очей світилася властива його племені спокійна рішучість, а страдницька усмішка, здавалося, кидала виклик самій смерті, до якої він був уже близький.

Охоплений і жахом і співчуттям, Квентін повільно підійшов до нещасного. Ці почуття, очевидно, так ясно відбивалися в його поведінці, що Птіт-Андре гукнув йому:

— Жвавніше, мій любий лучнику! В цього пана не так багато дозвілля, щоб чекати на тебе, доки ти ступатимеш по твердій землі, немов по яйцях, які боїшся розчавити.

— Я мушу поговорити з ним сам на сам, — сказав злочинець, і в його хрипкому голосі почувся розпач.

— Це проханий навряд чи відповідає даному наказові, друже мій, — відповів Птіт-Андре. — Ми з тобою давні знайомі і знаємо з власного досвіду, яка ти слизька гадюка.

— Але ж ви зв'язали мені руки й ноги, — заперечив злочинець, — приставте до мене сторожу, тільки на такій віддалі, щоб вона не могла нас почути. Цей лучник — слуга вашого короля, і коли б я дав вам десять гульденів...

— Які можна було б витратити на обідню за упокій твоєї бідної душі... — зауважив Труазешель.

— Або на вино для зміцнення мого бідного тіла, — додав Птіт-Андре. — Ну, тоді ми згодні, викладай твої гульдени, мій любий канатний стрибунець.

— Кинь шматок м'яса цим кровожерним собакам, — сказав Хайреддін Дорвардові. — Мене вже пограбували, коли схопили. Заплати їм, ти нічого не втратиш...

Квентін відрахував катам хабар, і вони, як люди свого слова, відійшли на пристойну віддаль, пильно стежачи за кожним рухом цигана. Переждавши кілька хвилин, щоб дати нещасному змогу оговтатися, Квентін звернувся до нього:

— Ось до якого кінця ти дійшов!

— Так, — відповів Хайреддін, — не треба бути ні астрологом, ні фізіономістом, ні хіромантом, щоб угадати, що мене спіткає доля моєї родини.

— Хіба не ти сам винуватий у своєму передчасному кінці, до якого тебе довела довга низка твоїх злочинів та зрад? — зауважив шотландець.

— Ні, присягаюся яскравим Альдебараном і всіма його миготливими братами! — вигукнув циган. — До цього спричинилося тільки моє глупство: я повірив, ніби жорстокість франків не поширюється на те, що вони вважають для себе святим. Сутана попа врятувала б мене не більш, ніж мантия герольда. Ось яка ваша християнська побожність і рицарська честь.

— Викритий обманщик не має ніяких прав на привілеї, які він собі привласнив, — заперечив Дорвард.

— "Обманщик"? — повторив циган. — Хіба моя промова була гірша за промову того старого дурня герольда? Але облишмо це. Рано чи пізно — однаково.

— Час минає, — сказав Дорвард, — коли ти бажаєш щось сказати, кажи, бо тобі вже пора згадати про свою душу.

— Про яку душу? — бридко сміючися, спитав Хайреддін. — Невже ти гадаєш, що двадцятирічну проказу можна вилікувати за хвилину? Коли б у мене навіть і була душа, то вона, починаючи від моїх десяти, може ще й менших років, зазнала стількох лих, що мені потрібен був би цілий місяць, щоб перелічити всі свої злочини, та ще один, щоб висповідатися в них перед попом. А коли б мені дали такий довгий час, то, можеш вірити мені, я б використав його далеко краще.

— Закоренілий злочинцю, не кощунствуй! — вигукнув Дорвард водночас із жахом та співчуттям. — Кажи, що тобі від мене треба, і я покину тебе напризволяще.

— Я хочу просити в тебе однієї ласки, — відповів Хайреддін. — Але я, маю намір

купити її в тебе, бо ваше плем'я, незважаючи на свою вдавану милосердність, нічого не віддавав задарма.

— Я б відповів тобі на це: пропади ти з твоїми подарунками, коли б ти не стояв однією ногою в могилі, — заперечив Квентін. — Кажі, що тобі треба, і залиш собі подарунки: вони не принесуть мені добра. Я не забув про твої колишні послуги.

— А я теж щиро полюбив тебе за те, що ти зробив там, на березі Шеру, — сказав циган, — і бажав допомогти тобі одружитися з багатою. Ти носив її кольори, тому я й помилюся... А, крім того, мені здалося, що Амеліна з її рухомим майном була б для твоїх порожніх кишень краща, ніж та молоденька куріпка з її старим Бракемонтським гніздом, яке підчепив Карл в свої пазури і навряд чи випустить.

— Час минає, нещасний, — сказав Квентін. — У них уже терпець увірвався.

— Дай їм ще десять гульденів за десять зайвих хвилин, — запропонував злочинець, який, подібно до більшості людей в його становищі, незважаючи на всю свою твердість, намагався якнайдовше зволікати фатальну хвилину. — Повторюю, ти на цьому не програєш.

— Ну, старайся принаймні краще використати ці короткі хвилини, які я купую для тебе, — сказав Квентін і пішов знову до катів підкупити їх.

Коли справу було влагоджено, Хайреддін сказав:

— Так, запевняю тебе, я бажав тобі добра, і, мабуть, Амеліна була б для тебе доброю і вигідною жінкою. Вона поладила навіть з таким чоловіком, як Арденський Вепр, хоч його спосіб залицятися не дуже делікатний, і тепер хазяйнує в його свинарні так, немов усе життя харчувалася жолудями.

— Облиш свої грубі й недоречні жарти, — розсердився Квентін, — або, кажу тобі, я піду геть.

— Маєш рацію, — промовив Хайреддін, помовчавши, — треба вміти мужньо зустрічати неминуче. Отже, знай, я з'явився сюди в цьому клятому вбранні, сподіваючись одержати велику нагороду від де ля Марка і ще більшу від короля Людовіка; з'явився не для того тільки, щоб передати Карпові виклик, який ти чув, але щоб виказати королю важливу таємницю.

— Ти страшенно ризикував своїм життям, — зауважив Дорвард.

— Зате мені добре заплатили... Що ж робити, я програв, — зітхнув циган. — Де ля Марк ще раніш намагався встановити зносини з Людовіком через посередництво Марти. Але, здається, їй пощастило тільки домогтися побачення з астрологом, якому вона й розповіла все, що відбулося під час нашої подорожі і потім у Шонвальді. Проте навряд чи ці відомості дійдуть до Людовіка інакше, як у вигляді пророкувань. Тепер вислухай мою таємницю. Вона важливіша за все, що могла переказати Марта. Гійом де ля Марк зібрав за мурами Льежа численне й могутнє військо і щодня побільшує його, не шкодуючи для цього скарбів старого попа. Але він не має наміру ризикувати, вступаючи в бій у відкритому полі з бургундським військом і ще менш витримуючи облогу в напівзруйнованому місті. Його плани ось які: він чекатиме, поки Карл Бургундський з'явиться під мурами Льежа, дасть йому змогу отаборитися, а вночі

зробить вилазку і нападе на нього з усіма своїми силами. Частина його війська буде одягнена у французьку форму і кинеться вперед з військовим кличем: "Франція! Святий Людовік! Дені-Монжуа!" — немовби в місті був великий французький загін, присланий на допомогу бунтівникам. Усе це неминуче спричиниться до замішання в лавах бургундців, і коли тільки Людовік із своєю гвардією схоче йому допомогти, Арденський Вепр не має сумніву, що йому пощастить розбити бургундську армію. Ось яка моя таємниця. Переказую її тобі. Сприяй цьому або стань на перешкоді. Продай її королю Людовіку або герцогові Карлу, рятуй або винищуй кого тобі буде завгодно, мені все одно, я жалкую тільки, що не можу висадити їх усіх у повітря, використавши цю таємницю як пороху міну.

— Це справді дуже велика таємниця, — сказав Квентін, одразу зрозумівши, як легко було б викликати національну ворожнечу у війську, що складалося з бургундців і французів.

— Авжеж, дуже важлива, — повторив Хайреддін. — А тепер, коли вже ти її знаєш, ти, мабуть, бажав би втекти звідси й покинути мене, не виконавши того прохання, за яке я тобі вже сплатив...

— Кажи, що бажаєш? — сказав Квентін. — Я даю тобі слово виконати все, що тільки в моїх силах.

— Ну, моє прохання навряд чи завдасть тобі клопоту. Справа тільки в тому, що мій кінь... Ти пригадаєш мого бідного Муця? Це ж єдина жива істота, яка шкодуватиме за мною. Він пасеться за два льє звідси, коло порожньої хати вугляра; ти легко знайдеш його. Свисни тільки отак (і циган свиснув особливим свистом), поклич його на ймення: "Муцю!" — і він сам до тебе прибіжить. Ось тут його вуздечка під моїм каптаном — щастя, що собаки її не витягли, бо він не визнає ніякої іншої. Візьми його собі і піклуйся ним. Я не кажу, щоб ти зробив це заради його колишнього господаря, але хоча б тому, що я поклав до твоїх рук велику військову таємницю. Він ніколи не покине тебе в скруті: день чи ніч, дорога чи бездоріжжя, погода чи непогода, тепла стайня чи зимове небо — Муцеві однаково. Коли б мені пощастило дістатися за порота Пероннії й добігти до того місця, де я залишив його, то не було б тепер такого зі мною. Чи добре ти поводитимешся з моїм Муцом?

— Присягаюся, що буду добрий до нього, — відповів Квентін, зворушений цим проявом ніжності з боку такої нечулої людини.

— Тоді прощай! — сказав злочинець. — Але стривай, стривай ще — я не хочу померти нечемним, забувши виконати доручення однієї дами. Ось записка від дуже ласкавої і дурної дружини Арденського Вепра для її чорноокої племінниці. Я бачу по твоїх очах, що обрав такого посланця, який охоче виконає це доручення. Ну, і ще одне слово: я забув сказати, що під оббивкою мого сідла ти знайдеш гаманець, напакований золотими. Для цього я піддав небезпеці своє життя, яке продав за таку велику ціну. Візьми їх собі; вони сто раз винагородять тебе за гульдени, які ти подарував цим кровожерним рабам. Я роблю тебе своїм спадкоємцем.

— Я витрачу їх на боговгодні справи і обідні за упокій твоєї душі, — сказав Квентін.

— Не повторюй при мені цього слова! — перебив його Хайреддін, і обличчя його стало жахливим. — Немає, не може бути, не мусить бути такої речі! Це тільки попівська вигадка.

— Нещасний! Найнещасніша на світі істота! Подумай краще. Я можу покликати священика. Ці люди почекають ще трохи, я підкуплю їх, — сказав Квентін. — Чого ти можеш сподіватися, помираючи нерозкаяним, з отакими думками!

— Розкластися на складові частини, — відповів закоренілий безбожник, притискуючи до грудей свої зв'язані руки. — Я вірую, надіюсь і жду, що моя таємнича людська оболонка розчиниться в загальній масі природи, щоб згодом знову вилитися в інші форми, якими вона щодня наділяє тих, котрі щоденно зникають і знов повертаються в інших формах: водяні частки ввіллються в потоки та джерела, земляні частки збагатять собою свою матір-землю, повітряні кружлятимуть у вітрах, а вогняні нададуть блиску Альдебаранові та його зоряним братам. У такій вірі я прожив своє життя і в ній хочу померти! Забирайся звідси, не муч мене довше. Я сказав своє останнє слово, — мовив Хайреддін, махнувши рукою.

Глибоко вражений його жахливим становищем, Квентін Дорвард побачив, проте, що немає ні найменшої надії схилити його на інше. Тому він сказав останнє "прощай", на що злочинець відповів, тільки понуро кивнувши головою, як людина, заглиблена в свої думки, прощається з товариством, що їй заважає думати.

Квентін пішов навпростець до лісу і легко знайшов те місце, де пасся Муць. Кінь прибіг на його поклик, але довго не давався в руки, форкав, тікав при кожній спробі наблизитися до нього. Нарешті, чи то Квентін умів поводитися з кіньми взагалі, чи, може, під час подорожі в супроводі Хайреддіна мав нагоду вивчити поведки Муця, яким він часто милувався, йому пощастило загнuzдати коня, подарованого перед смертю циганом.

Ще задовго до того, як шотландець верхи повернувся до Перонни, циган уже відійшов туди, де правдивість або неправдивість його жахливої віри мали зазнати остаточної перевірки, страшної для того, хто не покався в своєму минулому і жодним словом не обмовився про побоювання перед своїм майбутнім.

Розділ XXXV НАГОРОДА ЗА ВІДВАГУ

Це добре для краси, коли найкращий меч її здобуде.

"Граф Палатін"

Коли Квентін Дорвард приїхав до Перонни, там уже почалася засідання ради, наслідки якого стосувалися Квентіна більше, ніж він міг гадати, і яке, хоч у ньому й брали участь особи високого рангу, з котрими Квентін навряд чи міг мати щось спільне, дуже вплинули на його дальшу долю.

Король Людовік після події з послом де ля Марка, що так несподівано повернула йому прихильність герцога, всіляко намагався зміцнити цю відновлену приязнь і згоду. Тепер він радився з герцогом Карлом або, певніш, слухав його накази про кількість і склад французького війська, яке мало брати участь в їхньому спільному поході проти Льежа. З тієї впертості, з якою Карл наполягав на обмеженні кількості і на добірному

складі французького війська, король, звичайно, не міг не зрозуміти, що його могутній васал хоче мати не так спільників, як заручників. Але, згадавши поради де Коміна, він погодився на всі вимоги герцога з такою охотою, немов вони цілком відповідали його власним бажанням.

Людовік, проте, винагородив себе за таку поступливість і люто помстився на кардиналі де ля Валю, що порадив йому так нерозважливо довіритися герцогові Бургундському. Трістан, що мусив відвезти французькому війську наказ виступати, дістав ще й іншу інструкцію, а саме — ув'язнити кардинала у відомий замок Лош і посадити його в одну з тих залізних кліток, які, ходили чутки, придумав сам шановний кардинал.

— Нехай він випробує свій винахід, — сказав король. — Кардинал представник святої церкви, і ми не можемо проливати його кров, але, хай йому чорт, його єпископат протягом десяти років буде досить-таки обмежений. І дивися мені, щоб військо негайно вирушало.

Мабуть, такою своєю поступливістю перед Карлом Людовік сподівався уникнути прикрішої для себе вимоги, якою герцог бажав закріпити їхнє замирення. Але коли він сподівався цього, то погано знав характер свого кузена, бо не було в світі людини, впертішої за Карла Бургундського, особливо коли він вважав себе ображеним або хотів помсти-тися на комусь.

Тільки було послано гінця до Франції покликати добірні допоміжні війська, як Карл зажадав від Людовіка дати офіційну згоду на шлюб герцога Орлеанського з графинею де Круа. Король погодився, важко зітхнувши, і задовольнився лише скромним зауваженням, що спершу треба було б спитати, що гадає з цього приводу сам герцог Орлеанський.

— Ну, про це вже ми подбали, — відповів герцог Бургундський. — Кревкер розмовляв із самим паном герцогом Орлеанським і, дивна річ, побачив, що той зовсім байдужий до честі дістати руку королівської дочки, а в шлюбі з графинею де Круа вбачає найбільше для себе щастя і вважає, що рідний батько не міг би так піклуватися про нього.

— Отже, він найбездушніший і найневдячніший із людей, — сказав Людовік. — Але все буде так, як ви, мій кузене, бажаєте, аби тільки була згода з обох сторін.

— Не турбуйтеся про це, — сказав герцог.

За хвилину після того герцога Орлеанського і графиню де Круа (яку знову супроводили графиня де Кревкер та настоятелька монастиря святої Урсули) покликали перед ясні очі обох монархів. Від герцога Карла (якому Людовік не заперечував, але сидів прикро вражений, усвідомлюючи обмеження своїх законних прав) молоді люди довідалися, що їхній шлюб уже вирішений мудрістю обох госуларів, щоб закріпити довічну приязнь між Францією і Бургундією.

Герцогові Орлеанському дуже важко було стримати свою надзвичайну радість, щирий прояв якої був би непристойний у присутності Людовіка; а закоренілий страх перед цим монархом примусив його приборкати своє захоплення й обмежитися

простою відповіддю, що "його обов'язок наказує йому погодитися з вибором, який завгодно було зробити його величності".

— Любий мій кузене герцоге Орлеанський, — понуро промовив Людовік, — коли вже мені доводиться говорити про таку неприємну для мене річ, я мушу сказати тільки одне: здається, не треба нагадувати вам, що, високо поважаючи ваші достоїнності, я призначив вам дружиною свою дочку. Але брат мій, герцог Бургундський, вважає, що ваш шлюб із іншою особою буде надійнішою запорукою міцної дружби між нашими державами. А я ставлю над усе інтереси цих однаково близьких моєму серцю держав і готовий пожертвувати задля цього своїми особистими надіями й бажаннями.

Герцог Орлеанський став навколішки й поцілував на цей раз з щирою вдячністю руку, яку простягнув йому король, відвернувшись від нього. Він, як і всі присутні, бачив, що Людовік дав згоду проти своєї волі. Однак король і не намагався таїти свого незадоволення. Навпаки, він хотів показати, що готовий пожертвувати своїми найулюбленішими планами й батьківськими почуттями для спільних інтересів обох держав. Навіть сам Карл був щиро зворушений, а герцог Орлеанський почував певну гризоту за ту радість, яку він переживав, звільнившись від свого заручення з принцесою Жанною. Коли б він знав, як проклинав його в думках Людовік тієї хвилини і які будував плани помсти, то, певно, не докоряв би собі за свій егоїзм.

Після цього Карл звернувся до молодой графині і з звичайною різкістю сповістив її, що запропонований їй шлюб — справа, яка не підлягає ні сумніву, ні зволіканню, додавши водночас, що такий вирок дуже поблажливий, беручи до уваги її непокірність.

— Ваша високість, — сказала Ізабелла, закликаючи на допомогу всю свою мужність, — я підкоряюся наказам вашої милості й мушу виконувати їх...

— Досить, досить, — мовив герцог, перебиваючи її, — все інше я влаштую сам. Ваша величність, — звернувся він до короля Людовіка, — сьогодні вранці брали участь у полюванні на вепра, що ви скажете, коли я запропоную вам після обіду полювання на вовка?

Молода графиня бачила, що їй треба на щось наважитися.

— Ваша високість не так зрозуміли мене, — сказала вона боязко, але досить голосно й твердо для того, щоб звернути на себе увагу герцога, в якій він охоче відмовив би їй, знаючи наперед, що вона може сказати. — Моя покірливість, — вела вона далі, — стосується тільки моїх земель і замків, які предки вашої милості подарували моїм предкам і які я повертаю бургундському домові, коли мій сюзерен вважає, що моя непокірність щодо одруження робить мене не гідною володіти ними.

— Присягаюся святим Георгієм! — вигукнув герцог, люто тупнувши ногою, — невже ця дурка не знає, перед ким вона стоїть і до кого звертається?

— Пане мій, — заперечила Ізабелла з властивою їй твердістю, — я знаю, що перебуваю в присутності мого законного і, сподіваюся, справедливого сюзерена. Проте коли ви позбавите мене моїх володінь, ви заберете від мене все, чим мій рід завдячує щедрості ваших предків, і розірвете єдині зв'язки, що пов'язують нас. Адже не ви дали мені це бідолашне тіло, яке зазнало стількох небезпек, і не ви вдихнули в нього душу,

яка підтримує життя в цьому тілі. А я маю намір присвятити тіло й душу богові в монастирі святої Урсули під керівництвом святої матері-настоятельки.

Важко описати подив і обурення герцога. Його можна було б порівняти із подивом сокола, проти якого боязка голубка настовбурчила своє пір'я, щоб захистити себе.

— Ще невідомо, чи схоче прийняти вас свята мати без вашого внеску, — сказав він зневажливим голосом.

— Коли, прийнявши мене, вона вчинила б несправедливість щодо свого монастиря, — відказала графиня Ізабелла, — то, я сподіваюся, серед благородних друзів моєї родини знайдуться співчутливі люди, які не залишать без підтримки сироту графа де Круа.

— Це брехня, — сказав герцог, — це просто нікчемна вигадка, щоб приховати якусь таємницю, негідну пристрасть. Герцог Орлеанський, вона належатиме вам, навіть коли б мені довелося тягти її до олтаря силоміць!

Графиня де Кревкер, розумна й рішуча жінка, яка цілком звирялася на заслуги свого чоловіка й приязне ставлення герцога до нього, не могла не заступитися за нещасну дівчину.

— Государю, — сказала вона, — гнів примушує вас говорити слова, не гідні вас: рукою благородної жінки не можна розпоряджатися проти її волі.

— Крім того, вам, як християнському государю, не личить ставати на перешкоді бажанням побожної душі, втомленої турботами та небезпеками цього світу, стати нареченою Христа, — додала з свого боку настоятелька.

— І мій кузен, герцог Орлеанський, не матиме честі, прийнявши пропозицію, проти якої дама прилюдно висловила заперечення, — зауважив Дюнуа.

— Коли б мені дали досить часу для того, щоб показати себе перед графинею в належному світлі, — почав був герцог Орлеанський, на легковажне серце якого врода Ізабелли справила велике враження.

— Ваша високість, — перебила його Ізабелла, наполегливість якої знайшла собі, підтримку в загальному співчутті, — це зовсім даремно: я твердо вирішила відмовитися від цього шлюбу, який набагато перевищує мої заслуги.

— Ну, мені немає часу чекати, поки ваші примхи переміняться при найближчій зміні місяця, — різко зауважив герцог. — Пане герцоге Орлеанський, ручуся вам, що не далі як за годину вона дасть свою згоду.

— Тільки не на мою користь, — заперечив принц, відчуваючи, що з його боку було б недостойним скористатися з зятятої впертості герцога. — Для сина Франції цілком досить один раз дістати рішучу відмову. Він не може більше наполягати на своїх домаганнях.

Карл суворо поглянув спершу на герцога Орлеанського, потім на короля Людовіка I, побачивши на обличчі короля, незважаючи на всі зусилля його приховати свої почуття, вираз таємного тріумфу, страшенно розлютився.

— Пиши, — вигукнув він, звертаючись до свого секретаря, — пиши мій вирок про конфіскацію володінь і ув'язнення цієї зухвалої, непокірливої дівчини. Вона житиме в

цухтгаузі, у виправному домі, в товаристві жінок, які не поступляться перед нею зухвалою непокірливістю! В залі несхвально зашепотіли.

— Ваша високість, пане герцог, — сказав, нарешті, граф де Кревкер, який наважився висловити загальну думку. — Такий вирок вимагає дальших обговорень. Ми, ваші віддані васали, не можемо стерпіти такого безчестя дворянства й рицарства Бургундії. Коли графиня зробила неправильно, нехай вона буде покарана, але так, як це личить їй нашому станові, бо наші доми пов'язує кривна спорідненість і приязнь.

Герцог з хвилину мовчав, дивлячись на свого радника, наче бугай, якого чередник зігнав із обраної ним дороги, і він стоїть, обмірковуючи, підкоритися чи взяти зухвальця на роги.

Проте розсудливість перемогла в ньому. Він побачив, що загальне співчуття ради на боці графині, і побоявся, що Людовік може використати в своїх інтересах незадоволення бургундських васалів. Крім того, цілком можливо, що й сам він, оскільки був скоріше грубої та нестримної, ніж лихої вдачі, соромився свого неблагородного вчинку.

— Слушно, Кревкере, я поквапився з своїм вироком, — сказав він. — Ми призначимо їй кару за всіма правилами рицарства, її втеча до Льежа була сигналом до вбивства єпископа. Нехай же той, хто найкраще помститься за це вбивство й принесе голову Арденського Вепра, матиме право просити в нас її руки. Коли ж вона і на цей раз відмовиться коритися нам, ми-віддамо переможцеві її землі та все майно, і тоді вже залежатиме від його великодушності подарувати їй суму, потрібну для її вступу до монастиря.

— Ваша високість, — вигукнула графиня, — згадайте, що я дочка графа Рено, відданого друга вашого покійного батька. Невже ви" зробите з мене нагороду для того, хто найкраще володітиме мечем?

— Рука вашої прабабки була виграна на турнірі, — відповів герцог, — заради вас битимуться в справжньому бою. Шануючи пам'ять покійного графа Рено, я оголошую, що дістати цю нагороду може тільки дворянин бездоганного походження та незаплямованої поведінки. Але хоча б переможцем був найбільшій воїн з усіх тих, які колись носили меч, він матиме право просити вашої руки. Присягаюся в цьому святим Георгієм Бургундським, моєю герцогською короною й орденом, який я ношу! Ну, панове, — додав він, звертаючися до всіх, — сподіваюся, що тепер моя ухвала відповідає законам рицарства?

Заперечення Ізабелли поринули в гучних вигуках схвалення. Серед них особливо чути було голос старого лорда Крофорда, який жалкував, що через свої роки не зможе переломити списа за таку прекрасну нагороду. Герцог був дуже задоволений виявом загальної ухвали, і гнів його вгамувався, як ріка, що після поводи входить в свої береги.

— Але невже ми, одружені люди, маємо лишитися осторонь цієї славної боротьби? — запитав де Кревкер. — Це суперечило б моїй честі: я дав обіцянку поквитатися з цим диким звіром де ля Марком.

— Нема чого шкодувати, Кревкере, — звернувся до нього герцог, — коли, рубай і

заслужи нагороду, і, якщо не маєш змоги сам скористатися з неї, поступися нею для когось, ну, хоча б для свого племінника графа Етьєна.

— Дякую, государю, — сказав Кревкер, — я намагатимуся відзначитися в бою, і коли мені пощастить, то нехай уже Етьєн умовляє шановну матір-настоятельку.

— Сподіваюся, — сказав Дюнуа, — що французьке рицарство не буде позбавлене змоги взяти участь у цьому славному змаганні?

— Боронь боже, хоробрий Дюнуа, — відповів герцог, — хоча б задля самої насолоди побачити, як воно вміє битися. Я не маю нічого проти того, щоб графиня Ізабелла одружилася з французом, але, звичайно, з неодмінною умовою, що майбутній граф де Круа стане підданим Бургундії.

— Досить, досить, — сказав Дюнуа. — Мій герб ніколи не буде оздоблено короною графів де Круа. Я хочу жити й померти французом. Але якщо я відмовляюся від нагороди, то не відмовляюся від того, щоб завдати удар за даму.

Балафре, звичайно, не наважувався голосно висловлюватися в присутності таких сановних осіб, але промимрив:

— Ну, Сондерсе Саплджо, вивозь своїх! Ти завжди казав, що шлюб принесе щастя нашій родині. Адже в тебе ще ніколи не було такої прекрасної нагоди виконати свою обіцянку.

— Ніхто про мене не згадав, — сказав ле Глор'є, — а проте я певен, що одержу цю нагороду швидше, ніж будь-хто.

— Твоя правда, мудрий друже, — сказав Людовік, — там, де йдеться про жінку, найбільший дурень має найбільше шансів на перемогу.

Поки обидва государі та їхні придворні бавилися жартами з приводу долі графині Ізабелли, настоятелька монастиря і графиня де Кревкер, з якими дівчина ввійшла до зали, марно намагалися втішити її. Настоятелька намагалася умовити її, що свята діва була б розгнівана всякою спробою не допустити ту, що дала щиру обіцянку постригтися, до святині святої Урсули. А графиня де Кревкер нашіптувала їй більш світські розради, що жоден справжній рицар, здобувши перемогу, ніколи не скористається проти її бажання з свого права на обіцяну герцогом винагороду, а можливо, переможець припаде їй до вподоби і вона скориться наказові герцога. Кохання, як і розпач, хапається за кожну соломинку: і хоч яка маленька та непевна була надія, яку віродив цей натяк графині де Кревкер, сльози бідолашної Ізабелли лилися вже не так гірко, коли вона добрала зміст цих слів[262].

Розділ XXXVI ВИЛАЗКА

Хай не втрачає ще надії

Засуджений на смерть,

І в серці, доки іскра тліє,

Не все зотліло вщерть.

Надія ледве вже помітна

Освітлює стежки;

Хоч ніч тривав безпросвітна,

Десь промінь є тонкий.

Голдсміт

Минуло кілька днів, і, нарешті, Людовік, усміхаючись від задоволеної мстивості, вислухав, що його улюбленець і радник кардинал де ля Балю вже стогне в залізній клітці, зробленій так, що в'язень не міг випростатися й сидів там скарлючений у три погибелі. В цій клітці нещасний кардинал прожив близько дванадцяти років. Допоміжне французьке військо, яке на вимогу герцога мав привести Людовік, вже прибуло, і тепер король втішався думкою, що коли воно й не може вистояти проти величезної бургундської армії, то все ж таки досить сильне, щоб оборонити його особу від насильства. Крім того, він бачив, що може перегодом здійснити свій улюблений план одруження дочки з герцогом Орлеанським, радіючи з цього, і, хоч був прикро вражений, що мусить виступити разом із своїми найблагороднішими рицарями під корогвами свого власного васала і проти людей, яких він недавно підтримував, не давав цим обставинам себе бентежити, сподіваючися, що близьке майбутнє винагородить його за все.

— Випадок може допомогти виграти одну ставку, — сказав він своєму відданому Олів'є, — але тільки терпіння й мудрість віграють гру.

З такими почуттями одного чудового дня наприкінці жнив король сів на коня й, байдужий до того, що на нього дивляться скоріше як на трофей в урочистій процесії переможця, ніж на незалежного государя, оточеного своєю гвардією та рицарством, виїхав з готичних воріт Перонни, щоб приєднатися до бургундського війська, яке на цей час вирушило в похід проти Льежа. Багато знатних дам, які були там в своїх найкращих убраннях, стояли на міських мурах і на баштах при головній брамі, щоб подивитися на воїнів, які вирушали в похід. Сюди ж графиня де Кревкер привела й Ізабеллу, незважаючи на всі її відмагання. Карл зажадав, щоб та, чия рука мала бути нагородою в цьому змаганні, показалася рицарям, які бажали взяти участь у ньому.

Коли блискучі лави бургундського й французького війська виходили з-під аркади воріт, можна було бачити багато рицарських прапорів і щитів, оздоблених новими девізами на знак того, що їхні власники вирішили битися не на життя, а на смерть заради такої дорогоцінної нагороди. На одному — бойовий кінь мчався до фінішу, на другому — випущена стріла летіла до цілі. В одного рицаря на щиті було намальовано скривавлене серце, що натякало на його почуття, в другого — череп, прикрашений лавровим вінком, що показувало його намір перемогти або померти. Було там і багато інших девізів, до того хитромудрих та химерних, що могли б загнати на слизьке найдотепнішого тлумача. Звичайно, кожен рицар пускав галопом свого коня і намагався прибрати хвацької пози, проїжджаючи повз барвистий натовп чарівних дам та дівчат, які вітали появу воїнів, усміхаючись та махаючи їм хусточками й серпанками.

Шотландські лучники, набрані здебільшого з цвіту шотландського дворянства, викликали загальне захоплення своєю красою і розкішним убранням.

Раптом один із цих чужоземців наважився прилюдно заявити про своє знайомство з графінею Ізабеллою, чого не рискнув би зробити жоден з найушлявленіших

французьких рицарів. Це був Квентін Дорвард. Проїжджаючи повз дам, він подав Ізабеллі на кінці свого списа лист від її тітки.

— Присягаюся честю, — вигукнув граф де Кревкер, — зухвальство цього негідного авантюриста переступає всякі межі!

— Не називайте його так, пане де Кревкер, — заперечив Дюнуа, — я свідок, що він виявив хоробрість і благородство, захищаючи цю даму.

— Ви надаєте надто багато значення таким дрібницям, — зауважила Ізабелла, почервонівши від збентеження й досади. — Це лист від моєї бідної тітки, лист, напевно, веселий, хоч становище її, мабуть, жахливе.

— Розкажіть же нам новини, які оповідає вам ця дружина Арденського Вепра, — попросив де Кревкер.

Графиня Ізабелла прочитала листа, в якому її тітка, що так необачно й недоречно одружилася, намагалася, очевидно, зробити веселу міну при поганій грі й заспокоїти себе та виправдати свій вчинок перед іншими запевненнями, нібито вона щаслива бути жінкою одного з найхоробріших рицарів свого часу, який своєю відвагою здобув собі графство та єпископат.

Вона благала племінницю не судити про її Гійома (як вона його звала) з чужих слів, а почекати, доки особисто з ним познайомиться. Звісно, в нього є свої хиби, але такі хиби властиві всім мужнім людям, яких вона зустрічала на своєму шляху. Це правда, що Гійом любить випити зайве, але й один із її предків, благородний граф Жофруа, мав таку саму слабкість. Він трохи запальний і суворий, але хіба не такий був її, блаженної пам'яті, брат, граф Рено? Він різкий, трохи грубуватий, але такі вже всі німці; трохи деспотичний і нетерпеливий, але всі чоловіки люблять командувати. Було там ще багато іншого на ту ж тему.

Все це закінчувалося побажанням та порадою Ізабеллі за допомогою подавця цього листа спробувати вирватися з полону бургундського тирана й приїхати до двору її люблячої тітки в Льеж, де всі дрібні непорозуміння щодо їхніх спільних прав на успадкування графства Круа можуть бути легко полагождені одруженням Ізабелли з сином Гійома де ля Марка, графом Еберзоном; він, щоправда, молодший за майбутню наречену, але така нерівність, як вона (графиня Амеліна) пересвідчилася вже на своєму власному досвіді, зовсім не така жахлива річ, як, можливо, думає Ізабелла[263].

Тут молоду графиню перепинила мати-настоятельница, зауваживши суворим тоном, що все це суєта, а граф де Кревкер вигукнув:

— Брехлива відьма! Весь цей задум тхне прокислим, як підсмажений сир у мишоловці. Тху і ще раз тху на голову цієї старої вабної качки!

Графиня де Кревкер рішуче засудила свого чоловіка за його нестриманість.

— Можливо, — сказала вона, — графиня Амеліна повірила в удавану чемність де ля Марка?

— Чемність де ля Марка? — обурювався граф. — Ні, я знімаю з нього всяке обвинувачення в цьому. Скоріш можна сподіватися чемності від дикого вепра і з таким самим успіхом укрити тонким шаром позолоти стару заіржавілу залізну шибеницю! Ні,

хоч вона й дурна, але не така вже гуска, щоб покохати лисицю, яка спіймала її, та ще в самому лисячому лігві! Але всі ви, жінки, такі, вам аби тільки пишномовні фрази. Ось і тепер: я певен, що моя гарненька кухня аж тремтить з нетерплячки потрапити до своєї тітки, в її блазенське царство, й одружитися з цим кабанячим поріддям.

— Я не тільки не здатна на таке безумство, — заперечила Ізабелла, — а тепер ще дужче бажаю помститися на вбивцях шановного єпископа, бо це водночас визволило б мою тітку з рук того негідника.

— Нарешті, я чую голос справжньої де Круа! — вигукнув де Кревкер, і про лист більше вже не згадували.

Але, читаючи друзям послання своєї тітки, Ізабелла, слід принагідно зазначити, не вважала за потрібне оголосити повний постскрипtum, в якому графиня Амеліна, чисто по-жіночому описуючи своє дозвілля, повідомляла племінницю, що вона вишиває чоловікові чудове сюрко[264] з гербами де Круа і де ля Марка, відокремленими прямою рисою, як це заведено для гербів подружжя. Правда, тепер вона покинула вишивати, бо її Гійом із стратегічних міркувань хоче в наступному бою передати своє спорядження комусь іншому, а сам битиметься у вбранні з орлеанським гербом, з смутою на лівому боці, інакше кажучи, з гербом Дюнуа. Крім того, в листі був ще маленький клаптик паперу, списаний іншою рукою, про зміст якого графиня теж не вважала за потрібне розповісти, бо там були такі слова: "Якщо вам незабаром не сповістять про мене сурма слави, вважайте мене померлим, але не недостойним".

Думка, що її Ізабелла гнала від себе як недоречну й недоладну, заволоділа нею тепер з подвійною силою. Жіночий розум рідко не знайде якоїсь хитрості, й Ізабелла зробила так, що перш ніж військо рушило в похід, невідомий посланець повернув Квентінові Дорварду лист графині Амеліни, на якому було поставлено три хрести біля постскриптуму й дописано такі слова: "Той, хто не злякався герба Дюнуа, коли він прикрашав свого відважного власника, не відступить перед ним і тепер, побачивши його на грудях розбійника і вбивці".

Молодий шотландець тисячу разів вкривав поцілунками й притискав до грудей це дороге цінне повідомлення: воно скеровувало його на шлях слави й кохання і відкривало таємницю, невідому нікому іншому, таємницю, за допомогою якої він міг упізнати того, чия смерть — і тільки смерть — могла дати життя його надіям. Звичайно, він розсудливо вирішив заховати цю таємницю в глибині своєї душі.

Але Дорвард вважав за краще вчинити зовсім інакше з повідомленням Хайреддіна про вилазку де ля Марка, бо, коли б проти неї своєчасно не вжили заходів, вона могла б згубити все військо обложників, так важко було тоді, коли війна велася безладно, вистояти проти нічної вилазки ворогів. Добре розміркувавши, Квентін вирішив переказати цю новину не інакше, як особисто й неодмінно в присутності обох государів. Він, мабуть, розумів, що небезпечно переказувати таку добре вигадану воєнну хитрість лише самому Людовікові, бо це було б надто сильним випробуванням чесності цього монарха й могло б змусити його не перешкодити цій вилазці, а, навпаки, сприяти їй. Отже, він поклав собі чекати нагоди, щоб відкрити військову таємницю,

тільки-но Людовік зустрінеється із Карлом: але, оскільки вони вважали обтяжливим перебувати в товаристві один одного, така нагода навряд чи могла випасти протягом найближчих днів.

Тим часом військо йшло вперед і незабаром досягло льєжського єпископату. Тут бургундська армія, або принаймні та частина її, яка складалася з безладних банд грабіжників і дістала від населення назву "шкуродерів", справді довела своїм ставленням до мешканців, діючи під приводом помсти за смерть єпископа, що цілком заслужила на таку почесну назву. Така поведінка війська дуже зашкодила справі герцога Карла: мирні селяни, які, певно, і не мали наміру втручатися в цю війну, змушені були взятися до зброї для власної безпеки. Вони дуже затримували пересування війська, нападаючи на окремі загони, і, відступаючи перед головним корпусом, дійшли до Льєжа, де приєдналися до повсталих городян, збільшивши цим лави захисників міста. Навпаки, нечисленне французьке військо, що складалося з добірних воїнів, увесь час з наказу короля додержувало найсуворішої дисципліни. Такий різкий контраст збільшував підозри Карла, повз увагу якого не пройшло те, що військо Людовіка поводитьсь так, немовби французи — друзі льєжців, а не спільники бургундців.

Зрештою, не зустрівши дорогою серйозних перешкод, союзницька армія досягла родючої долини Маасу, що простяглася навколо великого й залюдненого міста Льєжа. Тут союзники впевнилися, що Шонвальдський замок зруйновано дотла, і довідалися, що Гійом де ля Марк, якому не можна було відмовити в знанні військової справи, зосередив у місті всі свої сили й уникатиме сутичок із французькою та бургундською кіннотою в чистому полі. Незабаром бургундцям довелося на власному досвіді пересвідчитися, яка небезпечна облога великого й багатолюдного, хоч і не захищеного природою міста, коли мешканці його відважно обороняються.

Частина бургундського авангарду, угледівши великі проломини в мурах міста, гадала, що здобути його зовсім легко, і вдерлася до одного з передмість з криками: "Хай живе Бургундія! Хай живе Бургундія! Бийте, бийте! Все тепер тут наше! Пам'ятатимете Людовіка де Бурбона!" Але коли солдати безладно вихлюпнулись на вузькі вулички й почасти розсипалися по них, шукаючи здобичі, з міста несподівано вийшов великий загін громадян, люто напав на них і перерізав багатьох. Де ля Марк скористався навіть проломинами в мурах, які дали оборонцям змогу з різних боків та різними шляхами пройти до передмістя, де зчинилася різанина, напасти на обложників водночас і з фронту, з флангів, і з тилу. Приголомшені запеклою, несподіваною й навальною відсіччю, бургундці насилу оборонялися. А коли споночіло, стало ясно, що їх поразка неминуча.

Коли звістка про це дійшла до герцога Карла, він страшенно розлютився, і лютя його зовсім не вгамувалася, хоч Людовік запропонував послати до передмістя на поміч бургундському авангардові французьких солдатів. Відмовившись без зайвих слів від цієї пропозиції, Карл вирішив сам іти на чолі своєї гвардії на визвіл тих, хто так необережно вдерся до передмістя. Але д'Емберкурові й Кревкеру пощастило умовити його доручити

виконати цю справу їм; вони вирушили на поле бою з двох протилежних боків у повному порядку й забезпечили собі взаємну підтримку. Цим двом славнозвісним полководцям вдалося відбити напад льежців і визволити з скрути авангард, який, крім полонених, утратив не менше ніж вісімсот чоловік, і серед них близько сотні латників. А втім, полонених, як виявилось, було не так уже багато: д'Емберкур визволив більшість із них і продовжував утримувати захоплене передмістя, де він одразу розставив пости проти міста, від якого передмістя відокремлювалося вільним простором, трохи похилою без будь-яких будов прогалиною в п'ятсот чи шістсот туахів завширшки для кращої оборони. Грунт тут був кам'янистий, і через те перед містом уіє було рова, а ворота виходили просто на площу. Близько від них у мурах зяяли великі проломини, пробиті під час Сен-Тронського бою за наказом герцога Карла. Тепер їх тільки нашвидкуруч забарикадували деревиною. І ворота і проломини були дуже зручні для вилазок, тому д'Емберкур звелів поставити на всякий випадок по дві кулеврини[265] проти тих і тих, а потім повернувся до бургундського війська, серед якого панувало велике безладдя.

Річ у тому, що головний корпус і ар'єргард численної армії герцога продовжували посуватися вперед, і, коли розбитий і відкинутий авангард почав відступати, обидві частини війська зіткнулися, через що в їхніх лавах сталося велике замішання, неминуче під час військових дій. Відсутність д'Емберкура, який виконував при армії обов'язки генерал-квартирмейстера, викликала ще більше безладдя. Крім того, на завершення всіх бід, запала ніч, чорна, як вовча паща, і полив невпинний дощ, а місце, на якому мало розташуватися табором військо обложників, було багнисте і геть усе перетяте каналами. Важко собі уявити, який хаос панував у бургундських частинах, де начальники не могли знайти своїх солдатів, а солдати марно шукали своїх командирів і прапори. Кожен, від найзнатнішого рицаря до простого воїна, шукав собі притулку де тільки міг; поранені та виснажені солдати, що билися у бою, даремно благали про допомогу, а ті, що йшли в ар'єргарді, не знаючи про поразку, поспішали вперед, щоб устигнути взяти участь у пограбуванні міста, вважаючи це привілеєм всіх військових.

Повернувшись, д'Емберкур побачив, що він має звершити дуже важке завдання, яке ще більше ускладнювалося через несправедливі докори його володаря, який не хотів зважати на те, що воєначальник у цей час виконував ще важливішу справу. Нарешті, відважний воїн не витримав безпідставних нарікань герцога.

— Я пішов звідси, щоб відновити лад в авангарді, — сказав він, — і залишив тут головні сили під особистою командою вашої милості. А тепер, повернувшись, я не можу навіть пізнати, де в нас фронт, фланги і тил, таке тут безладдя.

— Еге ж, ми наче оселедці в бочці, — втрутився ле Глор'є. — Схожість, цілком гідна фламандської армії.

Жарт блазня розсмішив герцога і, мабуть, запобіг сварці між ним та його найкращим воєначальником.

Нарешті, з великими труднощами вдалося захопити маленький люстгауз — позаміську віллу багатого льежського городянина і очистити його від мешканців для

герцога та його почту. За наказом д'Емберкура та де Кревкера навколо вілли було поставлено варту з сорока латників, які, зруйнувавши надвірні будівлі, розпалили велике вогнище.

Трохи ліворуч від цієї вілли, поміж нею і передмістям, що, як ми вже казали, було проти міських воріт і перебувало тепер у руках бургундського авангарду, височів другий позаміський будинок, оточений двором і садом, за якими простяглися дві-три невеликих огорожених смужки поля. Тут французький король розташувався з своєю головною квартирою. Сам він ніколи не претендував на знання військової справи і вважав себе воїном у такій мірі, в якій йому давали на те право гострий розум і зневага до небезпеки. Однак він, як ніхто інший, умів добирати людей і знав, коли і в чому можна на них покластися. Отож у цьому другому будинку розмістилися сам Людовік та його почет. Частина шотландської гвардії розташувалася на подвір'ї, де були службові приміщення та сараї, що могли захистити їх від негоди. Решта пішла до саду. Інші французькі війська отаборилися поблизу одні від одного у повному бойовому порядку, виставивши на випадок нападу ворогів вартових.

Дюнуа і Крофордові з допомогою кількох старих воїнів, серед яких Балафре відзначався своєю заповзятливістю, пощастило, засипавши рови, зруйнувавши мури і проломивши паркани, встановити зв'язок між усіма частинами війська на випадок тривоги.

Тим часом Людовік вирішив піти без усяких церемоній до головної квартири герцога Бургундського, щоб довідатися про дальший план кампанії і про те, чого саме сподівається Карл від французького війська. Прибуття короля стало за привід до скликання наради, про яку Карл, напевне, і не згадав би.

Саме тут Квентін Дорвард і зажадав, щоб його допустили до обох госуларів, посилаючись на те, що він має переказати їм якусь дуже важливу таємницю. Він легко домігся свого, і яке ж було здивування Людовіка, коли він вислухав коротке, але цілком ясне оповідання Квентіна про намір де ля Марка зробити вилазку і напасти на обложників під французькими прапорами й у формі французьких солдатів. Певна річ, Людовікові було б далеко приємніше вислухати це важливе повідомлення самому, але, оскільки про це було сказано прилюдно і в присутності герцога Бургундського, йому тепер лишалося тільки зауважити, що "правдиве чи неправдиве це повідомлення, воно, в усякому разі, варте особливої уваги".

— Зовсім ні! Зовсім ні! — заперечив герцог недбало. — Коли б такий план справді був, я б довідався про нього не від шотландського лучника!

— Що б там не було, — відповів Людовік, — прошу вас, любий кузене, і ваших начальників пам'ятати, що я, аби відвернути неприємні наслідки такого нападу, якщо він буде несподіваним, накажу своїм воїнам перев'язати собі руки білими шарфами. Дюнуа, подбайте, щоб це було виконано негайно. Звичайно, — додав він, — коли наш вельмишановний кузен і головнокомандувач не має нічого проти цього.

— Звичайно, нічого не маю, — сказав герцог, — якщо тільки французькі рицарі не боятимуться дістати надалі прізвиська рицарів "жіночого рукава".

— Авжеж, це прізвисько цілком підхоже, — зауважив ле Глор'є, — коли взяти до уваги, що нагородою за відвагу призначено жінку.

— Добре сказано, ваша мудросте, — відповів Людовік. — На добраніч, кузене, я піду озброюватися. До речі, що б ви сказали, коли б я власною рукою завоював графиню?

— Вашій величності довелося б тоді стати справжнім фламандцем, — відповів герцог, змінившись на лиці.

— Я не можу, — відповів Людовік тоном найщирішого довір'я, — бути більшим фламандцем, ніж я є. Не знаю тільки, любий кузене, як мені впевнити вас у цьому.

Герцог відповів королю тільки побажанням доброї ночі голосом, схожим на форкання коня, якого заспокоює вершник, перш ніж сісти на нього.

— Я вибачив би йому все його лицемірство, якби він не вважав мене за дурня, що може повірити його заграванню, — сказав герцог де Кревкерові.

Тим часом Людовік, повернувшись, покликав до себе на нараду Олів'є.

— Цей шотландець, — сказав він, — таке втілення хитрості і простоти, що я зовсім не знаю, що мені з ним робити. Хай йому чорт, яка це була невибачлива дурість доповісти про план вилазки чесного де ля Марка в присутності Карла, Кревкера і всієї їхньої компанії, замість того щоб переказати його мені на вухо. Тоді принаймні я міг би ще обміркувати, що мені робити: чи підтримати, чи стати на перешкоді йому.

— Ні, так краще, сір, — сказав Олів'є. — Тепер у вашому почті багато осіб, які вважали б за безчестя зрадити герцога Бургундського й стати спільниками де ля Марка.

— Ти маєш рацію, Олів'є. На світі чимало дурнів, а ми не маємо тепер часу заспокоювати їхню совість маленькою дозою особистої зацікавленості. Ми мусимо бути чесними людьми, Олів'є, і добрими спільниками Бургундії принаймні на цю ніч. Згодом ми матимемо змогу відігратися. Іди скажи, щоб ніхто не знімав зброї і щоб, коли треба буде, стріляли в тих, хто кричатиме "Франція" і "Сен-Дені", з такою ж певністю, коли б вони горлали "пекло" й "сатана". Я сам спатиму в панцирі. Перекажи Крофордові, щоб він поставив Квентіна Дорварда на передовій лінії вартових, найближче до міста. Нехай він перший скористається тими вигодами цього нападу, про який він пас сповістив; коли йому пощастить лишитися цілим, тим краще для нього. Але, головне, подбай про Марціо Галеотті. Нехай він залишається в ар'єргарді в найбезпечнішому місті: він надто сміливий і, мов дурень, хоче бути водночас і вояком і філософом. Дивися ж, Олів'є, щоб усе було гаразд. На добраніч! Нехай пресвята діва Клерійська і святий Мартін Турський пошлють нам добрі сни.

Розділ XXXVII ВИЛАЗКА

І бачив він, який численний натовп

З міських воріт струмів...

Мільтон. "Здобутий рай"

Мертва тиша незабаром запанувала над усім великим військом, що отаборилося перед Льежем. Довгий час чулося перекликання солдатів, які шукали прапори своїх загонів, щоб приєднатися до товаришів; ці крики лунали, мов гавкання заблукалих

собак, що шукають свого хазяїна. Але, нарешті, стомлені подіями пережитого дня, відсталі солдати розташувалися хто де міг, і незабаром усі поринули в глибокий сон в очікуванні ранку, якого багатьом із них не судилося побачити. Міцний сон здолав усіх, крім тих, які, незважаючи на втому, мусили вартувати перед помешканнями короля й герцога.

Небезпеки, що очікували солдатів наступного дня, навіть надії здобути славу, яку багато хто з рицарів пов'язував із блискучою винагородою, призначеною тому, хто помститься за вбивство єпископа Льежського, — все зникло з свідомості тих, кого звалила з ніг тяжка втома та сон.

Але Квентін Дорвард не спав. Певність того, що тільки він зуміє пізнати де ля Марка в запалі бою, спогади про ту, яка повідомила йому прикмети Вепра й цим окририла його надії, думка про майбутню смертельну небезпеку, з якої він сподівався вийти переможцем, — все це прогнало від нього сон і сповнило тіло такою снагою, що він зовсім не відчував утоми.

Поставлений з особливого наказу короля на передовій позиції між французьким військом і містом, далеко праворуч від передмістя, про яке ми вже згадували, він пильно вдивлявся у пільму і напружував слух, щоб уловити найлегший звук або рух в обложеному місті. Але великий міський годинник на башті пробив три години після півночі, а навколо, як і перед тим, панувала безмовна, наче в могилі, тиша.

Нарешті, коли Квентін уже подумав, що напад відкладено до світанку, й зрадів, що тоді легше буде пізнати "смугу на лівому боці щита" поперед французьких лілій Орлеанського дому, коли раптом йому немовби вчулося якесь глухе дзижчання чи гудіння в місті, нібито занепокоєні бджоли злетілися обороняти свої вулики. Він прислухався: шум долинав, але був такий тихий та невиразний, що його можна було б вважати і за шелест листя в далекому гаю, і за дзюрчання струмка, що переповнився водою від недавнього дощу і жебонів, вливаючись до повільного Маасу. Тому Квентін вирішив трохи почекати, щоб не зчиняти тривоги даремно, бо це могло б спричинитися до прикрих непорозумінь.

Але шум дедалі ставав гучнішим і, здавалося, наближався до місця, де Квентін стояв на варті, а також до передмістя. Шотландець якнайобережніше відійшов назад і покликав свого дядька, що командував невеличким загonom лучників, призначеним для підтримки вартового. Миттю всі без найменшого шуму вже були на ногах. За хвилину лорд Крофорд уже стояв на чолі їх і, відрядивши одного лучника розбудити короля та його почет, наказав своїм людям відступити за сторожові вогнища, щоб їх не можна було побачити в освітленому місці. Шум, який, здавалося, все наближався, раптом ущух, але незабаром пролунало далеке тупання ніг великого загону, що йшов до передмістя.

— Ледачі бургундці заснули на своїх постах, — пошепки сказав Крофорд. — Біжи до передмістя, Кеннінгемс, і збуди цих дурних волів.

— Ідіть в обхід, — втрутився Дорвард, — бо коли я справді чув тупіт людей, то між нами й передмістям ціле військо.

— Добре сказано, Квентіне, мій бравий воїне, — зауважив Крофорд. — Ти справжній солдат, хоч і молодий ще за віком. Мабуть, вони зупинилися, чекаючи, поки підійдуть інші. Хотів би я знати, де вони зараз.

Я підповзу ближче до них, мілорде, — сказав Квентін, — і постараюся дізнатись про це.

— Іди, синку, в тебе гострий зір і слух, та й кмітливість є. Але пильнуй... Я не хочу, щоб ти загинув даремно.

Квентін із аркебузом наготові поплазував полем, яке він старанно оглянув напередодні. Він просувався вперед, аж доки не впевнився, що прямо перед ним, між квартирою короля і передмістям, стоїть великий ворожий загін, а попереду, зовсім близько до першого, — другий, менший. Молодий шотландець чув навіть, як люди перешіптувалися, радячися, що далі робити. Нарешті, від невеликого передового загону відокремилися два-три "пропащих хлоп'яги" й підійшли до нього на відстань, не більшу від двох списів завдовжки. Побачивши, що йому не можна відійти непоміченим, Квентін голосно гукнув:

— Qui vive?[266]

— Vive Li... Li... ege, — відгукнувся чийсь голос, — c'est a dire, — додав той, що відповідав, виправляючи сам себе. — Vive La France![267]

В ту ж мить Квентін вистрілив із аркебуза. Почувся зойк, хтось упав, і Квентін під вогнем безладних раптових пострілів, які спалахнули вздовж усієї шеренги й показали, що вона була досить багатолюдна, кинувся бігцем до свого загону.

— Чудово виконав доручення, мій бравий хлопче, — похвалив Крофорд. — Ну, молодці, відступайте у двір головної квартири. Ворог занадто сильний, щоб зустрітись з ним у відкритому полі.

Шотландці відступили до королівської квартири, де все вже було в цілковитому порядку, а сам король сідав на коня.

— Куди ви, государю? — спитав Крофорд. — Вам безпечніш залишатися тут із своїми відданими воїнами.

— Ні, ні, — сказав Людовік, — мені треба негайно їхати до герцога. Він повинен бути певний нашої вірності в цю критичну хвилину, інакше проти нас стануть і лжещці, і бургундці.

І, скочивши на коня, він доручив Дюнуа командувати французьким військом поза мурами вілли, а Крофордові — лучниками й іншими воїнами, призначеними обороняти саму віллу й сад. Потім він звелів підвезти їм двох "соколів" і всіх "соколиків", тобто всі фальконети, як тоді звали легкі польові гармати, що стояли за півльє в тилу, і укріпитися на своїх позиціях, але ні в якому разі не наступати, хоча б їм і пощастило добитися успіхів. Віддавши накази, король рушив із своїм маленьким ескортом до штаб-квартири герцога.

Затримка в наступальних діях ворогів, яка дала змогу завершити всі згадані підготування, сталася через те, що Квентін, на щастя для французів, випадково застрілив саме власника вілли, який вів за собою загін, що мав напасти на цей будинок.

Звичайно, якби напад пощастило вчинити зненацька, він міг би закінчитися цілковитим успіхом.

Дорвард, з наказу короля, супроводив його до квартири герцога. Вони застали Карла, охопленого несамовитим гнівом, який майже позбавив його змоги виконувати обов'язки головнокомандувача. А тим часом зараз потрібна була саме міцна влада: крім того, що на лівому фланзі їхнього війська, в передмісті, почався запеклий бій, а в центрі ворог напав на королівську квартиру, третя колона льежців, ще більша за обидві перші, пройшла невідомими стежками через поля й виноградники й ударила по правому флангу бургундської армії. Бургундці, перелякані вигуками: "Хай живе Франція!" й "Дені-Монжуа!", що змішалися з вигуками: "Льеж!" і "Червоний Вепр!", і, гадаючи вже, що французи зрадили їх, чинили дуже слабкий опір. А герцог з піною на губах, лаючись і проклинаючи свого сюзерена та всіх його прибічників, наказав стріляти з луків та пищалей в усіх французів, незалежно від того чорні вони чи білі, натякаючи цим на білі пов'язки, якими вирізнялися солдати Людовіка.

Прибуття короля в супроводі Балафре, Квентіна й двох десятків шотландських лучників відновило довір'я герцога Бургундського до Франції, Д'Емберкур, Кревкер та інші бургундські полководці, імена яких уславилися на полях бою, поспішили до місця дії: одні квапливо підводили нові частини війська, ще не охоплені панікою, інші кинулися на передові позиції відновити там лад і дисципліну. Сам герцог бився у перших лавах, колов і рубав нарівні з простими солдатами. Поступово серед бургундців знову запанував бойовий порядок, і вони при підтримці артилерії почали завдавати ворогам нищівних ударів. З свого боку, Людовік показав себе спокійним та розважливим командувачем, віддавав такі точні й розумні розпорядження і робив це так упевнено й владно, нехтуючи небезпекою, що навіть бургундські начальники охоче корилися його наказам.

Поле бою перетворилося на безладне й жахливе видовище. Після жорстокої сутички ліворуч палало передмістя, але величезна, шалена пожежа не перешкоджала ворогам завзято битися за палаючі, руїни. В центрі французьке військо, відбиваючи атаки численних ворогів, вело такий безперебійний вогонь, що на позаміській віллі було так ясно, немовби вона була оточеною вогняним вінцем мученика. На правому фланзі успіх бою був сумнівний: то бунтівники, то бургундці перемагали, залежно від того, звідки підходила підмога — чи з міста, чи з ар'єргарду бургундської армії. Бій тривав із неослабним завзяттям протягом трьох жахливих годин, коли, нарешті, настав світанок, якого так нетерпляче чекали обложники. Ворог почав, очевидно, слабнути на правому крилі та в центрі. Кілька гарматних пострілів пролунало з боку люстаузу.

— Ідіть, — сказав король Балафре та Квентінові тієї хвилини, коли почулися постріли. — Вони притягли сюди "соколів" із "соколиками": позаміська вілла тепер у безпеці, благословення пресвятій діві! їдьте і перекажіть від мене Дюнуа, — звернувся король до Квентіна і Балафре, — щоб він рушив на правий фланг, якнайближче до мурів Льежа, з усіма нашими латниками, крім невеликого загону, конче потрібного для оборони вілли, і постарався б відрізати цих безтямних льежців від їхнього міста, з якого

до них надходять свіжі сили.

Дядько з племінником поскакали до Дюнуа й Крофорда, які з радістю вислухали наказ короля, бо їм уже набридло сидіти в тилу. За хвилину обидва на чолі загону, що складався з двохсот французьких рицарів із зброєносцями та більшої частини шотландської гвардії, помчалися полем, укритим убитими й пораненими, заходячи з тилу в те місце, де великий загін льежців завзято атакував праве крило бургундців.

Дедалі більше розвиднювалося, і тепер при денному світлі видно було, як з міста невпинним потоком сунули вороги, щоб або самим кинутися в бій на цих позиціях або підтримати частину війська, що вела бій.

— Присягаюся небом! — сказав старий Крофорд, звертаючися до Дюнуа. — Коли б я не був певний того, що ти їдеш поруч зі мною, то гадав би, що ти там, серед цих розбійників і городян, командуєш, розмахуючи палицею... Тільки там ти, здається, трохи вищий, ніж насправді. Чи ти певний того, що той озброєний командувач не твій привид або двійник, як кажуть фламандці?

— Мій двійник! — вигукнув Дюнуа. — Не знаю, про що ви кажете. Стривайте, я бачу там мерзотника-боягуза з моїм гербом на шоломі й на щиті і покараю його за нахабство.

— Ім'ям усього святого й благородного, пане мій, дозвольте мені помститися за вас! — сказав Квентін.

— Тобі, юначе? — здивувався Дюнуа. — Нема чого й казати, твоє прохання досить скромне. Ні, в таких справах неприпустиме заступництво. — І, повернувшись в сідлі, він крикнув до тих, що були коло нього: — Французькі дворяни й рицарі, шикуйтеся в лави, списи напереваги! Прокладімо шлях промінню сонця крізь лави льежських і арденських свиней, які наважилися переодягтися в наші старовинні вбрання з гербами!

Воїни відповіли йому голосним кличем:

— За Дюнуа, за Дюнуа! Хай живе хоробрий Дюнуа! Орлеане, на визвіл! — І, очолювані своїм відважним вождем, помчалися навпростець на ворога. Але й вороги були не з боягузів. Атакований французами великий загін (за винятком кількох начальників на конях) складався з самої піхоти. Притуливши списи до ноги й виставивши їх наперед, перший ряд став на одне коліно, другий трохи нахилився, а третій висунув списи над головами товаришів, утворивши перед латниками перешкоду, схожу на велетенського настовбурченого їжака.

Тільки небагатьом пощастило прорватися крізь цей залізний частокіл, і серед цих небагатьох був Дюнуа. Пришпоривши коня, він примусив благородну тварину стрибнути на двадцять п'є заввишки й, опинившись серед ворожих лав, кинувся до зухвалого самозванця. Як же він здивувався, побачивши Квентіна, що бився поруч із ним. Молодість, незвичайна відвага й непохитна рішучість перемогти або вмерти спонукали юнака стати поруч із найкращим рицарем Європи, яким справедливо на той час вважали Дюнуа.

Їхні списи скоро поламалися на тріски, але ландскнехти не могли витримати ударів довжелезних та важких мечів, тим часом як закутим у залізо коням і вершникам

ворожі списи майже не завдавали шкоди. Саме коли Дюнуа й Дорвард намагалися пробитися до того місця, де воїн, що самовільно привласнив герб Орлеанів, командував, як відважний і досвідчений командир, Дюнуа раптом побачив трохи осторонь кабанячу голову й ікла — звичайне вбрання де ля Марка.

— Ти заслужив честь заступитися за герб Орлеанів! — гукнув він Квентінові. — Я доручаю тобі цю справу. Балафре, допоможи племінникові! Але нехай ніхто не заважає Дюнуа в його полюванні на Арденського Вепра!

Нічого й казати, як зрадів Квентін, почувши таку пропозицію, і обидва кинулися прокладати собі шлях, кожен до своєї мети. За ними поспішилися кілька вершників із тих, які були здатні триматися поряд з ними.

Але на той час колона, на підмогу якій ішов де ля Марк, затриманий раптовим нападом Дюнуа, втратила всі ті переваги, які їй пощастило здобути протягом ночі. Коли розвиднілося, в лавах бургундців відновилися бойовий лад і висока дисципліна. Значна частина льежців змушена була відступити. Тікаючи, вони зіткнулися з товаришами, які билися з французами, і викликали замішання в їхніх лавах. Тепер на полі бою панував неймовірний хаос: хто ще бився, хто тікав, хто переслідував утікачів, і весь цей живий потік котився до мурів міста, вливаючись у широку, незахищену проломину, звідки льежці зробили вилазку.

Квентін докладав нелюдських зусиль, щоб пробитися до того, кого він переслідував, і не втратити його з очей. Оточений добірним загоном ландскнехтів, двійник Дюнуа намагався словами та прикладом зупинити втікачів й заохотити їх до нового бою. Балафре з кількома товаришами не відставав од Квентіна, дивуючись з тієї незвичайної відваги, яку виявляв такий молодий воїн. Нарешті, вже біля самої проломини де ля Марк (бо це був він) раптом зупинився й відкинув перші лави переслідувачів. Він тримав у руці залізну палицю, під ударами якої, здавалося, все невтримно валилося на землю, і так був забризканий з голови до ніг кров'ю, що майже не можна було розрізнити на його щиті герба, який страшенно розлютив Дюнуа.

Тепер Квентін міг легше пробратися до нього, бо зайнята Арденським Вепром висока позиція й удари його страшною палицею змусили більшість переслідувачів шукати собі безпечнішого місця для атаки, ніж ця проломина з її запеклим захисником. Проте Квентін, який усвідомлював значення перемоги саме над цим жахливим супротивником, скочив з коня біля самої проломини і, полишивши напризволяще благородну тварину — подарунок герцога Орлеанського, кинувся вперед на руїни, щоб помірятися силами з Арденським Вепром.

Де ля Марк, немов здогадавшись про його намір, повернувся до нього, замірившись палицею. Вони вже готові були зчепитися один з одним, коли жахливий крик тріумфу, змішаний з жахом та розпачем, сповістив, що обложники вже вдерлися до міста з протилежного боку й зайшли в тил оборонцям проломини. Засурмивши, де ля Марк скликав до себе лихих товаришів своєї лихої долі, покинув позицію і почав відступати до тієї частини міста, де можна було переправитися на той бік Маасу. Його охоронці щільно зімкнули навколо нього лави. Це були добре дисципліновані солдати, які ніколи

не милували нікого й самі не просили собі помилювання. В цю годину великого розпачу вони відступали в непорушному порядку, так що перші лави розтяглися на всю ширину вулиці, іноді зупиняючися, щоб відкинути переслідувачів, із яких багато почали шукати собі безпечнішої справи, кинувшись грабувати найближчі будинки.

Цілком можливо, що де ля Маркові пощастило б утекти, бо переодягненого вепра не пізнавали ті, хто за його голову сподівався здобути собі славу й багатство, коли б за ним не гналися Квентін, його дядько Балафре та кілька їхніх товаришів. Як тільки ландскнехти зупинялися, поміж ними й лучниками зав'язувалася сутичка, і кожного разу Квентін намагався прокласти собі шлях до де ля Марка. Але Арденський Вепр, який тепер вважав за краще відступати, певно, уникав зустрічі з молодим шотландцем.

А на вулицях міста коїлося щось жахливе. З усіх боків чути було лемент та ридання жінок, стогін і зойки переляканих мешканців, які потерпали від розбещеності найманого війська; все це зливалося в один звук, ніби відчай і насильство змагалися одне з одним — хто кого перекричить.

Тієї хвилини, коли Гійом де ля Марк, відступаючи серед цих страхіть, опинився біля дверей невеликої каплиці, відомої своїми реліквіями, вигуки: "Хай живе Франція! Хай живе Франція!", "Хай живе Бургундія! Хай живе Бургундія!" повідомили його, що частина обложників уже вдерлася на вузьку вулицю і тепер мчала з її протилежного кінця, відрізавши йому відступ.

— Конраде, — гукнув де ля Марк, — візьми із собою всіх людей, вдар на тих молодців і пробийся крізь них, якщо зможеш. Мені настав кінець! Вепра зацькували! Однак у мене ще досить сили, щоб послати в пекло спочатку кілька цих шотландських волоцюг!

Його помічник, виконуючи наказ, кинувся з рештою уцілілих ландскнехтів на протилежний кінець вулиці, щоб атакувати бургундців і, пробившись крізь їхні лави, втекти. Біля де ля Марка лишилося не більш як шість одчайдушних вояк, що вирішили померти разом із своїм отаманом. Вони опинилися перед лучниками, яких було тільки трохи більше.

— Вепр! Вепр! — вигукнув безстрашний розбійник, розмахуючи палицею. — Гей ви, шотландські дворянчики, хто з вас бажає здобути собі графську корону? Хто битиметься з Арденським Вепром? Невже ти бажаєш, юначе? Але, як і всяку нагороду, її треба спершу заслужити.

Квентін майже не міг почути цих слів, бо голос під спущеним забралом лунав глухо, але юнак не помилився в значенні жестів, які супроводили їх. Ледве він устиг гукнути своєму дядькові й товаришам, щоб вони дали йому дорогу й не перешкоджали чесному поєдинку, як де ля Марк, немов тигр, одним стрибком кинувся на нього з піднятою палицею, розраховуючи зміцнити удар всією вагою свого тіла. Але прудконогий та бистроокий шотландець відскочив убік від страшної палиці, яка напевно розтрощила б йому голову.

Ще хвилина, і вони зчепилися, як вовк з вовкодавом. Товариші стояли навколо, спостерігаючи боротьбу, але ніхто не наважився взяти в ній участь, бо Балафре голосно

заявив, що бажає для свого племінника чесного поєдинку і що коли б його супротивник був сильний, як сам Уолліс[268], то й тоді він не боявся б за нього.

І справді, юнак виправдав довір'я досвідченого воїна. Незважаючи на те, що удари озвірілого розбійника падали з силою ударів молота по ковадлу, спритність допомагала молодому шотландцеві ухилятися від них, а вміння володіти мечем, завдавати ворогові більшої шкоди і з меншим галасом. Квентін діяв своєю зброєю так швидко і вправно, що його супротивник незабаром почав знемагати, а місце, на якому він стояв, перетворилося на криваву калюжу. Проте Арденський Вепр продовжував битися з непослабною відвагою й енергією, і невідомо ще, хто з них переміг би, коли б якийсь жіночий голос не гукнув Квентіна на ймення.

— Рятуйте, рятуйте, ім'ям пресвятої діви! — кричала дівчина.

Квентін обернувся і побачив Гертруду Павійон. Із неї було зірвано покривало, і якийсь французький солдат тяг її за собою. То був один із тих, хто вдерся до каплиці, де сховалися льежські жінки, щоб витягти їх звідти, як свою військову здобич.

— Зачекай мене хвилину, — гукнув Квентін, звертаючися до де ля Марка, й кинувся рятувати свою добродійницю, яка опинилася в скруті.

— Ну, я нікого не чекаю! — сказав де ля Марк, розмахуючи палицею і відступаючи, очевидно, дуже задоволений тим, що спекався такого небезпечного супротивника.

— Але мене ти почекаєш! — заперечив Балафре. — Я не припущу, щоб мій племінник пошився в дурні! — І, сказавши це, він кинувся на де ля Марка з своїм дворучним мечем.

Тим часом Квентін упевнився, що визволити Гертруду було не такою легкою справою, яку можна закінчити за одну хвилину. Солдат, що вважав дівчину своєю полонянкою, підтримуваний товаришами, рішуче не хотів відмовитися від своєї здобичі; і поки Дорвард з допомогою двох-трьох земляків змусив його відпустити полонену, щаслива нагода здобути багатство й щастя, так люб'язно подарована юнакові долею, вислизнула з його рук. Коли Гертруду, нарешті, було визволено, він стояв з нею на спорожнілій вулиці — навколо не було ні душі. Зовсім забувши про безпорадне становище врятованої ним дівчини, він кинувся навздогін за Арденським Вепром, як хорт за оленем, але Гертруда, вхопившись за нього, в розпачі вигукнула:

— Ім'ям вашої матері, згляньтеся на мене, не покидайте мене тут! Коли ви чесна людина, обороніть мене й доведіть до дому мого батька, де колись ви з графінею Ізабеллою знайшли собі притулок! Заради неї, не покидайте мене!

Це було благання, проти якого не можна було встояти. З невимовною тугою сказавши "прощай" усім радісним надіям, які підтримували його сили в цей страшний кривавий день, — надіям, які за хвилину до того, здавалося, були такі близькі й здійснимі, Квентін, проти своєї волі підкорившись, немов дії якогось талісмана, цьому заклику, повів Гертруду до дому Павійона. Він з'явився дуже вчасно, щоб урятувати від розлючених солдатів як будинок, так і самого синдика.

Тим часом король Людовік і герцог Бургундський в'їжджали до міста верхи через одну з проломин. Обидва вони були в повному бойовому спорядженні. Герцог,

забризканий кров'ю від пера на шоломі до самих острог, шалено підганяв коня, а Людовік їхав урочистою ходою, мов проводир пишної процесії. Вони негайно послали гінців з наказом припинити грабування міста й зібрати військо, розпорошене по вулицях.

Самі государі повернулися до собору, щоб захистити вельможних городян, які шукали собі там притулку, і відправити урочисту обідню, після якої мали скликати військову раду.

Намагаючись, як і інші командири його рангу, зібрати людей своєї частини, лорд Крофорд на розі однієї з вулиць, що вели до Маасу, зустрів Балафре. Він спокійнісінько прямував до річки, тримаючи за кучері людську голову так байдуже, як мисливець тримає вбиту дичину.

— Гей, Людовіку, — гукнув йому командир. — Куди ти таскаєш оте падло?

— Це все, що залишилося після роботи мого племінника, яку він добре почав і майже закінчив, а я тільки приклав руку — сказав Балафре. — Цей розбійник, якого я доколов, просив мене жбурнути його голову в Маас. Бувають такі чудні примхи в людей, коли стара кістлява схопить їх за горло. Що вдієш, кожному своя черга. Нам теж доведеться потанцювати з кістлявою, коли настане наш час.

— І ти збираєшся кинути його голову в Маас? — спитав Крофорд, пильніше придивляючись до цього жахливого *memento mori*[269]..

— Авжеж, — сказав Людовік Лезлі. — Коли відмовити померлому в його проханні, то його дух переслідуватиме, а я люблю солодко спати вночі.

— Ну, тоді доведеться тобі познайомитися з цим духом, — зауважив Крофорд, — бо, присягаюся, ця мертва голова коштує далеко дорожче, ніж ти гадаєш. Іди за мною, ні слова більше! Іди за мною!

— Ну, що ж, іти так іти, — сказав Балафре. — Адже я, власне, нічого не обіцяв цьому розбійникові, бо відтяв йому голову, перш ніж він устиг закінчити своє прохання. І коли вже я не злякався його живого, то, присягаюся святим Мартіном Турським, тим більш не злякаюся мертвого. До того ж мій кум, веселий чернець монастиря святого Мартіна, позичить мені на всякий випадок горщик свяченої води.

Коли в льєжському соборі відправили урочисту обідню і в переляканому місті знову запанував відносний лад, Людовік і Карл, оточені рицарями, побажали вислухати донесення про звершені в цей день подвиги, щоб призначити кожному нагороду відповідно до його заслуг. Вирішили спершу вислухати того, хто претендував на найвищу нагороду — графство де Круа і його прекрасну власницю. Як же всі здивувалися, коли таких претендентів, на їх власне розчарування, з'явився трохи не цілий натовп, причому кожен був певен, що саме він заслуговує на найвищу нагороду. Однак усі їхні речові докази були сумнівні і, певно, пов'язані з якоюсь таємницею. Кревкер показав кабанячу шкуру, таку, як звичайно носив де ля Марк. Дюнуа приніс розколений щит із гербом Арденського Вепра. Було чимало й таких, які приписували собі заслугу розправи з убивцею єпископа й посилялися на схожі до попередніх речові докази: багата винагорода, призначена за голову де ля Марка, спричинилася до смерті

всіх тих, хто був одягнений та озброєний, як їхній проводир.

Між претендентами зчинилася страшенна сварка і почалися нескінченні суперечки. Карл, який в душі вже розкаювався, що дав таку нерозсудливу обіцянку і поставив у залежність від випадку руку та статок своєї прекрасної підопічної, сподівався, що він знайде засоби відхилити всі ці суперечливі претензії, коли крізь натовп пробився лорд Крофорд. Він тягнув за собою незграбного й розгубленого Балафре, який упирався, немов англійський дог на шворці.

— Геть усі з вашими копитами, шкурами і розмальованим залізом! — вигукнув Крофорд. — Тільки той, хто справді вбив Вепра, може показати його ікла!

Сказавши це, він жбурнув на підлогу скривавлену голову, в якій легко всі, хто хоч раз бачив розбійника, пізнали голову де ля Марка по характерних щелепах, що скидалися на щелепи справжнього вепра, ім'я якого він носив[270].

— Крофорде, — сказав Людовік, тим часом як Карл, похмурий та засмучений, сидів мовчки. — Сподіваюся, що це один із моїх вірних шотландців завоював собі цю нагороду?

— Це Людовік Лезлі, государю мій, якого ми зємо Балафре, — відповів старий воїн.

— А він дворянин? — спитав герцог. — І благородної крові? Бо інакше наша обіцянка буде недійсна.

— Він просто бовдур чи стовбур, грубезна деревина, — сказав Крофорд, дивлячися на високу незграбну та розгублену постать лучника. — Але я все ж таки можу ручитися, що він паросток старовинного дерева Роджерів, а вони такі самі благородні, як найзнатніші родини Франції й Бургундії, Про їхнього родоначальника було складено вірш:

Між меншим яром та великим

Зіткнувся він з вояком диким.[271]

— Ну, тоді справа вирішена, — сказав герцог, — і найпрекрасніша, найбагатша наслідниця Бургундії стане жінкою грубого найманого солдата або помре в монастирі. А вона ж єдина дочка нашого вірного Режінальда де Круа! Я був надто нерозважливий...

І хмара вкрила чоло герцога на подив його рицарів, які рідко помічали в нього хоч найменшу ознаку жалю з приводу неминучих наслідків його ухвал.

— Зачекайте хвилину, — сказав лорд Крофорд. — Це, мабуть, не так уже погано, як гадає ваша високість. Вислухайте принаймні, що скаже оцей кавалер. Ну, що ти бажаєш сказати, чоловіче? Ну, жвавіш, хай тобі чорт, — додав він, звертаючись до Балафре.

Але цей грубуватий воїн, хоч і міг висловлюватися більш-менш складно, розмовляючи з королем Людовіком, до якого він звик, зовсім не спромігся викласти свої думки перед таким блискучим зібранням. Ставши боком до обох володарів, він зареготав хрипким сміхом, два-три рази потворно скривив обличчя і тільки й вичавив з себе: "Сондерс Саплджо"... Та й замовк.

— Коли завгодно вашій величності й вашій високості, — сказав Крофорд, — я можу

пояснити все за мого земляка і давнього товариша. Тут ідеться ось про що. На його батьківщині один ясновидець провіщав йому, що його родина здобуде щастя через одруження. Але оскільки він, подібно до мене, вже досить підтоптався і любить більше шинок, ніж дамську вітальню, коротше кажучи, звик до казармених смаків та уподобань, які тепер стали для нього смыслом життя, а не перешкодою на його шляху, то він вирішив послухати моєї поради й відмовитися від своїх прав на користь того, хто, власне, і є справжнім переможцем Арденського Вепра, а саме — на користь свого племінника, сина його сестри.

— Я можу посвідчити, що цей юнак досить розважливий і справний у виконанні своїх службових обов'язків, — додав король Людовік, дуже задоволений, що доля посилає таку чудову винагороду тому, на кого він має деякий вплив. — Коли б не його розважливість і пильність, то ми пропали б: адже це він попередив нас про нічну вилазку.

— Тоді я його боржник, — сказав Карл, — бо раніше брав під сумнів його правдивість.

— А я можу бути свідком його хоробрості як воїна, — зауважив Дюнуа.

— Але, — втрутився Кревкер, — хоч дядько може й шотландський дворянчик, це ще не значить, що його племінник також належить до дворянського роду.

— Він із дому Дорвардів, — сказав Крофорд, — він нащадок Аллена Дорварда, який був лордом сенешалем Шотландії.

— Ну, коли йдеться про Дорварда, — сказав де Кревкер, — я не заперечуватиму. Фортуна надто рішуче висловилася на його користь, щоб я міг боротися з примхами цієї високої дами. Але дивно, як ці шотландці від лорда до стайничого заступаються один за одного!

— Горяни — всі за одного, один за всіх, — відповів лорд Крофорд, сміючися з невдоволення гордого бургундця.

— Треба, проте, ще спитати, — задумливо сказав Карл, — як ставиться прекрасна графиня до цього щасливого шукача пригод.

— Присягаюся святою обіднею! — сказав де Кревкер. — У мене багато підстав гадати, що на цей раз вона залюбки коритиметься волі вашої високості. А втім, чого мені сердитися на цього юнака за його щастя? Адже ж це його розум, непохитність і відвага здобули йому багатство, титул і вроду.

Я вже відіслав був ці аркуші друкувати, закінчивши своє оповідання, як мені здавалося, чудовою і повчальною мораллю, що мала підбадьорити тих моїх білявих, блакитнооких, довгоногих і хоробрих духом земляків, які б надумали в наші неспокійні часи вирушити на пошуки щастя. Але мій давній приятель-цінитель, — один із тих, які віддають перевагу грудочці нерозталого цукру на дні чашки перед ароматом найкращого китайського чаю, — звернувся до мене з гіркими докорами, наполягаючи на тому, щоб я дав докладний опис весілля юного спадкоємця Глен-Гулакіна і прекрасної фламандської графині й розповів, які відбулися турніри з приводу такої видатної події і скільки на них було поламано списів, а також сповістив цікавим

читачам точну кількість кремезних хлопчиків, що успадкували відвагу Квентіна Дорварда, і гарненьких дівчаток, обдарованих чарами Ізабелли де Круа. З першою ж поштою я відповів йому, що часи змінилися і парадні весілля тепер вийшли з моди. Колись, бувало, ще за моєї пам'яті, на весільний бенкет запрошували не тільки "п'ятнадцять друзів"[272] щасливого подружжя, але і почет молодої, що, як у "Старому моряку", "кивав головою" до ранку. У весільній кімнаті споживали сок-поссет[273], підкидали та ловили панчоку молодої і змагалися за те, щоб заволодіти її підв'язкою[274], і все це в присутності щасливої пари, яку Гімен зробив єдиною плоттю. Автори того періоду з похвальною ретельністю описували всі ці звичаї. Вони не забували розповісти про соромливий рум'янець молодої і захоплений погляд молодого, не минали ні одного діаманта в її волоссі, ані гудзика на його вишиваній безрукавці, поки, нарешті, разом з Астреею[275] випроваджували своїх героїв до опочивальні. Проте як мало все це нагадує скромність і простоту, які змушують наших теперішніх наречених (милі мої, соромливі дівчата!) уникати всякої парадності і галасу, захоплень та вихвалювань і, подібно до чесного Шенстона[276], — "шукати свободи в харчевні".

Для них, без усякого сумніву, докладна оповідь про всі церемонії, яких додержували під час весілля в п'ятнадцятому столітті, тепер видалася б зовсім недоречною. Ізабелла де Круа показала б їм звичайною молочницею, яка доїть корів і робить найчорнішу роботу, бо навіть та, хоч би це було на паперті, відмовилася б від руки свого жениха — шевця, якби той запропонував їй *faire des noces*[277], як кажуть у Парижі, замість того щоб вирушити з нею в імперіалі поштової карети у весільну подорож інкогніто до Детфорда або Грініджа[278].

Але я більш нічого не розповідатиму про все це, а непомітно піду з весілля, як Аріосто пішов із весілля Анджеліки, і, отже, усі, хто бажає, матимуть можливість самі доповнити мою оповідь подробицями відповідно до свого смаку та уподобань.

Хай інший бард співа цей дивний спів,
Як Бракемонт ворота відчинив,
Коли шотландцю — слава і хвала! —
Красу та графство подруга дала.
Як, повернувшись з чужих земель,
Знайшов у себе добрий корабель,
Медорові ж індійське царство дав —
Про це хтось інший краще б розказав.
Аріосто "Несамовитий Орlando"

Спів XXX. Станс 14.

КІНЕЦЬ ОПОВІДАННЯ ПРО КВЕНТІНА ДОРВАРДА

Примітки

1

Слова з статті "Становище робітничого класу в Англії".

2

Маркграф — титул феодала, володіння якого були в прикордонних, недавно

завойованих землях.

3

Бургундія — країна на сході Франції. В той час, коли відбувалися події, описані в романі, герцогство Бургундське було наймогутнішою феодальною державою серед інших, певною мірою залежних від французького королівства. (Тут і далі примітки перекладачів).

4

Бретань (прикметник — бретонський) — півострів на північному заході Франції. Населення — бретонці, за походженням кельти, які переселилися сюди з Англії.

5

Фландрія — рівнинна країна біля Північного моря на крайній півночі Франції та сучасної Бельгії. Мешканці її — фламандці — за мовою й походженням близькі до сусідніх голландців.

6

Лен — феодальне володіння, яке давав сюзерен своєму васалові в довічне користування.

7

Овернь — гірська країна, розташована на так званому Центральному плато, на східному півдні Франції. Приєднана до Французького королівства при Людовіку XIII (1610 р.) Головне місто — Клермон-Ферран. Тепер Овернь поділяється на окремі департаменти.

8

Куртуазія (французькою мовою) — ввічливість, чемність, феодальний етикет, правила поведінки для рицарів.

9

Державець — великий феодал.

10

Маргарита Шотландська (1424-1444) — дочка шотландського короля Джеймза I Стюарта.

11

Дофін — наслідник французького престолу.

12

Бій при Монлері — 1465 року. Могутні феодали на чолі з Карлом Сміливим повстали проти Людовіка, який прагнув абсолютизму, і Людовік був примушений задовольнити деякі їхні вимоги. Але згодом він спромігся посварити їх між собою собі на користь.

13

Війна між Йоркським і Ланкастерським домами (1455-1485) — відома під назвою "Війни Червоної і Білої троянд", бо Ланкастерський дім мав у своєму гербі червону троянду, а Йоркський — білу.

14

Карл Сміливий (1433–1477). У Вальтера Скотта є ще один роман "Карл Сміливий", який певною мірою продовжує "Квентіна Дорварда".

15

Плессі-ле-Тур (Плессі коло Тура) — тепер село поблизу міста Тура, але від замку лишилися тільки руїни.

16

Самаритянин — за біблійною легендою, житель країни Самарії в Палестині, співчутлива людина.

17

Буквально "млинок".

18

Лоретто — місто в Італії, близько берега Адріатичного моря, на південь від Анкони (в колишній провінції Марке).

19

Перонна — місто на крайній півночі Франції в колишній провінції Пікардії, тепер у департаменті Сомми. Відіграватиме велику роль в історичних подіях, описаних у цьому романі.

20

Дукат — старовинна золота монета.

21

Меса — церковна відправа в католиків, обідня.

22

Кожна професія за середньовіччя мала свого покровителя святого. Мисливство з його примхами долі, що для більшості було роботою, а для решти — розвагою, перебувало під покровительством святого Губерта. Цей святий був сином Бертрана — герцога Аквітанського і придворним короля Пепіна (Пепін Герістальський помер близько 714 року).

Губерт любив полювання й задля цієї розваги часто нехтував церковними відправами. Коли одного разу він так розважався, перед ним з'явився олень із хрестом на рогах і пролунав голос, що загрожував йому вічними карами, якщо він не спокутує свої гріхи. Він віддалився від світу і став ченцем. Його дружина також пішла до монастиря. Згодом Губерт став єпископом Маастріхта і Льежа і за своє ревне винищення залишків ідолопоклонства був названий апостолом Арденн та Брабанту. Вважалося, що його нащадки вміли лікувати від сказу. (Прим. автора).

23

Туаз, або туаза — старовинна французька міра довжини, що дорівнювала 1 м 949 мм.

24

Підкидні гострячки (французькою мовою "шострап") — чотири залізні шпеники, так закріплені, що коли їх кинути, то один з них стоятиме сторч. Їх розкидали в якійсь місцевості, щоб перешкоджати пересуванню кавалерії, бо вони встромлялися в копита

коней і робили їх небоєздатними. Дрібніші шпеники мали так само заважати рухові піхоти.

25

П'є — старовинна французька міра довжини, дорівнювала 33 см (6 п'є дорівнювали туазі).

26

Шво-де-фриз (однина — шваль-де-фриз) — довгий брусок, який підтримує залізні частоколи, що перехрещуються на зразок літери Х, причому верхівка кожного кола загострена.

27

Дефіле — вузький прохід.

28

Арбалет — кидальна зброя, вживана в Західній Європі до середини XVI ст.; складалася з дерев'яного бруска, до якого прикріплювався сталевий лук, і з спускового механізму. З арбалетів стріляли залізними шворнями або свинцевими кулями. Пострілом з арбалета можна було пробити рицарський панцир на віддалі 150–250 кроків.

29

Пер — великий васал короля.

30

Форфарські гори — гори в графстві Форфар, або Ангус, у середній Шотландії біля Північного моря.

31

Балафр — шрам (французькою мовою); "балафре" — "той, що має шрам", "шрамко".

32

"Дуб угоди" (англ. мовою "кавін-трі") — поодиноке дерево, до якого господар проводив своїх гостей, коли вони поверталися додому. Знак, який відмічав умовлене місце.

33

Галлія — країна галлів, тобто кельтів, займала приблизно сучасні Францію, Швейцарію, Бельгію, почасти Голландію і Німеччину (на захід від Рейну), а в IV ст. до нашої ери також сучасну Верхню Італію.

34

Лотофаги (пожирателі лотоса) — за старогрецьким уявленням, щасливий народ, який жив десь на острові поблизу африканського берега й годувався квітками лотоса. Про них згадується в творах Гомера.

35

Абат — старший піп у католицькому монастирі, настоятель.

36

Дуглас Арчібальд, герцог Туренський (1369–1429) воював з англійцями спершу на своїй батьківщині, а згодом як союзник французького короля Карла VI і потім Карла

VII. Цей останній нагородив його за послуги Туренським герцогством.

37

Це був Адольф — син Арнольда та Катерини Бурбон. Наше оповідання не має безпосереднього стосунку до цієї чи не найжорстокішої людини свого часу. Він воював проти батька й у цій протиприродній війні взяв його в полон і поводився з ним по-звірячому, як переказують, лупцював його власноручно. Розгніваний батько позбавив спадщини цього безсовісного негідника та продав Кардові Бургундському усі свої права на герцогство Гельдернське й графство Зютфен; Марія Бургундська, дочка Карла, відновила права Адольфа на ці володіння; його було вбито 1477 року. (Прим. автора).

38

Граф де Сен-Поль і де Ліньї (Людовік Люксембурзький — 1418-1475). Спочатку був на службі в Генріха VI Англійського, а після його смерті перейшов до Карла VII, короля французького, і допомагав вигнати англійців з Франції. Після цього почав інтригувати, схиляючись то на бік Франції, то Бургундії й намагаючись зберегти самотійність. Зрадивши і Людовіка XI і Карпа Сміливого, він потрапив, нарешті, до рук цього останнього. Карл Сміливий передав його Людовікові XI, з наказу якого його скарано на смерть.

39

Коннетабль (слово латинського походження, що означало спершу — завідувач стайнями) — головнокомандувач армії, найвидатніша після короля особа в державі.

40

Цій частині володінь Людовіка XI загрожували політичні махінації коннетабля де Сен-Поля, який прагнув незалежності й підлещувався водночас до Франції, Англії та Бургундії. Як це завжди буває, цей коннетабль викликав незадоволення всіх своїх могутніх сусідів. Герцог Бургундський видав його королеві Франції, який жорстоко розправився з ним за зраду в 1475 році.

41

Сен-Кантен — місто на півночі Франції. Захопивши це місто, граф Сен-Поль накликав на себе гнів Карла Сміливого.

42

Мельпомена — в давньогрецькій міфології одна з дев'яти богинь різних мистецтв, які звалися музами. Мельпомена — муза трагедії, її зображали з плющевим вінком на голові і трагічною маскою в руці.

43

Синдик — вибрана особа, що очолює якусь корпорацію, членом якої вона є. Наприклад, були синдики шевців, торговців, адвокатів тощо.

44

Трубадури — середньовічні поети, що мандрували по дворах великих феодалів і в своїх віршах та піснях оспівували їхні подвиги.

45

Бішоп — добре відомий композитор часів Вальтера Скотта.

46

Стівенз — так само добре відома співачка тих часів.

47

Карл VI (1380-1422) — дід Людовіка XI.

48

Йомен — в Англії дрібний землевласник. Ці йомени часто вступали на військову службу до європейських монархів як лучники.

49

Ланди — піщана й багниста місцевість на південному заході Франції, де мешканці часто вживають ходулі.

50

Весела наука — тобто пиятика й гульня.

51

Ебербротік — тепер Арброт, місто в Шотландському графстві Форфар на березі Північного моря,

52

Паладин — рицар.

53

Карл Великий (768-814 н. е.) — один із найвидатніших государів середньовічної Європи, який створив на Заході крупну феодальну франкську державу і протягом 46 років очолював її. Про його походи і завоювання було складено багато переказів і оповідань, що були улюбленою літературою в країнах Західної Європи.

54

Роберт Брус (1306-1329) — король Шотландії і герой визвольної війни.

55

Сер Уідьям Уоллес (приблизно 1272-1305) — славнозвісний шотландський патріот і національний герой,

56

Флорин — раніш золота монета, вартість якої була неоднакова, залежно від часу й країни (тепер срібна монета в Голландії),

57

Бій при Крессі 1346 року — один з епізодів Столітньої війни (1337-1453), коли англійський король Едуард III висадився з військом на півночі Франції, в Нормандії, й розбив французьке рицарство коло містечка Крессі (близько міста Абвілля). Бій при Азенкурі 1415 року, яким Генріх V, король англійський, закінчив завоювання Нормандії, знаменує довготривалий період успіхів англійської зброї у Франції.

58

Дюгеклен, Бертран (1320-1380) — коннетабль Франції, знаменитий французький полководець і герой Столітньої війни.

59

Військовий прево — службовець, який судив військових і мав судову владу під час

війни.

60

Менестрель — в середні віки поет і музикант, який складав пісні для уславлення феодальних сеньйорів і мандрував, співаючи цих пісень.

61

Ліар — стара французька мідна монета, яка дорівнювала чверті су,

62

Королівська лілія — емблема французького королівського дому, яка прикрашала його герб. На засуджених накладали тавро у вигляді цієї лілії на ознаку того, що вони страчені з королівського наказу.

63

Широка стріла — знак, що його ставили в Англії на всі речі, належні англійському королеві.

64

"Чорний ніж" (шотландською мовою "скінду") — великий ніж без черенків, що був раніш у широкому вжитку серед шотландських горян.

65

Дубле (франц.) — одяг простолюдина, куртка, зшита з двох кусків тканини, накладених один на один. Цю куртку носили або просто на тілі, або поверх сорочки.

66

Ебліс (араб.) — демон, володар лихих духів — джинів.

67

Демокріт (V століття нашої ери) і Геракліт (576-480 рр. до нашої ери) — давньогрецькі філософи, яких у Греції звали: першого — "Людина, яка сміється", і другого — "Людина, яка плаче", образно визначаючи цим відмінність їх філософських систем, хоч така образність і не має серйозних підстав, коли науково підходити до цих систем.

68

Алебарда (нім. — сокира для шоломів) — старовинна зброя, сокира на списі, закріплена біля його наконечника. Нею можна було рубати й колоти. В Західній Європі вживалася як військова зброя з XIV до XVII століття.

69

Сержант — за середньовіччя судовий урядовець, обов'язком якого було також арештовувати винних і присуджувати їм відповідні кари.

70

Аркебуз (правильно аркебуза) — найстаріший вид вогнепальної зброї. Аркебузи почали застосовувати в середині XV століття замість гармат, званих кулевринами ("вужівками"), а тому й аркебузи звали тоді "ручними кулевринами" ("акбютами"). Для стріляння ствол аркебуза клали на розсоху, а порох запалювали гнотом, У XVI ст. ця зброя була удосконалена.

71

Бакен (Джеймз Стюарт, граф, французькою мовою також Бюшан, 1380-1424) — 1420 року вів переговори про військовий союз між Шотландією і Францією і наступного року привів військо в чотири-п'ять тисяч шотландців, з якими він розбив англійців при Боже. У винагороду за це він дістав титул коннетабля Франції.

72

Жанна д'Арк (1412-1431) — героїня Столітньої війни (1337-1453).

73

Орден святого Михаїла-Архангела заснований 1469 року Людовіком XI. Знак його — золотий хрест на чорній перев'язі, покритий білою емаллю з образом св. Михаїла, який вбиває дракона.

74

Такі чвари між шотландською гвардією і начальниками королівських військових загонів відбувалися досить часто. В 1474 році двоє шотландців було звинувачено в крадіжці великої суми грошей у Жана Пансара, риботорговця. За це їх арештував прево Філіпп дю Фур з своїм загоном. Але коли одного з шотландців на ім'я Мортімер вели до тюрми Шатле, на них напали двоє лучників із шотландської гвардії короля і визволили земляка. Див. "Хроніку" Шана де Труа від того самого року 1474. (Прим. автора).

75

Донжон — велика башта, яка була основою фортифікації середньовічного замку, утворюючи немовби фортецю у фортеці, куди могли сховатися захисники замку, коли вже мури й башти захопив ворог.

76

У боях при Верней і Боже брали участь шотландці як допоміжне французьке військо під командою згаданого графа Бакен. При Боже вони вийшли переможцями, а при Верней зазнали тяжкої поразки й були майже винищені. (Прим, автора).

77

Грум — хлопчик-служник.

78

Каледонія — стара назва Шотландії.

79

Мадам де Боже, або Анна Французька (1460-1522) — старша дочка Людовіка XI.

80

Жанна Французька, згодом герцогиня Орлеанська (1464-1505) — молодша дочка Людовіка XI, яку він одружив з герцогом Орлеанським, але той, ставши королем (Людовіком XII), розлучився з нею й одружився з її сестрою Анною.

81

Уріжемо казку чаркою (шотл.).

82

Прекрасна Мелузіна — фантастичний персонаж — напівзмія. За легендою, вона була жінкою одного сеньйора з дому Люзіньян і щосуботи могла обертатися змією, а щоб не бачив цього навіть її чоловік, для неї була побудована башта, де вона жила.

83

Протазан — алебарда, на кінці якої, крім великого вістря, є ще два гострі відгалуження. Зброя охоронців і лейб-гвардійців феодальних володарів.

84

Син короля Людовіка XI — Карл (згодом французький король Карл VIII) народився в 1470 році. Коли його батько помер (1483), то через малолітство Карла була обрана регентшею його сестра Анна де Боже.

85

Кардинал — один з 70 духовних сановників, що входять до складу священної ради, яка обирає одного з своїх членів на пост римського папи. Разом з тим кардинали — це папські радники і міністри.

86

Прелат — взагалі всякий духовний сановник.

87

Жан де ля Балю (1421-1491) — одна з жертв підозри Людовіка XI. За словами історика, цьому кардиналові "з усіх пороків бракувало тільки лицемірства", через це, мабуть, він і потрапив у залізну клітку.

88

Кардинал Вулзі — могутній міністр англійського короля Генріха VIII. Він спершу був наділений владою, а згодом розжалуваний.

89

Великий омоньє Франції — священник, який був при особі самого короля. Омоньє — взагалі священник, призначений відправляти службу при якійсь установі чи знатній особі.

90

Бенефіція — духовний сан з доходом.

91

Цього Олів'є Дена звичайно прозивали Дияволом через ненависть до нього навіть близьких до короля осіб. Спочатку він був цирульником короля, але згодом став улюбленим королівським радником.

92

Ці подробиці, мабуть, потрібні були марновірному королю не тільки для порядку, але на всяк випадок, щоб скласти так званий "гороскоп" Дорварда, тобто з розташування світил на небі під час його народження довідатися про всю дальшу його долю. Як це зробити, вчила особлива "наука" — астрологія, заснована на забобонах, що нібито небесні світила впливають на долю людей і визначають їхнє життя.

93

Копти — нащадки давніх єгиптян, які після завоювання Єгипту мусульманами — спершу арабами, а потім турками — залишилися здебільшого християнами.

94

Ліван — гірське пасмо в Сирії, паралельне узбережжю Середземного моря. Там було

багато монастирів, які залишилися й після завоювання Сирії турками.

95

Сір (скорочене сеньйор) — титул короля або імператора, коли звертаються до нього безпосередньо в розмові або в листуванні.

96

Весталка — в давніх римлян жриця богині родинного вогнища — Вести. Весталки давали обіцянку залишитися дівами до смерті.

97

Амбуаз — знаменитий замок на Луарі, де народився й помер Карл VIII, син Людовіка XI.

98

Область у Бельгії, що належала герцогові Бургундському, Карлові Сміливому.

99

Дені Монжуа (або Монжуа-Сен-Дені) — бойовий оклик французьких королів, яких вважали за повірених абатства святого Деніса.

100

Кале було захоплено англійцями 1347 р. й перебувало в їхніх руках аж до 1558 р. Отже, за королювання Людовіка XI воно було ще англійське.

101

Блаженні миротворці (лат.).

102

Евре — місто в колишній французькій провінції Нормандії (на півночі Франції). Людовік XI призначив де ля Балю єпископом Евре.

103

Доктор Драдждаст зауважує щодо цього, ніби карти було винайдено за часів попереднього правління для розваги короля Карла V, коли він утрачав ясність розуму, і вони незабаром стали популярними серед двірських, бо вираз "тасувати карти" при Людовіку XI вживався вже в переносному значенні. Цей самий вираз уживає Дурандарте в зачарованій печері Монтесіно. Ця думка про походження карт викликала найдотепнішу відповідь з усіх тих, що мені доводилося чути, її висловив покійний доктор Грегорі з Едінбурга дуже шановному радникові у Шотландському барі. Він мав довести неосудність особи, розумові, здібності якої розглядалися на слідстві. Доктор визнав, що особа, про яку йшлося, чудово грала у віст. "Невже ви серйозно твердите, докторе, — спитав радник, — що особа з видатною здібністю до такої складної гри, яка вимагає чудової пам'яті, розсудливості, вміння комбінувати, може бути не сповна розуму?" — "Я не вмію грати в карти, — сказав доктор із властивою йому мужністю, — але я читав в історії, що карти було винайдено для розваги божевільного короля". Ця відповідь і вирішила справу. (Прим. автора).

104

Міланські панцири, виготовлені майстрами з міста Мілана, в Ломбардії, вважались за найкращі, особливо в XV-XVI ст., коли почали носити виключно панцири замість

кольчуг.

105

Орнамент, в якому переплітаються гілля, листя і фантастичні тварини.

106

Філіпп де Кревкер, барон де Корде (або д'Екерд) був на службі в Карла Сміливого. Після його смерті перейшов на службу до Людовіка XI і згодом, вже в королювання Карла VIII, був призначений маршалом Франції. Помер 1494 року.

107

Туазон д'Ор буквально "золоте руно" — почесне прізвисько герольда ордену Золоте Руно.

108

Граф-палатин (палацовий граф) — представник німецьких королів при дворах герцогів.

109

"Хай живе Бургундія!" (Франц.).

110

Озерр — місто в департаменті Йонни, а також притока Сени.

111

Тут король натякає на справжню причину, що змушувала його з такою тиранічною жорстокістю наполягати на цьому шлюбові. Слабе здоров'я принцеси залишало мало шансів на те, що в неї будуть діти, і в такий спосіб рід герцогів Орлеанських, який мав би успадкувати французьку корону, через брак спадкоємців був би послаблений чи й зовсім зник би. В одному листі до графа де Даммартана Людовік, кажучи про одруження своєї дочки, пише: "Вони не матимуть клопоту годувати дітей, що народилися б від їхнього шлюбу; але він відбудеться за всяку ціну, хоч би що там про нього казали". — "Історія Франції" Роксолла, т. I, стор. 143, примітка. (Прим. автора).

112

Томас Бекет (1117-1170) — архієпископ Кентерберійський. Був призначений англійським королем Генріхом II на канцлера Англії, але згодом убитий вельможами з відома короля. Вважається католицьким святим.

113

Ньюмаркет — місто в Англії, де щороку відбуваються верхогони.

114

Фавіла — король Астурії й Леона, помер 739 р, від рани, завданої йому кабаном на полюванні.

115

А хто ж буде сторожем самих стражів? (Лат.). Із VI сатири римського поета Д. Юнія Ювенала (I-II ст. н. е.).

116

Людовік Орлеанський був регентом Франції під час королювання свого молодшого божевільного брата Карла VI. Він необмежено зловживав своєю владою, марнуючи

державні скарби й обтяжуючи народ податками. Проти нього виступив герцог Бургундський, Жан Безстрашний (1371-1419), який спершу відкрито обвинуватив його в державних злочинах, потім нібито замирився з ним і, нарешті, наказав його вбити (1407).

117

Яків Шотландський (1430-1460) власноручно зарізав молодого графа Дугласа, який інтригував проти нього. Це вбивство викликало повстання шотландських феодалів проти Якова II. Загинув він від вибуху гармати, яку випробував під час облоги Роксбурга.

118

Женапп був постійною резиденцією Людовіка в Бургундії за життя його батька. Цей період його вигнання часто згадується в романі. (Прим. автора).

119

Гуляка (франц.).

120

Амур, чи Амор, чи Купідон — бог кохання (в римлян).

121

Гімен (Гіменей) — бог одруження (в давніх греків і римлян).

122

Третій стан у Франції — городяни і селяни, непривілейоване населення на відміну від привілейованих станів — духовництва і дворянства.

123

Кузина— так за старих часів у Франції тітки звали своїх племінниць,

124

Бахус, або Вакх — божество винограду та вина в давніх греків і римлян.

125

Оль'є — тут вигадана назва французького міста.

126

Жан де Труа — хоч такий історик справді існував, цей рукописний примірник є вигадкою Вальтера Скотта.

127

Халдейці — стара назва мешканців південної Месопотамії, країни по берегах великих рік Тігру і Євфрату, інакше вавілоняни.

128

Сенаар, або Сеннаар, — стара назва країни між ріками Тігр та Євфрат на півдні Месопотамії (у теперішньому Іраку).

129

Окультна наука — тобто таємна лженаука, магія, чаклунство, дуже поширені за середньовіччя.

130

Ратізбонна — Регенсбург, баварське місто на Дунаї. В XV столітті це було вільне

місто, де відбувалися сейми (з'їзди) феодальних володарів, підпорядкованих імператорові так званої Священної Римської імперії германського народу.

131

Джек Кейд — ватажок повстання (1450) селян і ремісників проти феодальної знаті. Повстання було придушено. Наведену Скоттом версію про те, що Кейд удавав з себе Мортімера, герцога Йоркського, деякі історики заперечують.

132

Святий Юліане, почуй наші молитви. Моли бога за нас (лат.).

133

Галеотті Марціо (1440–1494) — італійський письменник і вчений.

134

Царі Сходу, або Волхви, — за євангельським оповіданням, Гаспар, Мельхіор і Валтасар перші прийшли вшанувати народженого у Віфліємі Христа. Їх нібито було поховано в місті Кельні на Рейні. До Кельна виряджалися прочани з різних країн Європи.

135

"Про речі, незрозумілі для звичайного люду" (лат.).

136

Павло Йовій, або Паоло Джов'йо, — сучасний Людовікові XI італійський історик.

137

Матвій Корвін — король Угорщини (1458–1490), видатний державний діяч, який намагався створити міцну централізовану державу. Він успішно воював проти турків, які під час його королювання загрожували Центральній та Східній Європі.

138

Янус Панноніус — "угорський поет", за приміткою Вальтера Скотта.

139

Яйце — місто в Югославії, колишня столиця Боснії. При ньому угорський король Матвій Корвін у 1464 році завдав поразки туркам.

140

Астролябія — інструмент для вимірювання кутів. До XVIII ст. астролябією користувались для астрономічних спостережень.

141

Крейцштаб, або грундшток, або яacobсштаб— інший прилад для вимірювання кутів, широко вживаний у XV–XVIII ст. для визначення широти й довготи.

142

Клинок, виготовані в Толедо і в Дамаску, вважалися найкращими.

143

Пенати — в стародавніх римлян божества — покровителі родини, їх образи зберігалися в особливому приміщенні в кожному римському будинку. Крім того, існували пенати — покровителі окремих міських і сільських громад.

144

Герметична наука, або алхімія, — далека попередниця сучасної хімії, за допомогою якої в середні віки мріяли перетворити некоштовні речі на золото. Її засновником вважався бог Гермес, або мудрець Гермес Трісмегіст; звідси походить прикметник "герметичний".

145

Східні писмена — тут ідеться про книги, написані арабською мовою. Арабська наукова література була для середньовічної Європи важливим джерелом наукової інформації поряд із античною латинською літературою. До епохи Відродження знання грецької мови було рідкістю на Заході.

146

Кабалістичні знаки (від єврейського слова "кабала" — переказ, традиція) — пов'язані з таємним ученням "кабалою" знаки, власне кажучи, літери єврейської абетки, що вживалися також як цифри.

147

Мурабіт, або марабут, — мусульманський відлюдник, або пустельник (араб.).

148

Знаки зодіаку — умовні знаки 12 сузір'їв (Овен, Телець, Близнята, Рак, Лев, Діва, Терези, Скорпіон, Стрілець, Козерог, Водолій, Риби), через які проходить видимий шлях сонця (екліптика) протягом року. В той час, коли положення сонця на небі збігається з якимсь із зодіакальних сузір'їв, це сузір'я не можна бачити вночі, бо воно сходить і заходить разом із сонцем.

149

Друкувати книги почали спершу в німецькому місті Майнці на Рейні (1457), а в Франкфурті-на-Майні — значно пізніше (1507).

150

Таємнича наука — тобто хіромантия, пов'язана з вірою в те, що за лініями на долоні людини можна довідатися про її долю.

151

Лінія життя (лат.).

152

Святий Губерте, святий Юліане, святий Мартіне, свята Розаліє, усі святі, моліться за мене, грішного! (Лат.).

153

Сангвінічний темперамент (лат.). — рухома, жвава, неспокійна вдача.

154

Ефемериди — таблиці, в яких зазначено розташування планет і зірок на небі для кожного дня року.

155

Нострадам, або Нострадамус, або Мішель де Нотр-Дам (1503-1566), — відомий французький лікар і астролог, який прославився своїми віршованими пророкуваннями. Тут автор допускає хронологічну неточність: Людовік XI не міг знати про Нострадама.

156

Після всіх обітниць (лат.).

157

Я знайду вихід або щось зроблю (лат.).

158

Тут, очевидно, йдеться про римського імператора Валентиніана III (425–455 н. е.). У четвертому столітті н. е. було ще двоє імператорів із цим ім'ям (I. 364–375 і II, 375–392).

159

Венцеслав IV Німецький, або Венцель (1361–1419 н. е.), — імператор Священної Римської імперії, котрий так само, як і Людовік XI, вів боротьбу проти своїх васалів, великих феодалів Німеччини і Чехії (Богемії), але в цій боротьбі не мав успіху.

160

Едуард IV Йорк — король англійський (1461–1483), сучасник Людовіка XI (роки їх королювання збігаються), який у боротьбі з великим дворянством спирався на середнє та дрібномаєтне дворянство і підтримував розвиток торгівлі.

161

Рейнграф — титул графів Рейнгау в Німеччина

162

Король Артур — міфічна особа, герой численних оповідань (або романів) про рицарів Круглого Стола, дуже поширених за середніх віків (від XII ст. н. е.) у Західній Європі.

163

Наслідник французького престолу, дофін.

164

Кардинал де ля Балю сам просидів потім у такій клітці більш як одинадцять років. (Прим. автора).

165

Сарацин — так звали за середніх віків (починаючи від хрестових походів) арабів, а також підкорені ними племена Близького Сходу і Північної Африки, які прийняли мусульманську віру (іслам.).

166

Гремпієнські гори — найвище гірське пасмо шотландського узгір'я, Гора Бен-Невіс — найвища в усій Британії.

167

Мажордом — придвірний титул, "завідувач господарства".

168

Францісканці — ченці, належні до ордену (чернецької корпорації) святого Франціска Ассізького. Цей орден був могутньою організацією католицької церкви в Західній Європі. Його завданням було всіляко підтримувати, спираючись на авторитет релігії, феодальний устрій.

169

Пріор — титул настоятеля певних монастирів, голова монастирської громади.

170

Тір і Вавілон — великі, славні своїми багатствами міста стародавнього світу. Тір був розташований на східному узбережжі Середземного моря, у Фінікії (територія сучасної республіки Ліван); Вавілон, — столиця давньої вавілонської держави, — на ріці Євфрат у Месопотамії. Про загибель обох цих міст згадується в біблій.

171

Навіть у спочивальні (лат.).

172

Баал, або Баал (у стародавніх ханаанейців, зокрема фінікіян, — пан, володар) — назва верховного божества. У християн — синонім диявола або сатани.

173

Камінь гріха й скеля спокуси (лат.).

174

Він підніс руки на помазаників божих (лат.).

175

Не роби зла другові твоєму, коли він має довір'я до тебе (лат.).

176

Латинізована форма імені Гійом Бородатий.

177

Якщо ви не дасте грошей, я спалю ваш монастир.

178

Нехай загине нечестивий — амінь, амінь, анафема! (Лат.).

179

Прелат (лат.) — вищий сановник у католицькій церкві; тут те саме, що і єпископ.

180

Грім і блискавка! (Нім.).

181

Пане (нім.).

182

Нехай тебе кат візьме! (Нім.).

183

Буря і град! (Нім.).

184

Тисяча чортів! (Нім.).

185

Начальника, хай йому чорт! (Нім.).

186

Боже (нім.).

187

Альдебаран — яскрава зоря в сузір'ї Тельця.

188

— От так чудасія! (Нім.).

189

Великі звіздари (нім.).

190

Магунд і Тремагунд — перекручені в старофранцузькій мові назви якихось язичеських божеств (згідно з уявленням про них у середньовічній Європі).

191

Сенешаль — буквально начальник над слугами, у Франції — сановник з вищою судовою владою на службі в якогось феодала. Тут ужито в розумінні управитель.

192

Десять колін Ізраїлю (у біблій дванадцять колін) — тобто ізраїльські або давньоєврейські племена (які на початку першого тисячоліття до н. е. були об'єднані в союз племен).

193

Фарисей (з давньоєврейської мови) — представник релігійно-політичного угруповання (що виникло в II ст. н. е. серед євреїв). Фарисеї точно додержувалися зовнішньої сторони священного писання (біблій); переносно — той, хто удає з себе побожного, святенника, формаліста.

194

... vox quoque Moerim iam fugit ipsa; lupi Moerim videre priores, (... навіть голос позбувся Мерід; вовки побачили Меріда першими).

П. Вергілій Марон, Буколіки, еклога IX, вв. 54-55.

Коментатори, тлумачачи це місце, наводять думку Г. Плінія Секунда Старшого: "Коли вовк побачив людину — це вважалося в Італії небезпечним; гадали, нібито від цього людині відбирало мову, якщо ці тварини бачили її, перш ніж вона їх". (Прим. автора).

195

Каноніса — черниця.

196

Чорні літери — тобто так званий готичний шрифт, який за середніх віків був поширений в усіх країнах Західної Європи.

197

Пригоди Квентіна в Льежі можуть видатися неймовірними; але не слід забувати, що в той неспокійний і тривожний час, який переживали тоді мешканці Льежа, навіть найнезначніші події могли вплинути на уми. Багато хто з наших читачів, очевидно, пригадують, що коли голландці хотіли визволитися з-під французького ярма, поява на їх березі людини у формі британського волонтера ледве не спричинилася до відкритого повстання. Згодом виявилось, що ця людина приїхала до Голландії в своїй приватній справі, але її появу було витлумачено як гарантію підтримки з боку Англії. (Прим. автора).

198

Хто пізно приходить, тому лишаються кістки (лат.).

199

A sooth boord Is no boord (справжній жарт — це не жарт) — каже шотландець. (Прим. автора).

200

Імперія — Священна Римська імперія; вільне місто — місто, що мало самоврядування.

201

Мальволіо — персонаж з комедії Шекспіра "Дванадцята ніч". Він прагне здобути собі руку графині Олівії, своєї господарки.

202

В цій битві льежські повстанці билися проти Карла Сміливого (в той час ще графа де Шаралуа), який завдав їм поразки, вчинивши серед них жахливу різанину. (Прим. автора).

203

Езоп (VI ст. до нашої ери) — за давньогрецькими переказами, філософ, раб, якого вважають автором так званих езопівських байок. Байки ці мали натяки політичного характеру, скеровані проти аристократичної тиранії, і від цього пішов вираз "езопівська мова", тобто мова, в якій приховані натяки.

204

"Одна людина — одне слово" (нім.), тобто "людина — господар свого слова", чи "як сказав, так і роби". Звичайно, у Фландрії розмовляють не німецького, а фламандською мовою, і Павійон мав би сказати: "Een man — een woord".

205

Марс — давньоримський бог війни.

206

Венера — давньоримська богиня краси й кохання.

207

Двадцятина — тобто податок, що становив двадцяту частину прибутків платника податків.

208

Битва при Азенкурі (1415) — один із епізодів так званої Столітньої війни (1337-1453) між Англією та Францією. В ній перемогли англійці, які після цієї битви захопили Париж і майже всю Францію на півночі від річки Луари.

209

Te Deum laudamus — тебе, бога, хвалимо (лат.).

210

"Ні, ні, цього не буде!" (Нім.).

211

Фея Моргана — згубна чарівниця з середньовічних оповідань, що своєю власною

вродою й облудною розкішшю зачаровувала чоловіків, щоб згодом їх убити.

212

Амадіс і Оріана — герой і героїня середньовічного рицарського роману, дуже популярного в Західній Європі в XIV-XVI ст. ст. Автором його вважають звичайно португальця Васко да Лобейра, але найбільш розповсюджений він був в іспанських переробках. Герой роману, Амадіс Гальський, син французького короля Періона, кохає, Оріану, дочку англійського короля Лісуарта. Своїми подвигами Амадіс здобуває, нарешті, руку коханої Оріани.

213

Цістерціанський — від назви монастиря поблизу міста Діжона у Франції. Цістерціанці — ченці, що належать до чернецького ордену.

214

Сомма.

215

Справді, незважаючи на те, що місто Перонна було розташоване на кордоні, не захищеному від нападів войовничих сусідів, його жодного разу не було здобуто ворогом і прозвано Перонною Незайманою аж до того часу, коли герцог Веллінгтон здобув його приступом, ідучи походом на Париж у 1815 році. (Прим. автора).

216

Спаніель — мисливська собака, виведена в Іспанії.

217

Фізіономіст — ворожбит, який за рисами обличчя визначав характер людей та їхню долю.

218

Графа д'Емберкура разом з канцлером Бургундії 1477 року вбили мешканці Гента. Марія Бургундська, дочка Карла Сміливого, в жалобі вийшла па ринковий майдан і з сльозами на очах благала своїх заколотних підданих подарувати життя її вірним слугам. Але її благання були марні. (Прим. автора).

219

Філіпп де Комін (1445-1509) — державний діяч і історик епохи Людовіка XI, яку він описав у своїх мемуарах.

220

Бій при Пуатьє (1356) — епізод Столітньої війни між Францією і Англією (1337-1453). Французів було вп'ятеро більше за англійців, і тому англійці запропонували розпочати мирні переговори. Але французький король Жан Хоробрий відмовився від цього і, зазнавши потім у бою жорстокої поразки, попав у полон до англійців.

221

Чорний Принц — Едвард, принц Уельський (1330-1376) — старший син Едварда III, англійського короля, був головнокомандувачем англійської армії в боях при Крессі і при Пуатьє, коли французи зазнали великої поразки.

222

Ле Глор'є — "уславлений" або "хвастовитий" — прізвище блазня герцога Карла Бургундського. Про нього ще згадуватиметься в нашій оповіді. (Прим. автора).

223

Планета Сатурн уважалася в давній лженауці астрології за провісницю всякого лиха. Планета Марс означала війну. Видиме па небі їхнє наближення однієї до одної нібито віщувало людям жахи війни та стихійні лиха.

224

Король Франціск I і імператор Карл V (або I) — тут ідеться про короля Франції Франціска I Валуа (1494-1547) і імператора Священної Римської імперії та водночас короля Іспанії Карла V (або I) Габсбурга (1500-1558).

Вони вели між собою тривалу боротьбу за прикордонні території (між Францією та Німеччиною) і за вплив на Італію. Франціск I, зазнавши поразки в бою при італійському місті Павії, перебував протягом деякого часу під владою свого ворога як полонений.

225

Уже згадана війна "Червоної і Білої троянд" (1455-1485), що мала велике значення для політичного розвитку Англії. За словами Ф. Енгельса, на щастя для Англії, старі феодальні барони перебили один одного у війні "Червоної і Білої троянд".

226

Моли бога за нас (лат.).

227

Прибуття трьох братів, савойських принців, монсеньйора де Ло, якого король довго тримав у в'язниці, сіра Понсе де Рів'єра та сеньйора д'Юрфе (останній, до речі, як своєрідний романіст, міг би фігурувати в цьому творі, якби доля Евфюїста [ідеться про героя роману В. Скотта "Монастир" сера Шефтона, який наслідував пишну, штучну й архаїчну мову Евфюеса, дійової особи роману англійського письменника Джона Лілі (1554-1606), Ця мова не сподобалася читачам роману В. Скотта] не стала застереженням для автора), — прибуття всіх цих благородних рицарів, що мали на собі емблему Бургундії, тобто хрест святого Андрія, викликало в Людовіка таку підозру, що він дуже необережно попросив відвести йому приміщення в старому Пероннському замку і цим самим остаточно зробив себе бранцем герцога. Див. "Спогади про 1468 рік" де Коміна. (Прим. автора).

228

Мурсія — провінція Іспанії на південному сході Іберійського півострова.

229

Бажання, здійснені лукавими богами (лат.).

230

Бургос — колишня столиця кастільської держави; місто в іспанській провінції Стара Кастілія.

231

П'єр де Будей сеньйор де Брантом (1527-1614) — придворний французького короля

Карла IX, відомий своїми "Спогадами", які використовували автори історичних романів.

232

"Дикий мисливець" — так за середньовіччя забобонні мисливці звали привид, який нібито зустрічали під час полювання в лісі. Інакше — "Великий захожий".

233

Валлони — частина населення сучасної Бельгії, яке розмовляє валлонським діалектом французької мови. За середніх віків вони належали до герцогства Бургундського. Чорними вони називаються тут через свої чорні панцири і чорне пір'я на шоломах.

234

Данте Аліг'єрі (1265–1321) — відомий італійський поет, автор "Божественної комедії".

235

Карл III (879–929), званий Простаком, — король Франції, у боротьбі проти феодалів зазнав поразки й, скинутий з престолу, був ув'язнений Гербертом, графом де Вермандуа, в Пероннській башті.

236

Чичероне (італійське слово, від власного імені Ціцерон) — гід, провідник.

237

Людовік виконав свою обіцянку помститися на кардиналі де Балю, на якого завжди нарікав, ніби той зрадив його перед бургундцями. Повернувшись до свого королівства, він наказав посадити свого колишнього улюбленця в залізну клітку в Лоші. Ці клітки було споруджено з жакливою майстерністю так, щоб людина середнього зросту не могла в них ні стояти, ні лежати, випроставшись. Дехто приписував винахід цих кліток самому де Балю. В усякому разі, кардинала тримали замкненим у такій клітці протягом одинадцяти років і не випускали звідти, аж доки він тяжко захворів. (Прим. автора).

238

Некромант (грецьк.) — ворожбит, який нібито викликав мертвих із могил, щоб довідатися від них про майбутнє.

239

Finis coronat opus (латинське прислів'я) — "Кінець вінчає діло". Дотеп funis coronat opus — побудовано на грі слів: замість finis (кінець) вжито funis (мотузка) — "Мотузка вінчає діло".

240

"На краю", тобто "Перед лицем смерті" (лат.).

241

Автор намагався надати огидному Трістанові Пустиннику рис собачої відданості Людовікові, схожої на прив'язаність бульдога до свого хазяїна. Незважаючи на всю жорстокість його жакливої вдачі, він, без сумніву, був відважною людиною, і в юності його висвятили на рицаря разом із багатьма іншими молодими дворянами під час облоги Фронсака. Висвячував їх у рицарі сам старший Дюнуа, уславлений герой часів

королювання Карла V. (Прим. автора).

242

Stoof — по-фламандському — "грубка" (по-голландському — "грілка"); німецьке Stube тепер означає просто "кімната", а колись мало значення "кімнати з грубкою".

243

Горе переможеним (лат.).

244

Натяк на біблійну оповідь про те, як Єгова хотів випробувати віру Авраама і наказав йому принести в жертву свого сина Ісаака; Авраам послухався наказу й збирався вже заколотися Ісаака, але Єгова затримав його руку й послав йому ягня, щоб принести цю тварину в жертву замість Ісаака.

245

Про це розповідається з більшою грубістю й меншою ймовірністю у французьких мемуарах того періоду. Нібито Комін усупереч властивій йому розсудливості одного разу попросив Карла Бургундського, щоб той роззув його, хоч досі ніколи не дозволяв собі фамільярності у стосунках з герцогом. Я намагався надати цьому анекдотові інше тлумачення, яке більше відповідало б розважливій вдачі де Коміна. (Прим. автора).

246

Нестала й непостійна жінка (лат.).

247

Публій Вергілій Марон (70–19 до н. е.) — римський поет, автор "Енеїди", "Буколів" та "Георгій".

248

Левіафан — міфічна потвора, морська тварина велетенських розмірів, про яку оповідається в біблії.

249

Маммона — язичеське божество багатства на Близькому Сході, в переносному розумінні — гроші. В Євангелії апостола Луки сказано: "Здобуйте собі друзів за допомогою нечестивого Маммони, щоб, коли його у вас не буде, вони пригостили вас у своїх вічних житлах". Зрозуміло, що Олів'є Ден витрачав гроші не для того, щоб через друзів здобути собі "вічне блаженство".

250

Вийшов із пажів (франц.).

251

Уоллес Уайт, або Уоллес Сильний, — почесні прізвиська шотландського народного героя Уїльяма Уоллеса,

252

Тут згадується про два лицарські ордени (релігійні організації), з яких орден лицарів Святого Духа був заснований самим Людовіком XI, а орден Золотого Руна існував у Бургундії.

253

Елена Троянська — дружина спартанського царя Менелая, викрадена троянцем Парісом, що стало приводом до Троянської війни, описаної в поемі Гомера "Іліада".

254

Гордий, як шотландець (франц.).

255

Капітул — рада в духовних осіб при єпископі.

256

Звіщаю вам велику радість (лат.).

257

На святу посаду (лат.).

258

"Право насадження" — закон, згідно з яким одна особа може володіти землями, належними іншій особі (лат.).

259

Пітер Пауль Рубенс (або Рюбенс, 1577-1640) — і Франс Снейдерс (або Схнейдерс, 1579-1657) — видатні голландські живописці, іноді малювали картини спільно.

260

"Аллегро" (італійською мовою — веселий) і "Пенсерозо" (по-італійському — задумливий, сумний) — назви двох поем видатного англійського автора Джона Мілтона (1608-1674), в яких відтворено відповідні характери.

261

Давід Гаррік (1716-1779) — відомий англійський актор, який виконував ролі героїв драматичних творів Шекспіра. На одній картині його було зображено між двох муз — трагедії (Мельпомени) та комедії (Талії).

262

Передача в руки спадкоємиці володіння як винагороди переможцеві в битві навряд чи могла б відбутися в XV столітті, і навіть тоді, коли законів рицарської честі додержувалися з більшою послідовністю. Але цю винагороду, цілком імовірно, міг призначити монарх такої вдачі, як герцог Карл в обставинах, подібних до описуваних тут. (Прим. автора).

263

Мабуть, нема потреби говорити, що одруження Гійома де ля Марка з графінею Амеліною така ж вигадка, як і сама графиня. Справжньою нареченою Арденського Вепра була Йоанна ван Арсхель, баронеса ван Сконговен. (Прим. автора).

264

Сюрко — сорочка, яку одягали поверх кольчуги або панцира.

265

Кулеврина — найстаровинніший вид вогнепальної зброї, пицаль. Гармата з дуже довгим і вузьким дулом, яку вживали, починаючи від XIV ст. За часів Людовіка XI артилерія вже грала значну роль у військовій тактиці.

266

Хто йде? (Франц.).

267

Хай живе Лье... Лье... чи то пак, Франція! (Франц.).

268

Уолліс Вільям 1227 року став на чолі повстання шотландців проти англійського панування. 1305 року через зраду попав до рук англійців і був страчений. Національний герой шотландців, ушлюблений у численних піснях і оспіваний шотландськими поетами.

269

Пам'ятай про смерть (лат.).

270

Ми вже зазначили анахронізм щодо злочинів цього жорстокого барона, і навряд чи треба повторювати, що коли б він справді і вбив єпископа Льежського в 1482 році, то сам не міг бути вбитий під час оборони Льежа, за чотири роки перед тим. Історичний Арденський Вепр, як його звичайно називали, походив із знатної родини і був третім сином Іоанна I, графа де ля Марка і Арамбера, і предком родини баронів де Люмен. Він не уникнув покарання за свою жорстокість, хоч воно відбулося в інший час і в інший спосіб, ніж про те оповідається в романі. Австрійський імператор Максиміліан забрав його в полон у місті Утрехті, де йому й відрубали голову 1485 року, через три роки після смерті єпископа Льежського. (Прим. автора).

271

Це старовинний вірш, в якому відбито претензію роду Лезлі на походження від рицаря давніх часів, який нібито вбив угорського велета і придумав собі ім'я, що походить з гри слів, пов'язаної з місцем, де він переміг свого ворога. (Прим. автора). Англійською мовою Less lee — "менший яр" (місце під вітром, захищене від вітру). Отже, прізвище Lesly тлумачиться в цьому старому вірші як "Меншолярський".

272

"П'ятнадцять друзів" — вираз із романтичної поеми англійського поета й письменника Гартлі Коулріджа (1796–1849) "Старий моряк". Звідти ж узято й слова "кивати головами". Йдеться про музикантів, які виступали н чолі весільної процесії і кивали головами в такт музиці.

273

Весільний пиріг, у якому замість начинки — гарячий напій з молока, вина та меду.

274

Тут ідеться про всякі старовинні англійські та шотландські весільні обряди.

275

"Астрея" — твір французького поета Оноре д'Юрфе. (Астрея — в античній міфології — божество справедливості та правосуддя, дочка Зевса та Феміди).

276

Шенстон Вільям (1714–1763) — англійський поет.

277

Згуляти весілля (франц.).

278

Детфорд і Грінідж — передмістя Лондона на правому березі Темзи.